

C. S. LEWIS

VITÁK
ÉS
VALLOMÁSOK

C. S. LEWIS
VITÁK ÉS VALLOMÁSOK

C. S. LEWIS

VITÁK ÉS VALLOMÁSOK

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 1985.

C. S. LEWIS MŰVEIBŐL VÁLOGATTA ÉS FORDÍTOTTA

LUKÁCS LÁSZLÓ

A VÁLOGATÁS AZ ALLABBI MŰVEKBŐL KÉSZÜLT

SURPRISED BY JOY: LETTERS TO MALCOLM:

FERN-SEED AND ELEPHANTS (pp 39—44 and 96—104):

THE PROBLEM OF PAIN: MERE CHRISTIANITY (pp 39—64):

GOD IN THE DOCK (pp 5—11 and 56—85); FERN-SEED AND ELEPHANTS
(pp 11—26) and CHRISTIAN REFLECTIONS (pp 98—110) (Collins Publishers).

*Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással
való sokszorosítás jogát is.*

TARTALOMJEGYZÉK

Első rész

AZ ÖRÖM VONZÁSÁBAN

Előszó	9
I. Az első évek	11
II. Koncentrációs tábor	26
III. Mountbracken és Campbell	42
IV. Tágul az értelmem	52
V. Reneszánsz	63
VI. Ficsúrok	72
VII. Fény és árnyék	86
VIII. Szabadulás	99
IX. A Nagy Kopp	110
X. A szerencse mosolya	123
XI. „Sakk!”	136
XII. Fegyverek és jó társaság	149
XIII. Az Új Szemlélet	161
XIV. Sakk-matt	173
XV. A kezdet	187

Második rész

A FÁJDALOM	195
Előszó	197
I. Bevezetés	199
II. Az isteni mindenhatóság	209
III. Az isteni jóság	217

IV. Az emberi gonoszság	231
V. Az ember bukása	242
VI. Az emberi fájdalom	258
VII. Az emberi fájdalom (folytatás)	274
VIII. A pokol	280
IX. Az állati fájdalom	289
X. A mennyország	298

Harmadik rész

ESSZÉK A KERESZTÉNYSÉGRŐL	307
Mit hisznek a keresztények?	309
1. Eltérő fogalmak Istenről	309
2. A megszállás	312
3. A meghökkentő alternatíva	317
4. A tökéletes bűnbánó	321
5. A gyakorlati következmény	326
Csodák	331
A szubjektivizmus mérge	344
A nagy csoda	357
Tagság	365
Ember vagy nyúl?	376
A megbocsátásról	382
Az a baj Mr. "X"-szel...	386
Mit csináljunk Jézus Krisztusból?	391
Az ima hatékonysága	396
Az imádság: Levelek Malcolmhoz	402

ELSŐ RÉSZ

AZ ÖRÖM VONZÁSÁBAN

Életem kezdete

Az öröm vonzásában – türelmetlenül mint a szél.

Wordsworth

Dom Bede Griffiths, O. S. B. atyának

ELŐSZÓ

Ezzel a könyvvel részben megpróbálom eleget tenni azon kívánságoknak, hogy mondjam el, hogyan jutottam el az ateizmustól a kereszténységig, részben pedig szeretnék helyesbiteni egy-két hamis fogalmat ezzel kapcsolatban. Hogy ez a történet rajtam kívül érdekel-e mást is, attól függ, hogy mások számára mit jelent az „öröm”. Ha közös élménynek tarthatjuk, akkor azt hiszem hasznos volna részletesebben foglalkoznunk vele, mint ez korábban történt. Azért merészeltem írni róla, mert tapasztalatom szerint ha valaki beszélni kezd arról, amit leg-sajátosabb egyéni élményének tart, akkor a jelenlevők valamelyike megszólal, néha többen is: „Hát te is ezt érezted? Mindig azt hittem, hogy ezt egyedül én éltem át!”

A könyv megtérésem történetét próbálja elbeszélni, tehát nem általános önéletrajz, még kevésbé „Vallomás” Szent Ágoston vagy Rousseau értelmében. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy kevesebbet tartalmaz, mint egy általános életrajz. Az első fejezetekben meglehetősen tág háttérrel kell rajzolnom azért, hogy ha eljutunk a konkrét lelki válság szakaszához, akkor az olvasó megérthesse: a gyermek- és ifjúkorom ilyenfajta személyné alákított engem. Amikor ez a „felépítés” elkészült, akkor már szigorúan a magam dolgával törődöm és elhagyok mindent, ami ezen kívül lényegtelennek látszik, bármilyen fontos volna is egy átlagos életrajz szempontjából. Azt hiszem, nem sokat veszítünk vele. Még sohasem olvastam olyan életrajzot, amelyben ne a korai éveknél szentelt fejezetek lettek volna a legérdekesebbek.

Attól félek, hogy a történet fojtogatóan egyéni. Olyasmi, amelyhez hasonlót sohasem írtam azelőtt és valószínűleg nem is fogok írni többé. Ezért úgy próbáltam megírni az első fejezetet,

hogy akik nem tudják elviselni az ilyesféle történeteket, azok rögtön láthassák, mibe keveredtek bele, és abbahagyhassák a könyvet, mielőtt túl sok időt pazarolnának rá.

C. S. L.

I. AZ ELSŐ ÉVEK

„Happy, but for so happy ill secured.”
Milton

1898 telén születtem Belfastban, egy ügyvéd fiának és egy lelkész lányának házasságából. Szüleimnek csak két gyermeke született, mindkettő fiú – én három évvel voltam fiatalabb a bátyámnál. Két igen eltérő hatás formált bennünket. Apám a családjának elsődiplomás nemzedékéhez tartozott. Nagyapja walesi farmer volt; apja viszont önálló karriert csinált: munkásként kezdte az életét, majd kivándorolt Írországba, s a „Macilwaine and Lewis” cég részvényeseként végezte: „Kazángyártók, Mérnökök és Vashajóépítők”. Anyám viszont a Hamilton családból származott: papok, ügyvédek, tengerészek és hasonlók sorakoztak a háta mögött nemzedékeken át. Anyai ágon, a Warren családon keresztül őseiket egy normann lovagra vezették vissza, akinek hamvai a Battle apátságban nyugszanak. A két család nemcsak eredetében különbözött, hanem temperamentumában is. Apám családja tipikusan walesi volt: érzelmes, indulatos, retorikus, könnyen hajlamos a haragra, de a gyöngédségre is. Sokat nevettek és sírtak, s nem sok érzékük volt a boldoguláshoz. A Hamiltonok hűvösebb alkatot örökölték. Kritikus és ironikus értelemmel nézték a világot, s remek érzékkel tudtak boldogulni az életben – olyan nyílegyenesen tartottak előre a karrierjükön, ahogyan tapasztalt utazók megtalálják a legjobb helyeket a vonaton. Legelső éveimtől kezdve tudatára ébredtem annak, milyen éles ellentétben áll anyám vidám és nyugodt kedélye apám érzelmi életének hullámvásaival. Még nem nőttek akkorára, hogy nevén nevezhettem volna, de ez a tény mélységes gyanakvással és bizalmatlansággal töltött el az érzelmekkel szemben: kényelmetlennek, zavarónak, sőt veszélyesnek tartottam őket.

Szüleim olvasott és „okos” emberek voltak, annak a kornak

és helynek a mércéi szerint. Anyám ígéretes matematikusként indult: fiatalkorában Belfastban, a Queen's College-ban B. A. diplomát szerzett, s halála előtt franciára és latinra kezdett tanítani. Mohón falta a jó regényeket, s azt hiszem, az örökségben rám maradt Meredith és Tolsztoj-regényeket az ő részére vásárolták. Apámnak egészen másféle ízlése volt. A szónoklatokat kedvelte, s fiatalkorában maga is föllépett politikai gyűléseken Angliában. Ha lett volna reá önálló lehetősége, akkor bizonyára szép politikai pályát futhatott volna be. Ha a Don Quijote-i méretekig kifinomult becsületérzéke nem tette volna rá alkalmatlanná, akkor szép sikereket érhetett volna el, hiszen a parlamenti élethez szükséges értékek ott rejtőztek benne: jó megjelenés, erős hang, gyorsan váltó értelem, jó kifejezőkészség és emlékezőtehetség. Nagyon szerette Trollope politikai regényeit. Phineas Finn karrierjét olvasva, azt hiszem, saját vágyait elégitette ki. Szerette a retorikus és patetikus költészetet. Azt hiszem, *Othello* lehetett a kedvenc Shakespeare-darabja. Nagyon szerette a humoros írókat, Dickenstől W. W. Jacobsig, s maga is páratlanul izesen tudott adomázni. Arcjátékkal, mozdulatokkal, egész lényével megjelenítette azokat az alakokat, akikről mesélt. Akkor örült a legjobban, ha egyik-másik nagybátyámmal néhány órára leültek, hogy vicceket meséljenek (ahogyan az anekdotákat nevezték a családukban). Az irodalomnak azzal a fajtájával egyikőjük sem állt szóba, amely engem lenyűgözött attól a pillanattól kezdve, hogy magam választhattam meg a könyveimet. Egyikőjük sem figyelt föl tündérország harsonáira. Sem Keats, sem Shelley verseit nem találtam meg otthon, a polcon heverő Coleridge-köteteket pedig (tudomásom szerint) ki sem nyitották. Romantikus hajlamaimért a szüleim egyáltalán nem tehetők felelőssé. Tennyson-t ugyan szerette apám, de csak az *In Memoriam* és a *Locksley Hall* c. műveit. A *Lotus Eaters* és a *Morte d'Arthur* költőjéről nem is hallottam. Anyám pedig, amint mondták, nem is törődött a költészettel.

Két másik áldás is gazdagította életem kezdetét, azon túl, hogy jó szülőket kaptam, jó kosztot, és egy kertet, amelyben játszhattam, s amelyet akkoriban nagynak láttam. Ajándéku-l kaptam a dajkámat, Lizzie Endicottot, akit még a gyermekkor éles kritikája is hibátlannak látott. Csupa kedvesség, vidámság

és jóindulat sugárzott egész lényéből. Abban az időben a „nevelő-nő” senkit sem botránkoztatott meg. Lizzie-n keresztül beléhatolhattunk a megye parasztságának az életébe. Így két különböző társadalmi rétegtől is szabadon élhattünk. Ennek köszönhetem, hogy életemben sohasem fenyegetett az a veszély, hogy a kifinomult modort összetéveszem az erénnyel. A legelső időktől kezdve megértettem, hogy vannak olyan tréfák, amelyeket csak Lizzie ért meg, a nappaliban el sem lehet őket mesélni; s azt is, hogy Lizzie a szó legemberibb értelmében egyszerűen jó volt.

A másik áldást a bátyámban kaptam. Bár három évvel idősebb volt nálam, ezt sohasem érezte velem. Kezdetől fogva szövetségesek voltunk, szoros egységben egymással. Pedig nagyon különböztünk egymástól. A legelső képeink jól mutatják ezt – s nem is emlékszem olyan időre, amikor folyton ne rajzoltunk volna. Ő hajókat, vonatokat és csatákat rajzolt. Én pedig ha nem az övéit másoltam, akkor általunk „ruhás állatnak” nevezett lényeket rajzoltam – a gyermekirodalom emberformájú állatait. Első elbeszélésének ezt a címet adta: *The Young Rajah* (A kis indiai herceg); mivel idősebb volt nálam, ő hamarabb áttért a rajzolásról az írásra. Indiát akkor már a „saját országának” nevezte – az Állatok Országá jutott nekem. Azt hiszem, egyik megmaradt rajzom sem származik hatéves koromnál korábbi, de jónéhányat őrzök, amelyik nem sokkal később keletkezhetett. Úgy látom ma, hogy nekem volt jobb kézügyességem. Kiskoromtól fogva tudtam mozgó lényeket ábrázolni – a figurák mintha valóban szaladnának vagy harcolnának a térben. De sem a bátyám rajzaiban, sem az enyéimben egyetlen vonalat sem találni, amely, bármilyen primitíven is, a szépséget kívánná szolgálni. Csupa mozgás, tréfa és ötlet mindegyik. De nyoma sincs a díszítő-kedvnek: láthatóan tudomást se vettünk a természetes formákról. A fák póznákra ragasztott gyapjúpamacsoknak látszanak – mintha nem is ismertük volna a levelek formáját, pedig naponta játszottunk a kertünkben. Most eszmélek csak rá, hogy a szépségnek ez a hiánya jellemző egész gyermekkorunkra. Apám házában egyetlen kép sem vonta magára a figyelmemet – igaz, hogy egyik sem ért annyit. Sohasem láttunk egyetlen szép épületet sem, el se tudtuk képzelni, hogy egy épület szép is

lehet. Első esztétikai élményeim, ha ilyenekről egyáltalán beszélhetek, egészen máshonnan származtak. A romantikus kalandok izgattak gyógyíthatatlanul, nem pedig a formák. Egyszer kisgyerekkoromban a bátyám behozta a gyerekszobába egy süteményesdoboz fedelét: befödte mohával, és földiszitette ágacskákkal és virágokkal, hogy játék-kertté és játék-erdővé varázsolja át. Életem első szépséges látványát pillantottam meg benne. Igazi kertünk nem keltette föl bennem ezt az élményt – a játék-kert igen. Fölhívta a figyelmemet a természetre – igaz, hogy nem a formák és színek csodálatos raktárát láttatta meg velem, hanem valami hűvös, harmatos, friss burjánzó világot. Abban a pillanatban talán nemigen törődtem ezzel az élménnyel, de az emlékezetemben megnőtt a fontossága. Amíg élek, a Paradicsom képe bátyám játékkertjéhez kötődik bennem. Belémivódta a „Zöld Dombok” is – így neveztük a Castlereagh Dombok alacsony vonulatát, amely odalátszott a gyerekszoba ablakából. Nem estek messze tőlünk, egy gyerek számára mégis szinte elérhetetlennek látszottak. Ezek tanítottak meg vágyakozni – *Sehnsucht* – akár jóra, akár rosszra; s hatéves korom előtt már a Kék Virág lelkes hódolójává tettem.

Az esztétikai élmények is ritkák voltak, vallásos élmények azonban elő sem fordultak az életünkben. Könyveim alapján egyesek arra következtettek, hogy szigorú és eleven puritán szellemben nevelkedtem, pedig ennek semmi köze a valósághoz. Megtanították a szokásos dolgokat, elmondatták velem a szokott imákat s a maga idejében elvittek templomba is. Én természetesen megtettem azt, amit kívántak tőlem, de emlékeim szerint mindez egyáltalán nem érdekelt. Apám egyáltalán nem tartozott a puritánokhoz – az ír egyház 19. századi értékelése szerint inkább a „High Church” irányzatát követte. A vallás kérdéseiben éppúgy, mint az irodaloméban éppen az ellenkező nézeteket vallotta, mint amilyeneket én később kialakítottam magamban. Számára elsősorban a hagyományok varázsa, a Biblia és a Prayer Book nyelvének szépsége okozott örömet – én mindezt jóval később és csak nehezen tanultam meg élvezni. Nehéz lett volna hozzá hasonlóan értelmes embert találni, aki oly keveset törődött volna a metafizikával. Anyám vallásosságáról szinte semmilyen személyes emlékem sincsen.

Gyerekkoromból mindenesetre szinte teljesen hiányzott a másvilág. A játékkertet és a Zöld Dombot leszámítva még a képzeletem világa is messzire elkerülte. Emlékeimben elsősorban úgy él gyermekkorom, mint egyhangú, prózai boldogság, s egyáltalán nem érzek iránta olyan különös nosztalgiát, mint amilyenrel a sokkal kevésbé boldog fiatalságomé eltölt. A múltat nem a megállapodott boldogság, hanem pillanatnyi örömök teszik széppé.

Egyetlen kivételre emlékszem ebben az általános örömben. Egyik-másik álmom nyomasztó emléke igen koránról rémlik föl bennem. Ebben a korban ez gyakran előfordul. De különösnek tartom, hogy egy ápolt és dédelgetett gyermek világában is olyan könnyen nyílik ablak valami pokolféle szörnyűségre. Rossz álmaim két csoportba oszthatók: kísértetekről és rovarokról álmodtam. Az utóbbiak sokkal inkább megijesztettek. Mai napig is szívesebben találkoznék egy kísértettel, mint egy mérges pókkal. Mindmáig elevenen él bennem ez a félelem, sőt önkéntelenül igazolni is próbálom magamban. E félelmemnek történetében egy mozzanatra talán érdemes kitérnem. Jóval később, tizenéves koromban, Lubbock könyvét olvasva (*Hangyák, méhek és darazsak*) egy időre tudományos érdeklődéssel vizsgáltam a rovarokat. Egyéb tanulmányaim hamarosan kiszorították ezt; de rovartani időszakomban csaknem eltűnt a félelmem, s valószínűnek tartom, hogy az igazi tárgyilagos érdeklődés mindig együttjár ilyen tisztító hatással.

Attól félek, hogy a pszichológusok nem érik be azzal a magyarázattal, amellyel korábbi nemzedékek megokolták volna félelmemet a rovaroktól – gyerekkönyveim egyikében ugyanis egy szörnyű utálatos képre bukkantam. Törpe gyereket ábrázol, olyan Hüvelyk Matyi félet, aki egy mérgesgombán áll, miközben egy nála jóval nagyobb szarvasbogár fenyegeti alulról. Már ezt is elég szörnyűnek találtam. Pedig az igazi ezután kezdődik. A szarvasbogár szarvai a könyv lapjától független kartoncsikokból készültek, s tengelyen forgatni lehetett őket. Ha oldalt valami ördögi szerkezetet mozgattak, akkor csápokként nyíltak és csukódtak: csiki-csuki, csiki-csuki – most is magam előtt látom, ahogyan ezeket a sorokat írom. Hogy anyám, aki különben igazán bölcs asszony volt, hogyan engedhette be a gyerek-

szobámba ezt a szörnyűséget, alig tudom megérteni. Hacsak maga a kép is nem valamelyik lidérces álmomból származik (s ma már föltámad bennem ez a kétely is) – ezt azonban mégsem tartom valószínűnek.

1905-ben életem hetedik évében történt az első nagy változás az életemben. Elköltöztünk. Azt hiszem, apám több pénzre tett szert, s elhatározta, hogy elhagyja azt a félig társas villát, amelyben születtem, s egy jóval nagyobb házat épít magának, távolabb a várostól, ott, ahol akkoriban még nem épült település. Az „új ház”, ahogy éveken át hívtuk, még a mostani eszemmel is igen nagy volt; gyerekfejjel azonban nem is háznak láttam, hanem egész városnak. Apámnak nagyon könnyen túljártak az eszén, s az építők csúful be is csapták. Rosszul csatornázták a házat, elméretezték a kéményt, mindegyik szoba huzatosra sikerült. A gyerekek persze mindez nem számított. Számomra az egész költözésben az ért a legtöbbet, hogy életem háttére kitágult. Az Új Ház fontos szerepet játszik élettörténetemben. Belémivódtak a hosszú folyosók, sötét, üres szobák, hallgatag emeleti csöndek, magányosan átkutatott padlásszobák, a bugyborgó ciszternák és csövek távoli nesze, a cserepek alatt füttyülő szél. S persze a mérhetetlenül sok könyv. Apám minden könyvet megvett, amit elolvasott, s nem is vált meg tőlük soha. Könyvek heverték a dolgozószobájában, a nappaliban, a ruhásszekrényben, könyvekkel zsúfolták tele a könyvespolcot a lépcsőház fordulójában, s az egyik hálósobát is; embermagasságig könyvek tornyosultak az egyik padlásszobában. Mindenféle könyvek akadtak köztük: megtalálható bennük szüleim változó ízlésének minden korszaka – olvashatók és olvashatatlanok, gyerekeknek is alkalmasak s egyáltalán nem gyerek kezébe valók egyaránt. Semmitől sem tiltottak el. A végeláthatatlannak tűnő esős délutánokon egyik könyvet a másik után emeltem le a polcokról. Olyan biztosan tudtam, hogy találok magamnak valami újat, ahogyan a mezőn járó ember tudja, hogy talál egy új fűszálat. Mielőtt minderről most írni kezdtem, sohasem gondolkoztam el azon, vajon hol férhettek el mindezek a könyvek azelőtt, hogy az Új Házba átköltöztünk volna. Sejtelmem sincs róla.

A házon kívül a „kilátás” fogadott, s kétségtelenül elsősorban ezért választották ezt a helyet. A bejáratí ajtótól a belfasti öböl

széles mezőire láthattunk rá, s mögöttük húzódott az Antrim hegylánca – a Divis, a Colin és a Cave hegy. Azokban a régi időkben Britannia még nagyvilági szerepet játszott, s az öböl tele volt hajókkal. Mindketten sokszor gyönyörködtünk bennük, de főleg a bátyám. Egy gözs kürtjének éjjeli hangja még ma is földézi egész gyerekkoromat. A ház mögött húzódtak a Hollywood hegyek – zöldebbek, alacsonyabbak és közelebbiek, mint az Antrim hegység, de akkoriban még nem vonták magukra a figyelmemet. Elsősorban az északnyugati kilátás érdekelt: vége-láthatatlan nyári napnyugták a hegyek kéklő gerince mögött, s a hazarepülő varjak. Ebben a környezetben kezdett minden megváltozni körülöttünk.

Először a bátyámat összepakolták, s elküldték egy angol kollégiumba, s ezzel az év nagy részére kikerült az életemből. Jól emlékszem, mekkora elragadtatással fogadtuk, ha a szüneteiben hazajött. Eltávozásaihoz viszont nem fűződik bennem ilyméretű fájdalmak emléke. Új életformája mit sem változtatott kettőnk viszonyán. Én odahaza folytattam tanulmányaimat; anyám franciára és latinra tanított, többi tárgyra pedig kitűnő nevelőnőnk, Annie Harper oktatott. Akkoriban mumusnak láttam ezt a szelid és szerény kis asszonyt, de minden emlékem arra utal, hogy igaztalanul bántam vele. Presbiteriánus volt. Egyszer hosszú előadást iktatott be a számtanpéldák és a fogalmazványok közé, s emlékeim szerint ez tette előttem először reálissá a túlvilágot. De sok minden más is adódott, amin többet törtem a fejem. Valódi életem – legalábbis az, amelyet mostani emlékezetem annak mutat – egyre magányosabbá vált. Rengeteg emberrel szóbaálltam: a szüleimmel, velünk élő Lewis nagyapámmal, aki igen gyorsan megöregedett és megsüketült; a cseléd-lányokkal; s egy izákos öreg kertésszel. Azt hiszem, elviselhetetlenül sokat fecsegtem. De a magány mindig rendelkezésemre állott, akár a kertben, akár a házban valahol. Most már tudtam írni és olvasni; így hát rengeteg dolgom akadt.

Sokat szenvedtem attól, hogy szánszalmasan ügyetlen voltam – ez is indított az írásra. Annak a testi hibának tulajdonítom ezt, amelyet bátyámmal együtt apánktól örököltünk; csak egyetlen izület van a hüvelykujjunkban. A felső izület (amely távolabb esik a körömtől) látható ugyan, de nem fejlődött ki – nem tudjuk

begörbíteni az ujjunkat. De bármi legyen is az oka, születésemtől fogva képtelen voltam bármit is megcsinálni. A tollal és a ceruzával elég ügyesen bántam, s még ma is csodálatosan szép nyakendőcsomót tudok kötni – de a szerszámok, labdaütők, fegyverek, inggombok, vagy dugóhúzók használatára sohasem tudtak megtanítani. Ez kényszerített az írásra. Vágyódtam arra, hogy tárgyakat, hajókat, házakat, gépeket építsek. Sok papírlapot és ollót tettem tönkre, csak azért, hogy aztán könnyekbe fojtsam reménytelen kudarcaimat. Utolsó menedékként végső lehetőségemként arra fanyalodtam, hogy ehelyett történeteket írjak; álomnak is szép az a boldog világ, amelybe így eljutottam. Sokkal többfélét csinálhatunk egy kastéllyal a mesében, mint a legszebb karton-kastéllyal, amely valaha is állott gyerekszobák asztalán.

Hamarosan kiterjesztettem birodalmamat az egyik padlás-szobára, s átalakítottam „az én dolgozószobámmá”. A falakat teleaggattam képekkel: a sajátjaimat, vagy pedig folyóiratok karácsonyi számaiból kivágott színes képeket. Itt tartottam a tollam, a tintatartóm, a füzeteim és a festékes dobozom.

Itt írtam az első elbeszéléseimet, s hatalmas elégtétellel illusztráltam is őket. Megpróbáltam egyesíteni bennük két fő irodalmi élvezetemet: a „ruhás állatokat” és a „fölfegyverzett lovagokat”. Ennek eredményeképpen egér-lovagokról írtam, meg nyulakról, akik teljes fegyverzetben vonultak föl, hogy megöljék – nem az óriásokat, hanem a macskákat. De erősen dolgozott bennem a rendszerező hajlam is. Ugyanaz a hajlam, amely Trollope-ot arra ösztönözte, hogy oly részletesen kidolgozza a maga Barsetshire-jét. Amikor bátyám a szünetekre hazajött, akkorra modern Állatország elevenedett meg; vonatoknak és gőzhajóknak kellett száguldozni benne, ha meg akartam osztani vele az országot. Ebből persze az következett, hogy az a középkori Állatország, amelyről elbeszéléseimet írtam, ugyanez az ország volt, csak egy korábbi korszakban; a két korszakot persze megfelelőképpen át kellett hidalni. Ez vezetett el az ábrándozástól a történetíráshoz; nekiálltam, hogy megírjam Állatország egész történetét. Bár ennek a kitűnő műnek még fennmaradt egyik-másik változata, sohasem sikerült eljutnom benne a mo-

dern korig; a századok csupán töltelékül szolgálnak olyankor, amikor az összes események is a történelem képzeletéből származnak. Egyetlen olyan vonása van a *Történelemnek*, amelyre ma is némi büszkeséggel gondolok. Az elbeszéléseimet kitöltő lovagi kalandokra csak mintegy mellékesen utaltam, s az olvasót figyelmeztettem arra, hogy ezek esetleg „csupán legendák”. Valahogyan – ég tudja, hogyan – már akkor ráeszméltem arra, hogy a történelemnek kritikusán kell bánnia az epikus anyaggal.

A történelemtől már csak egyetlen ugrás vezetett a földrajzhoz. Hamarosan elkészült Állatország térképe – különböző térképek, amelyek azonban túrhetően következetesek maradtak egymáshoz. Aztán földrajzi szempontból is össze kellett kapcsolnom az Állatországot a bátyám Indiájával – India pedig folyton kilepett a való világba a maga helyéről. Szigetté alakítottuk, amelynek északi partja a Himalája háta mögött húzódik végig. Innen Állatorszáig a bátyám hamarosan megtervezte a fontosabb gőzhajóútvonalakat. Egész világ állt így össze, s e világ térképéhez felhasználtuk a festékdobozom összes színeit. A világnak azokat a részeit pedig, amelyeket a sajátunknak tekintettünk – Állatországot és Indiát – egyre jobban benépesítettük állandó figurákkal.

Az ekkortájt olvasott könyvek közül nagyon kevésnek az emléke halványult el bennem – de nem mindegyiket őriztem meg a szeretetemben. Conan Doyle: *Sir Nigel* c. regénye először irányította a figyelmemet az „állig fegyverzett lovagokra”, de sohaseim éreztem hajlandóságot arra, hogy újra elolvassam. Még kevésbé olvasnám újra Mark Twain regényét: „*Egy jenki Artúr király udvarában*”, pedig akkoriban ez szolgált egyetlen forrásul Artúr király történetéhez. Akkor boldogan olvastam a benne hemzsegő romantikus fordulatok kedvéért, s észre se vettem, milyen közönségesen teszi őket nevetségessé. Ezeknél sokkal jobban tetszett E. Nesbit három regénye. Az *Amulett* hatott rám a leginkább. Rányította a szememet az ókorra, „az idő sötét hátterére és mélységére”. Ma is élvezettel olvasom újra. Gulliver a kedvenceim közé tartozott, egy kihagyások nélküli, bőségesen illusztrált kiadásban. Korlátlanul tudtam elmerülni a *Punch* régi számainak csaknem teljes sorozatában, amelyek ott álltak apám dolgozószobájában. Tenniel a maga

Orosz Medvéjével, Brit Oroszlánjával, Egyiptomi Krokodiljával s többi állatjával kielégítette a „ruhás állatok” iránti szenvedélyemet. A növényvilággal viszont hanyagul és fölületesen bánt, s ez megerősítette saját hiányosságaimat e téren. Aztán jöttek Beatrix Potter regényei, s ezzel végre elérkeztem a szépséghez.

Most már nyilván világosan látható, hogy ebben az időben – hat-, hét-, nyolcéves koromban – csaknem mindenestül a képzeletem világában éltem. Vagy legalábbis az, hogy a képzeletvilágom élményeit tartom a legfontosabbnak azokból az évekből. Ezért nem is beszélek egy normandiai nyaralásról – bár nagyon világosan emlékszem rá, mégsem tartom jelentősnek: ha kívágnánk a múltamból, pontosan olyan volnék, mint amilyen vagyok. A képzelet azonban sokjelentésű szó, s ezért egy kicsit határozottabban körül kell írnom. Jelenthet ábrándozást, álmodozást, vágyainkat csiklandozó fantáziálást. Erről többet tudok a kelleténél. Gyakran remek alaknak képzeltem magam. De határozottan állítom, hogy ilyenkor egészen mást csináltam, mint amikor kitaláltam az Állatországot. Az Állatország ebben az értelemben egyáltalán nem volt képzelgés. Én nem tartoztam a szereplői közé. Én teremtettem, nem kellett tehát bebocsátást kérnem ebbe az országba. Megteremtője voltam, nem jelölt, aki bebocsátásra vár. A találmány lényegesen különbözik az ábrándoktól. Ha valaki nem ismeri föl a különbséget, ennek csak az lehet az oka, hogy nem tapasztalta meg mindkettőt. Aki viszont átélte őket, az megérti, amit mondok. Ábrándozásaimban a bolondok iskoláját jártam; Állatország föltérképezésében és történetének megírásában a regényírókét. Hangsúlyozom, a regényírókét, nem pedig a költőkét. Kitalált világom tele volt érdekességgel (legalábbis számomra): nyüzsgő karakterek humoros forgatagával. De hiányzott belőle a költészet, a líraiság. Meghökkenően prózai lett. (A gyermekkönyveim olvasói számára talán úgy tudnám a legpontosabban elmagyarázni, hogy az Állatországnak semmi köze Narniahoz, kivéve az emberszabású állatokat. Állatország, egész jellegénél fogva kizárja a csodának a legkisebb lehetőségét is.) Ha tehát a képzelet szót egy harmadik értelemben használjuk, amely a legmagasabb rendű közülük, akkor az én kitalált világomat nem a képzelet szülte. Más élményeimet azonban igen, s most megpróbálok számot adni róluk. Traherne és Wordsorth ugyan sok-

kal jobban megírta mindezt, de mindenkinek a saját történetét kell elmondania.

Az első egy emlékek az emléke. Amint egy nyári napon ott álltam egy virágzó ribiszkebokor mellett, minden előzetes figyelmeztetés nélkül hirtelen föltámadt bennem egy reggelnek az emléke a Régi Házból – mintha nem is évekkel, hanem évszázadokkal korábban történt volna: a bátyám behozta a gyerekszobába a játékkertjét. Nehéz elég erős szavakat találnom annak az izgalomnak érzékeltetésére, amely elfogott. Milton Paradicsomának „rendkívüli boldogsága” közelítheti talán meg (a szó eredeti, teljes értelmében minden rendet meghaladó boldogság ez). Természetesen a vágy kerített hatalmába – de minek a vágya? Nyilván nem egy mohával telerakott süteményes dobozé, nem is a saját múltamé, bár ez persze belejátszott. „Elemészt a vágy” – s mielőtt megtudhattam volna, hogy mire vágyakozom, már el is tűnt a vágy, villanásként kihunytt, s a világ újra hétköznapivá lett, s csupán az elvillant vágyra való vágyakozás zavarta meg. Egyetlen pillanat alatt zajlott le mindez; s ehhez hasonlítva bizonyos értelemben mégis jelentéktelen minden más, ami valaha történt velem.

A második felvillanás a *Nutkin Mókus* című regényben ért – bár szerettem Beatrix Potter összes regényeit. A többi azonban csupán elszórakoztatott – ez viszont megrázott, szinte bajba sodort. Megrendített azzal, amit az Ősz Eszméjeként írhatnék le leginkább. Bármilyen hihetetlennek hangzik, hogy valaki bele-szeret egy évszakba, velem mégis ilyesvalami történt. Az élmény ekkor is heves vágyban jelentkezett. S nem azért tértem vissza a könyvhöz, hogy kielégítsem a vágyamat (ez lehetetlen – hogyan lehetne *birtokolni* az őszt?), hanem hogy újra fölébresszem magamban. Ebben az élményben ugyanaz a meglepetés ért, s ugyanolyan kiszámíthatatlanul fontosnak tartottam. Mindenestül különbözött a köznapi élettől és a közönséges élvezetektől; „más dimenzióban játszódtott” ahogyan manapság mondanák.

A harmadik felvillanás a költészetten keresztül ért. Megkedveltem Longfellow *Olaf király mondája* c. versét: fölszínesen és ötletszerűen megtetszett a története s erőteljes ritmusa. Aztán eljött egy pillanat, amikor lustán lapozgattam a könyvben, s a *Tegner's Drapa* rimtelen fordítására bukkantam. Minden más korábbi

örömemtől eltért, s úgy hangzott, mint egy távolról felém ható hang. Ezt olvastam:

Felsíró hangot hallottam:
a szépséges Balder
halott, halott -

Semmit sem tudtam Balderről; de hirtelen fölrepültem az északi égbolt hatalmas boltozatára, s emésztő vágyat éreztem - valami leírhatatlanra (csak annyit tudok róla, hogy hideg, tágas, komoly, sápadt és távoli) s aztán, mint a másik két esetben is, szinte ugyanabban a pillanatban már ki is estem a vágyból, s csak arra vágyódtam, hogy bárcsak visszajuthatnék belé.

Ha az olvasó érdektelennek találja e három apróságot, nem kell tovább olvasnia a könyvet, mert bizonyos értelemben életem központi története pontosan erről szól. Akik viszont továbbra is hajlandóak velem tartani, azoknak a három élmény közös nevezőjét szeretném megjelölni: kielégíthetetlen vágy ez, amely kíváncsabb minden más kielégülésnél. Örömmek nevezem, amely itt csupán szakkifejezés és élesen megkülönböztethető a boldogságtól és az élvezettől. Az Örömet az én szóhasználatomban csupán egyetlen egy dolog jellemzi: az a tény, hogy mindazok, akik megtapasztalták, újra vágyódnak rá. Ettől függetlenül azonban, legelőt tekintve, ugyanilyen erővel nevezhetnénk valamiféle boldogtalanságnak vagy fájdalomnak is. De akkor ez az, amire vágyódnunk. Kétlem, hogy aki egyszer belékóstolt, az elcserélné-e a világ összes élvezeteiért, ha választhat kettőjük között. De az örömmel sohasem rendelkezhetünk, az élvezettel viszont gyakran igen.

Nem lehetek egész biztos abban, hogy mindezek az események előtte vagy utána történtek annak a fájdalmas veszteségnek, amely a családjunkat érte, s amelyre most rá kell térnem. Egyik éjszaka megbetegedtem, és sírtam, mert fájt a fejem és a fogam, és nagyon szomorú voltam, mert anyám nem jött oda hozzám. Azért nem, mert ő is beteg volt. Különös módon több orvos is tartózkodott a szobájában. Az egész házban jöttek-mentek, beszéltek, ajtókat csukódtak és nyíltak. Órákig tarthatott az egész. S akkor édesapám könnyek között bejött a szobába, s megrémült agyamba megpróbált beleültetni olyasmiket, amiket egyszerűen képtelen voltam felfogni. Anyám rákot kapott, s a dolgok a szokott módon folytak le. Megoperálták (abban az időben még a beteget ottho-

nában operálták), aztán látszólag javult az állapota, aztán kiújult a betegsége, erősödtek a fájdalmai, s végül meghalt. Apám sohasem heverte ki egészen ezt a veszteséget.

Azt hiszem, a gyerekek sem szenvednek kevesebbet, mint a felnőttek, csak másképpen. Mi, gyerekek édesanyánk halála előtt éltük át az igazi fájdalmat. Fokozatosan veszítettük el őt, ahogyan fokozatosan kivonták az életünkből, hogy az ápolónők, a delirium és a morfium kezére adják, s ahogyan egész létünk idegenné és fenyegetővé vált: a ház megtelt idegen illatokkal, éjszakai zajokkal s baljóslatú, suttogó megbeszélésekkel. Ennek még két további következménye is lett, az egyik igen rossz, a másik igen jó. Az események édesapánktól is elválasztottak minket, nemcsak anyánktól. Azt mondják, hogy a megosztott fájdalom közelebb hozza az embereket egymáshoz; alig hiszem, hogy ez bekövetkezhet olyankor, amikor a fájdalomban osztozókat nagy különbség választja el egymástól. Ha bizhatom a saját tapasztalatomban, akkor azt kell mondanom, hogy a felnőtt nyomorúság és rémület látványa bénítóan és elidegenítően hat a gyerekekre. Talán mi követtünk el hibát. Talán ha jobb gyerekek lettünk volna, akkor enyhíthettünk volna édesapánk fájdalmán ezekben az időkben. Ezt azonban nem tettük meg. Idegzete sohasem volt a legerősebb, érzelmeim sohasem tudott uralkodni. A félelem nyomása alatt természete kiszámíthatatlanná vált; szenvedélyesen beszélt s igazságtalanul cselekedett. A sors különös kegyetlensége folytán azokban a hónapokban ez a szerencsétlen ember, anélkül, hogy tudta volna, nemcsak a feleségét veszítette el, hanem a fiait is. Bátyámmal egyre kizárólagosabban egymásra hagyatkoztunk mindabban, ami az életet elviselhetővé tette. Nem tudtunk megbízni senki másban. Azt hiszem, hogy ekkor már megtanultuk (mindketten, vagy legalábbis én), hogyan kell hazudni apánknak. Hiányzott nekünk mindaz, ami a házat otthonná tette; régi otthonunkból csak ketten maradtunk meg egymásnak. Naponta közelebb kerültünk egymáshoz (s ez volt a jó az egészben) – két riadt kis sündisznó, akik egymáshoz bújnak melegedni egy rideg világban.

A gyerekkori fájdalom sok egyéb nyomorúságot is hoz magával. Bevittek abba a hálósobába, ahol édesanyám halottan feködt – amint mondták, azért, hogy „lássam őt”, azonban egy-

szerre ráébredtem, hogy már csak egy tárgyat látok. Nem torzult el semmije, ahogyan a felnőttek mondanák – hiszen a torzulás nem volt egyéb, mint maga a halál.

Bánatomat legyőzte a félelem. A mai napig sem értem, mire gondolnak olyankor, amikor szépnek mondanak halott testeket. A legcsúnyább eleven ember is angyalian szép a legbájosabb halotthoz képest. Rémüléssel szemléltem az összes többi velejáró kelléket is: a koporsót, a virágokat, a ravatalt, a temetést. Egyik nagynénémnek arról is előadást tartottam, hogy milyen képtelen ötlet gyászruhát viselni – szavaimat a legtöbb felnőtt bizonyára szívtelennek és koraérettnek tartotta volna. De szerencsére mindent drága Anna nénénknek mondtam el, anyai nagybátyám kanadai feleségének, akinek éppen olyan napsugaras, meleg volt az egyénisége, mint édesanyámnak. Gyűlöltem a temetés körüli sok hűhót és locsogást – akkori undoromat talán az okozta, amit ugyan ma már hibának tartok magamban, de ma sem tudok egészen úrrá lenni rajta – utálom a nyilvánosságot, a tömeget, faragatlanul irtózom minden formaságtól.

Édesanyám halála hozta meg először azt az élményt, amelyet egyesek vallásos élménynek hívnak – bár én nem tartom annak. Amikor megmondták, hogy állapota menthetetlen, akkor eszembe jutott, amire tanítottak: hogy a hittel felajánlott imádság meghallgatásra talál. Nekiálltam tehát, hogy akaraterővel létrehozzak magamban olyan erős hitet, amely eredményessé teszi a gyógyulásért mondott imáimat; úgy gondoltam, hogy ez sikerül is. Amikor mégis meghalt, akkor megváltoztattam az álláspontomat, és beleringattam magam abba a hitbe, hogy csodának kell történnie. Az az érdekes, hogy a csalódásom nem járt semmi további következménnyel. Kudarcot vallott a vállalkozásom, de a kudarcokhoz hozzászoktam, s nem törődtem tovább az egésszel. Valójában, azt hiszem, az a hit, amelyikbe belehipnotizáltam magam, túlságosan távol állt a vallástól, hogysem bármilyen vallási lázadást okozhatott volna. Szeretet, tisztelet, sőt félelem nélkül közeledtem Istenhez, ill. a magam isteneszméjéhez. A csodáról alkotott elképzelésemben nem megváltóként vagy bíróként jelent meg, hanem pusztán mágusként. S ha megtette volna, amit kívánnak tőle, bizonyára mint aki jól végezte a dolgát, egyszerűen elmegy. Eszembe se jutott, hogy ez a csodálatos kapcsolat, amelybe bele-

fogtam, bármi egyéb következménnyel is járhatna, mint hogy visszaállítja a *status quo*-t. Úgy gondolom, hogy gyakran keletkezik a gyerekekben ilyesféle „hit”, s hogy az ebben való csalódásuknak nincs vallási jelentősége. Vallási szempontból az se volna fontos, ha történetesen bekövetkeznék az, amiben hisznek, ha csupán gyermeki elképzelésüket vetítik belé.

Anyám halálával minden tartós boldogság, minden nyugalom és biztonság eltűnt az életemből. Sokat tréfálkoztunk, sokmindennek örültünk, sok élvezethez jutottunk – de nyoma veszett a régi biztonságnak. Most már csak szigetek álltak ki a tengerből; a hatalmas kontinens elsüllyedt, mint az Atlantisz.

II. KONCENTRÁCIÓS TÁBOR

Számolás színes pálcikákkal
(Times Educational Supplement, 1954. nov. 19.)

Kop-kop-kop... egy négykerekűben dőcögünk végig Belfast utcáinak kockakövein 1908-ban, egy szeptemberi este félhomályában: apám, bátyám meg én. Most megyek először iskolába. Nyomott hangulatban üldögélünk. Bátyám mutatja ki a legkevésbé az érzéseit, bár neki volna reá a legtöbb oka, hiszen egyedül ő tudja, hová is megyünk. Ő már veteránnak számít. Engem kicsit fölráz valami izgalomféle, de csupán nagyon kevésbé. A leginkább attól a szörnyűséges ruhától undorodom, amelyet a részemre csináltattak. Még ma délelőtt is – alig két órája – vadul rohángásztam rövid nadrágban, kis kabátkámban és szandálban. Most fulladozom és izzadok, viszket minden tagom ebben a vastag, sötét anyagban; a torkomat egy etoni gallér fojtogatja, a lábam máris fáj ebben a szokatlan csizmában. Térden alul gombolós térdnadrág feszül rajtam. Évente negyven héten át, sok-sok éven keresztül e gombok fájdalmas, vörös lenyomatát látom majd a lábamon, amikor levetkőzőm. A legborzasztóbb a keménykalap, amely a fejemet összeszorítja – mintha vasból volna. Olvastam olyan fiúkról, akik ugyanebben a helyzetben mindezt a felnőttésként üdvözölték. Bennem semmi ilyen érzés nem támadt. Semmi olyat nem éltem át, ami azt sugallta volna, hogy jobb iskolásfiúnak lenni, mint gyereknek, vagy jobb férfinak lenni, mint iskolásnak. Bátyám nemigen beszélt az iskoláról a szünetekben. Apámnak öntudatlanul is hittem, ő pedig úgy szemlélte a felnőtt életet, mint végeláthatatlan rabszolgamunkát, amelyet folyton az anyagi összeomlás veszélye fenyeget. Ezzel nem akart becsapni bennünket. Természetéből következett az, hogy tényleg elhitte vagy legalábbis átértelte azt, amit gyakran elharsogott: „Hamarosan nem marad más hátra, csak a dologház.”

Én mindezt szó szerint vettem, s nyomasztó érzésekkel szemléltem a felnőtt életet. Az iskolai egyenruhát pedig határozottan azzal az érzéssel húztam fel, hogy rabruhába bűjtatnak.

Elérjük a kikötőt, s felszállunk a vén „Fleetwood” hajó fedélzetére. Egy darabig szánalmasan kódorgunk a fedélzeten, aztán apám elköszön tőlünk. Mélyen meghatódott. Én sajnos inkább zavart vagyok és öntudatos. Amikor a partra ér, mi inkább fel-lelegzünk. Bátyám fölfedezőútra visz a hajón, s mesélni kezd a körülöttünk álló többi hajókról is. Tapasztalt utazó és tökéletes világfi. Valami kellemes izgalom kerit hatalmába. Gyönyörködöm az olajos vízben, amint visszatükrözi a kikötő és a hajók jelzőlámpáit, a csörlők kattogásában a gépterem ablakán kiáramló meleg illatban. Elindulunk. Egyre szélesedik a kikötőt tőlünk elválasztó fekete sáv. Érzem a hajólapátok dübörgését alattam. Lassan végigjutunk a Lough mentén, ajkamon sós ízt érzek, s lassan csupán néhány távolodó fényponttá zsugorodik mindaz, amit eddig ismertem. Később fújni kezd a szél, mire lemegyünk a kabinunkba. Viharos az éjszaka, s a bátyám tengeri beteg. Furcsa módon irigylem ezért a teljesítményért. Úgy viselkedik, mint a tapasztalt utazók. Óriási erőfeszítéssel nekem is sikerül elhánynom magam; de elég gyöngé a teljesítményem – akkor is, ma is csökönnyösen jó tengerész voltam és vagyok.

Az angolok aligha érthetik meg első benyomásaimat Angliáról. Amikor partra szálltunk, azt hiszem másnap reggel hat óra körül (de éjfélnek látszott az idő), olyan világban találtam magam, amelyet azonnali gyűlölettel fogadtam. Lancashire síksága a kora reggelben mocsárnak látszik; olyannak láttam, mint a Styx partját. A körülöttem röpködő furcsa angol tájszólást sátáni hangokként fogadtam. De a legcsúnyábbnak a Fleetwoodtól Eustonig húzódó angol tájat találtam. Felnőtt szemmel is úgy látom, hogy ez a vasútvonal a sziget legunalmasabb és legbarátságtalanabb vidékén halad keresztül. De annak a gyerekek, aki mindig a tenger közelében élt, s magas hegyek látványa vette körül, úgy látszatott, mint a szibériai sivatag egy angol gyerekeknek. Minden csupa síkság! Semminek sincs vége! Hosszú mérföldeken át formátlan lapály – a tengerről érkezőt bezárja, bebörtönzi, fojtogatja. Mindent rossznak láttam. Fakerítés a kőfalak és az élősvény helyett, vörös téglából épült farmok a fehér házikók helyett!

A földek ormótlan nagyok, a szénaboglyákat csúnyára formázzák. Jól mondja a *Kalevala*, hogy az idegen házában a padló teli van csomókkal. Azóta már abbahagytam ezt a vitát; de akkor gyűlölettel tekintettem Angliára, s ez a seb csak sok év után gyógyult be.

Hertfordshire egyik kisvárosába igyekeztünk – nevezzük Belsennek. Lamb a „zöld Hertfordshire”-ről beszél. De nem látta zöldnek az a fiú, aki County Down-ban nőtt fel. Lapos volt, rideg, a talaja sárga. Ugyanakkora különbség van Írország és Anglia éghajlata között, mint Anglia és Európa éghajlata között. Belsenben az időjárás sokkal változékonyabb, mint amelyet korábban valaha is tapasztaltam. Itt ismertem meg először a csikorgó fagyot és a nyirkos ködöt, a tikkasztó hőséget és a mennydörgő égháborút. Hálószóbank függőnytelen ablakán keresztül itt láttam meg először a telihold kísérteties szépségét.

Az iskolában nyolc vagy kilenc bentlakó és körülbelül ugyanennyi bejáró növendéket találtam. A szervezett játékok akkoriban már halódtak, s nem sokkal odaérkezésem után végleg el is maradtak, kivéve a végeláthatatlan métázást a kemény udvaron. Nem tudtunk megfürdeni, csupán hetenként egyszer a fürdőszobában. Már akkor is tanultam latint édesanyámtól, amikor oda mentem 1908-ban, s ezt folytattam még akkor is, amikor eljöttem 1910-ben, de a római irodalomnak tájára sem engedtek. A tanulásra egyedül az ösztökélt, hogy az egyetlen tanterem zöld vas kandallóján néhány használt nádpálca lógott. A tantestület a tulajdonos-igazgatóból (Oldie-nek hívtuk), felnőtt fiából (Wee Wee) meg egy altisztból állt. Az altisztek nagy gyorsasággal követték egymást. Egyikőjük egy hétig sem tartott ki. Egy másikat a fiúk jelenlétében bocsátották el: Oldie odáig elment a megjegyzéseiben, hogy ha nem volna lelkes, akkor lerugdosná a lépcsőn. Ez a különös jelenet a hálóban zajlott le, bár arra nem emlékszem, miért éppen ott. Ezek az altisztek (kivéve azt, aki egy hetet sem töltött ott) láthatóan éppen annyira félték Oldie-től, mint mi. De eljött az az idő, amikor nem jött több altiszt, és Oldie legkisebb lánya tanította a kisebbeket. Akkor már csak öt bentlakó maradt, s Oldie végül is feladta az iskolát, és lelkipásztori munkát keresett. Én az utolsó túlélők egyike lettem, s csak akkor hagytam el a hajót, amikor már elsüllyedt alattunk.

12

Oldie a hatalom magányában élt, mint a tengerészkapitány a hajózás napjaiban. A házban senki sem beszélt vele úgy, mint egyenlő társával. Wee Wee-n kívül senki sem merészelt még beszélgetésbe se kezdeni vele. Az étkezések alkalmával mi fiúk bepillanthattunk családi életébe. Fia ült a jobbán; de ketten másféle ételt kaptak. A felesége és három felnőtt lánya (néma csöndben), az altiszt (csöndben) és mi fiúk (csöndben) majszoltuk a magunk silányabb kosztját. A felesége valamilyen módon válaszolhatott neki, de azt hiszem sohasem szólította meg Oldie-t. A lányok – három tragikus figura, télen-nyáron ugyanabban a rongyos fekete ruhában – sohasem merészkedtek túl egy elrebegett „igen papa” vagy „nem papa” válasznál, ha néha-néha megszólította őket. Látogatók alig jöttek be a házba. Oldie és Wee Wee rendszeresen sört ittak vacsorára; megkínálták az altisztet is, de elvárták tőle, hogy utasítsa vissza. Aki elfogadta, az megkapta a pint sört, de rögtön a beosztását is: néhány perccel később maró gúnnyal megkérdezték tőle: „Talán még egy kis sört parancsol, Mr. N.?” A szellemes Mr. N. hanyagul így felelt: „Igen, Mr. C., azt hiszem, kérek még.” Ez az ember nem töltött el ott egy hetet sem; s a nap hátralévő része meglehetősen borúsán telt el számunkra.

Én a kedvence vagy maskarája lettem Oldie-nak – esküszöm, hogy sohasem kerestem ezt a szerepet, s kizárólag károm származott belőle. A bátyám sem tartozott a legkedveltebb áldozatai közé. Mert akadtak kiszemelt áldozatai, olyan fiúk, akik semmit sem csinálhattak jól. Emlékszem Oldie-ra, amint belép a tanyerembe reggeli után, körüljártja a tekintetét, s megjegyzi: „megvagy, Rees, te szörnyűséges kölök. Ha nem leszek túl fáradt, akkor jól elverlek ma délután.” Nem haragudott, nem is tréfált. Hatalmas, szakállas ember volt, duzzadt ajkakkal, mint valami asszír király egy emlékmű tetején, bestialisan erős és piszkos. Ma-napság mindenki a szadizmusról beszél, de nem vagyok benne biztos, hogy a kegyetlensége mögött bujkált valami erotikus szándék. Akkoriban is sejtettem félig-meddig, de ma már világosan látom, hogy a rendszeresen elvert fiúkban talált valami közöset. Ezek a fiúk mind alacsonyabb társadalmi réteghez tartoztak s közönséges tájszólással beszéltek. Szegény P., drága, becsületes, szorgalmas, barátságos, egészségesen jámbor P. – folytonosan

pálcázta őt, mai eszemmel nézve egyetlenegy vétkéért: fogorvos volt az édesapja. Láttam, amint ennek a gyereknek le kellett hajolnia a tanterem egyik végében, s aztán minden egyes ütésre végigfutnia a termen, de P. edzetten viselte a megszámlálhatatlan ütés fájdalmát, s egyetlen hang sem hagyta el a torkát, míg a kínzás vége felé valami szörnyű, embertelen hang ki nem szakadt belőle. Valami sajátos brekegő vagy kattogó zokogás, míg a többi fiú elszürkült arccal nézte, halálos némaságban – ez a látvány azok közé az emlékek közé tartozik, amelyektől szívesen megszabadulnék. (Valami geometriai bizonyításban elkövetett hibáért kapta ezt a büntetést.)

Az a különös, hogy e sok kegyetlenség ellenére is meglepően keveset dolgoztunk. Ezt talán az is okozhatta, hogy a kegyetlenség értelmetlenül és kiszámíthatatlanul sújtott le ránk; de részben az is, hogy olyan különös módon alkalmazták. A geometriát kivéve (amit igazán szerettem) elmondhatom, hogy Oldie egyáltalán nem tanított mást. Csak feleltetett az osztályban: kérdéseket tett föl. Ha a választ nem találta kielégítőnek, mély, nyugodt hangon ezt mondta: „Hozd ide a nádpálcámat. Látom már, hogy szükségem lesz rá.” Ha valamelyik fiú belezavarodott a feleletbe, Oldie ütni kezdte az asztalt, egyre hangosabban ordítva: „Törd a fejed! Törd, törd!” Eztán a kivégzés előjátékaként, ezt mormogta: „Gyere ki, gyere ki, gyere ki!” Ha igazán dühbe gurult, akkor bohóckodásba kezdett: a kisujjával a zsírt kezdte kipiszkálni a füléből, s gügyögésbe fogott: „aj-aj-aj”. Láttam, amint felugrik, s körbetáncol, mint egy mutatványos medve. Ezalatt, szinte suttogva, Wee Wee vagy az altiszt, vagy később a legkisebb lánya, minket, kisebbeket kérdezett ki egy másik asztalnál. Az ilyesféle „leckék” nem tartottak túl soká. Mit kezdtek tehát a fiúkkal a hátralevő időben? Oldie úgy döntött, hogy számára akkor okoznak a legkisebb kellemetlenséget, ha számtant tanulnak. Ennek megfelelően, ha kilenckor beléptünk az iskolába, fogtuk a palatáblánkat, és elkezdtünk számtanpéldákat megoldani. Aztán hirtelen felszólítottak, hogy „mondjuk el a leckét”. Ha ez véget ért, akkor helyrementünk, és folytattuk a számtanpéldákat, s ez így ment örökké. Az összes többi művészetek és tudományok így távoli szigeteknek tüntek (többnyire sziklás és veszedelmes szigeteknek) – a számtan parttalan óceánjában. A délelőtt végére

meg kellett mondanunk mennyi számtanpéldát oldottunk meg, s nemigen mertünk hazudni. Meglehetősen lazán ellenőriztek minket, s alig segítettek. A bátyám – említettem már, hogy kész világhírává érett – hamarosan rájött a helyes megoldásra. Minden délután magabiztosan kinyilvánította a szintisza igazságát, hogy őt példát oldott meg; de azt nem tette hozzá, hogy ugyanazt az ötletet csinálta meg mindennap. Érdekes volna tudni, hányezerszer oldotta meg ugyanazokat.

Rövidebbre kell fognom a szót. Oldalakon keresztül beszélhetnék Oldie-ról. A legrosszabbat nem is említettem még. De talán gonoszság volna tőlem, ha megtenném, és nincs is szükség rá. Egyetlen eseményt azonban javára kell elmondanom. Lelkiismeretére hallgatva egy fiú egyszer bevallotta neki valamelyik egyébként kinyomozhatatlan hazugságát. Az emberevő óriás meghatódott. Megveregette a rémült fiú vállát és csak ennyit mondott: „mindig csak igazat mondj!”. Azt is el kell mondanom, hogy bár kegyetlenül, de jól tanította a geometriát. Arra kényszerített rá bennünket, hogy logikusan gondolkozzunk, s a geometria egész életemben könnyen ment. Egyébként a magatartásával kapcsolatban még találtam egy másik, valószínű magyarázatot is, ami még inkább megbocsáthatóvá teszi a viselkedését. Évekkel később a bátyám találkozott valakivel, aki Oldie iskolájának a szomszéd-ságában nőtt fel. Ez az ember és a családja, és (azt hiszem) a szomszédok általában, bolondnak tartották Oldie-t. Talán nem is tévedtek. S ha nemrég bolondult meg, akkor ez megmagyaráz valamit, amit nem értek. Ebben az iskolában, amennyire én ismertem, legtöbb fiú semmit sem tanult és senki sem tanult sokat. Korábban viszont sok, egyetemre bejutott növendékkel dicsekedhetett Oldie. Iskolája tehát nem lehetett mindig olyan szemfényvesztés, mint a mi időnkben.

Fölmerülhet a kérdés, hogyan jutott apámnak eszébe, hogy ide küldjön bennünket. Bizonyára nem azért, mert gondatlanul választott. Fennmaradt levelezése bizonyítja, hogy sok más iskolát is számításba vett, mielőtt Oldie-é mellett kötött ki. S eléggé ismerem ahhoz, hogy biztos lehetek benne: ilyesmiben sohasem a legelső ötletének sugallatát követte (pedig valószínűleg az lett volna a helyes), nem is a huszonegyediket (amelyet legalább megmagyarázhatott volna). Kétségtől a legszívesebben a százegyedikig

halogatta volna a döntését. S az föltétlenül és leküzdhetetlenül biztosan rossz lett volna. Mindig így járnak döntéseikkel azok az egyszerű emberek, akik okosaknak gondolják magukat. „Mint Earl regényhőse, ő is „mindig túl keményen bánt önmagával”. Apám mindig azzal kérkedett, hogy „tud olvasni a sorok között”. Eleve gyanakvással fogadta minden ténynek vagy dokumentumnak a kézenfekvő jelentését: nyugtalanul termékeny képzelete öntudatlanul is megalkotta a dolgoknak – szerinte – valódi és belső jelentését, amelyet senki más nem ismert föl, egyedül ő. Miközben magyarázni igyekezett Oldie prospektusát, valójában a saját képzeletével összerakta egy iskola történetét. S mindezt kétségtelenül igen lelkiismeretesen, csaknem aggályos alapossággal. Talán elvárhatnánk tőle, hogy ezt a kitalált történetet hirtelen elfújja a valódi, amellyel meg kellett ismerkednie, miután Belsen-be kerültünk. Ez azonban nem következett be. Azt hiszem, nem is történik meg gyakran. Minden nemzedékkel úgy van, hogy ha a szülők mindig vagy gyakran értesülnének arról, hogy mi játszódik le a fiaik iskolájában, akkor másképpen alakulna a nevelésügy története. Bárhogyan áll is, bátyámnak és nekem mindenesetre nem sikerült beleültetnünk az igazságot édesapám agyába. Egyetlen okkal magyarázható, hogy nehezen lehetett őt tájékoztatni (s ez világosabbá válik a következőkben). Értelme túlságosan erősen működött ahhoz, hogy igazán befogadhasson bármit is. Sohasem pontosan úgy értette szavainkat, ahogyan mi mondtuk neki. Igaz, nem is erőlködünk vele túlságosan. Mint más gyerekeknek, nekünk sem adódott összehasonlítási alapunk. Azt gondoltuk, hogy Belsen nyomorúsága minden iskolának közös és elkerülhetetlen jellemzője. A hiúságunk is megkötötte a nyelvünket. Az iskolából hazakerült fiú (különösen az első héten, amikor a vakáció még örökkétartónak látszik) szeret kérkedni. Tanítómasterét szívesebben rajzolja bohócnak, mint emberevőnek. Gyűlöli, ha gyávának vagy síró babának tartják, a koncentrációs táboráról viszont nem festhet másképpen igazi képet, csak úgy, ha elismeri, hogy az eltelt tizenhárom hetet ő maga sápadt, reszkető, könnytől ázott, engedelmes rabszolga kinlódta végig. Mindnyájan szereztünk dicsekedni a csatában kapott sebeinkkel. De a fegyházban összeszedett sebekkel kevésbé. Nem kenhetjük rá apánkra a fele-

lősséget az Oldie iskolájában elpocsékolts nyomorúságos évekért. S most, Dante szavaival „áttérek a jóra, mit ott leltem”.

Először is társakra találtam, bár barátoknak azért nem mondanám őket. Amikor a bátyám odakerült, az erősebbek sokat zsárnokoskodtak a gyöngébbeken. Az első évben bátyám oltalmazott engem (aztán elment egy másik iskolába, nevezhetjük Wyvern-nek), de nem hiszem, hogy rászorultam volna. Az iskolának az utolsó, hanyatló éveiben már túlságosan kevesen voltunk bentlakó diákok, és túlságosan rosszul bántak velünk ahhoz, hogy bármelyikünk ilyesmit tett vagyilyentől szenvedett volna. Egy idő után nem is jöttek új fiúk. Mi pedig veszekedtünk ugyan egymással, s ezt pillanatnyilag komolynak is érezhettük, de túlságosan sok időt töltöttünk és túlságosan sokat szenvedtünk együtt, úgyhogy végül is régi jó ismerősöknek éreztük egymást. Azt hiszem, főleg ennek köszönhetem, hogy Belsen, hosszú távon, olyan keveset ártott nekem. Felülről bármekkora elnyomás érje is a gyereket, mégsem félemlíti meg annyira, mint társainak a zsárnokoskodása. Sok kedves órát töltöttünk együtt egymással, mi, öt megmaradt bentlakó. Abban az időben nagy áldásnak éreztük, hogy a szervezett játékok elmaradtak, bár ez rettenetesen rosszul készített föl a magániskolai életünkre, ahová legtöbbször pályáztunk. A szünetekben félnapokra kiküldtek bennünket egyedül sétálni. Ebből persze nemigen lett séta. Álmos falusi boltokban édességet vásároltunk, s a csatorna partján bókászottunk, vagy pedig leültünk egy dombtetőre: alattunk bevágás a vasútnak, s egy alagút szája várta itt a vonatokat. Hertfordshire egyre kevésbé látszott ellenségesnek. Beszélgetésünk nem szűkölt le a magániskolás fiúk sovány érdeklődési körére. Bennünk még dolgozott a gyerekek kíváncsisága. Még arra a metafizikai eszmecserére is emlékszem azokból a napokból, amilyenben bizonyára életemben először vettem részt. Arról vitatkoztunk, hogy a jövő olyan volna-e, amelynek a folytatását nem láthatjuk, vagy pedig olyan, amelyiket még nem is rajzoltak meg. Arra már nem emlékszem, hogy melyik oldalon álltam, de azt tudom, hogy nagy lelkesedéssel kapcsolódtam bele a vitába. S az zajlott le, amit Chesterton „a régi mókák lassú érlelődésének nevez”.

• Az olvasó észreveheti, hogy az iskola így már lassan kezdett olyan alakot öltetni, amilyenvel otthoni életemben is találkoztam.

Otthon a sanyarú idők vontak bennünket közelebb egymáshoz a bátyámmal. Itt, ahol az idő mindig sanyarúan telt, a félelem és Oldie gyűlölete hasonlóképpen hatott ránk. Iskolája bizonyos értelemben nagyon hasonlított dr. Grimstone iskolájához a *Vice versa* című regényben; de attól eltérően köztünk nem akadt bésűgő. Hátunkat egymásnak vetve álltunk szemben közös ellenségünkkel. Gyanitom, hogy ez a képlet, amely kétszer egymás után s olyan korán ismétlődött az életemben, méltánytalanul elfogulttá tette egész életszemléletemet. Mai napig azt az életszemléletet tartom a legtermészetesebbnek, amelyben „mi ketten” vagy „mi néhányan” (s bizonyos értelemben mi boldog kevesek) állunk szemben valami hatalmasabb és nagyobb erővel. Anglia helyzete 1940-ben egyáltalán nem lepett meg. Az ilyesféle helyzetekre vártam egész életemben. Innen adódik az, hogy a barátság hozta mindig a boldogságot az életembe; az ismeretség vagy a társadalom egésze keveset jelentett számomra. Nem is értem egészen, hogy az emberek miért akarnak több embert megismerni, mint amennyivel igazi barátságot képesek kialakítani. Innen ered az is, hogy az érdeklődésem a hatalmas, személytelen mozgalmak, ügyek és hasonlók iránt meglehetősen szegényes, sőt talán vétkeesen hiányos. Egy harc (akár regényben, akár a valóságban) annál kisebb érdeklődést vált ki belőlem, minél többen vesznek részt benne.

Oldie iskolája más módon is hirtelen megismételte otthoni tapasztalataimat. Oldie felesége meghalt, iskolaidőben. A bánatát azzal fejezte ki, hogy még erőszakosabban bánt velünk, mint valaha. Annyira ment el, hogy Wee Wee valamilyen módon már magyarázni is próbálta a viselkedését a fiúknak. Emlékezhettek rá, hogy már korábban megtanultam, hogy az érzelmeiktől félnem kell, s gyűlölnöm őket. Most egy újabb ok is megerősített ebben.

De nem említettem még a legfontosabbat, ami itt történt velem. Itt lettem először komolyan hívővé. Ha jól emlékszem, az a templom váltotta ezt ki belőlem, ahová minden vasárnap kétszer elvittek bennünket. Konzervatív „anglo-katolikus” templom volt. A tudatom síkján határozottan elutasítottam egyes részleteket – végül is nem az ulsteri protestánsokhoz tartozom, s ezek a szokatlan szertartások a gyűlölt angol atmoszféra részét alkották. A tudatom alatt azonban, azt hiszem, a gyertyák és a tömjén, a

ruhák és a térden állva elénekelt himnuszok éppen az ellenkező irányba vonzottak. Mégsem gondolnám, hogy ez hatott a leg-erősebben. Elsősorban az számított, hogy itt hallottam először a kereszténység tanairól olyan emberek szájából, akik láthatóan hittek is benne. Parányi kétely sem élt bennem, így aztán olyan életet hozott létre bennem, amelyet már hitnek nevezhetnénk. Ebben az élményben sok félelem is ott rejtőzött. Nem gondolnám, hogy több az egészségesnél vagy a szükségesnél. De ha a könyveimben túl sokat beszéltem a pokolról, s a kritikusok történeti magyarázatot keresnek e tényre, akkor nem ulsteri gyerekkorom föltételezett protestantizmusában kell keresniük, hanem a belseni templom anglo-katolicizmusában. Aggódtam a lelkemért; főleg holdfényes éjszakákon a függőnytelen hálószobában – hogyan tud visszhangozni ilyenkor az alvó fiúk szuszogása! Az élmény mindenestül jót tett, amennyire ezt meg tudom ítélni. Komolyan elkezdtem imádkozni és bibliát olvasni, s megpróbáltam a lelki ismeretem szavára hallgatni. A vallás témáiról gyakran vitakoztunk. Ha emlékezetem nem csal, vitáink nagyon egészségesen és hasznosan alakultak, komolyan és minden hisztéria nélkül vitakoztunk, az idősebb fiúk szégyenkezése nélkül. Később meghallják, hogy kanyarodtam vissza ettől a kezdettől.

Értelmi szempontból csaknem teljesen elveszett ez az idő. Ha az iskola nem halt volna ki, s még két esztendőre ott hagynak, akkor ez valószínűleg örökre megpecsételte volna az egyetemi pályafutásomat. Az iskola egyedül némi geometriát és *West Angol nyelvtanának* néhány oldalát mondhatja magáénak a fejemben. A többi, ami a számtan tengeréből fölmerül bennem, adatoknak, harcoknak, bevétel és kiadás rovatoknak és hasonlóknak a dzsungele – mindezt azonnal elfelejtettem, mihelyt megtanultam, s akkor se venném semmi hasznát, ha emlékeznék is rájuk. Lehanyaglott a képzeletem élete is. Az Öröm (ahogyan meghatároztam), már sok éve nemcsak hiányzott az életemből, hanem el is felejtődött. Csupa szemetet olvastam ez idő tájt. De nem Oldie-t hibáztathatjuk azért, hiszen az iskolának nem is volt könyvtára. Szószátyár iskolai elbeszéléseket olvastam *A Kapitányban* is. Egyedül abban leltem élvezetemet, hogy szabadon éreszthettem a vágyaimat és a fantáziámat. A hős örömeiből merítettem a sajátomat is. Amikor egy gyerek áttér a gyerekirodalomról az iskolai

történetekre, akkor silányabb anyaghoz jut, nem pedig értéke-
sebbhez. *Péter a Nyúl* tetszik az érdektelen képzeletnek is, mivel a
gyerek nem akar nyuszivá változni, bár talán szívesen eljátssza a
nyuszi szerepét, ahogyan később esetleg szeretne Hamletként cse-
lekedni. De a tehetségtelen fiú története, aki az Első Tizenegy ka-
pitánya lesz, a fiú legmohóbb vágyait elégíti ki. Egyre jobban gyö-
nyörködtem az antik világot ábrázoló regényekben is: *Quo Vadis*,
Sötétség és hajnal, *A gladiátorok* és a *Ben Hur* kedvenc regényeim-
mé váltak. Azt gondolhatnák, hogy mindez a vallás iránti újdön-
sült érdeklődésemből származott, én azonban alig hiszem. Őske-
resztények gyakran szerepelnek e regényekben, de én egész más-
ként lettem később keresztény. Csupán szándalokra vágytam, meg
antik templomokra, tógákra, rabszolgákra meg császárokra, gá-
lyákra és amfiteátrumokra. Ma úgy látom, hogy meglehetősen
morbid, erotikus vonzódás fogott el. E könyvek többsége irodal-
mi szempontból nem sokat ért. Ezeknél többre becsültem Rider
Haggard műveit, amelyeket ugyanebben az időben kezdtem ol-
vasni, meg H. G. Wells tudományos-fantasztikus regényeit.
A más bolygók ötlete sajátos, részegítő hatást tett rám, minden
más irodalmi érdeklődésemtől eltérőt. Leginkább nem is a mesz-
siség romantikus varázsa vonzott. Az Öröm (az általam használt
értelemben) sohasem jutott el hozzánk a Marsról vagy a Holdról.
A vonzódás nyersebbnek és erősebbnek bizonyult. Ha rámjött a
bolondóra, érdeklődésem oly mohóra változott, mint a testi ki-
elégülés. Föl kellett ismernem, hogy ez a nyers erő annak a jele,
hogy ez az érdeklődés csupán lélektani, nem pedig lelki eredetű.
Gyanítom, hogy ádáz ereje mögött pszichoanalitikus magyarázat
lappang. Azt talán hozzátehetem, hogy az én bolygótörténeteim
inkább elűzték, mint kielégítették a heves kíváncsiságot. Azáltal
űzték el, hogy összebékítették a másikat, foghatatlanabb, s ere-
detibben képzeleti ösztönzéssel, sőt alá is vetették annak. A tu-
dományos-fantasztikus irodalom iránti általános érdeklődés a
pszichoanalitikusokra tartoznék: hiszen mindazok, akik meg-
kedvelik, olyan hevesen szeretnek belé, akik viszont nem kedvelik,
nemegyszer hányingert kapnak tőle. Az elutasítás éppoly nyersen
erős, mint a megbabonázott érdeklődés – mindkettő üres fecsegés.

Ennyit Oldie iskolájáról. De az év nemcsak iskolaidőből állt.
Egy nyomorúságos konviktus élete ilyen módon alkalmasan ké-

szít elő a keresztény életre, hiszen megtanítja az embert arra, hogy a reményből éljen. Sőt bizonyos értelemben: a hitből. Hiszen minden iskolaév kezdetén az otthon és a szünet oly messzi távolinak tűnik – ahogyan a mennyországot, úgy ezt is alig lehet valóságosnak tartani. Nyomorúságosan valótlanoknak látszik mindkettő, ha a közvetlen szörnyűségekkel állítjuk szembe. A holnapi geometria óra elhomályosítja a paradicsom reményét. S mégis, minden félév végén bekövetkezett a hihetetlen. A „mához hat hétre”-féle fantasztikus és csillagászati számok használható alakzatokká zsugorodtak, mint „mához egy hétre”, s aztán „holnap ilyenkor” – s aztán pontosan megjelent az Utolsó Napnak csaknem természetfölötti boldogsága. Akkora gyönyörűséget okozott, hogy az ember legszívesebben egyhelyben rögzítette volna; olyan gyönyörűség, amely végigbizsergette az ember gerincét, felforgatta a gyomrát, s néha csaknem elakasztotta a lélegzetét. Mindez persze aztán irtózatosan és ugyanennyire látványosan az ellentétére fordult. A szünidő első hetében tudtuk talán ugyan, hogy az iskola újra kezdődik – ahogyan a fiatalok békeidőben, kicsattanó egészséggel „tudják”, hogy egy napon meg fognak halni. De hozzájuk hasonlóan a legkegyetlenebb *memento mori* sem lett volna képes arra, hogy ráeszméltesen a valóságra. S itt is, minden egyes alkalommal bekövetkezett a hihetetlen. A leplek mögül egyszerűen előbújt a vigyorgó koponya. Az utolsó óra is véget ért, bárhogyan próbáltuk visszatartani akaratumk és képzeletünk minden erejével. Újra előkerült a keménykalap, az Eton-gallér, a térdnadrág és kopp-kopp-kopp elkezdődött az út a kikötőben. Egészen komolyan azt gondolom, hogy a hit életét ezek az emlékek megkönnyítik a számomra. Napfényes, magabiztos időkben elgondolni, hogy egyszer meghalok és elrothadok, vagy elgondolni azt, hogy egyszer az egész mindenség elmúlik és emlékké foszlik (ahogyan Oldie háromszor évente emlékké halványult bennem, s vele együtt a nádpálca és a gusztustalan ételek, a búzló mellékhelyiségek és a hideg ágyak) – mindezt könnyebben tudjuk megtenni, ha már történt velünk ilyesmi. Megtanultuk azt, hogy a jelenvalókat ne a csalóka látszat szerint értékeljük.

Ha megpróbálom otthoni életemből számot adni ebben az időben, akkor összezavarodik bennem az események időrendje. Az iskolai ügyek idejét bizonyos mértékig megőrzik a fennmaradt

emlékek, de a családi élet lassú, folyamatos hömpölygése kiejti az időt. Lassan, fokozatosan erősödött kezdeti elidegenülésünk édesapánktól. Egy részéért senki sem hibáztatható; legnagyobb részéért pedig önmagunkat kell vádolnunk. Apánk átmenetileg megölte magát, s még mindig lesújtotta feleségének elvesztése: nagyon jó és bölcs embernek kell lennie annak, aki ilyenkor nem követ el hibákat két lármás és csintalan iskolásfiú fölnevelésében, akik teljesen egymás felé fordulnak bizalmukkal. Apánkat jó tulajdonságai és a hibái egyaránt képtelenné tették erre a feladatra. Túlságosan férfias és nagyvonalú volt ahhoz, hogy haragjának csillapítására megverjen egy gyereket; ahhoz viszont túlságosan indulatos, hogy valaha is hidegvérrel és elvszerűen tudott volna büntetni gyerekeket. Ezért aztán kizárólag a nyelvére hagyatkozott az otthoni fegyelem megőrzésében. A színpadiasságra és szónokiasságra való tragikus hajlama itt patetikus, mégis komikus eredményre vezetett (azért beszélek róla ennyire nyugodtan és őszintén, mert örököltém e tulajdonságait). Valahányszor szóra nyitotta száját, hogy megszidjon bennünket, nyilván arra törekedett, hogy rövid és az alkalomhoz illő felhívást intézzon a józan eszünkhöz és a lelkiismeretünkhöz. De sajnos jóval apasága előtt már elismert szónokként tartották számon. Éveken át ügyészként dolgozott. A szájára kerülő szavak megfertőzték a bensejét. Valójában olyasmi történt, mintha egy kisfiú, aki papucsban kimerészkedett a nedves före vagy mellécsinált a fürdőszobában, olyan támadások özönében találja magát ahogyan Cicero támadt Kati-
linára vagy Burke, a híres angol politikai szónok Warren Hastingsre. Az egyik hasonlat a másikra halmozódott, az egyik költői kérdés a másikat érte, a szeme szónokiasan villogott, szemöldökének viharfelhői színpadiasan elborították, a mozdulatok, a kádenciák és a szünetek ritmikusan váltották egymást. A legnagyobb veszélyt a szünetek jelentették. Egyszer az egyik olyan hosszúra nyúlt, hogy a bátyám egészen ártatlanul azt vélve, hogy a szidalmak véget értek, alázatosan fölvette a könyvét, s folytatta az olvasást. Tettét édesapám – aki végeredményben csupán körülbelül másfél másodperces retorikai időzítést hibázott el – magától értetődően „hideg és megfontolt sértésre” magyarázta. Tírádái annyira nevetségesen nem illettek az őket kiváltó alkalmakhoz, mint Martialis ügyvédjének a beszéde: a római történelem go-

noszágairól mennydörög, miközben valójában *lis est de tribus capellis* – csupán kecskék bitangoltak el.

Szegény édesapám, miközben beszélt, nemcsak magát a sérelmet felejtette el, hanem hallgatóságának befogadóképességét is. Hatalmas szótárának egész kincsesbányáját öntötte. Még ma is emlékszem ilyen szavakra, mint „förtelmes”, „agyafúrt”, „alattomos”. Ráadásul csak az érti meg igazán beszédének egész zamatát, aki tudja, hogy egy dühös ír mekkora energiával löki ki magából a zárhangokat és gurgulázza az rrrr-eket. Ennél komiszabb kezelést aligha találhattak volna ki számunkra. Egy ideig ezek a kirohanások határtalan rettegéssel és undorral töltöttek el. Akkor azt hittem, hogy túlságosan is jól értem a vad jelzők áradatát és az értelmetlenül felbukkanó eszmék zűrzavarát, s készpénznek vettem, amit hallottam: hogy apánk a végromláshoz közeledik, hogy hamarosan az utcára kerülünk, s ott kolduljuk a kenyerünket, hogy bezárja a házat, s minket a szünidőre is az iskolában hagy, hogy minket a gyarmatokra kellene küldeni, s majd ott végezzük be az életünket a bűn nyomorúságában, amelynek lejtőjére már ráléptünk. Minden biztonságomat elrabolták tőlem, nem maradt szilárd talaj a lábam alatt. Jellemző, hogy ekkortájt, ha éjjel fölébredtem, s nem hallottam meg rögtön a bátyám szuszogását a szomszédos ágyban, gyakran riadozni kezdtem, hogy apám bizonyára titokban elutazott vele Amerikába, miközben én aludtam – hogy tehát végül mégis magamra hagytak. Egy darabig így hatott rám apám retorikája. Aztán hirtelenül nevetségessé vált. Még a változás pillanatára is emlékszem, s a történet jól illusztrálja, hogy apám jogosan haragudott, de szerencsétlenül adott kifejezést indulatainak. Egyik napon a bátyámnak eszébe jutott, hogy építsünk sátrat. Tervünk végrehajtásához a padlásról lehoztunk egy ponyvát. Aztán kitámasztókat kerestünk. A mosodában álló létra kínálkozott a legalkalmasabbnak. Egy fejszével rendelkező fiúnak egyetlen szempillantás elég ahhoz, hogy néhány önálló rúddá darabolja a létrát. Négyet bedugtunk a földre, s ráterítettük a ponyvát. A bátyám meg is próbált felülni a tetejére, hogy ellenőrizze, elég biztonságos-e a szerkezet. Arra még gondoltunk, hogy utána eltakarítsuk a ponyva szétrongyolt maradványait, de a létracsonkokról megfélemedtünk. Este, miután apánk hazajött a munkából, és megvacsorázott, körüljárta a kertet kíséretünkben. A fűből

négy kiálló karcsú farúd látványa megbocsátható kíváncsiságot ébresztett benne. Elkezdődött a kikérdezésünk – ez alkalommal megmondtuk az igazat. Ekkor villámlani és mennydörögni kezdett. S minden úgy folyt volna le, mint tucatnyi más alkalommal, ha nem erre a csúcra ér föl: „Ehelyett pedig felvagdaltátok a létrát. S miért, kérdem én joggal? Hogy egy tökéletlen mutatványosbódét pancsoljatok össze?” Ebben a pillanatban a kezünkbe tettük az arcunkat. De sajnos nem azért, hogy sirjunk.

Amint ebből a kis esetből is látható, otthoni életünket apánk napi távolléte tette gazdaggá, körülbelül reggel kilenctől este hatig: A napnak ebben a részében egészen birtokba vehettük a házat, kivéve a szakács és a szobalány birodalmát, akikkel néha háborúskodtunk, néha szövetséget kötöttünk. Minden arra ösztökölt bennünket, hogy apánktól független életet alakítsunk ki magunknak. Tevékenységünk legfontosabb részét az Állatországról és Indiáról szóló végeláthatatlan dráma alkotta, s ez már önmagában is elválasztott tőle.

De nem akarom azt az érzést kelteni az olvasóban, hogy szünidőnk minden boldog órája apánk távollétére esik. Érzelmek folyton csapongtak, hangulata éppoly könnyen emelkedett a magasba, mint zuhant a mélybe, olyan természetesen tudott megbocsátani, mint fölháborodni. Gyakran a legkedélyesebb és legbarátságosabb szülőnek mutatkozott. Éppúgy tudott „bolondozni”, mint bármelyikünk, s nem vette tekintetbe saját „eredendő” méltóságát. Abban a korban persze még nem tudtam fölmérni, hogy (felnőtt szemmel nézve) milyen jó társ, mivel humorát csak az élvezhette igazán, aki már szert tett némi élettapasztalatra. Egszerűen úgy sütkéreztem benne, mint más a jó időben. S folyton ott lobogott bennünk az otthonlét mámoros öröme, s a jólétnek – ahogyan mi neveztük a „civilizációnak” az élvezete. Előbb említettem a *Vice versa* c. regényt. Népszerűségét bizonyára nemcsak komikumának köszönhette. Ez az egyetlen igazán hiteles története az iskolának. Ennek az iskolának a gépezete a maga igazi színeiben láttatja meg (ami különben túlzottnak látszhatnék) azokat az élményeket, amelyeket minden fiú összeszedett, amikor gyöngédséggel és méltósággal teli otthoni életéből kilépett az iskolai kiszolgáltatottságába, yers és szennyes csúfságába. Múlt időt

használtam, nem jelent; az otthonok talán rosszabbá, az iskolák pedig jobbakká lettek manapság.

Számon kérhetik, vajon nem voltak-e barátaink, szomszédaink, rokonaink. De igen. Egy családdal szemben pedig akkora az adósságunk, hogy egyéb eseményekkel együtt inkább a következő fejezetre hagytam említésüket.

III. MOUNTBRACKEN ÉS CAMPBELL

Mivel e szépséges emberek a csarnokban mindnyájan fiatalok voltak; nem élt náluk boldogabb ember az ég alatt; királyuk a legnemesebb. Nehéz volna manapság ily nemes társaságra lelni bármely kastélyban.

Gawain és a zöld lovag

Ha közelebbi rokonaimra kerül a szó, egyszerre szemembe ötlik a különbség a Lewis és a Hamilton vér között, hiszen ez meghatározta egész kisgyerekkoromat. Történetük számomra a nagyszüleimmel kezdődik. Süket, lassú mozgású Lewis nagyapám folyton a zsoltárokat dúdolgatta, a saját egészségét ápolgatta, és szívesen emlékeztette a családot arra, hogy már nem sokáig lesz velünk. Vele szemben Hamilton nagymama, éles nyelvű és csipkelődő özvegy, tele ellentétes véleményekkel, mindenkiel dacolva korlátlan úr a családban: minden ízében Warren: úgy fittyet hány minden megszokásnak, ahogyan erre csak egy délir arisztokrata képes. Egyedül él hatalmas düledező házában vagy fél-száznyi macska társaságában. Hány ártatlanul induló beszélgetést szakított félbe válaszával: „Bolondokat beszélsz?” Ha kicsit később születik, bizonyára fabianus szocialista lett volna. A tétova kis érveléseket a megcáfолhatatlan tények irgalmatlan felsorolásával zúzta szét, az ősrégi szállóigéket pedig azzal, hogy makacsul egyre újabb bizonyítékokat követelt. Az emberek persze különönek tartották. Egy nemzedékkel később ugyanerre az ellentétre bukkanunk. Apám idősebbik bátyja „Joe bácsi” két fiával és három lányával nagyon közel lakott hozzánk, amíg a Régi Házban éltünk. Kisebbik fia lett a legelső barátom, de ahogyan nőttünk, útjaink elváltak. Joe bácsi okos ember volt és kedves, s különösen szeretett engem. De semmire nem emlékszem abból, amiről a felnőttek beszéltek abban a házban. Pusztán „felnőtt” társalgás folyt, feltételezhetően emberekről, üzletről, s politikáról. De „Gussie bácsi” – anyám bátyja, A. W. Hamilton – úgy beszélt velem, mintha egyidősek volnánk. Vagyis a tárgyakról szólt. Elmondott annyit a természettudományból, amennyit akkor meg-

érthettem, világosan, lelkesen, ostoba tréfálkozás és leereszkedés nélkül – láthatóan éppen annyira élvezte, mint én. Ő adta meg a háttérét H. G. Wells regényeinek olvasásához. Azt hiszem, felesannyira se törődött énvelem, mint Joe bácsi, s mégis, éppen ezt szerettem benne (még ha igaztalannak tartanak is érte). Beszélgetéseink során a figyelmünk nem egymásra irányult, hanem a tárgyra. Kanadai feleségét már említettem. Benne is azt találtam meg, amit a legjobban szerettem – hiánytalan, kedves jóságot, a legkisebb érzelmesség nélkül; higgadt józan ész, ellenállhatatlan képességet arra, hogy mindent mindig olyan vidámmá és kényelmessé alakítson, amennyire ezt a körülmények lehetővé tették. Amihez az ember nem juthat hozzá, azt felejtse el, és legyen meg nélküle. Mindkettőjükből teljesen hiányzott a Lewisok hajlama arra, hogy föltépjék a sebeket és fölpiszkáljanak alvó kutyákat.

De éltek egyéb rokonaink is, akik sokkal többet jelentettek számunkra a nagybácsiknál és a nagynéniknél. Házunktól nem is egy mérföldnyire állt az a ház, amelynél nagyobbbat akkoriban nem is ismertem. Nevezük most Mountbrackennek – itt élt Sir W. E. A felesége anyám elsőfokú unokatestvére volt, s talán legjobb barátja is, s kétségtelenül anyám kedvéért vállalta el azt a hősies feladatot, hogy megregulázza a bátyámat meg engem. Ha otthon tartózkodtunk, állandó meghívást kaptunk Mountbrackenbe ebédre. Szinte egyedül ennek köszönhetjük azt, hogy nem vadultunk el teljesen. Nem csupán Lady E.-nek tartozunk hálával („Mary unokanővérünknek”), hanem egész családjának; séták, autózások (akkoriban még izgalmas újdonság), uzsonnák a szabadban, színházi meghívások és ilyesmik záporoztak ránk folyton, s évről évre olyan kedvesen, hogy azt a mi durva, zajos és szeleburdi viselkedésünk sem tudta ellankasztani. Csaknem annyira otthon éreztük magunkat, mint a saját házukban, de azzal az óriási különbséggel, hogy itt bizonyos illemszabályokdt mindenképpen meg kellett tartani. Ami keveset tudok az illemről és a jómodorról, azt Mountbrackenben szedtem föl.

Sir W. („Quartus bátyánk”) több öccsével együtt közösen birtokolta Belfast egyik legfontosabb ipari vállalatát. Hajszálpontosan ahhoz az osztályhoz és nemzedékhez tartozott, amelyről a mai ember Galsworthy Forsythe családján keresztül alkothat képet. Ez a megállapítás azonban durván igazságtalan, hacsak

Quartus bátyánk nem tér el nagyon ettől a típustól (ami valószínűleg így igaz). Nagylelkű, gyermekes, mélyen és vallásosan alázatos, szeretettől túlsorduló embert ismertem meg benne. Óriási felelősségtudattal gondoskodott mindenkiről, aki hozzá tartozott. Szerette a kislány vidámságot maga körül, ugyanakkor azonban mindig éreztem, hogy a kötelességtudat uralta az életét. Hatalmas alakja, szürke szakálla, meglepően csinos arca az egyik legtisztelhetetlenebb képet idézi föl az emlékezetemben. Családjuk legtöbb tagja szép testet örökölt. Mary unokanővérünk a szép öregasszony mintaképe lehetett, ezüstös hajával és lágy délir hangjával. A külföldieket figyelmeztetnem kell arra, hogy ez oly kevéssé hasonlít az „írnek” mondott kiejtéshez, mint egy észak-skóciai úr kiejtése a glasgow-i csapszékek tájszólásához. De a legjobban három lányukat ismertük. Mindnyájan „felnőttek” már, de valójában minden más felnőttel közelebb álltak hozzánk korban, s mindhárman feltűnően csinosak voltak. H., a legidősebb és a legkomolyabb Junohoz hasonlított: sötét királynő, aki bizonyos helyzetekben zsidónak látszhatott. K. inkább a Walkürök nyomába léphetett (bár, azt hiszem mindhárman kitűnően lovagoltak), édesapjának arcával. Arca egy kitűnően ápolt paripának finnyás büszkeségére emlékeztetett; orrát picit felhúzta, finom méltatlankodással, ami bármikor lehetőséget adott a megvetésre is. „Férfiasan” becsületes ember, ahogyan saját nemem hiúsága mondaná – nemigen akadhat nála hűségesebb barát. A legfiatalabbról, G-ről csak azt mondhatom, hogy nála szebb asszonyt életemben se láttam – tökéletes az alakja, színe, hangja és minden mozdulata – de kicsoda tudná leírni a szépséget? Az olvasó megmosolyoghatja a koraérett diákszerelemnek ezt a távoli visszhangját, de helytelenül teszi. Akadnak olyan egyértelmű szépségek, hogy semmiféle nagyítólencsére nincs szükség ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljanak. Még a gyermek gondatlan és tárgyilagos szeme is fennakad rajtuk. (Az első asszony, aki a véretem megkergette, egy táncoló tanítónő volt abban az iskolában, amelyről egy későbbi fejezetben lesz szó.)

Mountbracken bizonyos értelemben hasonlított apám házához. Itt is megtaláltuk a padlásszobákat, a szobák csöndjét, a végeláthatatlan könyvespolcokat. Kezdetben, amíg még csak negyedrészt szelidítettek meg bennünket, gyakran semmibe vettük

a házigazdáinkat, és saját szakállunkra csatangoltunk a házban. Itt találtam rá Lubbock könyvére: *Hangyák, méhek, darazsak*. De sokban el is tért a mi otthonunktól. Az élet itt sokkal tágasabban és megfontoltabban folyt; úgy siklott, mint egy bárka, a mienk viszont rossz szekerként zötykölődött.

Velünk egykorú barátokra nemigen tettünk szert, se fiúkra, se lányokra. Ez részben természetesen következett abból, hogy konviktusban éltünk: az ilyen gyerekek úgy nőnek föl, hogy a közvetlen szomszédukat sem ismerik. De sokkal inkább saját makacs választásunk okozta ezt. Egy fiú a közelünkben időnként megpróbálkozott azzal, hogy megismerkedjen velünk. Minden rendelkezésünkre álló eszközzel ellenálltunk neki. Mindent megkaptunk az életben, s a szünetek túlságosan gyorsan elszaladtak, semhogy eleget olvashattunk, írhattunk, játszhattunk, kerékpározhattunk és beszélgethettünk volna, ezeket pedig semmiképpen sem akartuk elhagyni. Bőszítő betolakodásként visszaautasítottunk minden hozzánk közeledő harmadikat. Még vadabbul tiltakoztunk az irántunk megnyilvánuló mindenféle vendégszeretet ellen (a Mountbracken által tett hatalmas és sikeres kísérletet leszámítva). Abban az időben, amelyről most beszélek, ez még nem vált komoly gorombasággá; de mivel ez fokozatosan és következetesen egyre konokabbá vált iskolaéveink alatt, talán szabad itt egy szót szólnom róla, hogy aztán félretehezzük ezt a témát. A környéken gyakran adtak estélyeket – valójában a felnőtteknek szólt a tánc, mégis meghívtak iskolás gyerekeket is. Ennek a szervezésnek nyilván vannak előnyei a háziasszony szempontjából; s ha az ifjú vendégek jól ismerik egymást s belülről felszabadultak, akkor talán jól is érzik magukat. Engem azonban mindig megkínóztak ezek a táncok – s ezt csak részben okozta a saját szégyenlős természetem. A hamis helyzet gyötört a leginkább (amelyet ekkor már világosan felismertem). Tudtam, hogy gyerekek tartanak, s mégis arra kényszerítettek, hogy vegyek részt valami alapvetően felnőtt szerepkörben. Úgy éreztem, hogy az összes jelenlevő felnőtt félíg gúnyosan kedvesek hozzám, s megtesznek felnőttnek holott nem vagyok az. Ehhez még hozzáadhatjuk az Eton öltöny és keménygalléros ing kényelmetlenségét, sajgó lábamat, zúgó fejemet, s a felhalmozódó fáradtságot, hogy órákkal a szokásos lefekvés idő után is ébren kell marad-

nom. Azt hiszem, hogy még a felnőttek is elviselhetetlennek tartanának egy estélyt, ha a szex és az alkohol nem vonzaná őket. Az pedig meghaladja minden elképzelésemet, hogy egy kisfiú, aki nem tud se flörtölni, se inni, hogyan élvezhetné azt, hogy ott illegesse magát egészen hajnalig a fényesre kefélt padlón.

A társadalmi kapcsolatokhoz persze semmit sem értettem. Sohasem fogtam fel, hogy bizonyos embereket az udvariasság kötelezett arra, hogy meghívjanak – pusztán azért, mert ismerték apámat vagy korábban anyámat. Megmagyarázhatatlan és megérdemeletlen üldöztetésnek láttam az egészet. S ha ezek a kötelezettségek a szünidő utolsó hetére estek – ami gyakran előfordult, s elragadtak tőlünk egy csomó értékes órát, amelyeknek minden perce aranyat ért nekünk – ilyenkor határozottan úgy éreztem, hogy a háziasszonyt cafatokra tudnám szaggatni. Miért gyötör engem? Én sohase bántottam őt, nem hívtam meg őt estélyre.

Rossz érzésemet fokozta az a képtelen természetellenes magatartás, amelyet kötelességszerűen magamra erőltettem a tánc közben, s amely meglehetősen komikus formában fejeződött ki. Mivel sokat olvastam és keveset forgolódtam a saját korombeli gyerekek között, még iskoláskorom előtt kialakítottam a magam szókincsét, amely (most már látom) bizonyára meglehetősen mulatságosan hangzott az Eton-kabátba öltöztetett pufók kölyök szájából. Amikor előhozakodtam a magam „hosszú szavaival”, a felnőttek természetesen azt gondolták, hogy felvágok. Ebben azonban súlyosan tévedtek. Egyszerűen csak azokat a szavakat használtam, amelyeket ismertem. Pontosan a fordított helyzetbe kerültem, mint ők gondolták: büszkeségemet az elégitette volna ki, ha az iskolásfiúk zsargonját használom, nem pedig azt a könyvmolynyelvezetet, amely (az én helyzetemben kikerülhetetlenül) a nyelvemre tolakodott. És sohase hiányoztak az olyan felnőttek, akik tettetett érdeklődéssel és hamis komolysággal noszogatni kezdtek – egyre tovább és tovább, mindaddig, amíg hirtelen rá nem eszméltem, hogy rajtam nevetnek. Ez persze mélységesen megalázott, s egy-két ilyen tapasztalat után szigorúan elhatároztam, hogy „társasági szerepekben” (ahogyan titokban neveztem) soha, semmi áron sem szabad beszélnem semmi olyanról, ami a legkevésbé is érdekel, s nem használhatok egyetlen olyan szót sem, amely magától eszembe jut. A magamra erőltetett szabályt

túlságosan jól megtartottam. Így aztán kialakítottam a magam társasági stílusát, a felnőtt csevegés vihogó és gurgulázó utánzatát, szándékosan elrejtve mindazt, amit valójában gondoltam és éreztem. Ezt a szerepet olyan tudatosan vállaltam magamra, ahogyan a színész elvállalja azt a szerepét, amelyet mondhatatlan gyötrődéssel is alig tud végigjátszani. Megkönnyebbült sóhajjal dobtam le az egészséget abban a pillanatban, amikor a bátyámmal együtt felkapaszkodhattunk a kocsinkba, és elindultunk haza (ez az út adta az egyetlen örömét az estének). Évekbe tellett, mire fölfedeztem, hogy igazi emberi találkozás is létrejöhet olyan vegyes társaságban, ahol az emberek ünnepelőbe öltöztek.

Meghökkent, milyen különösen keveredik az életünkben az igazság és igazságtalanság. Igazi hibáinkért ítélnék el, de többnyire nem a megfelelő alkalommal. Elítéltek engem is, kétségtelenül, mégpedig az önhittségemért. De ezt az ítéletet többnyire olyan esetek kapcsán formálták meg, amikor minden beképzettség hiányzott belőlem. A felnőttek gyakran vádolják a gyereket hiúsággal, anélkül hogy elgondolkoznának rajta: milyen helyzetekben szokott gögösen viselkedni ez a konkrét gyerek, vagy a gyerekek általában. Így például éveken át sejtelttem se támadt arról, hogy édesapám miért bélyegzi „kényeskedésnek” a panaszkodásomat azért, mert az új fehérnemük csiklandoznak és birizgálnak. Ma már tisztán látom: öbenne is élt az a társadalmi tévhit, hogy az érzékeny bőr a kifinomult emberekre jellemző, s azt hitte, hogy én is különlegesen kifinomultnak akarok látszani. Valójában nem is tudtam semmit erről a társadalmi tévhitről, s ha a hiúság itt közrejátszott volna, akkor inkább azzal büszkélkedtem volna, hogy a bőröm olyan, mint a tengerészeké. Olyan kihágással vádoltak, amelynek elkövetésére alkalmam se nyílt. Másik alkalommal azért neveztek kényeskedőnek, mert megkérdeztem, hogy mit jelent a „kurcina”. Ez valójában a tőpörtyű népies elnevezése. Bizonyos felnőttek szerint nyilván az urat akarja megjátszani az, aki úgy tesz, mintha nem ismerné a népies nyelvet. Valójában pedig azért kérdeztem meg, mert sohasem hallottam így ezt a szót. Ha megütötte volna a fületem, bizonyára beillesztettem volna a szókincsembe.

Oldie iskolája, talán emlékeznek rá, minden zokszó nélkül elsüllyedt 1910 nyarán. Újra gondoskodni kellett a neveltetésem-

ről. Az Új Háztól körülbelül egy mérföldnyire emelkedtek a magasba a Campbell Kollégium hatalmas, vöröstéglás falai és tornyai. Azzal a kifejezett céllal alapították, hogy az ulsteri fiúknak megadják a magániskolai nevelés előnyeit, anélkül, hogy gyötörni kellene őket az Ír-tenger áthajózásával. Űgyes unokabátyám, Joe bácsi fia már odajárt, és jól is tanult. Elhatározták, hogy oda íratnak be, a diákokthozba is, de kimenőt kapok minden vasárnapon. Elragadtatással fogadtam a tervet. El se tudtam képzelni, hogy bármi rossz lehet, ami ír, még ha iskola is az. Legalábbis nem olyan rossz, mint mindaz, amit eddig megismertem Angliából. El is kerültem a „Campbell”-be.

Oly rövid időt töltöttem ebben az iskolában, hogy meg se próbálom bírálni. Nagyon különbözött minden angol magániskolától, amelyről valaha is hallottam. Itt is kineveztek diák-felügyelőket, de semmi komoly szerepük nem adódott. Névlegesen házakra oszlottak, angol mintára, de ezek csupán elméletben léteztek. Egyáltalán nem vették őket tekintetbe, kivéve a játékokat, ez pedig nem volt kötelező. A gyerekek sokkal jobban összekeveredtek társadalmi szempontból, mint a legtöbb angol iskolában. Parasztgyerekekkel hozott itt össze a sors. Az a fiú, aki csaknem a barátommá lett, egy kereskedő fia volt, aki még nemrég is körbejárt az apja szekérével, mert a kocsis nem tudott írni és olvasni, s ezért nem tudta vezetni a „könyveket”. Gyakran irigyeltem ezért a kellemes elfoglaltságért, s ő maga is, szegény, úgy nézett vissza rá, mint valami aranykorra. „Egy hónapja ilyenkor, Lewis”, szokta mondogatni, „nem ültem be tanulni. Ilyenkor értem haza a körutamról, s ott várt rám a terített asztalsarka, rajta virslivel a teámhoz.”

Történészként örülök annak, hogy megismertem Campbellt, mert azt hiszem ilyesfélék lehettek a nagy angol iskolák Arnold előtt. Igazi harcok dúltak a Campbellben, segédekkel és (azt hiszem, fogadásokat kötő) száznyi ordítózó nézővel. Zsarnokoskodtak is a kisebbeken, bár nekem nem jutott belőle osztályrészül, s nyomát se láttam annak a merev hierarchiának, amely a mai angol iskolákat jellemzi. Minden fiú azt a helyet birtokolta, amelyet az öklével és az eszével ki tudott harcolni magának. Engem az gátolt a legerősebben, hogy nem akadt igazi otthonom. Csak néhány legidősebb fiúnak adtak külön tanulószobát. Mi

többiek sehová se tartoztunk, kivéve ha az étkezéseknél asztalhoz ültettek, vagy az esti tanuláskor a hatalmas „tanulószobában”. A tanítási időn kívül vagy csatlakoztunk a tömeg megmagyarázhatatlan mozgásaihoz, vagy megpróbáltuk kerülgetni. A tömeg itt elvékonyodik, ott megvastagszik; meglazul vagy dagályként feltornyosul egy meghatározott irányban; néha szétoszlan látszik, aztán újra összetömörül. A csupasz téglajárók folyton visszhangoztak a lábak állandó dobogásától – ezt tarkították a fütyöntések, dulakodások, a harsogó röhögés. Az embert mindig „odáblökték” vagy „feltartóztatták” – a mosdókban, a raktárakban, a nagy előcsarnokban. Úgy éreztük, mintha állandóan egy nagy vasútállomáson élnénk.

A zsarnokoskodás negatív érdeme abban rejlett, hogy becsületes maradt. Nem szentesítették a diákfelügyeleti rendszer lelkiismereti és tekintélyi okoskodásaival. Bandák szerveződtek: nyolc-tíz fiúból álló csapatok kutatták át a végeláthatatlan folyosókat, zsákmányra lesve. Úgy törtek elő, mint a forgósél, az áldozat mégis túl későn vette észre. Az állandó, véget nem érő zürzavar és ordítózás bizonyára magába mosta őket. Néha alaposan megsínylette az, akit markukba kerítettek. Két fiút elcipeltek és megkorbácsoltak valami holtágban – közönyösen és egészen öncélúan korbácsolták meg áldozataikat: nem is ismerték őket. Nekem sokkal szelídebb sors jutott, amikor egyszer engem is elkaptak. De nem esett különösebb bántódásom, s az egész végül olyan furcsán sült el, hogy talán érdemes följegyezni. A forgósél sebességével végigcipeltek a különböző átjárók labirintusán, túl minden ismerős helyen. Amikor magamhoz tértem ebből a kábulatból, észrevettem, hogy több fogollyal vagyok együtt egy alacsony, csupasz szobában, amelyben egyetlen gázlámpa derengett. A brigantik kifújták magukat, aztán ketten elővezették az első foglyot. Akkor vettem észre, hogy vízszintes csövek sora húzódik végig a szemközti falon, mintegy méternyi magasra a padlótól. Megrémültem, de nem lepett meg, amikor a rabjukat guggoló helyzetbe kényszerítették, fejét bedugva a legalsó cső alá, a kivégzés testtartásában. Egy perccel később azonban igen meghökkentem. Emlékeznek rá, hogy a szoba félig sötét volt. A két gengszter meglökte áldozatát – s annak szempillantás alatt nyoma veszett. Felszívódott, nyomtalanul és hangtalanul.

Fekete mágiának látszott az egész. Másik áldozatot vezettek elő. Ezt is belekényszerítették az ostorozás testtartásába. Az ostorozás helyett ismét – megszűnt, atomizálódott, megsemmisült. Végül rám került a sor. Én is megkaptam a lökést hátulról, s egyszercsak egy lyukon vagy résen zuhantam keresztül a falban, valahová – később kiderült, hogy a szenes pincébe. Egy másik kisfiú érkezett zuhanva utánam, aztán az ajtót becsapták és bereteszelték mögöttünk, s rabtartóink vidám csatakiáltással újabb préda után vágattak. Kétségtelenül egy másik banda ellen játszottak, s most összehasonlították a zsákmányukat. Nemsokára ki is engedtek, koszosan és meglehetősen összetörtén, de különben nagyobb bajunk nem esett.

Campbellben a legfontosabb élmény akkor ért, amikor elolvastam Arnoldnak a *Sohrab and Rustum* c. költeményét az órán egy kítűnő tanárnak vezetésével, akit Octie-nek hívtunk. Első pillantásra megszerettem ezt a verset, és azóta is szeretem. Amint a nedves köd a legelső sorban fölszáll az Oxus patakból, a költeményből úgy áradt felem és borított el valami különös, ezüstös hűvösség, a távolságnak és a nyugalomnak csodálatos varázsa, valami édes bűbánát.

Akkoriban még alig értékeltem a központi tragédiát, ezt azóta értettem meg. Engem a pekingi művész vonzott, elefántcsont homlokával és halovány kezével, a ciprusfa a királynő kertjében, Rustum ifjúságának háttér-ragyogása, Khabul házalói, a sivatag csöndje. Arnold egyszerre hozzásegített (s legjobb művei ma is eléri bennem ezt a hatást) valami új érzékhez: nem is annyira szenvedélytelen látomás ez, mint inkább indulattal teli, csöndes elmerengés távoli dolgokon. Itt jól megfigyelhetjük, hogyan is működik az irodalom. Az ostoba kritikusok szerint a *Sohrab* klaszszicista költemény, s csak azok élvezhetik igazán, akik fölfedezik benne a homéroszi visszhangokat. Én azonban Octie osztályában (s Octie-t ne bántsuk ezért), egy kukkot se hallottam Homéoszról. Arnold és Homérosz hasonlósága reám a másik irányban hatott: amikor évekkel később eljutottam az Iliász olvasásához, részben éppen azért szerettem meg, mert a *Sohrabra* emlékeztem. Nyilvánvalóan nem számít, hogy mely ponton hatolunk be az európai költészet rendszerébe. Csak tartsuk nyitva a fülünket,

csukjuk be a szánkat, s minden mindenhová elvezet végül – *ogni parte ad ogni parte splendē.*

Első és egyetlen campbelli félévem felén járhattunk, amikor megbetegedtem, és hazavittek. Apám, nem is tudom miért, nem tartotta megfelelőnek az iskolát. Ugyanakkor viszont vonzotta egy elemi iskola híre Wyvern városában, amelynek azonban semmi köze sincs a Wyvern College-hez. Ehhez járult még az a kényelem is, hogy a bátyámmal együtt utazhattunk az iskolába és vissza. Így aztán áldott hat hetet töltöttem otthon, várva a karácsonyi szünetet, s annak elteltével az új kalandokat. Egyik fennmaradt levelében apám azt írja a bátyámnak, hogy én ugyan boldog vagyok, de ő attól félt, hogy „már a hét vége előtt erőt vesz rajtam a magány”. Különös, hogy bár születésemtől ismert, ennyire kevésbé ismert meg. Ezekben a hetekben az ő szobájában aludtam, s így megszabadultam az egyedülléttől a sötét órák nagyrészeiben, márpedig a magány csupán ilyenkor látszott félelmesnek számomra. Mivel a bátyám nem tartózkodott otthon, nem kergethettük bele egymást különböző komisszágokba. Így aztán nemigen adódtak súrlódások édesapámmal sem. Nem is emlékszem életemben még egy ilyen időszakra, amikor ennyire szerettük volna egymást. Remekül megvoltunk egymással. S amikor elment hazulról, akkor tökéletes kielégülésemre egy minden eddiginél mélyebb magányban merültem el. Az üres ház, az üres, hallgatag termek üdítő fürdőként hatottak rám a Campbell lármás tömegei után. Olvashattam, írhattam, rajzolhattam kedvem szerint. Elég különös, hogy ebben a korszakban élveztem a legjobban a tündérmeséket, nem pedig kisebb gyerekkoromban. Mindenekelőtt a törpék varázsa alá kerültem – a hegyes sipkás, hószakállú törpék hatása alá, akiket még nem mitizált Arthur Rackham, nem vulgarizált Walt Disney. Annnyira élénken magam előtt láttam őket, hogy csaknem hallucinálni kezdtem. Egyszer a kertben sétáltam, s egy pillanatra olyan érzés támadt bennem, mintha egy kis emberke szaladt volna be mögöttem a bozótba. Kicsit megijedtem, de nem úgy, mint lidérces éjjeli álmaimban. A Tündérország felé vezető félelemmel szembe tudtam nézni. Senki sem gyáva minden szempontból.

V. TÁGUL AZ ÉRTELMEM

*Az asztalra ütte kiáltám: el innét!
Minek epedjek sóvárogva örökké?
Életem az enyém: szabad mint az ég
Oldott mint a szél, tágas mint az ég.*
Herbert

1911 januárjában, alighogy betöltöttem a tizenharmadik évem, nekiindultam a bátyámmal Wyvernnek – ő a kollégiumba, én pedig az elemi iskolába, nevezzük Chartres-nak. Ekkor kezdődött iskoláséletem klasszikusnak mondható időszaka – a kamaszkor-ról beszélve elsősorban erre a szakaszra gondolunk. Az éveket ettől kezdve a közös utazások tagolták: vissza az iskolába, fájdalmas búcsúzkodással a wyverni állomáson, aztán boldog össetalálkozás ugyanazon az állomáson, a közös utazás haza. Növekedésünket az jelezte, hogy egyre szabadabban utaztunk. Eleinte, ha kora reggel partraszálltunk Liverpoolban, az első adódó vinnattal továbbutaztunk délre. Hamarosan kitanultuk azonban, hogy kellemesebb a délelőttöt a Lime Street Hotel halljában eltölteni, újságok és cigaretták közepette. Csak délután mentünk tovább Wyvernbe, úgy, hogy az utolsó engedélyezett pillanatra érjünk oda. Hamarosan letettünk az újságokról; fölfedeztük azt (amit sokan sohase fedeznek föl), hogy igazi könyveket is vihetünk magunkkal az útra, s így az olvasás aranyló óráit még hozzáadhatjuk az utazás egyéb gyönyöreihez. (Fontos, hogy az ember korán elsajátítsa az olvasás művészetét, bárhová vesse is el a sors. A Tamburlaine c. regényt először Larne-ból Belfastba utazva, viharban olvastam, Browning Paracelsus-át pedig gyertyafénynél bújtam végig: mindig elaludt, s mindig újra kellett gyűjtanom, valahányszor dörrent valami (egy alattam levő üregben – azt hiszem, ez négypercenként ismétlődött egész éjszaka). A hazautazás még nagyobb ünnepséggel járt. Változatlan menetrendje alakult ki. Először vacsora egy étteremben – csak rántottát ettünk teával, de számunkra ez az istenek eledelének számított – aztán előadás a régi Empire Variétében (az idő tájt még működtek

ezek a régi zenés mulatók), majd az ut a kikötőig, a híres, nagy hajók látványa, vízreszállás, s újra a só áldott íze az ajkunkon.

A dohányzást persze „alattomban üztük”, ahogy apám mondta volna; de az Empire-t nyilvánosan kerestük fel. Apám nem vélekedett puritánul az ilyen kérdésekben, és szombat este nemegyszer elvitt bennünket a belfasti cirkuszba. Most már tudom, hogy a vidám operetteket én sohase szerettem úgy, mint ő meg a bátyám. Akkoriban azt hittem, hogy élvezem is azt, amit látok, de tévedtem. E régi emlékek mind holtan fekszenek az emlékezetemben, s még az élvezetnek halvány emlékét sem képesek kiváltani bennem. Ma is elevenen él bennem viszont az együttérzés fájdalma, s a velük átélt megalázódás, valahányszor egy „mutatvány” nem sikerült. Csupán a kellékeket élveztem: a sürgés-forrást és a fényeket, az éjjeli kimaradást, apám ünnepi alkalmakra tartogatott jókedvét, és – mindenekfölött – a csodálatos hidegtálat, amelyekre hazaértünk úgy tíz óra tájban. Hiszen ekkortájt az otthoni konyhaművészetnek is a klasszikus korszakát éljük, Annie Strahan nevű szakácsnőnkkel. Olyan „pástétom-felfújtakat” tett az asztalra, amilyenről sejtelmünk sincs a mai angol fiúknak, s amely még akkoriban is meglepte volna azokat, akik csak a boltban árult szegényes utánzatokat ismerték.

Chartres magas, fehér épülete a Kollégium fölött a dombon emelkedett a magasba: kicsiny iskola, húsznál is kevesebb diákotthoni bentlakó növendékkel, egyáltalán nem hasonlított Oldie-éra. Itt kezdődött el igazi neveltetésem. Az igazgató, akit Tubbsnak hívtunk, ügyes és türelmes tanár volt; irányításával gyorsan haladtam a latinban és az angolban, s egyre inkább úgy tekintettek rám, mint a Kollégium ösztöndíjainak egyik ígéretes várományosára. Jól főztek (bár mi persze morogtunk miatta), és jól elláttak bennünket. Egészében jól kijöttem az iskolatársaimmal is, bár persze mi is megkötöttük a magunk életreszóló barátságait és kitermeltük a magunk engesztelhetetlen pártoskodásait, halálos veszekedéseit és végső kiegyezéseit, megharcoltuk a magunk dicsőséges forradalmait – mindez szinte kitölti egy kisfiú életét. Ezekből a küzdelmekből néha győztesen, néha vesztesen kerültem ki.

Wyvern maga csitította az Angliával folytatott viszálykodáso-

mat is. Szinte első pillanattól gyönyörködtem a tájban: alattunk hatalmas kék síkság, mögötte a zöld hegyes dombok: a szem egészen hegynek látja őket, mégis oly könnyen megmászhatóak. A wyvern-i apátság volt az első épület, amelyről észrevettem, hogy szép. Chartres-ban szereztem első igazi barátaimat is. De valami mindezeknél fontosabb is történt velem itt: megszüntem keresztény lenni.

Ennek a szerencsétlenségnek az időpontjaira nem emlékszem pontosan, de azt biztosan tudom, hogy odaérkezésem után kezdődött el, s nem sokkal eltávozásom után le is zárult. Megpróbáltam rögzíteni azt, amit föltártam a tudatos okaiból, s amire gyanakszom a tudatalatti történésekből.

A drága Miss C.-vel, a Gondozónőnkkel kell kezdenem – de olyan vonakodva teszem, s olyan gyöngéden kerülve minden vádaskodást, mintha csak saját édesanyámnak valami tévedését kellene föltárnom. Egyetlen iskolában sem dolgozhatott soha jobb gondozónő, ügyesebb és vigasztalóbb a fiúkhoz betegségükben, vidámabb és barátságosabb hozzájuk egészségükben. Nála önzetlenebb emberrel nemigen találkoztam. Mindnyájan szerettük – én, az árva, különösen. Úgy esett, hogy Miss C., akit én öregnek tartottam, pedig lelkileg még nem érett meg: az anyagi lelkek kíváncsiságával még mindig kereste az élet igazságát és értelmét. Akkor még ritkábban akadtak lelkivezetők, mint manapság. Belezavarodott (ahogyan ma mondanám) a teozófiának, a rózsakeresztességnek és a spiritualizmusnak az útvesztőjébe, az egész angol-amerikai okkultista hagyományba. Mi sem állt távolabb a szándékától, mint hogy lerombolja az én hitemet; fogalma se lehetett róla, hogy puskaporral teli szobába vitte be a maga gyertyáját. Ilyesmikről azelőtt sohasem hallottam; soha, kivéve egy-egy lidérces álmot vagy tündérmesét, amelyek nem isteni vagy emberi szellemekről szóltak. Boldogan olvastam különleges látomásokról, másvilágokról és ismeretlen létezési módokról, de a legkevésbé sem hittem bennük. Még az a látomás-törpe is egyetlen pillanat alatt villant át az eszemben. Nagy hiba volna azt feltételezni, hogy a gyerekek hisznek is abban, amit elképzelnek. Én pedig a többi gyerekekhez hasonlóan szintén nemigen követhettem el ezt a hibát – annál inkább, hiszen már réges-régen jártasan mozogtam Állatország és India képzeletbeli vilá-

gában (amelyben már csak azért sem hihettem, mivel mi hoztuk létre). De most először belémhasított az ötlet: hátha történnek körülöttünk igazi csodák, a látható világ talán csupán olyan függöny, amely hatalmas birodalmakat rejt el, olyanokat, amelyeket az én egyszerű teológiám még nem térképezett föl. Sakkor olyasmi kezdődött el bennem, amivel azóta is időnként alaposan meggyűlt a bajom: a természeten kívüli, az okkult világ csábítása. Nem mindenkit kerít hatalmába ez a betegség; akiket igen, azok tudják, miről beszélek. Egyszer megpróbáltam leírni egy regényben. Lelki kéjenckedés lett belőle. S mint a testi gyönyör a mámor idején, ez is mindent elsöprő erővel közömbösít minden mást a világon. Valószínűleg inkább ez a szenvedély termeli ki a mágusokat, nem is annyira a hatalom vágya. De a Miss C.-vel folytatott beszélgetés nem állított meg ezen a ponton. Lassacsckán tudatomon és szándékomon kívül, meglazította a hitem egész szerkezetét, elhomályosította az éles körvonalakat. Okkultizmusának bizonytalan okoskodásai elborították – mégpedig nagy gyönyörűségemre – hitvallásom kemény igazságait. Hitem okoskodások halmazává alakult. A „hiszek” vallomását hamarosan átváltottattam „az ember úgy érzi, hogy”-féle vélekedéssé. Micsoda megkönnyebbülést hozott ez számomra! A messi távolba tűntek el a belseni hálók holdfényes éjszakái. A kinyilatkoztatás zsarnoki holdfényétől elfordultam a Magasabb Eszme hűvös esti félhomályához. Itt semminek sem kellett engedelmeskedni, semmiben sem kellett hinni, csak abban, ami vagy megvigasztalt, vagy felizgatott. Nem gondolom, hogy Miss C. okozta mindezt; inkább úgy mondanám, hogy az Ellenség művelte ezt bennem, felhasználva mindazt, amit ő ártatlanul mondott nekem.

Az Ellenség azért is tudta ezt olyan könnyen elérni, mert – anélkül, hogy tudtam volna – már rettenetesen szabadulni akartam a vallásomtól; s hogy miért, azt érdemes elbeszélni. Mivel egyszerűen rosszul értelmeztem a lelkiéletet – ma is azt hiszem, hogy jószándékúan –, a vallás gyakorlását csaknem elviselhetetlen teherrel tettem a magam számára. Körülbelül így játszódtott le. Mint minden gyereknek, nekem is azt mondták, hogy nemcsak el kell mondanunk az imáinkat, hanem oda is kell figyelniük rájuk. Ennek megfelelően aztán, amikor komolyan hinni kezdtem (Oldie-éknál), akkor ezt átvittem a gyakorlatba is. Először pofon-

egyszerűnek látszott minden. De hamarosan működésbe fogott a hamis lelkiismeretem (Szent Pál „törvénye”, Herbert „csacso-gása”). Alig jutottam el az Amen-ig, megszólalt: „Igen. De biztos vagy benne, hogy komolyan gondoltad azt, amit elmondtál;” Aztán még finomabban: „Olyan figyelmesen mondtad például, mint tegnap este?” Nem tudom miért, de csaknem mindig nem-mel kellett rá válaszolnom. „Nos”, mondta a hang, „akkor nem kellene újra megpróbálnod?” Engedelmeskedtem neki; de persze semmi se biztosította azt, hogy a második kísérlet jobban sikerül.

Ezekre a korholó sugallatokra a lehető legostobább módon válaszoltam. Mércét állítottam föl magamnak. Csak azok az imáim állták ki a próbát, amelyeket valami „eszmélés” kísért: a képzeletnek és az érzelmeknek a működését értettem ezen. Esténként az lett a feladatom, hogy pusztá akaraterővel létre-hozzak olyasvalamit, amire az akaraterő sohasem képes: olyan meghatározatlan, hogy sohasem tudtam teljes biztonsággal meg-állapítani, vajon létrejött-e; s ha előfordult is, nagyon szegényes lelki értéket jelentett. Bárcsak valaki a fejemre olvasta volna az öreg Walter Hilton figyelmeztetését, hogy az imádságban soha-sem szabad a magunk „erőfeszítésével” kicsikarni azt, amit Isten nem ad meg. De senki sem adott tanácsot. Én pedig estéről estére, az álmoságtól szédelegve, s gyakran csaknem kétségbeesve próbáltam felpumpálni az „eszmélésemet”. Az egész egyre rosszab-bul sikerült. Persze azért kezdtem imádkozni, hogy ez az „eszmé-lés” létrejöjjön. De vajon „eszmélkedőre” sikerült-e ez a bevezető ima? Annyi eszem még maradt, hogy itt már nem mentem to-vább az önmarcangolásban. Különben éppoly nehéz lett volna elkezdni az imámat, mint befejezni. Milyen elevenen törnek föl az akkori emlékek! A hideg viaszosvászon, az óra ütései, az el-surranó éjszaka, az emésztő, reménytelen fáradtság. Ettől a te-hertől akartam testestül-lelkestül megszabadulni. Végül annyira belekavarodtam, hogy az éjjeli kinlódás rávetette árnyékát az egész estére, s úgy irtóztam a lefekvéstől, mint a krónikus álmat-lanságban szenvedők. Ha még sokkal tovább mentem volna ezen az úton, azt hiszem előbb-utóbb beleőrülök.

Az imádságban rázműduló hamis kötelességek nevetséges terhe persze öntudatlanul is arra indított, hogy rázzam le magamról a keresztény hitet; de körülbelül ugyanebben az időben vagy kicsit

később, már tudatos kételyeim is támadtak. Az egyik a klasszikusok olvasásából származott. Itt, főleg Vergilius műveiben egész halom vallásos eszmével találtam szembe magam; s az összes tanárok és kiadók kezdettől fogva pusztá illúziónak tartották ezeket a vallásos eszméket. Soha senki sem mert megmutatni, hogy a kereszténység milyen értelemben teljesítette be a pogányságot, illetve, hogy a pogányság mennyiben előzte meg a kereszténységet. Azt az álláspontot képviselték, hogy a vallások általában csupa zagyvaságot hordanak össze, azonban a miénk a szerencsés véletlenek összejátszása folytán, pontosan igaz. De nem tartották a többi vallásokat az ördög művének sem, korábbi keresztény hagyományokat követve. Ezt, föltehetően még el is hittem volna. Ehelyett azonban azt az elképzelést alakították ki bennem, hogy a vallások, bár teljesen hamis alapokon, de természetes módon fejlődnek: valami örült járványként alakulnak ki, amelyekbe az emberiség belekeveredik. Az ezernyi ilyen vallás közepette áll a miénk, ezeregyediként, s ezt igaznak mondjuk. De milyen alapon hihetem el, hogy ez az egy – kivétel? Legalábbis általános értelemben nyilvánvalóan ugyanabba a műfajba tartozik, mint a többiek. Miért bánunk vele olyan másként? Kell-e, hogy én is mindenáron másképp bánjak vele? Arra törekedtem, hogy ne kelljen.

Ugyancsak a hitem ellen dolgozott a mélységesen belém ivódott pesszimizmus is; akkoriban ez sokkal inkább az értelmemből fakadt, mint alkatomból. Egyáltalán nem éreztem magam boldogtalannak; de határozottan azt a véleményt alakítottam ki magamban, hogy a mindenség, egészében véve, meglehetősen szánalmas intézmény. Jól tudom, hogy egyesek lenéznek, mások ki-nevetnek azért, hogy egy faragatlan, jól táplált kölyök, a maga Eton-gallérjában kedvezőtlen ítéletet alkot a világmindenségről. Igazat is kell adnom nekik, de hozzá kell tennem, hogy ekkoriban már nem viseltem Eton-gallért. Valóban szánalmas vagy komikus ötlet ez, de nem az Eton-gallér miatt. A felnőttek könnyen elfelejtik, hogy milyen érzés belülről kamaszknak lenni. A dátumok nem olyan fontosak, ahogyan az emberek gondolják. Azt hiszem, hogy a gondolkodó emberek többsége életének első tizennégy évében már igen sokat törte a fejét. Ami pedig a pesszimizmusom forrásvidékét illeti, az olvasó emlékezhet rá, hogy bár sok tekintetben nagyon szerencsés körülmények között nőttem föl, mégis

igen korán talákoztam a kétségbeeséssel. Most azonban inkább úgy vélem, hogy már anyám halála előtt belém ültették a pesszimizmus magvait. Bármilyen nevetségesnek hangzik, azt hiszem, hogy torz hüvelykujjaimból fakadt az egész. Hogyan lehetséges ez? Nem feltétlenül úgy, hogy a gyerek azt mondja: „Nem tudok egyenesen vágni az ollóval, tehát a mindenség rossz.” A gyermekkor nem tud ilyen könnyen általánosítani, és nem ilyen ostoba, hogy igazságot szolgáltatassunk neki. Torzult kezem nem is okozott kisebbségi érzést. Nem hasonlítgattam magam össze más fiúkkal. Kudarcaim magamban értek. Inkább valami mély s persze nem tudatos ellenállást fejlesztettek ki bennem az élettelen tárgyakkal szemben. Talán még ez is túlságosan elvontan és felnőtetesen hangzik. Talán valami belém rögzült várakozás alakult ki bennem, hogy mindig olyasmi történik velem, amit nem akarnék. Amit egyenesnek akartam, az görbére sikerült; amit görbére próbáltam kanyarítani, az kiegyenesedett. Minden erősen megkötött csomó oldódott, de ami csömöt ki akartam oldani, az összegubancolódott. Ha mindezt szóvá teszem, akaratlanul is komikussá válik az egész, és (ma már) nem is akarok benne más látni, mint komikumot. De talán éppen a kisgyerekkornak ezek az elsuhanó, s a felnőtt szemében annyira groteszk élményei azok, amelyek az első előítéleteket kialakítják bennünk: meghatározzák bennünk, hogy mit tartunk valószínűnek, mit pedig nem.

Közrejátszott egy másik meghatározó tényező is. Bár édesapám meglehetősen vagyonra tett szert – az adók által meghatározott korunkban igazán biztonságban és jólétben élt –, mégis eszmélkedésem első pillanatától kezdve azt hallottam, hogy a felnőtt élet szünet nélküli harc, amelyben minden erőmet megfeszítve is legfőljebb a dologházat kerülhetem el. Apám élénken kiszínezett megállapításai ezekben a kérdésekben mélyen belémivódtak. S eszembe se jutott, hogy ellenőrizsem őket annak a nagyon is nyilvánvaló ténynek alapján, hogy a legtöbb felnőtt, akit a környezetemben ismertem, láthatóan nagyon is kényelmes életet élt. Emlékszem, hogyan foglaltam össze az emberi sorsot egyik legjobb barátommal beszélgetve Chartres-ban: „tanulás, szünet, tanulás, szünet, amíg csak el nem hagyjuk az iskolát, s aztán munka, munka, munka, amíg meg nem halunk.” Azt hiszem, hogy még ha ettől az előítélettől megszabadultam volna is, akkor

is lett volna elegendő okom a pesszimizmusra. Az ember nézeteit még ebben az életkorban sem mindenestül határozza meg pillanatnyi helyzete; azt még egy fiú is fölismeri, hogy sivatag terület körülötte, még akkor is, ha ő pillanatnyilag egy oázisban csücsül. A magam tehetetlen módján melegszívű gyerek lehettem. A leggyilkosabb gondolatok akkor támadtak bennem, amikor egy segédtanító Chartres-ban megtiltotta, hogy pénzt adjak egy koldusnak az iskola kapujában. S a fentiekhez még hozzá kell adnunk azt is, hogy első olvasmányaim – nem csak Wells, hanem Sir Robert Ball is – nagyon mélyen beleültették a képzeletembe a hatalmas és jéghideg világűrnek meg az ember törpeségének a tudatát. Nem csoda, ha a mindenséget veszedelmes, barátságtalan zord helynek tartottam. Jónéhány évvel korábban, mint ahogy Lucretiust olvastam volna, már megéreztem az ateizmus melletti érvelésének erejét (s bizonyára ez a legerősebb az összes közül):

Nequaquam nobis divinitus esse paratam
Naturam rerum; tanta stat praedita culpa.
Nem volt isteni kéz, ami adta nekünk a világot,
Mert hisz a mindenség úgy meg van rakva hibákkal.
(Ford. Tóth B.)

Föltehetik a kérdést, hogy ezt a kifejezetten ateista gondolatot, „a tervezetlenség érvét” hogyan tudtam összeegyeztetni okkultista elképzeléseimmel. Azt hiszem, semmilyen logikai kapcsolatba nem hoztam a kettőt egymással. Különböző hangulatokba ringattak bele, s csak annyiban érintkeztek egymással, hogy mindkettő a kereszténység ellen hangolt. Így aztán lassacskán, ma már ki-nyomozhatatlan ingadozásokkal, hitelhagyóvá lettem. A veszteség minden fájdalma nélkül vetettem el a hitemet, sőt hatalmas megkönnyebbülés töltött el.

Chartres-ban 1911 tavaszi félévétől az 1913-as iskolai év végéig tartózkodtam. Amint említettem, ezen belül nem tudom megadni a pontos időrendjét hitem lassú elhalásának. Más szempontból két részre osztható ez az időszak; körülbelül félidőben történt, hogy egy általunk közkedvelt segédtanító s a még nagyobb szere-
tetben álló gondozónő egyszerre elmentek. Ettől a naptól kezdve

sokat hanyatlott az ottani élet; nem is annyira a látható boldogságban, hanem a valódi értékekben. A drága Miss C. éppen olyan sok jót okozott nekem, mint amennyi rosszat. Főlkeltette például az érzelmeimet, s ezzel segített leküzdenem azt az érzelmenes előítéletet, amelyet kisgyerekkorom alakított ki bennem. Azt sem lehet tagadni, hogy bármilyen kárt okoztak is bennem „magasabb gondolatai” egyes meglátásai mégis hasznomra lettek, hiszen valódi és tárgyilagos lelkiséghez segítettek. Eltávoztával sajnos a jó hatások elhalványultak, s a rosszak viszont megmaradtak. A tanárváltás pedig még nyilvánvalóbban rosszabbra fordította sorsunk. „Sirrah”, ahogyan neveztük, csodálatos hatást tett ránk. Mai eszemmel bölcs örülnek mondanám: féktelen, kamaszos, szívélyes ember, aki meg tudta őrizni a tekintélyét, bár teljesen elvegyült közöttünk. Rendetlen, léhaskodó fickó, de minden tettetés nélkül. Megtanított bennünket arra (ami nekem nagyon hiányzott), hogy az életet, amikor csak lehetséges, élvezettel kell élni. Egyszer együtt rohantunk ólmos esőben, s azt hiszem, akkor tanultam meg tőle, hogyan kell fogadni a rossz időt – durva tréfa, szilaj duhajkodás. Az egyetemen frissen végzett fiatalember lépett a nyomába – nevezzük Pogónak. Saki, sőt talán Wodehouse valamelyik regényhőséről mintázhatták, olcsó kiadásban. Szellemes, jól öltözött, városias jampecnek ismertük meg. Néhány hetes habozás után (mivel hangulatai meglehetősen ingadoztak), lábai elé borultunk és imádtuk. Csupa ravaszság, fényesre polírozva, sőt (ki merte volna hinni?) még arra is készen állt, hogy velünk összeszűrje a levet.

Mi is – legalábbis én – adni kezdtünk az öltözködésünkre. Piperkőc korszakunkban jártunk: tükkel diszitett, széles csokornyakkendőkben, mélyen kivágott kabátokban, rövid szárú nadrágokban, hogy kivillanjon meghökkentő zoknink, nyersbőr cipőkben, mérhetetlenül széles cipőfűzőkkel. Ilyesmik már a Kollégiumból is átragadtak rám a bátyám révén, aki most már elég nagygyá lett ahhoz, hogy piperkőc-módra járhasson. Pogo teljessé tette ezt a folyamatot. Alig lehet száználmasabb igyekezetet elképzelni, mint ezeket a hosszúra nőtt fajankókét, heti egy shilling zsebpénzzel. Annál inkább, mert én is azok közé tartozom, akiket a természet azzal átkozott meg, hogy bármit vásárolnak és viselnek is, mindig úgy festenek, mintha a zsibpiacon

aggatták volna rájuk a ruhát. Ma se tudok szégyenkezés nélkül visszaemlékezni arra, hogy milyen lelkesen vasaltam a nadrágom és (mocskos szokás!) olajoztam a hajam. Új tényező lopakodott be az életembe: a közönségesség. Szinte minden más rendelkezésemre álló bűnt és ostobaságot elkövettem már eddig, de vásárvá sohase lettem.

Ezek a kamaszos cicomák azonban csak kis részét alkották újdonsült, s egyre kuszább világomnak. Pogo nagy színházi tekintélynek számított. Hamarosan megismertük a legújabb slágereket. Hamarosan mindent tudtunk annak a kornak híres színésznőiről – Lily Elsie, Gertie Millar, Zena Dare nevei ott röpködtek körülöttünk. Pogo mindent tudott a magánéletükről. Megtanultuk tőle a legújabb vicceket; amikor nem értettük meg, készséggel el is magyarázta őket. Sok mindent megmagyarázott. Pogo társaságában eltöltött harmadév után az embernek az az érzése támadt, hogy nem tizenkét héttel, hanem tizenkét évvel lett öregebb.

Mennyire behizelgő és épületes volna, ha minden hibám miatt Pogót okolhatnám, s az egészet lezárhatnám azzal, hogy az erkölcsre hivatkozom; mennyi kárt okozhat ártatlan fiúknak egy fecsegő fiatalember! Sajnos azonban ez a beállítás hamis volna. El kell ismernem, hogy ebben az időben megkezdődött bennem a szexuális ösztönök erőszakos, meglehetősen sikeres támadása. Ezt azonban elsősorban életkoromnak tudhatom be, amellet pedig annak, hogy tudatosan kivontam magam az isteni gondviselés irányítása alól. Azt hiszem, Pogónak ehhez semmi köze. A születéssel kapcsolatos tudnivalókról jóval korábban hallottam, egy másik fiútól, még olyan fiatalon, amikor tudományos érdeklődésen kívül más nemigen vonzott a témához. Pogón keresztül nem a testiség támadott meg (hordoztam ebből a magamét), hanem a világ: hogy tündököljek, fölvgjak, kitűnjek a többiek közül, hogy hódolattal vegyenek körül mások. Tisztaságom lerombolásába nemigen segített bele, de szálnalmas pusztítást végzett alázatos, gyermeki, önfeladt világomban, amely (azt hiszem), mindeddig a pillanatig épen megmaradt bennem. Komolyan törekedni kezdtem arra, hogy hitvány piperkőccé, senkiházi jampeccé, sznobbá váljak.

Pogo közlései azonban, bármennyire közönségessé durvították is a gondolkodásomat, mégsem villanyoztak úgy fel, mint a táncoló tanítónő, vagy mint Bekker *Charicles* c. könyve, amelyet jutalomból kaptam. Ezt a táncoló tanítónőt sohasem tartottam olyan szépnek, mint G. unokanővéretem, de ő volt az első nő, akire „érzéki vággyal pillantottam rá”. Ő bizonyára egyáltalán nem tehetett róla. Egy-egy mozdulat, hangsúly kiszámíthatatlan eredménnyel járhat ezen a téren. Amikor a téli félév utolsó estéjén a tantermet tánchoz díszítették, s ő megállt, fölemelt egy zászlót, s az arcához szorította ezzel a megjegyzéssel: „imádom a zászlók illatát” – én elvesztem.

Ne gondolják, hogy valami romantikus szenvedély bujkált bennem. A szenvedély egészen más területhez tartozott az életemben, amint ez a következő fejezetből kiderül. Amit tánca közben éreztem, az pusztán étvágyként tört rám. A testnek prózája ez, nem pedig a költészete. Nem a hölgyéért epekedő lovag érzéseit éltem át. Egy török nézhetett így egy szerezcsen rabszolgára, amikor nem tellett rá a pénzéből, hogy megvegye. Meglehetősen pontosan tudtam, hogy mit is akarok. Mellesleg általában azt gondolják, hogy az ilyen élmények büntudatot váltanak ki, az én esetemben azonban ez nem történt meg. Azt is hozzátehetem, hogy abban az időben alig éreztem büntudatot, kivéve, ha a becsületkódexet is megsértettem, vagy bűneim következményei sajnálatot is kiváltottak belőlem. Legalább annyi időbe tellett, hogy elfogadjak tilalomfákat, mint amennyi (mondják) másoknak ahhoz kellett, hogy megszabaduljanak tőlük. Ezért kerülök annyiszor ellentétbe a modern világgal: a pogánysághoz megtért emberként éltem hitehagyott puritánok között.

Sajnálom, ha az olvasó túlságosan kemény ítéletet formálna Pogóról. Ahogyan ma látom, nem túlságosan idős volt ahhoz, hogy fiukat bizzanak rá, hanem túlságosan fiatal. Ő maga is serdülőkorát élte még, s ezért éretlenül élvezte a maga „felnöttségét”, s naivan élvezte a mi még nagyobb naivságunkat. Sugárzott belőle a kedvesség. Bizonyára részben ez indította arra, hogy mindazt elmondja nekünk, amit tudott, vagy tudni vél. S most, mint Hérodotosz mondaná, „Isten veled, Pogo.”

Hitem, erényességem és egyszerűségem elvesztésével párhuzamosan azonban valami egészen más is történt velem. Ez azonban új fejezetet igényel.

V. RENESZÁNSZ

*Így él bennünk a szeretet vágyódása.
De vágyunk célját meg nem tudhatjuk.*
Traherne

Nem túlságosan hiszek a reneszánszban, úgy, ahogyan a történészek általában leírják. Minél inkább keresem a bizonyítékokat, annál kevesebb nyomát találok annak a tavaszi elragadtatásnak, amely állítólag végigsöpört Európán a tizenötödik században. Félig-meddig azt gyanítom, hogy a történészek irományainak csillogása máshonnet ered: mindegyikük a saját személyes reneszánszát idézi föl és azt vetíti vissza a történelembe. Azt a csodálatos újjáéledést, amely legtöbbünk életében bekövetkezik a kamaszkor elmúltával. Helyesen nevezzük újjászületésnek, nem pedig születésnek; újraébredésnek, nem pedig fölébredésnek, mert legtöbbünkben nemcsak valami új jön létre, hanem rá is találunk mindarra, ami gyerekfejjel bennünk élt, de a kamaszkorunkban elveszett. A gyerek és a fiatalember álmaiban sok közös elemet találhatunk; A kettő között a kamaszkor gyakran úgy terül el, mint valami idegen földrész, ahol minden (magunkat is beleértve) mohó, kegyetlen, lármás és sivár, ahol a képzelet ki-aludt, viszont a legközönségesebb érzelmek és törekvések keltek életre, nyughatatlanul, sőt mániákusan.

Az én életemben mindenesetre így történt. Gyerekkorom egységben áll az életem többi részével – kamaszkorom nem. Ma is tetszik sok olyan könyv, amelyik gyerekkoromban tetszett; de csak a kényszer vinne rá arra, hogy újraolvassam azokat a könyveket, amelyeket Oldie-nál vagy a Campbellen olvastam. Ebből a szempontból homoksivatag az egész. A hiteles „Öröm” (ahogyan ezt egy korábbi fejezetben megpróbáltam leírni) eltűnt az életemből. Annyira elpárolgott, hogy még az emléke vagy a vágya se maradt meg. Még a *Sohrab* olvasása sem ébresztette föl újra. Az Öröm nemcsak a gyönyöröktől különbözik, hanem még az

esztétikai élvezettől is. Csak akkor jön létre, ha a csillapíthatatlan vágyódás hasogató gyötrelme kíséri.

Ez a hosszú tél egy szempillantás alatt tűnt el, elég röviddel azután, hogy Chartres-ba kerültem. Tavaszról szoktunk ilyenkor beszélni, de ez nem olyan fokozatosan jött el, mint a természet tavaszai. Mintha az Északi-sark maga, hatalmas és mélységes jégtömegével, egyszerre csak nem hetek, nem órák, hanem egyetlen szempillantás alatt átalakult volna – füvekkel, virágokkal, virágzó gyümölcsösökkel teli tájékká: kézzel foghatóan emlékszem a pillanatra; alig van olyan eseménye az életemnek, amelyet ennyire jól ismerek, bár a pontos időpontot nem tudnám megjelölni. Valaki otthagytott a tanteremben egy folyóiratot, talán a *The Bookman*-t vagy a *Times* Irodalmi Mellékletét. Szemem rátévedt az egyik címre meg valami képre, anélkül, hogy bármire is gondoltam volna. Egy pillanattal később, amint a költő mondja, „az égbolt megfordult körülöttem”.

E szavakat olvastam: „Siegfried és Az istenek alkonya”. A kép pedig Arthur Rackham illusztrációját ábrázolta ehhez a kötethez. Még sohasem hallottam Wagnerről, sem Siegfriedről. Azt hittem, hogy az istenek alkonya azt a félhomályt jelenti, amelyben az istenek élnek. Honnan tudtam hát, egyszerre és ellenkezést nem tűrően, hogy ez nem kelta, nem erdei vagy földi félhomály? Pedig így történt. Elborított az Észak szelleme: hatalmas, tiszta égbolt, amely az északi nyár véget nem érő alkonyatán az Atlanti-óceán fölé borul, távolian, fönségesen és komolyan . . . s szinte ugyanabban a pillanatban tudtam, hogy ezzel már sokkal, sokkal korábban találkoztam (ma sem tűnik messzebbinek), a *Tegner's Drapa*-ban; hogy Siegfried (vagy bármi legyen is), ugyanahhoz a világhoz tartozik, mint Balder és a nap felé hajózó árbocok. S ahogyan így belécsöppentem a saját múltamba, egyszer csak szívszaggató erővel feltámadt magának az Örömnak az emléke is; ezt a réges-régi fölfedezésemet éveken át elhanyagoltam, de most végül visszatért a számkivetés sivatagából szülőföldemre. Az istenek alkonyának messzsége és saját múltbéli Örömömnak messzsége egybefolyt a vágyódásnak és a veszteségnek egyetlen, gyötrelmes érzésébe. Hirtelen átéltem, mit jelent ennek az élménynek elvesztése. S ahogy körülnéztem a poros tanteremben, úgy éreztem magam, mint az eszméletlenségből éledező ember. De a

veszteség fájdalma megszűnt, s ugyanabban a pillanatban világosság öntött el, s először kimondhattam: „Itt van.” S egyszerre tudtam (magamra eszmélve), hogy vágyódásom legfőbb s mindennél fontosabb célja az, hogy újra „az enyém lehessen”.

Ezután már minden az én kezemre játszott. Apám a sok ajánlék között egy gramofont is adott nekünk, fiúknak. Amikor tehát a szemem rátévedt ezekre a szavakra: „Siegfried és Az istenek alkonya”, akkoriban már rendszeresen bújtam a lemez-katalógusokat, de a legtávolabbról se álmodtam azt, hogy nekem valami közöm is támadhat a Nagyopera lemezeihez a sok furcsa német és olasz névvel. Véleményem a következő egy-két héten sem változott. De aztán új oldalról ért támadás. A *The Soundbox* c. magazin hétről hétre összeállította egy-egy nagy opera kivonatát, s most éppen a Nibelung gyűrűje került sorra. Izgatottan olvastam végig, s megtudtam, kicsoda is Siegfried, s mit is jelent az istenek „alkonya”. Nem tudtam tovább türtőztetni magam – elkezdtem írni egy hősi költeményt a Nibelung történet wagneri változata szerint. Egyetlen forrásom a *The Soundbox* kivonata volt, s annyira tudatlanul fogtam neki, hogy az Alberich szót például cs-vel ejtettem ki. Pope *Odüsszeia*-ját választottam mintául, s a költemény így kezdődött (némi mitológiai beütéssel):

Égi szellemek, a földre szálljatok,
s ősi Rajna-kincsről szóljon dalotok . . .

Mivel a negyedik könyvben is csak a Rajna kincsének utolsó jelenetéig jutottam, az olvasó bizonyára nem lepődik meg azon, hogy sohase készült el a költemény. Mégsem éreztem időpocsékolásnak, s ma is jól látom, hogy mit is hogyan változtatott rajtam. Az első három könyv (ennyi idő után talán minden hiúság nélkül elmondhatom) nem is sikertelen gyerekalkotás. A befejezetlen negyedik könyv elején azonban minden darabokra hull: „Éppen ott, ahol igazi költészetet próbáltam alkotni.” Eddig, ha a sorok ríme és ritmusa jól csengett, s a történet folyamatosan tartott előre, akkor nem törődtem vele tovább. Most azonban, a negyedik könyv elején, az átélt mély érzések hatására megpróbáltam olyan kifejezéseket keresni, amelyek nemcsak megállapítanak tényeket, hanem sejtetnek is. Persze kudarcot vallottam, a szöveg homályos-

sá lett, recsegni és zihálni kezdett, aztán hirtelen elakadt. De leg-
alább megtanultam, mit jelent írni.

Ezenközben még semmit sem hallottam Wagner zenéjéből,
bár már a nevének pusztja képe is mágikus jelképpé nőtt a sze-
memben. A rákövetkező szünetben, T. Edens Osborne sötét,
zsúfolt üzletében hallgattam meg először lemezről a *Walkürök*
lovaglását. Manapság derülnek rajta, s csakugyan, a szöveg-
összefüggésből kiragadva, hangversenydarabként talán nem olyan
értékes mű. De bennem ez Wagnerrel együtt élt, s én nem hang-
versenydarabokban gondolkoztam, hanem hősi drámában. Az
„északi világtól” megmámorosodott fiúra, akinek a legnagyobb
zenei élményt Sullivan jelentette, a *Walkürök* lovaglása menny-
dörgésként hatott. Ettől kezdve a Wagner-lemezek (elsősorban
A *Nibelung-gyűrűje* sorozatból, de a *Lohengrin* és a *Parsifal* is)
apasztották legerősebben a zsebpénzemet, s hajthatatlanul mindig
ezt kértem ajándékba is. A zene általános értékelése eleinte nem
sokat változott bennem. A „zene” és a „wagneri zene” egészen
mást jelentett számomra, s a kettőt nem is lehetett azonos mér-
téssel mérni. Nem pusztán új élvezetet hozott, hanem egészen
másfajta élvezetet, ha itt az „élvezet” szót egyáltalán használhat-
juk, s nem inkább gyötrelmről, eksztázisról, meghökkenésről,
az élmények névtelen konfliktusáról kellene beszélnünk.

Ezen a nyáron H. unokanővérünk (emlékeznek ugye, Quartus
bácsi legidősebb lányára, a sötét Junóra, Olympus királynőjére),
aki férjhez ment, megkért bennünket arra, hogy töltsünk náluk
néhány hetet Dublin közelében, *Dundrumben*. Ott, nappalijuk-
nak az asztalán találtam meg éppen azt a könyvet, amely ezt az
egész kalandot elindította bennem. Sose mertem remélni, hogy
rábukkanok: *Siegfried és Az istenek alkonya*, Arthur Rackham
képeivel illusztrálva. Képei mintha csak magát a zenét tették
volna láthatóvá – még jobban mélyítették élvezetemet. Ritkán
vágyódtam úgy bármire is, mint erre a könyvre. S amikor meg-
hallottam, hogy tizenöt shillinges olcsó kiadásban is megjelent
(bár az összeg számomra csaknem csillagászati magas volt),
akkor már tudtam, hogy addig nem nyughatom, amíg meg nem
szerzem. Végül is megkaptam, főleg azért, mert a bátyámmal kö-
zösen vettük meg. Ma már tisztán látom, amit akkor is sejtettem,
hogy ezt irántam való kedvességből tette, hiszen az északi világ

öt nem vonzotta úgy, mint engem. Nagylelkűségét már akkor is kicsit szégyenkezve fogadtam el.

Ezt a könyvet ő legfőljebb képeskönyvnek tarthatta, mégis ajánlott hozzá hét és fél shillinget, amelyet tucatnyi módon okosabban is felhasználhatott volna.

Bár egyesek szerint talán már így is túlságosan sokat foglalkoztam ezzel az eseménnyel, egyáltalán nem tudom folytatni a történetet mindaddig, amíg el nem mondom, hogy mindez hogyan hatott további életemre.

Először is félreérteneek mindent, ha nem fogadják el, hogy ebben az időben Asgard és a Walkürök hasonlíthatatlanul többet jelentettek számomra, mint bármi más élményem – akár gondozónőnk Miss C., akár a táncoló tanítónő, vagy pedig esélyeim az egyetemi fölvételre. Ami még különösebb, fontosabbnak tartottam még a kereszténységgel szemben növekvő kételyeimnél is. Ez vakságom büntetése is lehetett – s részben nyilván az is volt. Ezzel azonban még nem ér véget a történet. Ha az északi világ akkoriban többet jelentett számomra a vallásnál, akkor ezt az is okozhatta, hogy rajongásom olyan elemeket tartalmazott, amelyeknek a valóságban adódna természetes helyük. Nem alkottam ugyan új valóságot, hiszen nyoma se akadt benne a hitnek, s nem rótt rám semmilyen kötelességet. De ha nem tévedek súlyosan, akkor valami imádathoz hasonlót tartalmazott, valamiféle önfeledt hódolatot, olyasmi iránt, ami a pusztaság létével üzembiztosan kiváltotta azt. „Az imakönyvben arra tanítanak, hogy „adjunk hálát Istennek az Ő nagy dicsőségéért”, mintha hálásabbnak kellene lennünk érte magáért, aki szükségszerűen létezik, mint bármelyik jótétemnyéért, amellyel bennünket elhalmoz. Valóban így kell tennünk: az ismeri Istent, aki ezt tudja róla, de tőlem minden ilyesféle tapasztalat távol állt. Az északi istenek iránt – akikben pedig nem is hittem – sokkal erősebb hódolatot éreztem, mint az igaz Isten iránt valaha is, amikor hittem benne. Néha csaknem azt gondoltam, hogy azért küldtek vissza a hamis istenekhez, hogy tanuljam az istentisztelet képességét, fölkészülve arra a napra, amikor az igaz Isten visszahív magához. Nem mintha ezt hamarabb és biztonságosabban nem tanulhattam volna meg, olyan utakon, amelyeket most már sohasem ismerhetek meg hitehagyás nélkül.

De Isten büntetése irgalmas is: minden rosszból születhet jó – a vakság büntetése gyógyíthat is.

Másrészt a képzeletemnek ez a reneszánsza szinte egycsapásra hozzásegített ahhoz, hogy újra értékelni tudjam a külső természetet. Ez eleinte, azt hiszem, irodalmi és zenei élményeimből élőködött. Abban a szünetben, Dundrumben, amikor a Wicklow hegyek között kerékpároztam, önkéntelenül is folyton olyan tájakat kerestem, amelyek beleillettek a wagneri világba: itt egy fenyővel borított meredek domboldal, ahol Mime találkozhatott Sieglindével, ott egy napos tisztás, ahol Siegfried hallgathatta a madarakat, vagy hirtelen egy száraz, sziklás völgy, ahol Fafner karcsú, pikkelyes teste kiemelkedhet a barlangjából. Hamarosan azonban (bár nem emlékszem, milyen gyorsan), a természet már nemcsak a könyveimre emlékeztetett, hanem maga is az igazi örömnak forrásává lett. Továbbra is földézte bennem a könyveket. Minden Öröm emlékeztet is. Sohasem birtoklás; mindig vágyódás valami régmúltra vagy távolira, vagy eljövendőre. De a természet és a könyvek most együtt, egymást segítve emlékeztettek – arra, aminek még nem találtam nevet. Nem jutottam tovább, csak addig, amit mások a természet ősi szeretetének neveznének: ez a szeretet szorgalmas – az ember botanikus lesz vagy ornitológus. Egy-egy jelenet hangulata hatott rám; s e hangulat átélésében a bőröm és az orrom éppenúgy részt vett, mint a szemem.

Harmadszor Wagnertől továbbjutottam mindahhoz, amit az északi mitológia tartalmaz: Tanulékonyan forgattam a róla szóló könyveket: *Myths of the Norsemen*, *Myths and Legends of the Teutonic Race*, vagy Mallet könyvét: *Northern Antiquities*. Ezekből a könyvekből újra meg újra szíven szúrt az Öröm. Még nem vettem észre, hogy egyre ritkábban jelent meg. Nem figyeltem föl arra sem, hogy ez az Öröm mennyire más, mint az Edda mondavilág megismeréséből származó pusztán értelmi kielégülés. Ha bárkit találtam volna ekkoriban, aki óskandinávul tanított volna, azt hiszem, keményen nekiláttam volna.

Végül a bennem végbement változások új nehézségek elé állítottak e könyv megírásakor. A chartres-i tanteremben átélt pillanat óta a magam titkos képzeletvilága annyira fontossá vált, s annyira különbözött a külső életemtől, hogy szinte két különböző történetet kellene elmondanom. Úgy tűnik, mintha ez a két

élet egyáltalán nem hatna egymásra. Lehet, hogy az egyikben ki-
etlen sivatagok éheznek az Örömré, míg a másikat megtölti a vi-
dám nyüzsgés és a sikerek. Vagy fordítva, lehet, hogy ahol a külső
életem nyomorúságos, ott a másik eksztázisban ujjong. A kép-
zelet világán itt most csak azt a benső életemet értem, amely az
Örömmel kapcsolatos. A külső világhoz tartozik viszont sok-
minden, amit általában képzeletnek mondanak, mint például
olvasmányaim nagy része, vagy minden erotikus és nagyravágyó
képzeltésem, mivel mindez ~~énközpontú~~. Állatországot és Indiát
is a külső világhoz sorolnám.

De Állatország és India nem létezett már; valamikor a 18.
század végén (az ő 18. századukban, nem a miénkben), egyetlen
állammá egyesültek Boxen néven. Bölcs előrelátással megtartot-
ták saját királyukat, de közös törvényhozó testületet hoztak létre,
Damerfesk néven. Demokratikus választási rendszert vezettek be,
de ez sokkal kevésbé számított, mint Angliában, mivel a Damer-
fesk sohasem kötődött egyetlen helyhez. Az egyesült fejedelmek
bárhol összehívhatták, például egy Danphabel nevű kis halász-
faluban (Észak-Állatországbán, a hegyek lábainál), vagy Piscia
egyik szigetén. Mivel pedig az Udvar hamarabb tudta mindenki
másnál, hogy a fejedelmek választása melyik helyre esett, ezért
az ottani szálláshelyeket mind lefoglalhatták, mielőtt magán-
személy tudomást szerezhetett a dologról. Ha pedig odaért a
gyűlésre, semmi biztosítékot sem kapott arra, hogy azt nem helye-
zik át máshová, mielőtt megérkezik. Így tudunk a parlamentnek
olyan tagjáról, aki sohasem vett ténylegesen részt a Damerfesk-
ben, kivéve azt az egyetlen szerencsés alkalmat, amikor szülő-
városában tartották meg a gyűlést. Az emlékek néha parlament-
nek nevezik ezt a gyűlékezetet, ez azonban félrevezető. Egyetlen
testületet alkottak, s a királyok elnököltek benne. Az általam leg-
jobban ismert időszakban azonban a tényleges hatalom nem az
ő kezükben összpontosult, hanem egy mindenkinél fontosabb
tisztviselő kezében, akit Kismesternek hívtak (olyan hangsúly-
lyal is ejtjük, mint a házmester szót). Ez a Kismester töltötte be
a miniszterelnöki, a főügyési, sőt a főparancsnoki tisztet, vagy
legalábbis beválasztották a vezérkari főnökségbe is (ezen a pon-
ton a följegyzések némileg eltérnek egymástól). E hatalom birto-
kában kormányzott, amikor utoljára meglátogattam Boxent.

Lehet, hogy adódtak túlkapások is, hiszen ekkortájt egy erős-kező ember – vagy pontosabban: Béka – töltötte be ezt a posztot. Meglehetősen tisztességtelen előnyre tett szert a Nagyúr: ő nevelte a két fiatal királyt, s csaknem szülői tekintéllyel tartotta markában őket. Görcsös erőfeszítéseik arra, hogy megtörjék rabigáját, sajnos nem vezettek semmi komolyabb politikai eredményre; csak annyit értek el, hogy ennek eredményeként a hatalmas méretű, öblöshangú, harcias kedvű Nagyúr egyre jobban kiterjesztette hatalmát egyéni élvezeteikre is. Nagyúr, számtalan párbaj hőse, csaknem egymaga testesítette meg az államot a maga viharos, nagyszájú és indulatos módján. Az olvasó észrevehet bizonyos hasonlóságot a Nagyúrnak alávetett két király és a mi életünk között, akik szintén apánk tekintélye alatt éltünk. Az észrevétel jogos. De Nagyúr eredetileg nem csupán úgy jött létre, hogy apánkat békává változtattuk, majd bizonyos irányban karikatúrává torzítottuk, más irányokban pedig megszépítettük az alakját. Sok tekintetben Sir Winston Churchill előre megálmodott portréja kerekedett ki belőle úgy, ahogyan Churchill megjelent a legutolsó háborúban. Tényleg láttam fényképeket erről a csodálatos államférfiről, amelyeken letagadhatatlanul békaszerűnek látja az, aki ismeri Boxent. Nem csupán ebben az egyben jövedültük meg előre a valódi világot. Nagyúr legkövetkezetesebb ellenfele, az a bögöly, amely mindig beférkőzött a páncélzata alá, egy bizonyos kis barna medve volt, tengerészhadnagy, s ha hiszik, ha nem, James Bar hadnagy csaknem pontosan olyanra sikerült, mint Mr. John Betjeman, akit akkor még nem ismerhettem.

De amióta megismertem, azóta következetesen James Bar ellen játszottam Nagyurat.

A Nagyúr és apám közti hasonlóságban az a legérdekesebb, hogy nem a valódi világ tükröződéseiből született meg Boxen. Ahogy a történet a vége felé közeledett, úgy szaporodtak ezek a hasonlóságok, de ez már azt jelezte, hogy túlértett az egész, sőt hanyatlásnak indult. Ha előrébb lapozunk, nem találunk ilyesmit. A Nagyúr VIII. Benjaminon, Állatország királyán, és (azt hiszem VI.) Rajah Hawkin, India királyán uralkodott. Sok mindenben hasonlítottak a bátyámra és rám. De apjukra, az idősebb Benjaminra és az idősebb Hawkira egyáltalán nem. V. Hawki árnyékfigura csupán! VII. Benjamin viszont sokoldalú egyéniség (természetesen nyúl, amint sejthetik). Ma is magam előtt lá-

tom: vastagtokájú, hatalmas testű nyúl, aki késői éveire igen elhújasodott, és slamposan, nagyon nem-királyian öltözködött; lompos, barna kabátjában és lötyögő, pepita nadrágjában mégis bizonyos méltósággal viselkedett, ami időnként a legkétségbeesettebb formákat ölthette. Fiatalabb éveiben megszállta az az eszme, hogy akár király, akár magándetektív lehet belőle. Utóbbi szerepében sohasem vált be, részben azért, mert legfőbb ellensége, akit üldözött (Mr. Baddlesmere) valójában nem is bűnöző volt, hanem holdkóros – ez a bonyodalom magának Sherlock Holmes-nak a terveit is felborította volna.

De gyakran őt magát is elrabolták, néha hosszabb időre is, ami nagy szorongást keltett az udvarban (arról nem tudunk, hogy kollégája, V. Hawki is osztozott-e ebben). Egyszer egy ilyen kalandjából visszatérve alig tudta megállapítani a személyazonosságát. Baddlesmere befestette, s a szokásos barna figura – tarka nyűlként jelent meg újra. Végül (fiúk mit ki nem találnak?) ő kísérletezett először azzal, amit manapság mesterséges megtermékenyítésnek hívnak. A történelem ítélete alapján se jó nyúlnak, se jó királynak nem mondhatjuk őt. Mégse vehetjük semmibe. Farkasétvágygal zabált.

S ha már megnyitottam a kaput, Boxen összes lakói, mint a szellemek Homérosznál, mindnyájan előjönnek, hogy megemléztésüket követeljék. Ezt azonban meg kell tagadnom tőlük. Azok az olvasók, akik maguk is fölépítettek hasonló világot, inkább a sajátjukról mesélnének, mint az enyémről hallanának. Akik pedig nem foglalkoztak ilyesmivel, azokból inkább zavart és elutasítást váltana ki. Boxennek semmi köze sincs az Örömhöz sem. Pusztán csak azért említettem meg, mert ha elhagyom, akkor elhallgatom vele akkori életemnek egyik fontos szeletét.

Egyetlen figyelmeztetést meg kell itt ismételnem. Olyan életről beszéltem, amelyben valamiféle képzelet nyilvánvalóan döntő szerepet játszott. De észre kellett venniük, hogy benne morzsányi hit sem rejlik. A képzeletet sohasem tévesztettem össze a valósággal. Az Északi Világgal kapcsolatban hasonló kérdések föl se merülhetnek. Olyan mélységes vágyat ébresztett bennem, amelyhez hozzátartozott, hogy a tárgya elérhetetlen. Boxenben sohasem hihettünk, hiszen mi alkottuk meg. Egyetlen regényíró sem hisz (ebben az értelemben) a saját szereplőiben.

1913 nyári félévének végén a klasszikus tárgyakból fölvételt nyertem a Wyvern Kollégiumba.

VI. FICSÚROK

*Az égnek hála,
végre kikerülhettem suttogásodból.*
Webster

Miután Chartres-t elhagytam, a Wyvern Kollégiumot egyszerűen Wyvernnek nevezhetjük, vagy még egyszerűbben, ahogy a kollégisták tették, Kolesznek.

A Koleszbe bejutás külső életem legizgalmasabb eseményei közé tartozott. Chartres-ban is a Kolesz árnyékában éltünk. Gyakran átvittek bennünket, hogy mérkőzéseket vagy sportversenyeket végignézzünk, vagy a nagy Goldbury Futás döntőjét. Ezek a látogatások felnyitották a szemünket. A nálunk idősebb fiúk tömege, vitatkozásaik szédítő légköre, ellesett titokzatos beszédfoszlányok úgy hathattak ránk, mint a korzó az elsőbálos kislányokra. A Ficsúrok, az imádott atléták és prefektusok diákfelügyelők pedig magát a világi pompát, hatalmat és dicsőséget testesítették meg a szemünkben. Mellettük Pogo jelentéktelenné zsugorodott. Micsoda egy tanítómester egy Véreshez viszonyítva? Az egész iskola e halandó istenek tiszteltére emelt templomnak látszott. S aligha került oda fiú, aki hajlamosabb lett volna erre az imádatra, mint én.

Ha az olvasó nem járt olyasféle iskolába, mint Wyvern, megkérdezheti, kicsoda is a *Ficsúr*? Az iskolai arisztokráciának egyik tagja. Az idegen olvasók nyilván értik, hogy ennek az arisztokráciának semmi köze a fiúk külső társadalmi helyzetéhez. A jó vagy gazdag családok fiainak semmivel sincs több esélyük reá, mint bárki másnak; egyetlen nemes tartozott a mi Házunkba Wyvernben, de sohasem lett Ficsúrrá. Nem sokkal az én időm előtt viszont egy igen fura alaknak a fia csaknem bejutott a Ficsúrok közé. Ficsúr csak az lehetett, aki hosszabb időt eltöltött már az iskolában. Ez azonban önmagában még kevés, de újdonsültek semmiképpen sem juthatnak közéjük. A leg-

fontosabb feltétel az, hogy kisportolt és bátor legyen. Ha ez eléggé nyilvánvaló, akkor automatikusan Ficsúrrá válhat az ember. Ha kevésbé nyilvánvaló, akkor a jó külső és a határozott fellépés segíthet. Így persze a divatos öltözködés is, már amit az iskolában divatnak neveznek. A célratörő jelölt a megfelelő ruhákat viseli, a megfelelő beszédstílust használja, a megfelelő dolgokat csodálja, a megfelelő tréfákon nevet. És persze, mint a külső világban, akár már a küszöbén állnak egy kiváltságos osztálynak, azok minden lehetséges módon próbálnak beférkőzni a bentlevők kegyeibe.

Némelyik iskolában, tudomásom szerint kettős hatalom van uralmon. A Ficsúrok arisztokráciájával szemben, akiket a közvélemény megtűr vagy legalábbis elvisel, megtaláljuk a tanárok által kinevezett prefektusok hivatalos uralkodó osztályát is. Azt hiszem, rendszerint a legmagasabb évfolyamból jelölik ki őket, úgyhogy némi joggal intelligenciának mondhatták magukat. A Koleszben azonban nem így történt. Többször a Ficsúrokból választották ki a prefektusokat, s nem szabták meg, hogy melyik évfolyamból kerülhettek ki. Elvben (bár nem hiszem, hogy valaha így történt volna), a legalacsonyabb osztály legostobább tagját is kinevezhették volna a Kolesz kapitányának – a mi nyelvünkön –, fejének. Így aztán egyetlen uralkodó osztály állt fölöttünk, amely egyesített magában minden hatalmat, kiváltságot és tekintélyt. A tanárok hivatalos hatalma is azokat támogatta, akiket a fiatalabbak hőskultusza mindenképpen kiemelt volna, s akik ravaszságuk és nagyratörésük folytán bármilyen rendszerben fölemelkedtek volna. Helyzetüket különleges szabadságjogok, ruhák, kiváltságok és méltóságok emelték ki – s ez az iskolai élet minden területét érintette. Így aztán majd láthatják, meglehetősen erős osztály jött létre. Mindezt megerősítette egy sajátosan iskolai tényező. Az oligarchák által kormányzott országban nagy néptömegek, köztük igen tevékeny szellemek tudhatják, hogy sohasem lesz reményük arra, hogy bekerüljenek az oligarchiába. Ezért esetleg érdemesnek látják azt, hogy megkíséreljék a forradalmat. A Koleszben viszont a legalacsonyabb társadalmi osztály túlságosan fiatal, s ezért gyöngye volt ahhoz, hogy lázadásról álmodozhasson. A középső osztályban pedig azok a fiúk, akik már nem voltak mazsolák,

de még nem jutottak be a Ficsúrok közé; azok, akik elegendő fizikai erőre és népszerűsége tettek szert ahhoz, hogy egy esetleges forradalomnak a vezéreivé válhassanak – már arról kezdtek álmodozni, hogy maguk is Ficsúrrá lesznek. Jobbnak vélték, ha a hatalmon levő Ficsúroknak hizelegve próbálják meggyorsítani társadalmi előrehaladásukat, mint ha megkockáztatnak valamilyen forradalmat, amely ha netán sikerülne is, éppen azt a célt rombolhatja le, amelyet elérni szeretnének. S ha végső kétségbeesésükben mégis ráfanyalodtak volna – nos, addigra pedig csaknem végetért az iskolásidejük. Így aztán a wyverni alkotmány megmásíthatatlan erőre emelkedett. Az iskolások gyakran föllázadtak tanáraik ellen; de azt hiszem, sohasem tört ki, nem is törhet ki lázadás a Ficsúrok ellen.

Nem meglepő tehát, hogy hódolatra fölkészülve mentem a Koleszbe. Vajon bármely felnőtt arisztokrácia képes-e olyan csábító formában bemutatni a világot, mint egy magániskola hierarchiája? Az Újfiúba minden lehetséges indokot betápláltak, hogy miért kell leborulnia a Ficsúrok iránt: a közember rajongását a filmszillagok iránt; a proletárasszony érzéseit egy hercegnő iránt; az újdonsültek tiszteletét a tapasztalt öregek iránt; az utcagyerek rettegését a rendőrségtől.

Az első órák felejthetetlenek egy magániskolában. A mi Házunk magas, keskeny köépület (s melleleg az egyetlen ház a környéken, amely nem építészeti lidércnyomás), inkább hajóhoz hasonlított. Az a szint, amelyen általában éltünk, két nagyon sötét, egymásra merőleges köfolyosóból állt. Innen nyíltak a tanulószobák ajtajai – 5-6 négyzetméteres pici szobácskák, mindegyikében két-három fiúval. Elragadó látvány annak az elemiből érkező fiúnak, akinek eddig talpalatnyi saját terület se jutott. Mivel kulturális szempontból még mindig az Edward-korban éltünk, mindegyik szoba egy századvégi nappali összevisszaságát igyekezett utánozni. Arra törekedtek, hogy a pici cellácskát a lehetőség szerint teletömjék könyvespolcokkal, sarokszekrényekkel, csecsebecsékkel és képekkel. Két nagyobb szoba is jutott ugyanarra az emeletre. Az egyik az „elnöki szoba”, a másik az Újfiúk tanulója. Egyáltalán nem hasonlított tanulószobához. Nagyobb és sötétebb volt, minden díszítés nélkül. Lerögzített asztal körül rögzített padok. De mi, tiz-tizenkét

regruta, tudtuk jól, hogy nem maradunk mindnyájan az Újfiúk tanulóiban. Némelyikünknek „igazi” tanulót adnak, csak a maradék fogja elfoglalni ezt a gyalázatos helyet körülbelül egy fél-évre. Ez volt az első esténk nagy kockázata. Egyet kiemelnek, a másikat visszadobják.

Amint ott ültünk a lerögzített asztal körül, többnyire néma csöndben, vagy legfőljebb suttogva váltva néhány szót, időnként ránknyitották az ajtót. Egy-egy fiú nézett be, elmosolyodott (magában – nem reánk mosolygott), s aztán visszahúzódott. Egyszer a vigyorgó arc mögött másik fej is feltűnt, s egy kuncogó hang megszólalt: „Hohó, tudom, mire vártok!” Egyedül én tudtam, miről van szó, hiszen előfutáromként szereplő bátyám beavatott a Kolesz szokásaiba. A bekukucskáló, s elmosolyodó fiúk egyike se tartozott a Ficsúrokhoz; meglehetősen fiatalok voltak, valami közös vonással az arcukon. Mint kiderült, a soros vagy éppen kimúlt Házi Csirkékhez tartoztak, akik szemrevételeztek minket, vajon melyikünk lesz versenytársuk vagy utódjuk.

Némelyik olvasó talán nem tudja, kik a Házi Csirkék. Már az első szó is magyarázatra szorul. Wyvernben az élet mintegy két koncentrikus körben folyt: a Kolesz és a Ház kereteiben. Az ember lehetett Kolesz-Főnök vagy Ház-Főnök, Kolesz-Ficsúr vagy Ház-Ficsúr, Kolesz-Pária, vagy Ház-Pária (vagyis népszerűtlen személy), s természetesen Kolesz-Csirke vagy Ház-Csirke. (Itt, s ebben a beszámolóban mindvégig, időnként történelmi jelent használok. De Isten mentsen tőle, hogy azt gondolják: Wyvernben ma is hasonló állapotok uralkodnak.) Csirkének nevezték a csinos, lányosképzű kisfiúkat, akikkel az idősebbek, rendszerint a Ficsúrok kikezdték. Rendszerint, bár nem mindig. Bár az oligarchia az élet legtöbb élvezetét magának tartotta fönn, ebben a kérdésben liberálisan viselkedtek; egyéb hátrányaik mellett nem erőltették rá még a tisztaságot is a középosztálybeli fiúkra. Az alacsonyabb társadalmi rétegekben pedig nem is lett „téma” a pederasztia, legalábbis komolyan nem. Ezek legfőljebb belenyúláltak a másik zsebébe, vagy kigombolva viselték a kabátjukat. Az istenekbe is szorult némi arány-érzék.

A Csirkék fontos szerepet játszottak abban, hogy az iskolát

a nyilvános életre fölkészítő eszközzé tegyék (ahogyan ezt hirdetni szokták). Nem annyira rabszolgáknak számítottak – hiszen kegyeiket kicsalogatták, nem pedig kikényszerítették. Nem is annyira prostituáltaknak tartották őket, mivel állandóbb jellegű kapcsolat jött létre, s nem is annyira érzéki, mint inkább rendkívül érzelmes viszony. Nem is fizették meg (készpénzzel) a szolgálataikat; megszerezték viszont mindazt a hízelgő, nemhivatalos befolyást, előnyt és kedvezményt, amellyel a nagyok szeretői mindig rendelkeznek a felnőtt társadalomban. Itt kezdődött a Nyilvános Életre Fölkészítés. Arnold Lunn *Harrovians* című könyvéből kitűnik, hogy iskolájában a Csirkék lettek a besúgók. Nálunk erre senki se vállalkozott. Tudnom kellene, mert egyik barátom egy szobában tanult egy Kiscsibével. De azonkívül, hogy időnként kiharcolták a szobából, ha a Csirke valamelyik bizalmasa bejött, nem panaszkodott semmire. Nem döbbenettek meg ezek a dolgok. Akkoriban csak annyi károm származott belőle, hogy az egész rendszer meglehetősen untatott. A Ház légkörét ugyanis csak az sejti meg, aki el tudja képzelni, hogy egyik hétvégéről a másikra az egész népség hogyan zsongott, kuncogott, suttogott, példálózott erről a témáról. A játékok után az udvarias társalgás főleg az udvarlásról folyt. Kinek kivel akadt esete, kinek a csillaga ivelt fölfelé, kinek kiről sikerült fotót szereznie, ki és mikor és milyen gyakran és melyik éjjel és hol ... Azt hiszem, görög ~~hagyomány~~ *hagyomány*nak nevezhetnénk ezt. Pedig a szóban forgó bűn mindig undorral töltött el, s ma se nagyon tudom elképzelni, hogyan is fordulhat elő. Lehet, hogy ha tovább maradok a Koleszben, akkor ebben a tekintetben, mint egyebekben is, Normális Fiúvá alakultam volna, hála az egész rendszernek. A dolgok jelen állásában azonban mindez egyszerűen untatott.

Az első napokban – mint a hadseregben eltöltött első napokon is – eszeveszett igyekezettel próbáltuk kitalálni, mit is kell csinálnunk. Egyik első feladatunk az volt, hogy keressém meg, melyik klubba tartozom. A kötelező versenyekhez klubokba osztottak be bennünket. Ezek a Kolesz szervezéséhez tartoztak, nem a Házéhoz, úgyhogy egy kollégiumi hirdetőtáblán kellett kisilabizálnom a tudnivalókat. Először oda kellett találnom – aztán bátorságot gyűjtenem ahhoz, hogy befurakodjak a maga-

biztosabb fiúk közé, akik a tábla körül tolongtak, aztán átolvasni az ötszáz nevet, egyik szememmel mindig az órára pislantva, hiszen tíz percen belül persze valami más tennivalónk akadt. Ott is kellett hagynom a hirdetőtáblát, mielőtt a nevemre ráakadtam volna, s így izzadva loholtam vissza a Házunkba; az izgalomtól fuldokolva azon tűnődtem, vajon talállok-e időt a holnapi feladatok elkészítésére, s milyen soha-nem-hallott szörnyűség történik velem, ha mégsem. (Mellesleg, miért mondják azt egyes írók, hogy a gond és aggodás a felnőtt élet jellemzői? Úgy tűnik nekem, hogy egy átlagos fiú hetében több sötét gond akad, mint egy felnőtt egész átlagos esztendejében.)

Amikor odaértem a Házhoz, valami csodálatos és váratlan dolog történt. Az elnök szobája mellett ott állt az egyik Pernahajder; közönséges házi Ficsúr, a jelentéktelenebbek közül való, számomra azonban meglehetősen magasztos figura; a közönségesen röhögő fajtához tartozott. Alig hittem a fülemnek, amikor megszólított. „Ó, Lewis”, ordította, „meg tudom mondani a klubodat. Ugyanabba tartozol, amelyikbe én, a B 6-osba.” Hogyan változott át megkönnyebbülésre a kétségbeesésem! Minden szorongásom elmúlt. Aztán ennek a Pernahajdernek a nagylelkűsége, ahogyan leereszkedett hozzám! Ha egy uralkodó fejedelem hívott volna meg ebédre, az se hízeleghetett volna jobban. De ezután még jobb következett. Minden félnapos szüneten kötelességszerűen lementem a B 6 hirdetőtáblájához, hogy megnézzem, nincs-e kiírva a nevem, hogy játszanom kell aznap délután. Sohasem találtam rajta a nevem. Ragyogtam az örömtől, hiszen utáltam a sportjátékokat. Velemszületett esetlenségem, amelyet csak növelt a gyakorlat hiánya (ezért Belsen okolható), a legkisebb lehetőségét is kizárta annak, hogy valaha is tudok olyan jól játszani, hogy magam is élvezzem, sőt más játékosoknak is kedvére váljék. A játékokat úgy vettem tudomásul (sok fiú tesz így), mint az étellel szükségszerűen együttjáró rosszat – olyasmit, mint a jövedelemadó vagy a fogorvos. Így aztán egy-két hétig igen boldogan éltem.

Aztán derült égből becsapott a villám. A fickó hazudott. Egészen más klubhoz tartoztam. Nevemet többször kiírták valami olyan táblára, amelyet én sohasem láttam. Elkövettem a „klubból kilógás” súlyos bűnét. Büntetésem abban állt, hogy

a Kolesz Feje megvesszőzött az egész Kolesz szemeláttára. Magát a Koleszfőnököt (vöröshajú, pattanásos fiú, Borage vagy Porridge nevezetű) nem hibáztathatom; rutinfeladatot hajtott végre. Egy másik nevét azonban el kell mondanom, mert ez a történethez tartozik. Küldöttje (a Főnöknel valamivel alacsonyabb rangú másik Ficsúr), aki elővezetett a kivégzéshez, ezekkel a szavakkal próbálta megvilágítani, milyen szörnyű bűnt követtem el: „Ki vagy te? Senki! És kicsoda Porridge? A LEGFONTOSABB SZEMÉLY A VILÁGON.”

Akkor azt gondoltam, s ma is azt gondolom, hogy ezzel meglehetősen melléfogott. Két tökéletesen helyes erkölcsi tanulságot is levonhatott volna az esetből. Ezt mondhatta volna: „Megtanítunk arra, hogy sohase hagyatkozz másodkézből szerzett értesülésekre, amikor az eredetinek is utánanézhetsz” – ez nagyon hasznos lecke. Vagy pedig azt mondhatta volna: „Miért gondoltad, hogy a Ficsúrok nem hazudhatnak?” De: „Ki vagy te? Senki” – ez bármennyire igaz is, valójában mégsem mond semmit. Azt a vádat tartalmazza, hogy fölényes daccal szembeszegültem a Klubbal. Azóta is töröm azon a fejem, hogy vajon a szónok valóban elhitte-e ezt. Tényleg elképzelhetőnek tartotta azt, hogy egy tökéletesen védtelen idegen, aki bekerül egy új társadalomba, egy olyan zsarnoki réteg hatalma alá, akiktől függetlenül reménye sincs a boldogulásra – elképzelhető, hogy egy ilyen szerencsétlen flótás az első héten ujjat mer húzni „A Legfontosabb Személlyel A Világon”? Ezzel a problémával később is gyakran találkoztam az életben. Mit gondolnak bizonyos vizsgáztatók, amikor fölháborodnak: „Sértés a vizsgáztatóra ilyen munkával előállni.” Tényleg komolyan gondolják, hogy a megbuktatott jelöltek sértegetni akarták őket?

Eltűnődtem, milyen szerep jutott Pernahajdernek az én kis katasztrófámban. Ugratásból üzött tréfát velem? A bátyámon akart bosszút állni valami régi sértésért, vagy pedig egyszerűen (s most ezt tartom a legvalószínűbbnek) fecsegő papagáj volt: olyan ember, akiből minden megfontolás nélkül egész nap ömlik a szó, szinte szándékán kívül, akár igaz, akár hamis az, amit mond. Azt gondolhatnák, hogy bármilyen megfontolásból tette is, előállhatott volna, s elvállalhatta volna a felelősséget, amikor látta, hogy csávéba kerültem miatta. Ezt azonban, tudják,

aligha lehetett elvárni. Nagyon jelentéktelen kis Ficsuracska lehetett, aki még fölfelé kapaszkodott a ranglétrán. Burradge legalább annyira fölötte állt ennek a Pernahajdernek, amennyivel ő énfölöttem. Ha bevallja tettét, ezzel veszélyezteti a társadalmi pozícióját, abban a közösségben, amelyben egyes-egyedül a társadalmi előrehaladás számított. Az iskola a nyilvános életre készít föl.

Hogy igazságot szolgáltatassak Wyvernnek, hozzá kell tennem, hogy Pernahajder – a mi mércéink szerint – nem képviselte becsületesen a Ficsúrságot. Olyan módon vétett a lovagiasság szabályai ellen, ami (a bátyám mondja) elképzelhetetlen lett volna annak idején. Az előbb említettem, hogy a Csirkéket csalogatták, nem pedig kényszerítették. De Pernahajder egy féléven keresztül arra használta felügyelői tekintélyét, hogy gyötörjön egy, mondjuk, Padlízán nevű fiút, aki visszautasította az ajánlatát. Pernahajder ezt könnyen megtehetette. A számtalan apró rendszabály, amelyet a kisebb fiúk szinte észrevétlenül megsértettek, följogosították a prefektust arra, hogy az adott fiút üzembiztosan bajba sodorja; a diákszolgarendszer pedig lehetővé tette, hogy az ilyen fiúnak egész álló nap ne hagyjanak nyugtot. Padlízán így megtanulhatta, mit jelent nemet mondani még egy alacsonyabb rangú Ficsúrnak is. A történet megatöbb lenne akkor, ha Padlízán erényes fiú lett volna, s erkölcsi megfontolásból állt volna ellen. Sajnos azonban annyira könnyen hozzáférhetett mindenki, mint „a borbély székéhez”, s a bátyám idejében ünnepelt társasági szépség számba ment, de mostanra már elfonnyadtak virágai. Pernahajdernél vonta meg a határt. De az ő erőszakoskodásán kívül máséről nem is hallottam ezen a területen.

Egészében nézve, s hozzáadva az ilyen kiváltságolt, körülrajongott ifjaknak összes kisértéseit, a mi Ficsúrainkkal végül is jól jártunk. A Gróf néha még kedveskedett is velünk. A Papagáj semmivel sem bizonyult rosszabbnak a nyilvános bolondoknál: „Lópofájúnak” hívták. Halfogót némelyek kegyetlennek tartották, pedig ragaszkodott bizonyos erkölcsi elvekhez. Fiatalabb éveiben (mondják), sokan szerették volna Csirkének felhasználni, de ő erényes maradt. „Jóképű, de semmire se való; lekvár” – így kommentálták volna Wyvernben. Talán a legnehezebb Tennysont

mentegetni. Nem nagyon bántuk volna, ha lopkodja az üzleteket; sokan még ügyesnek is tartották azért, hogy városi körútjairól mindig több nyakkendővel és zoknival tért vissza, mint amennyit kifizetett. Jobban utáltuk kedvenc büntetését, ahogyan bennünket, csöcseléket sújtott: a „kapcsot”. A hatóságok előtt persze könnyedén védekezett volna azzal, hogy tulajdonképpen csak pofon csapott bennünket. Azt már nem tette volna hozzá, hogy az áldozatnak ott kellett állnia, bal fülét, halántékát, s részben az állát is egy ajtófélfá mellé tartva, amíg jobbról hirtelen teljes erővel meg nem ütötték. Titokban kicsit morgolódtunk azért is, hogy egy Udvari Krikettnak nevezett játékban versenyt hirdetett (s kifejezetten vagy hallgatólagosan kötelezővé tette), nevezéseket gyűjtött, s aztán sem a versenyt nem rendezte meg, sem a pénzünket nem adta vissza. De gondoljanak csak arra, hogy mindez Marconi idejében történt, s a prefektusság a Nyilvános Életre készítette fel. Egyet pedig elmondhatunk mindnyájukról, még Tennyson is beleértve: sohasem öntöttek föl a garatra. Azt mesélték, hogy elődeik, egy évvel odaérkezésem előtt, néha napközben is jócskán berúgtak a Ház folyosóján. Ténylegesen – bármennyire csóválják is fejüket a felnőttek – olyan időben csatlakoztam a Házhoz, amikor a szigorú erkölcsi újjászületés idejét élte. Egy egész sorozat beszédben emlegették ezt, amelyet a Ház könyvtárában a prefektusok tartottak nekünk az első hét folyamán. A fenyegetések egész özönével magyarázták el, hogy „össze” kell tartanunk vagy „fölfelé”: vagy bármerre terelik is a züllésnek indulókat az erkölcsi reformátorok. Tennyson tündökölt ez alkalommal. Szép basszushangján szólót énekelt a kórusban. Ismertem egyik Csírkéjét.

Béke poraikra. Rosszabb sors várt rájuk, mint amit a legvérszomjasabb áldozatuk is kívánhatott volna bosszúból számukra. Ypres és Sommes csatamezői falták föl a legtöbbjüket. Addig lehettek csak boldogok, amíg e szép napjaik tartottak.

Az én megvesszőzésem sem ment végbe túlságosan gyöngéden. Leginkább az izgatott, hogy ettől kezdve, Pernaahajder jóvoltából megbélyegzetté válok: veszedelmes Újfiúvá, aki elárulja a Klubját. Legalábbis azt hiszem ez lehetett a fő oka annak, hogy Tennyson utálatának tárgyául választott. Nyilván más okot is

talált rá. Koromhoz képest nagyra nőttem, nagydarab kamasszá, s ez kihívja az idősebbek haragját. Ezenkívül a játékokban sem mire sem mentek velem. S mindezekhez járult még az arcom is. Azoknak a fajtájából születtem, akik folytonosan megkapják a megjegyzést: „Ne vágj már végre ilyen képet!” Megint megfigyelhetjük, hogy az igazság és az igazságtalanság hogyan keveredik össze az életünkben. Kétségtelen, hogy ravaszságból vagy rosszindulatból gyakran viselkedtem, erőszakosan és kihívóan. De ilyen alkalmakkor mintha észre se vették volna az emberek. Másrészt viszont rendszerint olyankor mondták, hogy „ne vágj ilyen képet”, amikor a legalázatosabban próbáltam viselkedni. Lehetett talán az őseim között olyan szabad-ember, akinek arckifejezése szándékom ellenére is kiütközött az arcomon?

Amint már céloltam rá, elsősorban a diákszolga-rendszert használják föl a Ficsúrok ahhoz, hogy minden szabály megsértése nélkül gyötrelmévé tegyék a kisebb fiúk életét. A különböző iskolákban különböző rendszerek uralkodtak. Némelyik iskolában mindegyik Ficsúr tartott magának szolgát. Az iskolai elbeszélések többnyire ezt a rendszert mutatják be. Néha úgy ábrázolják – tudomásom szerint néha valóban így is van – mint a lovagnak és hűbéresének termékeny kapcsolatát: az egyiknek szolgálatait a másik oldalról biztonsággal és védelemmel hálálják meg. De bármi lehet is a haszna, mi mindebből semmit sem tapasztaltunk meg Wyvernben. A diákszolgaság éppolyan személytelen robotként jelentkezett számunkra, mint a munkapiac a viktoriánus Angliában; a Kolesz ebben a vonatkozásban is a nyilvános életre készített föl. A fiatalabb fiúk egyetlen munkakerőtmeget alkottak, a Ficsúrok közös tulajdonaként. Ha egy Ficsúr ki akarta tisztíttatni a taneszköz-készletét, kifényesíttetni a csizmáját, netán teát óhajtott, akkor egyszerűen csak elkialtotta magát. Mindnyájan odarohantunk, s a Ficsúr persze annak adta a munkát, akit a legkevésbé állhatott. A készlet kipucolása a legutálatosabb robotnak számított. Órákba tellett, mire az ember elkészült vele, s akkor nekifoghatott a sajátjának. A cipőpucolást nem önmagában tartottuk utálatosnak, hanem a kísérő körülmények miatt. Olyan órában került rá a sor, amikor a hozzám hasonló fiúk, akik ösztöndíjban részesültek,

s ezért magasabb osztályba kerültek, a legjobb igyekezetük ellenére is alig tudtak lépést tartani a munkával. Így aztán az egésznapos iskolai munka azon a negyven drága percen múlhatott, ami a reggeli és a tanítás között fennmaradt – ilyenkor egyik osztálytársunkkal újra átvettük az elkészült fordítás fejezeteit. Ezt azonban csak akkor lehetett elvégezni, ha az embernek sikerült megmenekülnie a rabszolgamunkától. Nem mintha negyven percig tartana egy cipőtisztítás. Az időt az rabolja el, hogy a csizmalyuknál sorbaállunk a többi szolgálóval együtt, hogy cipőkeféhez és fekete pasztához jussunk. Ma is elevenen él bennem ennek a sötét, bűdös, az év nagy részében jéghideg pincének az emléke. Ne gondolják persze azt, hogy azokban az időkben hiányoztak az iskolaszolgák. A Ház vezető Tanára két „csizma-fiút” fizetett azért, hogy kitisztítsák az összes csizmákat és cipőket, és minden félév végén borraavalót fizettünk ezeknek a fiúknak mindnyájan, beleértve minket, szolgálófiúkat is, akik naponta a Ficsúrok cipőjét is pucoltuk a sajátunk mellett.

Az angol olvasók meg fogják érteni (a többiek majd a következő fejezetben hallanak róla): szégyenkezve és zavartan kell visszaemlékezni rá, hogy idővel megutáltam a diákszolgarendszert. A magániskolák lelkes hívei nem hiszik el, ha azt mondom, hogy elfáradtam. Pedig így van – kutyafáradt, igáslófáradt voltam: mint egy gyárban dolgozó gyerek. A szolgálkodáson kívül egyéb dolgok is hozzájárultak. Nagyra nőtem, s erőm nem állt arányban a magasságommal. Az iskolai munkám meghaladta az erőmet. Sokat fájt a fogam is abban az időben, éjszakánként nemegyszer megkínzott. A harctéri lövészárkokon kívül. soha (s ott se mindig) emlékszem akkora fájdalomra, s olyan folytonos fáradtságra, mint Wyvernben. A kényelmetlen munkanapok, a szörnyű fölébredések, az óráknak végeláthatatlan sivataga, amely az alvás idejétől elválasztott! Gondoljanak arra is, hogy a szolgálatoktól függetlenül is az iskolai élet alig kínál pihenést annak a fiúnak, aki nem szereti a sportokat. Az ő számára az osztályteremből kimenni a sportpályára mindössze annyit jelentett, hogy a némileg érdekesnek mondható munkát fölcseréljük egy végképpen érdektelennel. A hibákat itt is szigorúan büntetik, s (mindenek tetejében) még némi érdeklődést is kell színlelni.

Azt hiszem, hogy ez a színlelés merített ki a leginkább: folytonosan érdeklődést kellett tettetnem olyasmik iránt, amik halálosan untattak. Az olvasó akkor kaphat képet iskolai életünkről, ha elgondolja, hogy tizenhárom hétre éjjel-nappal védtelenül be van zárva fanatikus golfjátékosok táborába – vagy ha éppen kedveli a golfot, akkor gondoljon horgászokra, teozófusokra, pénzemberekre, filozófusokra, vagy német egyetemistákra, akik folyton önéletrajzot akarnak írni: mindnyájan revolvért viselnek, s azonnal rálőnek arra, akinek érdeklődése ellankad a beszélgetés közben. Még a keménykötésű Chowbok (az *Erewhon* című könyvben) is szenvedett ettől a sorstól. Hiszen minden a sport és az udvarlás körül forgott, engem pedig egyik sem érdekelt. De mindenképpen azt a látszatot kellett keltenem, hogy mindkettő érdekél, hiszen azért küldik a fiút magániskolába, hogy önmagán felülemelkedve normális, értelmes, gyerekké váljék – jó társasági lénné; minden kihúzást szigorúan büntettek.

Ebből azonban nem szabad azt az elhamarkodott következtetést levonni, hogy a fiúk többsége jobban szeretett játszani, mint én. Tucatnyi fiú kísérletezett azzal, hogy kimeneküljön a Klubokból. A Klub elhagyásához azonban a Ház Vezetőtanárának aláírása kellett, ezt az ártalmatlan Meroving aláírást pedig könnyen lehetett utánozni. Egy szakképzett hamisító (ismertem a szakmának egyik tagját) a hamis aláírások eladásából alaposan megnövelhette a zsebpénzét. Három tényező határozta meg a végeláthatatlan beszélgetéseket a sportról. Először is ugyanaz a természetes (bár egészen haszontalan) lelkesedés, amely a tömegeket kihajtja a bajnoki futballmérkőzésekre. Játsszani kevesen óhajtottak, de sokan akarták nézni a meccset, hogy így maguk is részesedjenek a Kolesz vagy a Ház csapatának győzelmeiben. Másodszor az összes Ficsúrok s majdnem az összes tanárok gondosan erősítették is ezt az érzést. Főbenjáró véteknek számított, ha valaki közönyös maradt ebben a témában. A meglevő lelkesedést ezért még nagyobbra kellett szítani, a hiányzót pedig meg kellett játszani. A krikettmérkőzéseken a kisebb Ficsúrok a nézők tömegét ellenőrizték, hogy leleplezzék és megbüntessék a „lanyha” tapsot. Azon óvintézkedések egyikére emlékeztet, amellyel Nero énekét vették körül. Hiszen az egész Ficsúr-rendszer összeomlott volna, ha a játék

szellemében, felüdülésként játszottak volna. De ők kikövetelték a közönséget és a rivaldafényt. Így jutunk el a harmadik okhoz. Azok a fiúk, akiket még nem tettek meg Ficsúrnak, de alkatuk folytán reménykedhettek benne, a sport a fölemelkedés eszközei közé tartozott. A Klub sem az ő számukra nem hozott pihenést, sem énnekem. Nem úgy vonultak a sportpályára, mint ahogyan egy teniszklub tagjai elmennek teniszezni. Inkább úgy, ahogyan a színházért rajongó leányok beneveznek egy próbaelőadásra. Izgatottan és feszülten, szédítő reményekkel és bénító félelemektől zaklatva. Mindaddig nem lehetett nyugtuk, amíg valahogy föl nem hívták magukra a figyelmet, hogy aztán a társadalmi ranglétra első fokára föltehessék a lábukat. De akkor se maradhattak békében; hiszen aki nem kapaszkodik fölfelé, az visszaesik.

Az az igazság, hogy a szervezett és kötelező sportjátékok az én időmben szinte teljesen kiölték a játékot az iskolai életből. A szó igazi értelmében sohase maradt időnk játszani. A versengés túlságosan élesre fordult, a jutalmak túl csillogóvá, „a kudarc pokla” túl iszonyúvá.

Szinte csupán egyetlen fiú akadt köztünk, aki „játszott” (de nem sportban): az ír hercegünk. De reá nem álltak szabályok; nem azért, mert herceg volt, hanem vad ír természete miatt: szíve mélyéig anarchista, akit egyetlen társadalom sem képes igájába törni. Már a legelső félévben pipázott. Éjszakánként különös expedíciókra indult egyik szomszédos városba; azt hiszem, nem leánykalandokra, hanem ártalmatlan és közönséges vagány-kalandokra. Csaknem mindig revolvért hordott magával. Jól emlékszem rá – mindig csak egy történyt tett bele, aztán berohant valamelyik szobába, s elkezdett lödözni (ha ez az idevágó szó) az ott tartózkodókra, úgyhogy az életünk azon mulott, jól tud-e számolni. Akkoriban úgy éreztük (s nem változott ez ma sem), hogy (ellentétben a szolgafiúsággal) ellene egyetlen értelmes fiú se tudott tiltakozni. Fittyet hányt a tanároknak és a Ficsúroknak; teljesen értelmetlenül, de minden rosszindulat nélkül garázdálkodott. Szerettem őt – szintén Franciaországban ölték meg. Azt hiszem, sose lett Ficsúrrá. Vagy ha igen, nyilván nem vett róla tudomást. Egyáltalán nem törődött a közvéleménnyel és a társadalmi sikerrel. Úgy járta ki a Koleszt, hogy rá se hederített.

Azt hiszem, Popsi – ez a vöröshajú kis fruska, aki cselédlánysként szolgált a magántanulóknál – szintén a „játékok” közé tartozott. Ha a fiúk nekiestek, és végighurcolták a Házon, akkor viháncolva sikítottak. Annál értelmesebb lány volt, semhogy „erényét” feladta volna bármelyik Ficsúr kedvéért. De az a pletyka járta, hogy ha valaki alkalmas időben és helyen találkozott vele, akkor hajlandónak bizonyult bizonyos anatómiai ismeretek átadására. Lehet, hogy hazudtak.

Alig beszéltem még a tanárainkról. Egyik igen szeretett és becsült tanáromról a következő fejezetben szólok. A többieket azonban alig érdemes említenem. A szülők számára nehéz felfogni (a tanároknak talán még nehezebb), hogy az iskola életében valójában mennyire jelentéktelen szerepet játszanak a tanárok. Ami jó vagy rossz egy iskolásfiúval történik, ahhoz a tanárok alig járulnak hozzá, s végképp semmit sem tudnak róla. Saját Házunk tanára nyilván becsületes ember lehetett, hiszen kitűnően táplált bennünket. Különben pedig úri módon, erőszak nélkül bánt a Házával. Néha körbejárta éjjel a hálókat, de mindig csizmát viselt, lépése tehát hangosan dübörgött, s krárogott is az ajtóban. Nem kurkászott utánunk, nem gyötört bennünket. Becsületesen bánt velünk. Éljen, s hagyjon élni engem is.

Ahogy testben-lélekben egyre jobban elfáradtam, meggyűlöltem Wyvernt. Azt nem fedeztem föl, hogy miben ártott nekem a leginkább. Fokozatosan ránevelt (a szó rossz értelmében) a nagyképűsége. Erről azonban egy másik fejezetben kell beszélni. E fejezet végén csak azt kell elismételnem (hiszen ez maradt bennem a legfőbb emlék Wyvernről), hogy halálosan elfáradtam. A pusztai ébrenlét is fájdalmat okozott már; leginkább az alvásnak örültem. Minden vágyam arra irányult, hogy lefekhessek, kikerüljek a hangok zsongásából, hogy abbahagyhassam a színlelést, a rejtőzködést, a somfordálást – bárcsak ne következne újabb reggel, bárcsak örökké alhatnék!

VII. FÉNY ÉS ÁRNYÉK

*Bármilyen nyomorult helyzetbe kerülünk is,
mindig találunk benne valami vigasztalót*

Goldsmith

Azt mondhatják: itt van egy fickó, aki vallási és erkölcsi témákról szokott írni, most pedig egy egész fejezetet szentelt a régi iskolájának, mint a tisztátalan szerelmek kohójának, anélkül, hogy egy szót is vesztegetett volna e bűn utálatosságára. Ennek azonban két oka is van. Az egyikről még ebben a fejezetben esik szó. A másik pedig az, hogy – mint mondtam – a szóbanforgó vétek azon két bűn közé tartozik (a másik a szerencsejáték), amelyeket soha eszembe se jutott elkövetni. Nem merülök bele fölösleges szócsatákba olyan ellenfelekkel, akikkel csatában sohasem kerültem szembe.

(„Ez tehát azt jelenti, hogy az összes többi bűnök, amelyekről oly részletesen írt...” Nos, csakugyan ezt jelenti, nagyon sajnálom. Ez azonban most nem tartozik ide.)

Inkább azt kell elmondanom, hogyan tett Wyvern beképzeltté. Amikor odamentem, eszem ágába se jutott azt gondolnom, hogy a jó könyvek, Wagner, a mitológia iránti egyéni érdeklődésem fölébe emel azoknak, akik csak magazinokat olvasnak és könnyűzenét hallgatnak. Talán mindez hihetetlenül hangzik, ha nem teszem hozzá, hogy ettől a nagyképűségtől egyszerűen a tudatlanságom őrzött meg. Mr. Jan Hay valahol megrajzolja a magániskolákban tanuló néhány könyvmolyt, akik akkoriban csak G. B. S.-t és G. K. C.-t emlegették (George Bernard Shaw és Gilbert Keith Chesterton), ugyanolyan módon, mint ahogy más fiúk titokban dohányoztak; mindkét szekta ugyanarra a tiltott gyümölcsre sóvárgott; a felnőttiségre vágytak. S fölteszem, hogy az általa említett fiúk előkelő családokból származhattak, ahol hallottak a korabeli irodalomról. Az én helyzetem azonban egészen másként alakult. Sokat olvastam például

Shaw-t, amikor Wyvernbe kerültem, de soha nem is álmodtam arról, hogy erre büszkének lehetne lenni. Shaw bárki máshoz hasonlóan ott sorakozott apám könyvespolcán. Azért kezdtem olvasni, mert *Dramatic Opinions* c. könyve sokat beszélt Wagner-ről, s egyszerűen Wagner neve vonzott. Aztán elolvastam a legtöbb művét, amelyet otthon megtaláltam. De arról nem tudtam, s azzal nem törődtem, hogy az irodalmi világban hogyan értékelik őt. Nem is sejtettem, hogy létezik „irodalmi világ”. Apám annyit mondott róla, hogy Shaw szélhámos ugyan, de a *John Bull's Other Island* mulattató. Így jártam az összes többi olvasmányommal is: (hála Istennek) senki se csodált érte, senki se bátorított rá. Valami érthetetlen okból – William Morrist apám mindig csak „festőinasként” emlegette. Chartres-ban elhitették velem, hogy értek a latinhoz. Ezt érdemül tudták be. De az „angol irodalom” szerencsésen hiányzott a hivatalos tantervekből, így megmenekültem attól, hogy e téren önteltté váljak. Anyanyelvemen sohasem olvastam el sem regényt, sem verset, sem kritikát másért, csak azért, mert az első néhány oldalba belekóstolva megtetszett. Tudomásul kellett vennem, hogy mások, gyerekek és felnőttek egyaránt, olyan könyveket olvasnak, amelyek nem érdeklik őket. Apámmal nagyon kevés dologban egyezett az ízlésünk, a bátyámmal valamivel többfélében. Ettől eltekintve azonban senkivel se beszélhettem olvasmányaimról, s ezt természet törvényként vettem tudomásul. Ha fölfigyeltem volna rá, akkor, azt hiszem, inkább kisebbségi érzéssel töltött volna el, nem pedig felsőbbrendű öntudattal. A legfrissebben kiadott népszerű regény látnivalóan sokkal felőttebb, sokkal normálisabb, sokkal bonyolultabb ízlést tükröz, mint amilyen az enyém. Amiben az ember mélységesen, de magányosan gyönyörködik, ahhoz mindig kapcsolódik bizonyos szégyenkezés vagy szeméremérzet. Úgy kerültem a Koleszbe, hogy inkább mentegetőzni próbáltam az irodalmi ízlésemért, mint felválni vele.

Ez az ártatlan kor azonban nem sokáig tartott. Először az rázkódtatta meg, amit az irodalom szépségéről a tanáromtól hallottam. Végre beszabadultam abba a veszedelmes titokba, amelyben a többiek hozzám hasonlóan „csodálatos gyönyörűker” lették, s szinte belebolondultak a szépségbe. A velem együtt

érkezett mazsolák között is találkoztam néhány fiúval, akik Oxfordból, a Dragan Schoolból jöttek (ahol Naomi Mitchison tizenéves korában alkotta első darabját), s tőlük megtudtam, hogy létezik olyan világ, amelyről még csak nem is álmodtam: olyan világ, amelyikben a költészet elfogadott közkinccs, éppen úgy, ahogyan érdemnek számít, ha valakinek van érzéke az irodalomhoz. Úgy éreztem magam, mint Siegfried, amikor először megsejti, hogy nem Mime fia. Az „én” izlésem a „mi” izlésünkké alakult (bárcsak találkozhattam volna azokkal a minkkel, akikkel ez a „mienk” egybefűződött). S ha már a mi izlésünk, akkor – veszedelmes ugrással – talán a „jó” vagy a „helyes” izlés. Bünt követ el az, aki ezen a ponton átlép. Mihelyt a jó izlés tudomást szerez önmagáról, már el is pusztítja jóságának egy részét. Ekkor azonban még nem tettük meg a következő lépést lefelé, lenézve a „nyárspolgárokat”, akik nem osztoznak benne. Én azonban sajnos megtettem. Ettől kezdve, bár egyre nyomorultabbul éreztem magam Wyvernben, s szégyenkeztem is a nyomorúságom miatt, mégis készen álltam arra, hogy (ha lehetőségem nyílik rá) megcsodáljam az Olympos lakóit, bár még egy kicsit megfélemlítve, inkább féltéken, mint haragosan. Amint láthatják, nem tudtam szembeszállni a Wyvernben uralkodó erkölcsökkel – talpalatnyi földem sem akadt, ahonnan harcolhattam volna ellene: „egyszál magam” álltam szemben azzal, ami az egész világnak látszott. De abban a pillanatban, ahogy az „én” helyett már azt mondhattam: „mi” – s Wyvernt nem a világnak, hanem egyik fajta világnak láthattam – az egész megváltozott. Lehetőségem nyílt, legalábbis gondolatban, a bosszúra. Emlékszem rá, mikor mehetett végbe ez az átalakulás. Az egyik Holló vagy Olló, vagy valami ilyesféle nevű prefektus megállt velem szemben, az arcomba böföntett, s adott valami parancsot. A böfögést nem sértésnek szánta. A diákszolgát sem lehet jobban „megalázni”, mint egy állatot. Ha Hólyag egyáltalán törődött volna az én válaszómmal, akkor talán azt várta volna, hogy kipukkanását tréfásnak találom. Az arcától azonban előntött a gőg: puffadt pofájú, duzzadt, nedves, lebiggyedt alsó ajkú, ravasz, mégis bamba bugris. „Marha kamasz”, gondoltam. „Ostoba fajankó! Közönséges bohóc! Minden hatalma és ki-

váltsága ellenére se cserélnék vele.” Ebben a pillanatban el-
árasztott a gögös nagyképűség.

Az az érdekes, hogy a magániskola rendszere így éppen azt
termelte ki, aminek megelőzését, ill. gyógyítását reklámozta.
Meg kell érteniük (ha nem mélyedtek bele kellőképpen ebbe
a hagyományba maguk is): az egész arra irányult, hogy a kisebb
fiúkból „kiirtsa a számárságot”, és „helyükre rakja őket”.
„A kisebb fiúk elviselhetetlenné válnának”, mondta egyszer
a bátyám, „ha nem kerülnének bele a diákszolgátságba”. Néhány
lappal ezelőtt ezért jöttem úgy zavarba, hiszen be kellett valla-
nom, hogy engem meglehetősen kifárasztott az örökös kiszol-
gálás. Ha ezt ki merem mondani, akkor a rendszer minden
igazi védelmezője fölismeri, mégpedig azonos értékeléssel, hogy
mi is vagyok én. „Ohó”, fognak felkiáltani, „hát itt rejlik a baj!
Túlságosan nagyra tartod magad ahhoz, hogy kitisztítsd a job-
bak csizmáját, mi? Éppen ez mutatja, mennyire rászorultál arra,
hogy kiszolgálj másokat. Éppen azért áll fönn ez a rendszer,
hogy a magadfajta kis beképzelteteket helyükre tegye.” Azt senki
sem ismeri el, hogy bármi egyéb ok is kelthet elégedetlenséget
a szolgadiákban, mint csak az, „hogy önmagát túl nagynak
tartja hozzá”. Ha a problémát átvisszük a felnőtt életre, akkor
nyilvánvalóvá válik ennek a szemléletnek egész logikája. Ha va-
lamilyik szomszédos Nagyon Fontos Személy akkora tekin-
télyt követel magának, hogy bármikor becsöngethet hozzád
bármilyen szivességgért a nap bármely órájában, ha nem vagy
távol; ha nyári estéken, amikor fáradtan hazaérsz a munkából,
újabb munkákkal a hónod alatt, amelyeket el kell végezned
másnapra, bármikor magával vonszolhat, hogy besötétedésig
csevegjen veled; s ha végül köszönés nélkül elbocsáthat, egy
bőröndre való ruhával, hogy keféld ki őket, s juttasd vissza
reggeli előtt, meg egy kosár szennnyessel, hogy a feleséged mossa
ki és foltozza meg: ha nem érzed magad mindig megelégedettnek
és boldognak e zsarnoki uralom alatt – mi másban kell keresned
a hibát, mint a saját hiúságodban? Mi más is okozhatná a bajt?
Hiszen a kisebb gyerekek minden bűnét eleve szemtelenségnek
vagy hencsérésnek tartják, és sértésnek veszik a nyomorúságot,
sőt még a mámoros lelkesedés hiányát is.

A Wyvernben uralkodó hierarchia állandóan egyetlen komoly

veszedelemtől rettegett. Természetesnek tartották azt, hogy ha kiengedik közülük az irányítást, akkor a tizenhárom éves fiúk netán leütik és eltiporják a tizenkilenc éveseket, akik rögbi játszanak és boxolnak az iskolában. Ez pedig, értik, igen megdöbbentő látványosság volna. A legbonyolultabb rendszert kellett tehát kiagyalni ahhoz, hogy az erőseket megvédjék a gyöngék ellen, az öregfiúk zárt szervezetét a maroknyi mazsola ellen, akik sem egymást nem ismerték, sem a helybelieket: a szegény, reszkető oroszánokat a haragos és ragadozó báránycsordák ellen.

Ebben persze rejlik némi igazság is. A kisfiúk tényleg tudnak szemtelenek lenni. Ha az ember fél órát eltölt egy tizenhárom éves francia legényke társaságában, akkor ingert érez arra, hogy szót emeljen a szolgadiákság érdekében. Mégsem tudok szabadulni a gondolattól, hogy a nagyobb fiúk a hatalom bonyolult biztonsági intézkedései, vállveregetései és bátorításai nélkül is képesek lettek volna megvédeni a jogaikat. Ezek a tekintélyek ugyanis nem érték be azzal, hogy kiirtsák az „ostobaságot” a báránycsordából. Legalább ekkora mennyiségű „ostobaságot” beléhízelegtek az oroszánokba is; hatalmat, kiváltságokat és tapsoló közönséget a versenyekhez. Nem intézett volna el minden szükségeset, sőt a kelleténél is többet, maga az emberi természet minden beavatkozás nélkül?

De bármilyen indokolással jött is létre ez a rendszer, állítom, hogy nem érte el a célját. Az elmúlt három évtizedben Angliát keserű, garázda, szkeptikus, kiábrándult és cinikus *értelmiség* árasztotta el. Sokan közülük magániskolákban végeztek, s azt hiszem, nagyon kevesen érezték ott jól magukat. Az ilyen iskolák védelmezői persze azt fogják mondani, hogy ezeknek a nagyképűségét még az iskolának sem sikerült kiirtania; nem eleget rugdosták, gúnyolták, vesszőzték, alázták meg őket. De nem lehetséges-e éppen így az is, hogy éppen ez a rendszer termelte ki őket? Hogy nem hencsérrel kezdték az iskolában, hanem éppen az első iskolai évük tette őket nagyképűvé, ahogyan engem? Hiszen ez igazán természetesen következett a rendszerből. Ahol az elnyomás nem töri meg a szellemet teljesen és véglegesen, ott az ösztönök természetes sodra bosszúból gögöt és megvetést hoz létre. A pofonokért és a gürcölésért azzal kártalanítják magukat, hogy kétszeres adag önérzetet fejlesztenek ki

magukban. Senki sem hordja fenn annyira az orrát, mint egy nemrég felszabadított rabszolga.

Természetesen csak a semleges olvasók számára írom mindezt. Akik egész szívükkel ennek a rendszernek a hívei, azok számára hiába érvelek, mert, amint láttuk, kialakultak a maguk jelszavai és érvelései, amelyekhez a laikus elme hozzá sem férkőzhet. A kötelező sportversenyeket azon az alapon is hallottam védeni, hogy néhány rongyembert leszámítva mindegyik fiú szereti; azért kell kötelezővé tenni, mert fölösleges minden készítés. (Bár-csak sohase hallottam volna hasonló érveket a Fegyveres Erőknél tábori lelkészek szájából, akik az egyházi parádék gonosz intézményét védelmezték.)

De amint ma látom, a magániskolák életében a legrosszabb nem is a szolgálatiak szenvedése vagy a Ficsúrok kivételezett fölünyeskedése volt. Valami mindent átható gonosz nyomaira bukkantam, olyasmire, ami hosszú távon éppen azoknak a fiúknak ártott a legjobban, akik a legjobb eredményt érték el és a legboldogabban éltek az iskolában. Halálos mérget csöpögtetett az iskolába az, hogy ezt az életet csaknem teljesen a társadalmi harc irányította. Hogy felkapaszkodjon a csúcsra, s ha elérte, ott is maradjon - ez töltötte be mindenkinek az életét. Persze a felnőtt életben is ez az egyik legfőbb törekvés; de nem láttam még egyetlen felnőtt társadalmat sem, amelyik annyira maradéktalanul ennek az ösztönnek szolgálatába állt volna. Ebből eredt minden alattomoság mind az iskolában, mind az életben: a talpnyalás, amellyel körüludvarolják a társadalmi létrán följebb állókat, azok körülrajongása, akiket érdemes ismerni; sietős felrúgása olyan barátságoknak, amelyek nem segítenek előre a fölfelé vezető úton; a készséges csatlakozás a népszerűtlenek ellen ordítózókhöz, a legtöbb cselekedet mögött meghúzódó aljas szándék. Ha ma visszatekintek rá, Wyvern a legkevésbé természetes, s ebben az értelemben a legkevésbé fiús társadalom, amelyet valaha is láttam. Talán nem túlzás azt mondani, hogy némelyikük életében mindent az előrehaladás nagy célja irányított. Ezért versenyeztek, ennek érdekében választották meg a ruháikat, barátaikat, szórakozásaikat, bűneiket.

Ezért nem helyezném a pederasziát az első helyre a Koleszben elkövetett bűnök közül. Sok a képmutatás ezen a területen.

Az emberek általában úgy tartják, hogy minden más rosszat könnyebben el lehet tűrni, mint ezt. De miért? Mert azok, akik ebbe nem keveredtek bele, bizonyos undort éreznek ezzel kapcsolatban, éppúgy, mint a hullagyalázókkal szemben. Azt hiszem, az erkölcsi értéktelet nem ezen fordul. Azért, mert végleg perverzzé válnak? Ezt is nehéz volna bebizonyítani. A Ficsúrok bizonyára lányokat választottak volna, ha hozzájutnak; amikor idősebb korukban már hozzáférhetővé lettek a lányok, bizonyára így is tettek. Hütlenség a kereszténység ellen? De vajon hányan voltak igazán keresztények a bűn elkövetői közül? S egy annyira evilági és kegyetlen társadalomban, mint a wyverni, milyen keresztény fordul egyéni vigasztalásért a testi bűnökhöz? A kegyetlenség bizonyára nagyobb rossz, mint a parázñaság, s Evilág legalább annyira veszélyes, mint a test. Az egész hűhó igazi oka szerintem nem a kereszténységben vagy az erkölcsben rejlik. Nem azért támadjuk ezt a bűnt, mert a legrosszabb, hanem mert a felnőtt mércék szerint ez a leginkább visszatartó és szégyenletes, s mellesleg megsérti az angol törvényeket is. Evilága pokolba vezet; de a homoszexualitás a börtönbe vezethet, botrányt okozhat, s állás nélkül maradsz. Evilág – ismerjük el – ritkán juttat ide.

Ha azok, akik ismertek a wyvernihez hasonló iskolákat, meg mernék mondani az igazságot, akkor el kellene mondanunk azt is, hogy a pederasztia bármennyire ocsmány véték is, abban az időben és azon a helyen mégiscsak az enyhületnek egyetlen csöppnyi lehetőségét kínálta föl. A társadalmi harcok ellen ez bizonyult az egyetlen ellenmérlegnek; a törtető versengés égő sivatagában ez kínálta föl az egyetlen oázist (bár csupán gaz termett benne, s nedvessége csak szennyvizből fakadt). Természetellenes szerelmi kalandjaiban még a Ficsúr is némileg kilépett önmagából, s legalább néhány órára megfeledezett arról, hogy „Ő a Legfontosabb Ember a Világon”. Ez lágyítja meg a képet. A perverzió adta az egyetlen rést, amelyen keresztül valami spontán és kiszámíthatatlan belopakodhatott. Platónnak végül is igazat kell adnunk. Az Eros mégiscsak az istenségnek a nyomait viseli magán, bármennyire felforgatják, bepiszkolják, eltorzítják, megcsúfolják is. De milyen félelmes választ ad Wyvern azoknak is, akik a társadalom minden baját a köz-

gazdaságra vezetik vissza! Hiszen az elnyomottak nem a kopott-kabátúakból kerültek ki (hála Istennek), s nem a vastagpénzükből lettek Ficsúrok. Némelyek elméletei szerint ezért ennek a közösségnek egészen mentesnek kellett volna maradnia a burzsoá bűnöktől és gonoszságoktól. Mégse láttam még sohasem olyan közösséget, amelyet ennyire elöntött volna a versengés, a nagyképűség és a szolgálalkúság, sose láttam ilyen önző és rátartó uralkodó osztályt, sem ennyire talpnyaló proletariátust, amelyből hiányzik minden szolidaritás és közösségi tudat. De talán fölösleges is a tapasztalatra hivatkozni olyan igazságok esetében, amelyek eleve nyilvánvalóak. Ahogyan Arisztotelész megjegyezte, az emberek nem azért válnak zsarnokká, hogy szeressék őket. Ha az uralkodó osztály máshonnan is biztosíthatja az erejét, miért törődjön a pénzzel? Kívánságainak leg többjét tálcán szolgálják ki az egymással versengő talpnyalók; a többit pedig kielégíti erőszakkal.

Két csodálatos áldásra bukkantam Wyvernben. Egyikük az osztályfőnököm: Smewgy-nak neveztük, u-val ejtve a nevét, bár Wyvernben csak Smugy-nak mondták.

Oldie iskoláját kivéve mindenütt szerencsésen fogtam ki a tanárait. De Smewgy „minden várakozást és reményt felülmúlt”. Szürke fején hatalmas szemüveget viselt, alatta elhúzódó széles szája békaszerű arckifejezést kölcsönzött neki, pedig a hangja cseppet sem hasonlított békaéra. Hangja édesen csengett, mint a méz. Ha verset olvasott, zeneként hangzott az ajkán, valahol a beszéd és az ének határvidékén. Nemcsak így lehet jól verset olvasni, de ezen a módon magával ragadta a fiúkat. Drámaibb s kevésbé ritmikus előadásmódokat meg lehet tanulni később is. Először a versek formai szépségére tanított meg bennünket, hogyan lehet egyedül izlelgetni s kóstolgatni őket. Milton egyik soráról azt mondta: „Ez a sor egy hétre boldoggá tett.” Ilyesféle gondolatot senki szájából nem hallottam azelőtt. S tökéletesen udvarias modorral sem találkozott még tanárok részéről. Mentés maradt minden édeskés lágyágtól. Lehetett szigorú, mindig megőrizte a bírónak, a mérlegnek, a mérőszalagnak tárgyilagos szigorát. Nehéz csapatot kellett kormányoznia, hiszen osztályunk egy része fiatalokból toborzódott, ösztöndíjas mazsolákból, akik hozzám hasonlóan

most indultak; részben pedig veteránokból, akik lassú iskolai előrehaladásuk végére érkeztek ide. Jó modora segítségével egygyé kovácsolt bennünket. Mindig „uraim”-nak szölitott, s ezért kezdettöl fogva elképzelhetetlennek tartottuk, hogy másképpen viselkedjünk. S legalábbis benn a tanteremben sohasem ütötte föl a fejét a különbség a diákszolgák és a Ficsürok között. Egy forró napon, amikor engedélyt adott arra, hogy levegyük a kabátunkat, ő is engedélyt kért tölünk, hogy letegye a tanári köpenyét. Hanyag munkámért egyszer leküldött az igazgatóhoz, hogy megdorgáljon és megfenyítsen. Az igazgató félreértette Smewgy beszámolóját, és azt hitte, hogy a viselkedésem ellen emelt panaszt. Később Smewgynak fülebe jutott, hogy mit mondott nekem az igazgató, s azonnal jóvátette a hibát. Félrevont, s így szólt: „Valami furcsa tévedés történt. Semmi ilyesmit nem mondtam rólad. Meg kell vesszőzzelek, ha nem tanulod meg jobban a görög nyelvtant a jövő héten, de ennek persze semmi köze sincsen sem a te erkölcsoidhez, sem az enyémhez.” Maga az ötlet is nevetségesnek látszott, hogy két úriember beszélgetésének a hangneme megváltozhat egy megvesszőzés következtében (mintha csak párbajról lett volna szó). Tökéletes modorral bánt velünk: semmi dörgölözés, semmi ellenségeskedés, semmi olcsó tréfálkozás. Kölcsönös tisztelet, megbecsülés. Sohase éljünk a műzsák nélkül – mondogatta mindig. S jól tudta, ahogyan Spenser is tudta, hogy az udvariasság a műzsák ajándéka.

S ha semmit sem tanított volna nekünk, a pusztá tény, hogy Smewgy osztályába jártunk, bizonyos mértékben megneemesített bennünket. Az iskolai élet minden alantas törtétese és olcsó ragyogása között magasodott ki az alakja, mindig a nemesebb, humánusabb, fenségesebb és hűvösebb értékekre emlékeztetve. De a szó szűkebb értelmében is jól tanított. Magával tudott ragadni, de kitünően elemzett is. A szöveg nehezen érthető kifejezései az ő magyarázata nyomán napnál világosabbá váltak. Megérezttette velünk, hogy a tudós nem pusztán pedantériából követeli meg a pontosságot, még kevésbé valami mesterségesen magára erőltetett kényszerből. Kecses eleganciával száműzött minden „durva és faragatlan pongyolaságot”. Ekkor kezdtem

észrevenni, hogy az az olvasó, aki elsiklik egy vers nyelvtani értékei fölött, elhanyagolja az esztétikai értékeit is.

Abban az időben a klasszikus tárgyakat tanuló fiúk alig tanultak egyebet a klasszikusokon kívül. Azt hiszem, bölcsen rendezték ezt így. Azzal tehetünk a legnagyobb szolgálatot a nevelésnek, ha kevesebb tantárgyat tanítunk. Senkinek sincs ideje, hogy több dologgal is alaposan foglalkozzék húszéves kora előtt. S ha túcatnyi tárgyból középszerű teljesítményre kényszerítjük a fiúkat, akkor talán egy életre leromboljuk az igényességüket. Smewgy latint és görögöt tanított nekünk, de ebbe mellékesen minden belefért. Az általa tanított könyvek közül Horatius Ódáit szerettem a legjobban, az Aeneis IV. könyvét, Euripides *Bacchae* c. művét. Bizonyos értelemben mindig szerettem a klasszikusokat, de eddig ez csupán a mesterségbeli tudás örömét adta. Most már költészetsként élveztem őket. Euripidesnek Dionüzioszról rajzolt képe bennem összekapcsolódott Mr. Stephens *Crock of Gold* c. művének a hangulatával, amelyet nemrég olvastam legelőször nagy érdeklődéssel. Egészen más világ tárult elém, mint az Északi. Pan és Dionüziosz távol állt Odinnak és Frey-nek hideg, büszke megjelenésétől. Új minőség vonult be a képzeletembe: valami mediterrán és vulkáni, a dobszónak a mánora. Mámor, de nem feltétlenül érzéki. Talán a tudat alatt összefüggött az iskola hagyományai és szokásai ellen bennem növekvő gyűlölettel; azzal a vágygal, hogy végre szakítsak mindezzel.

A Kolesz másik nyilvánvaló áldását a Gurney, az iskolai könyvtár hozta meg. Nem csupán könyvtárat láttam benne, hanem szentélyt. Ahogyan a négerek szabaddá lettek, ha angol földre ért a lábuk, úgy a legnyomorultabb kölköt se lehetett többé semmilyen szolgálatra igénybe venni, ha egyszer belépett a könyvtárba. Persze nem egykönnyen jutottam be ide. Télen ki kellett mennünk futni, ha nem szerepeltünk a Klubok listáján. Nyáron szintén szerencsés körülmények segíthettek hozzá, hogy egy délutánra bekerüljünk a szentélybe. Előjegyezhettek a Klubba, s ez máris kirekesztett. Vagy pedig meccset rendezett a Ház vagy Kolesz, s akkor kivezényeltek bennünket szurkolónak. Végül, s ez fordult elő a leggyakrabban, a könyvtárhoz vezető úton elfoghattak, s egész délutáni munkára rendelhettek. De ha egyszer az embernek sikerült átvégődnie e mindenfelől reá leselkedő

veszedelmeken, akkor – könyvek, csönd, nyugalom és szabadság: a labdák és ütők távoli nesze, méhek zümmögése a nyitott ablakok előtt. Itt találtam rá a *Corpus Poeticum Boreale* c. könyvre, s próbáltam – sikertelenül, de boldogan – kislabizálni az eredetit a lap alján közölt fordítás alapján. Itt találtam rá Miltonra is, és Yeats-re, meg egy könyvre a kelta mitológiáról, amely hamarosan alázatosan melléje szegődött az Északinak, ha nem kelt is vele versenyre. Ez jót tett nekem; két mitológiát is élvezni egyszerre (vagy hármat, hiszen ekkor már megszerettem a görögöt), teljes öntudattal élvezni a különböző zamatokat – ez kiegyensúlyozza az embert, s közelebb segíti az egyetemességhez. Világosan éreztem a különbséget Asgard rideg és büszke főnsége, Cruachan és Tir-nan-Og zöld, lombos és sejtelmes világa, meg az Olümposz keményebb, kihívóbb, napsütötte szépsége között. Nekifogtam (főltehetően a szünetekben) egy angol hexameterben, illetve tizenégyes sorokban irt eposznak Cuchulainről, egy másiknak pedig Finnről. Szerencsére abbahagytam, mielőtt ezek a könnyű és közönséges ritmusok megfertőzhették volna a fületem.

De az Északi Világ még mindig az első helyen állott. Egyetlen művet fejeztem be ebben az időben: a tragédia az északi világról szólt, de görög formában. *Loki Bound* címet adtam neki, s klaszikus formája minden humanista igényt kielégített: Prologos, Parodos, Epeisodia, Stasima, Exodos és Stichomythia követte egymást, meg (persze) egy trocheusi lejtésű, rimes versszak, hetes sorokban. Élvezetem mindent felülmúlt. Jellemző a tartalma is. Az én Lokimat nem pusztán a kajánság hajtotta. Azért fordult Odin ellen, mert megalkotott egy külön világot, bár Loki világosan figyelmeztette rá, hogy ez szeszélyes és kegyetlen játék. Miért kell ráerőltetni a teremtményekre a létezés terhét beleegyezésük nélkül? Darabomban a legfőbb ellentét Loki fájdalmas bölcsessége és Thor erőszakos konzervativizmusa között alakult ki. Odin hajlott az együttérzésre. Azt legalább megértette, hogy Loki mire gondol, jóbarátok lettek, amíg a kozmikus politika el nem távolította őket egymástól. Thor vérbeli gonosztevő volt, kalapáccsal és fenyegetéseivel; folytonosan Loki ellen uszította Odint, s állandóan azért panaszkodott, hogy Loki nem tiszteli eléggé a nagyobb isteneket. Loki így válaszolt: *A bölcsességet tisztelem, nem az erőt.* Thor a Ficsúrokat testesítette meg, bár ezt ma vilá-

gosabban látom, mint abban az időben. Loki-ba magamat vetitettem bele. Benne visszhangzott az a nagyképű fölény, amellyel, sajnos elkezdtem kárpótolni magam a szerencsétlenségemért.

Érdemes néhány szót fűzni a *Loki Bound*-ot elárasztó pesszimizmusról is. Ebben az időben, mint annyi más ateista és anti-teista, az ellentmondások forgószeleiben éltem. Azt állítottam, hogy Isten nem létezik. Nagyon haragudtam Istenre, azért, hogy nincs. De azért is haragudtam rá, hogy megteremtette a világot.

Mennyire mondható őszintének ez a pesszimizmus, a nemlét utáni vágyam? Meg kell vallanom, hogy ez a vágy tökéletesen elpárolgott belőlem azokban a pillanatokban, amikor a herceg rámszegezte a revolverét. Chesterton vizsgálati módszerével (a *Manalive* c. regényből) megállapíthatjuk, hogy egyáltalán nem volt őszinte. De Chesterton érve a mai napig nem győzött meg. Igaz, hogy ha egy pesszimista embernek az életére törnek, ugyanúgy viselkedik, mint mások; életösztöne erősebb, mint az a véleménye, hogy nem érdemes élni. De mennyiben bizonyítja ezzel azt, hogy állítása hamis vagy téves? A whisky ártalmasságáról alkotott véleményt nem érvényteleníti, ha valaki utánanyúl a keze ügyébe kerülő palacknak, mert a vágya erősebbnek bizonyul a józan eszénél. Ha egyszer belekóstoltunk az életbe, akkor ezzel az öffenntartás ösztönének markába kerültünk. Az élet tehát éppen annyira megrögzött szokásunkká válhat, mint a kábítószerek. Nos tehát? ha a teremtetést továbbra is „szörnyű igazságtalanságnak” tartjuk, akkor még azt is hozzá kell tennünk, hogy ez az életösztön csak tovább növeli az igazságtalanságot. Ha rosszul esik, hogy belénk diktáltak valami italt, mit segít a dolgon, ha kiderül, hogy újabb méreg került belénk? A pesszimizmusra így nem tudunk választ adni. Ha az ember úgy gondolkodik a mindenségről, mint én akkoriban tettem, akkor jogosan veti el. Ugyanakkor azonban ma már azt is látom, hogy akkori nézeteim alkatom egyoldalúságaiból fakadtak. Negatív követelményeimben mindig erőszakosabbnak bizonyultam, mint pozitív törekvéseimben. Így például személyes kapcsolataimban könnyebben megbocsátottam mindenfajta mellőzést, mint a legcsekélyebb beleavatkozást az életembe. A fehérasztalnál az izetlen ételeket sokkal könnyebben megbocsátottam, mint a legkevésbé is túlzásba vitt vagy oda nem illő fűszerezést. Életem során bár-

milyen fajta egyhangúságot sokkal türelmesebben viseltem el, mint a legkisebb felfordulást, zavart, lármát, vagy mint mondják, handabandát. Soha életemben nem kívántam azt, hogy szórakoztassanak. Életem minden szakaszában (ahol mertem) mindig vadul vigyáztam arra, hogy ne szakítsanak félbe. A pesszimizmus vagy gyávaság, amely a legcsekélyebb kellemetlenség helyett is inkább a nemléte választotta volna, így pusztán a saját féltékenységem felnagyításából eredt. De az is igaz, hogy életem során szinte sohasem tudtam átérezni olyan irtózást a nemléttől, a megsemmisüléstől, mint ahogyan például dr. Johnson oly erősen megélte. Legeslegelső alkalommal 1947-ben éltem át. De akkor már régen áttértem a katolikus hitre, s így kezdtem már sejteni, hogy mit is jelent az élet, s mit vesztettem volna el, ha nem élnék.

VIII. SZABADULÁS

*Balsors vagy jószerencse –
választott óráján egyre bővebben
ontja reánk a sors.*

Pearl

Néhány fejezettel korábban figyelmeztettem az olvasót arra, hogy az Öröm visszatérése az életembe olyan kettősséget hozott létre, amelyről nehéz beszámolnom. Ahogyan újra átolvastam, amit Wyvernről most irtam, önkéntelenül felkiáltottam: „Hazugság! Ez az időszak az eksztázisnak az idejét hozta meg. Főleg olyan pillanatokból állt, amikor az örömtől szóhoz se jutottam, amikor az istenek és a hősök ott zsongtak a fejemben, amikor szatirok táncoltak és menádok kiáltoztak a hegyeken, amikor Brünhilde és Sieglinde, Deirdre, Maeve és Helen mind ott éltek körülöttem, amikor olykor szinte földhöz nyomott a gazdagságuk.” S mindez így igaz. Több Manó élt a Házban, mint szolgadiák. Gyakrabban gyönyörködtem Cuchulain győzelmeiben, mint a válogatott futballcsapatéban. Borage lett a Kolesz feje? Vagy pedig Conachar MacNessa? S az egész világ is – hogyan lehettem boldogtalan egy Paradicsom közepén? Micsoda ragyogó, bizsergető napsütésben éltem! Maguk az illatok megrészegették – a frissen kaszált fű, a harmattól nedves mocsarak, a szagosbűkköny, az őszi erdők, az égő fa, a tőzeg, a sós víz. Érzékeim sajogtak. Belebetegedtem a vágyba. Az egészségnél fontosabbnak éreztem ezt a betegséget. Mindez így igaz, de nem teszi semmissé a másik oldalt. Két élet történetét mondom el. Semmi közülük se volt egymáshoz: olaj és ecet, élő folyó egy csatorna mellett. Szegezd pillantásodat bármelyikükre és úgy látod, hogy egyedül az igaz. Ha a külső életemre gondolok vissza, világosan látom, hogy a másik csupán felvillanásokból állt: a hónapok sarában felvillanó arany pillanatok, s mindegyiket azonnal elnyeli a régi, jólismert, mocskos és reménytelen fáradtság. Ha belső életemre emlékezem, akkor látnom kell, hogy mindaz, amit az utolsó két fejezetben

említettem, olyan durva függönynek bizonyult csupán, amelyet bármelyik pillanatban félre lehetett húzni, hogy előbukkanjon az egész akkor ismert mennybölt. Ugyanez a kettősség kuszálja össze az otthoni életemet is, amelyhez most vissza kell kanyarodnom.

Amikor a bátyám elkerült Wyvernből, én pedig odamentem, kamaszkorunk klasszikus időszaka akkor zárult le. Kevésbé jó időszak követte, de ez a lassú folyamat már az aranykorban elindult. Azzal kezdődött minden, hogy apánk reggel kilenctől este hatig dolgozott. Elejétől kezdve az ő kirekesztésével építettük föl az életünket. Ő nagyobb bizalmat igényelt tőlünk önmagának, mint a legtöbb apa rendszerint vagy bölcsen teszi. Ennek egy mozzanata, életem kezdetén messzire ható következményekkel járt. Egyszer, még Oldie iskolájában, amikor éppen csak elkezdtem még keresztényül élni, fölállítottam magamnak egy csomó szabályt, leírtam őket és zsebre tettem. A szünet legelső napján apám észrevette, hogy a zsebem mindenféle céduláktól duzzad, s hogy kabátom emiatt formáját veszítve megnyúlt. Kirántotta belőle az egész szeméthalmot, s elkezdte átvizsgálni. Kamaszmódra inkább meghaltam volna, semhogy meglássa jó elhatározásaim listáját. Sikerült kitépni őket a kezéből, és tűzbe dobni. Azt hiszem, egyikünket sem kell hibáztatni. De ettől a pillanattól kezdve a halála órájáig nem tettem be úgy a lábam a házába, hogy először át ne vizsgáltam volna a zsebeimet, s el ne távolítottam volna azt, amit titokban akartam tartani.

A rejtegetésnek a szokása így alakult ki, mielőtt bármi rejtegetni való bűnöm lett volna. De mostanra már egész rakás gyűlt össze belőlük. S még azt se tudtam elmondani, amit nem is akartam különösebben eltitkolni. Kockázatosnak és rettenetesen zavarónak éreztem volna, hogy elmondjam neki, milyen is valójában Wyvern vagy még inkább Chartres (hiszen még írt volna az igazgatónak). Egyszerűen lehetetlennek tartottam. S itt érintenem kell egyik legfurcsább tulajdonságát.

Apám – de ha egy bekezdés így kezdődik, akkor az olvasónak nyilván a *Tristram Shandy* jut eszébe. Ha azonban jobban megfontolom, örülök is ennek. Hiszen csak Shandy szellemében lehet ezt a kérdést megközelíteni. Olyan furcsa és szeszélyes dolgot kell leírnom, ami csak e könyv írójának, Sterne-nek juthatott

valaha is eszébe. S ha tudnám, akkor ugyanazokat az érzéseket szeretném fölkeltetni az olvasóban édesapám iránt, mint amit Tristram apja iránt éreznek. Térjünk a tárgyra. Azt már nyilván érzékelték, hogy apám nem volt buta ember. A zseninek egy szikrája rejtőzött benne. Ugyanakkor viszont, ha egy nehéz ebéd után, egy augusztusi délutánon, csukott ablakok mellett ott üldögélt a karosszékében, olyankor bármit jobban össze tudott zavarni és félreértetni, mint bárki más, akit valaha is ismertem. Ennek eredményeképpen lehetetlennek bizonyult beléverni a fejébe iskolai életünk tényeit, pedig ismételten érdeklődött felőle. A közlés legelső és legegyszerűbb akadályja abban rejlett, hogy miután komolyan föltekerte a kérdést, nem „várt válaszra”. Vagy pedig abban a pillanatban el is felejtette a feleletet. Szerényen számolva is legalább hetenként megkérdezett néhány ténnyt, és meg is válaszoltuk, de minden alkalommal tökéletes újdonságként fogadta. De ez akadályozott kevésbé. Sokkal gyakrabban előfordult az, hogy felfogott ugyan valamit, de egészen mást, mint amit mondtunk. Értelme csak úgy fortyogott a humortól, az érzelmeiktől és az indulatoktól, s mielőtt megértette, sőt akár meghallotta volna a szavainkat, jóval előbb valami mellékes célzás beindította a fantáziáját, s létrehozta a tények egyéni színezetű változatát; ilyenkor aztán azt hitte, hogy mindezt tőlünk hallotta. Minden tulajdonnevet következetesen félreértett (egyik név sem látszott a szemében kevésbé valószínűnek, mint a másik), az általa felfogott szövegre alig lehetett ráismerni. Ha elmeséltük neki, hogy egy Churchwood nevű fiú fogott egy mezei egeret, és háziállatként tartotta, akkor egy vagy tíz év múlva megkérdezte: „Hallottál róla, mi történt szegény Chickweeddal, aki úgy félt a patkányoktól?” S ha egyszer kialakította a saját változatát, akkor minden kiigazítási kísérlet legföljebb valami ilyen hitetlenkedő dűnnöngést váltott ki: „Hm! Hát akkor nem ezt a történetet szoktad elmesélni.” Néha valóban tudomásul vette azokat a tényeket is, amelyeket elmondtam neki; de ettől még nem kerültünk közelebb az igazsághoz. Mit érnek a tények magyarázat nélkül? Apám alapelveként hangoztatta azt, hogy semmit sem mondanak vagy tesznek egyértelmű szándékkal. A való életben a legtisztelőtreméltóbb és legfogékonyabb ember volt, s könnyű prédája minden csirkefogó gázfickónak. De ilyenkor határozott Macchiavellivé

változott: összeráncolta a szemöldökét, és azoknak az embereknek a viselkedésére utalt, akik bele se szagoltak abba a látványos és szövevényes műveletbe, amit ő „a sorok között olvasásnak” nevezett. Ha egyszer itt kikötött, akkor innen széles e világon bárhová eljuthatott: s mindig megingathatatlan meggyőződéssel. „Már látom az egészet” – „Tökéletesen értem” – „Világos, mint a vakablak”, mondta. S aztán, amint ezt hamarosan megtapasztaltuk, halála napjáig valami szörnyű veszekedésre, valami sértésre gondolt, olyanra, amely nemcsak valószerűtlen, hanem lehetetlen is. Ha nem értettünk vele egyet, akkor kedves mosollyal az ártatlanságunk, hiszékenységünk, naivságunk, az életben való járatlanságunk számlájára írta az egészet. S ezekhez a zavarokhoz járultak még a legdurvább következetlenségek, amikor mintha a föld nyílt volna meg a talpunk alatt. „Shakespeare neve e-vel végződik?”, kérdezte a bátyám. „Azt hiszem, igen”, feleltem rá, de apám közbevágott: „Erősen kétlem, hogy egyáltalán használta-e az olasz szépírást.” Belfast egyik templomának magas tornya volt, s a bejárat fölött görög felirat állt. „Ez a templom remek útjelző”, mondtam, „mindenünnen látható, még a Cave hegy tetejéről is”. „Ilyen számárságot”, jegyezte meg apám, „hogyan tudhatnád elolvasni a görög betűket három-négy mérföld távolságról?”

Évekkel később lezajlott egyik beszélgetésünket érdemes följegyezni, e folytonos félreértések példajaként. Bátyám az N-edik Hadosztály tisztjei számára rendezett vacsoráról mesélt, amelyiken akkoriban részt vett. „Fölteszem, hogy Collins barátod is megjelent”, mondta apám.

B.: Collins? Nem. Tudod, ő nem tartozott az N-edik Hadosztályhoz.

A.: (Némi hallgatás után.) Ezek a fickók tehát nem szeretik Collinst?

B.: Nem egészen értem. Milyen fickók?

A.: Johnnyék, akik a vacsorát rendezték.

B.: Ó nem, egyáltalán nem erről van szó. Nem azon múlt, hogy szeretik-e vagy sem. Tudod, egyesegyedül a Hadosztály tisztjeit hívták meg. Föl se merült, hogy bárki mást meghívjanak az N-edik Hadosztályon kívül.

A.: (Hosszú hallgatás után.) Hm. Biztos vagyok benne, hogy szegény Collinsnak nagyon rosszul esett.

Adódtak olyan helyzetek, amikor a jámbor fiúi tisztelet is nehéznak találta, hogy ne próbáljon türelmetlenül elmenekülni.

Nem akarom elkövetni Szem vétkét. S mint történész, nem szeretnék hamisan leegyszerűsíteni egy bonyolult jellemet. Ugyanaz az ember, aki a karosszékében ülve néha képtelennek bizonyult arra, hogy megértse bármit is, viszont tudatosan félreértett mindent – félelmes tekintélyt élvezett az ügyészségen, és föltehetően hatékonyan dolgozott az irodájában. Humoros, sőt alkalomadtán tréfás is tudott lenni. Amikor haldoklott, a hozzá siető kedves ápolónővér így szólt hozzá: „Micsoda pesszimista! Éppen olyan, mint az édesapám.” „Fölteszem”, felelte apám, „hogy több lánya is van.”

Apám otthon töltött órái így aztán sok zűrzavart okoztak nekünk, fiúknak. Egy-egy ilyen beszélgetéssel eltöltött este után, amilyent az előbb leírtam, a fejünk úgy járt, mint a motolla. Jelenléte véget vetett minden ártatlan és minden tiltott tevékenységünknek egyaránt. Nehéz – sőt, gonosz – eset, ha valaki betolakodónak érzi magát a saját házában. S mégis, ahogyan Johnson mondta: „Azt érezzük, amit érzünk.” Biztos vagyok benne, hogy nem ő tehetett róla, azt hiszem, elősorban mi követtünk el hibát. De az biztos, hogy egyre terhesebbnek éreztem az együttlétet vele. Egyik legszeretetre méltóbb tulajdonsága is csak ezt segítette elő. Előbb említettem, hogy semmilyen méltósághoz nem ragaszkodott. Harsogó szónoklatain kívül egyenrangúként bánt velünk. Azt az elvet alakította ki, hogy úgy élünk együtt, mint három testvér, nem pedig mint apa két fiával. Ez azonban elmélet maradt. A valóságban persze nem így lett, nem is lehetett; valójában nem is kellett így történnie. Ilyen kapcsolat nem is alakulhat ki iskolásfiúk és egy középkorú ember között, akinek élettől duzzadó egyénisége és különös szokásai mindenestül eltérnek az övéktől. S ez a magunkra erőltetett színlelés végül is eltorzított bennünket fiatalokat. Chesterton jól tapintott rá ezeknek a kierőszakolt egyenlőségi viszonyoknak a gyöngéjére: „Ha a fiúk nagynénje cimborájukká válik, nem következik-e be hamarosan, hogy a fiúk a nagynénjüket fogják keresni, a cimborájuk helyett?” Bennünk persze ez a kérdés föl se merült. Nekünk nem kellették pajtások. De ígé-

nyeltük a szabadságot, legalább azt, hogy a házban szabadon mozgathassunk. Apám elmélete pedig, hogy mindhárman együtt vagyunk fiúk, azt jelentette a gyakorlatban, hogy otthonlétünk annyira szorosán a jelenlétéhez kötött minket, mintha csak össze lennénk láncolva. Ezzel minden kedvtelésünk csödbe jutott. Ha például apám váratlanul hazajött délben, rendkívüli szabad délutánt engedélyezve magának, nyáron többnyire a kertben talált bennünket, székekkel és könyvekkel. A ridegebb szülő ilyenkor a maga felnőtt foglalatosságához fogott volna. Nem így az én apám. A kertben üldögegni? Remek ötlet. De nem esnék jobban mindhármunknak együtt ülni a nyári padon? Nosza, felhúzta egyik „könnyű tavaszi kabátját” (nem tudom, hány felöltőt viselt; kettőt még ma is hordok belőlük), s útnak indultunk. Miután így felöltözve a tűző napon néhány percet együtt üldögeztünk, azon a padon, ahol a déli naptól felhólyagzott a festék, apám természetesen izzadni kezdett. „Nem tudom, ti ketten hogyan gondoljátok”, mondta apám, „én azonban ezt túlságosan forrónak találom. Mi volna, ha bemennénk?” Ezzel bekényszerültünk a dolgozószobába, ahol az ablakot résnyire se igen nyithattuk ki. „Nem nyithattuk ki”, mondom, de meg se próbáltunk engedélyt kérni rá. Elvben mindent közös akarattal döntöttünk el. „A szabadság háza, fiúk, a szabadság háza”, szerette mondogatni. „Mikor akartok ebédelni?” De túlságosan jól tudtuk, hogy a szokásos egy órás ebédet máris későbbre halasztották, hiszen ő egész életében később szeretett ebédelni, kettőkor, sőt fél háromkor. S hogy az általunk kedvelt hideg ételeket már fölcserélték az egyetlen ételre, amelyet apám szívesen evett – forró, sült, párolt vagy főtt hentesárura . . . s mindezt a délután közepén kellett elfogyasztanunk a délre néző ebédlőben. A nap hátralevő részére, akár ültünk, akár sétáltunk, nem lehetett már elszakadni tőle; a szónoklata (láthatják, hogy beszélgetésnek aligha nevezhetnénk), félreértésekkel teli szónoklata, amelynek hangnemét (kikerülhetetlenül) mindig ő adta meg, megszakítás nélkül folytatódott lefekvésig. Kutyanál gonoszabb lennék, ha magányos édesapámat kárhoznám azért, hogy vágyódott fiainak a barátságára, vagy akár ha előbb említett nyomasztó hazatérése a mai napig nem terhelné súlyosan a lelkiismeretemet. De „azt érezzük, amit érzünk.” Rettenetesen fárasztónak találtuk. A magam részéről pe-

dig e végeláthatatlan beszélgetéseket – amelyek valóban túlságosan felnöttesek, túl sok anekdotával fűszerezettek, döntő részükben tréfások voltak – egyre inkább mesterkéltnek találtam. Anekdotái csodálatosan hangzottak a maguk nemében: üzleti történetek, leleményes csalók, sikkasztók, „iszákosok” üzelmei. De színészkedtem, amikor lelkesedtem értük. Engem inkább a bohóckodás, a furcsaságok, a képzelettel határos humor vonzott. Így hát meg kellett játszanom magam. Apám sziporkázása s a saját titkolt engedetlenségem egyaránt a képmutatás felé sodort. Nem „adhattam magam” olyankor, amikor otthon tartózkodott. Isten bocsássa meg nekem, hogy a hétfő reggelt, amikor újra munkába ment, a hét legragyogóbb ékszerének tartottam.

Ez a helyzet alakult ki a klasszikus időszak alatt. Mindez akkor változott meg, amikor én Wyvernbe kerültem, bátyámat pedig egy tanár készítette föl Sanhurstre. Bátyám éppen annyira szerette Wyvernt, amennyire én utáltam. Ennek sok oka lehetett: az ő természete könnyebben alkalmazkodott, arca nem vonzotta úgy a pofonokat, mint az enyém, de legfőképpen az a tény, hogy ő közvetlenül Oldie-től került oda, én viszont egy másik elemiből, ahol jól éreztem magam. Oldie után Anglia mindegyik iskolája mennyországnak látszott volna. Wyvernből írt első levelében például bátyám közölte azt a meghökkentő ténytet, hogy valóban annyi sokat (vagy keveset) ehetett az asztalnál, amennyit akart. A belseni iskolából frissen odaérkezett gyerek számára ez már önmagában is többlet nyomott a latban, mint minden egyéb. Mire azonban én Wyvernbe kerültem, már megszoktam a normális ellátást. S ekkor szörnyű dolog történt. Bátyám életének talán első nagy csalódását okozta az, ahogyan én Wyvernt fogadtam. Annyira szerette ezt a helytet, hogy alig várta már azokat a napokat, amikor mindezt megoszthatjuk egymással – ugyanúgy együtt érzünk Wyvernnel kapcsolatban, ahogyan együtt éreztünk Belsenben. Ehelyett azt hallotta tőlem, hogy káromlom az isteneit. Wyvernből pedig azt hallotta, hogy az öccse a legjobban úton van affelé, hogy Kolosz-rossza legyen belőle. A kettőnk közti felejtethetlen szövetség megfeszült, csaknem összeomlott.

Mindezt kegyetlenül bonyolította az is, hogy apám és bátyám kapcsolata soha azelőtt vagy azután nem süllyedt olyan rosszra, mint akkortájt. Emögött is Wyvern állt. Bátyám bizonyítványa

egyre rosszabb lett; s az a tanár, akihez most küldték, megerősítette mindezt, mondván, hogy úgy látszik, semmit sem tanult az iskolában. S még ez sem elég. Apámnak a *The Lanchester Tradition* című könyvében keményen aláhúzott sorok elárulják a gondolatait. Ezek a fejezetek azt a fényesre suvickolt szemtelenséget, szívtelen könnyelműséget mutatják be, amellyel az iskolát megreformálni próbáló igazgató találkozott a Ficsúrok között. Apám ilyennek láthatta a bátyámat ekkortájt: könnyelműnek, nagyszájúnak, akiből hiányzik a kisgyerekkorában mutatott szellemi érdeklődés, aki érzéketlen és közönyös az igazi értékekre, s egyedül az igaztja, hogy motorkerékpárt kapjon már végre.

Apánk persze eredetileg azért küldött bennünket Wyvernbe, hogy a magániskola átfőrmáljon. De a végeredmény megrémisztette. Ismerős ez a tragikomédia, s Lockhart jól meg is írja. Scott keményen küzdött azért, hogy fiából huszárt neveljen, s amikor a tényleges huszárt bemutatták neki, Scott megfélekedezett arisztokratizmusának illúzióiról, s újra tiszteletreméltó edinburgh-i ügyvéd lett, aki gyűlöli az úrhatnámságot. Így történt a családkunkban is. Apám egyik legfőbb retorikai fegyverként a rossz kiejtést használta föl. Most már következetesen rosszul ejtette ki Wyvern nevének első szótagját. Ma is hallom dünnyögését: „wy-vern-i kényeskedés.” Amilyen mértékben bátyám beszédmodora egyre választékosabb és városiasan vontatott lett, apám hangja úgy változott egyre hömpölygőbben és erőteljesebben irré, és az a furcsa zene, amit Corkban és Dublinban gyerekkorában fölszedett, egyre inkább utat tört magának a későbbi belfasti kiejtés kerge alól.

Ezekben a nyomorúságos vitákban én kerültem a legszerencsétlenebb helyzetbe. Ha apám oldalára állok, s szembefordulok a bátyámmal, akkor önmagamát semmisítem meg. E pártok szembenállása kívül esett az otthoni életől alkotott egész filozófiámon. Nyomorultul szenvedtem tőle.

De ezekből a „közönséges” ügyekből (ahogyan apám szívesen emlegette) a természetes mércék szerint is életem legszerencsésebb hatása származott. A vezetőtanár (Surreyben), akihez bátyámat küldték, apám egyik régi barátjának számított. Lurgan igazgatója volt, amikor apám ott tanult. Meglepően rövid idő alatt úgy újjáalkotta és kiépítette bátyám neveltetésének roncsait, hogy nem

csupán fölvettek Sandhurstbe, hanem a lista tetején álló néhány kiválasztott jelölt közé került, akik hadapródi jutalomban részesültek. Azt hiszem, apám sohasem ismerte el bátyám teljesítményét. Olyan időben történt, amikor túlságosan széles szakadék választotta el őket, s mire újra összebékültek, akkor mindez már a múltba süllyedt. De azt nagyon világosan látta, hogy ez mennyire igazolja tanárjának kivételes képességeit. Ugyanakkor pedig pontosan annyira utálta Wyvernnek már a puszta nevét is, mint én. Én pedig levélben és előszóban folyamatosan azért könyörögtem, hogy vigyenek el onnan. Mindezek a tényezők siettették azt az elhatározását, amelyre most eljutott. Nem az lenne végül is a legjobb, hogy engedjen kívánságomnak? Szakadjak el végleg az iskolától, s menjek Surrey-ba, hogy fölkészítsen az egyetemre Mr. Kirkpatrick. Nem kevés bizonytalankodás és habozás után alakította ki tervét. Mindent elkövetett azért, hogy elém tárja az összes kockázatokat: a magány veszélyeit, a hirtelen kiszakadást egy nagy iskola életéből és sürgés-forgásából (hátha nem annyira örülök ennek a változásnak, mint előre vártam), azt a föltehetően bénító környezetet, hogy egyetlen vénemberrel s öreg feleségével élek együtt. Jól érzem-e majd magam, ha egyetlen kortársam sem lesz majd körülöttem? Megpróbáltam nagyon komolyan mutatkozni e kérdések fontolgatásánál. De közben csupán mókáztam. A szívem ujjongott. Boldog más fiúk nélkül? Boldog – fogfájás nélkül, lefagyott fülcimpák nélkül, a cipőmbé szorult kavics nélkül? Így jött létre a megállapodásunk. Ha semmi egyéb nem javasolta volna, idejövetelemhez elegendőnek bizonyult a puszta gondolat: „Soha, soha, soha többet nem kell sportolnom.” Ha tudni akarják, mit éreztem, képzeljék el saját érzéseiket: egy szép reggelen arra ébrednek, hogy a jövedelmi adót vagy a viszonzatlan szerelmet valamiképpen eltörölték a világból.

Sajnálom, ha félreértene, s azt a gondolatot kelteném fel az olvasóban, hogy ezt a legyőzhetetlen undort a labdától és az ütőktől nem tartom szerencsétlennek. Azt valóban nem fogadom el, hogy ezek a versenyek olyan erkölcsi, sőt csaknem misztikus éretnyeket hordoznak, mint egyes tanárok állítják. Tapasztalatom szerint törtetésre, féltékenységre, keserű viszálykodásra vezet, legalább olyan gyakran, mint bármi egyébre. De szerencsétlennek tartom az utálatukat, mivel elszakít sok kitűnő ember társaságá-

tól, akikkel másként nem kerülhetek kapcsolatba. Szerencsétlenségnek, nem pedig bűnnek, hiszen szándékomon kívül történt. Megpróbáltam megszeretni a versenyeket, de hiába. Ez a készség hiányzott az adottságaim közül. Úgy értettem a versenyekhez, mint, ahogy a közmondás tartja, hajdú a harangöntéshez.

Különös igazság, sok író szóvátette már, hogy a jószerencsét mindig még nagyobb szerencse követi, a balsorsot pedig még keservesebb. Körülbelül ugyanabban az időben, amikor apám elhátározta, hogy Mr. Kirkpatrickhoz küld tanulni, minden más jóval is elhalmozott az élet. Több fejezettel ezelőtt említettem egy fiút, aki a közelünkben lakott, s – tökéletesen sikertelenül – megpróbált beférkőzni a bátyám barátságába meg az enyémbé. Arthurnak hívták, s éppen annyi idős volt, mint a bátyám. Együtt jártunk a Campbellen, bár sohasem találkoztunk. Azt hiszem, kevéssel utolsó wyvern félévem kezdete előtt történt: üzenetet kaptam, hogy Arthur lábadozva ágyban fekszik, s örülne, ha meglátogatnám. Nem tudom, mi vitt rá, hogy elfogadjam a meghívását, de mindenesetre megtettem.

Az ágyban felülve találtam. Az asztalon mellette ott feküdt a *Myths of the Norsemen* c. könyv egy példánya.

„Neked tetszik?”, kérdeztem.

„Neked tetszik?”, kérdezte ő is.

A következő pillanatban már a kezünkben a könyvvel, szorosán egymáshoz bújít fejjel mutogattunk, idéztünk, beszélgettünk – hamarosan szinte kiabáltunk – a kérdések egész özönében fölfedezve azt, hogy nem csupán ugyanazt szeretjük, hanem ezen belül is ugyanazokat a részeket, mégpedig ugyanúgy. Hogy mindketten ismerjük az Öröm tördöfését, s hogy mindkettőnkbe Északról lőtték belénk a nyilat. Sokezer ember átélte már az első barátira rátalálás élményét, mégis mindig csoda marad. Akkora csoda (ha a regényírók megengedik), mint az első szerelem, vagy talán annál is nagyobb. Annyira nem gondoltam, hogy lehetséges ilyen barátot találni, hogy még csak nem is vágyakoztam rá; ahogyan arra sem vágyakoztam, hogy Anglia királya legyek. Ha kiderült volna, hogy Arthur tőlünk függetlenül fölépítette Boxen világának pontos mását, azon sem csodálkoztam volna sokkal jobban. Azt hiszem nem akad meglepőbb az ember életében, mint ha fölfedezi, hogy léteznek hozzá igen-igen hasonló emberek.

A Wyvernben töltött utolsó heteimben furcsa történetek kezdtek megjelenni az újságokban, hiszen 1914 nyarát írtuk. Emlékszem, hogy egyik barátommal hogyan böngésztük át azt a cikket, amelynek ezt a címet adták: „Anglia távol maradhat?” „Távolmaradhat?”, kérdezte ő: „El se tudom képzelni, hogyan kerülhet bele.” Az emlékezetem némileg apokaliptikus vonásokkal színezi ki ennek a félévnek utolsó óráit, de lehet, hogy becsap. Vagy talán az én számomra már a világvégét jelentette az, hogy elkerülhetek innen, hogy utoljára látom ezt az egész gyűlölt világot? De ezt már nem is nevezném gyűlöletnek. Még a vakajtó is mámoros, különleges színezetet kap, ha azt mondja: „Nem látsz többé.” A szünidő elején beléptünk a háborúba. A bátyám akkoriban készült elhagyni Sandhurst-öt, de visszahívták. Néhány héttel később elkerültem Mr. Kirkpatrickhoz Surrey-be, Great Bookhambe.

IX. A NAGY KOPP

Gyakran találkozhatunk olyan szélsőséges jellemekkel, hogy óvatosabb költők aligha mernék színpadra állítani őket.

Lord Chesterfield

Egy szeptemberi napon, miután átkeltem Liverpoolba s eljutottam Londonba, a Waterloo állomásról lementem Great Bookham-be. Azt mondták nekem, hogy Surrey „külvárosi”, az ablak előtt ténylegesen elszáradó tájék ezért meglepett. Kis, hegyes dombokat láttam, völgyeket patakokkal, erdőket, s olyan ligeteket, amelyek a syverni és az ír tájakhoz képest erdőnek számítottak; páfrány mindenütt. A vörösnek, barnának és sárgászöldnek a világa. Még a mindenfelé elszórt külvárosi villák (akkoriban sokkal ritkább jelenség, mint manapság) is gyönyörködtettek. Fagerendás, piroscserepes házak, fákkal körülvéve – mindez egészen másként hatott, mint a belfasti külvárosokat elcsúfító, stukkókkal díszített szörnyetegek. Ahol kavicsos felszórta utakat, vaskapukat, és végeérhetetlen babérsövényt meg gyalogfényőket vártam, ott kanyargós ösvények kapaszkodtak a dombokra, s indultak ki piciny ajtócskákból, gyümölcsfák és nyírfák között. Az enyémnél igényesebb izlés talán kigúnyolta volna ezeket a házakat, én mégis azt gondolom, hogy akik ezeket a házakat és kerteket tervezték, azok elérték a céljukat: boldogság áradt mindegyikből. Magam is vágyódni kezdtem erre az otthonosságra, amelyet a maga teljességében sohasem ismertem. Teáskészletekre emlékeztetett.

Bookhamben várt az új tanárom – „Kirk” vagy „Knock”, a „Nagy Kopp”, ahogyan apám, bátyám meg én hívtuk őt. Életünk során annyit hallottunk róla, hogy nagyon világos elgondolásom alakult ki arról, miért is jövök ide. Főlkészültem arra, hogy elviseljem az érzelmességnek örökös langyos fürdőjét. Rászántam magam arra, hogy ezt az árat megfizessem azért a végtelen boldogságért, hogy megszabadultam az iskolától; nem kis árat kértek. Apám egyik története különösen rossz sejtelmekkel töltött el.

Akárhányszor szívesen elmesélte, hogy Lurganben, amikor egyszer valami bajba vagy nehéz helyzetbe került, az Öreg Kopp vagy a drága Öreg Kopp félrehúzta őt, átölelte, s a drága öreg pofaszakállát odadörgölte apám gyerekállához, majd néhány vigasztaló szót suttogott... Elértem hát végre Bookhambe, s itt várt rám személyesen ez a megrögzött szentimentalista.

Száznolcvan centinél is magasabb volt, meglehetősen hanyagul öltözött (kertésznek nézhettem volna), sovány mint egy gerblye, s mérhetetlenül izmos. Ráncos arca csupa izom, már amennyi látszott belőle; hiszen bajuszt viselt és pofaszakállt, borotvált állal, mint Ferenc József császár. Megérthetik, hogy a pofaszakálla ebben a pillanatban erősen foglalkoztatott. Állam előre viszketni kezdett. Azonnal kezd? Még a végén elsírja magát, vagy valami ennél is rosszabb következik. Életfogytig tartó gyöngeségeim közé tartozik, hogy soha se tudtam elviselni, ha saját nembéliek megölelnek vagy megcsókolnak. (Mellesleg szólva férfitlan gyöngeség: Aeneas, Beowulf, Roland, Lancelot, Johnson és Nelson mit se tudott róla.)

Az öregember azonban láthatóan türtőztette magát. Kezet fogtunk, s bár harapófogóként megmarkolta a kezem, nem szorongatta soká. Néhány perccel később megindultunk az állomásról.

„Most végigmegyünk a Great Bookhamet és Little Bookhamet összekötő főúton”, mondta.

Titokban rápillantottam. Vajon rossz tréfának szánta ezt a földrajzi bevezetést. Vagy pedig így próbálta elrejtteni az érzelmeit? Arca azonban csupán mozdulatlan komolyságot tükrözött. „Beszélgetésbe fogtam” tehát azon a szánalmas módon, ahogyan ezt azokon az estélyeken megszoktam, s amint egyre inkább alkalmaztam apámmal szemben is. Elmondtam, mennyire meglepett a surrey-i táj. Sokkal „vadabb”, mint vártam.

„Megállj!” kiáltott rám Kirk olyan hirtelen, hogy elugrottam. „Mit értesz vadságon, s milyen alapon vártál mást?”

Azt feleltem, hogy nem tudom, s még mindig „csevegni” próbáltam. Ahogy egyik válaszomat a másik után darabokra szaggatta, lassan földerengett bennem, hogy tényleg ismerni akarja a véleményem. Nem csevegett, nem tréfált, nem kezelt félvállról – komolyan tudni kívánta. Rákényszerültem arra, hogy megpróbáljak komolyan válaszolni. Néhány lépés után kiderült, hogy

nincs világos és pontos fogalmam arról, hogy mit jelent a „vadság”, s így ha támadt is valami elképzelésem, annak kifejezésére ez a szó tökéletesen alkalmatlan. „Látod már”, zárta le Nagy Kopp, „hogy megjegyzésed értelmetlen?” Éppen duzzogni készültem, azt hittem, hogy a témát elejtjük. Soha életemben nem tévedtem ekkorát. Miután elemezte a kifejezéseimet, Kirk azzal folytatta, hogy egészében felelt elgondolásomra. Mire alapoztam elvárásaimat Surrey növényzetével és geológiájával kapcsolatban? Térképekre, fényképekre vagy könyvekre? Egyre sem tudtam hivatkozni. Eddig sohase jutott eszembe – ég óvjon tőle –, hogy a gondolataimat bármire is „alapozni” kellene. Kirk újra levonta a tanulságot – a legkisebb érzelmi felindulás nélkül, de parányit sem engedve annak, amit én jó modornak véltem: „Látod végre, hogy semmi jogod sincs bármilyen véleményt is formálni erről a témáról?”

Ekkor már körülbelül három és fél perce ismertük egymást; de ennek az első beszélgetésnek hangneme minden törés nélkül folytatódott mindazokban az években, amelyeket Bookham-ben töltöttem. El se tudtam volna képzelni groteszkebb ellentétét mind annak, amit apám emlékezete őrzött a Jó öreg Koppról. Ismerve apám törhetetlen igazságszeretetét, de azt is, hogy milyen különös átalakulásokon ment át minden igazság, amely értelméhez eljutott, biztosra veszem, hogy nem akart becsapni bennünket. De ha azt elhiszem, hogy Kirk valaha életében félrevont egy gyereket, és nyugodtan és természetesen odadörgölte a pofaszakállát a gyerekek arcához, akkor készpénznek vehetem azt is, hogy néha változtatott gyógy módján, s nyugodtan és természetesen tiszteletreméltó, tojáskopasz fejére állt.

Ha akadt valaha tisztán logikus elme, akkor Kirket annak mondhatjuk. Ha kicsit később születik, a logikai pozitivizmus híve lesz. Felháborítóan természetellenesnek találta azt az ötletet, hogy az emberi lények másra is használhatják hangképző szerveiket, mint arra, hogy igazságokat közöljenek és fedezzenek föl velük. A legmellékesebb elejtett megjegyzés is vitaalapul szolgált a számára. Hamarosan megismertem, miben különbözik háromféle nyitási formája. A „Megállj!” hangos kiáltásával az olyan szószaporítás zuhatagát vágta ketté, amelyet már egyetlen pillanattig sem tudott tovább túrni. Nem mintha a türelmét tette volna

próbára (erre sohase gondolt), hanem mert idővesztéségnék, a felvilágosítás késleltetésének érezte. A sietős, de nyugodtabb „Bocsánat!” (vagyis „Bocsásson meg nekem”) rendszerint olyan kiigazítást vagy hozzátételt vezetett be, amelyet csupán zárójeles megjegyzésnek szánt: ennek hozzáadásával még a megjegyzésem végül is igaznak bizonyulhat. A legbátorítóbban ez hangzott: „Hallgatlak”. Ez azt jelentette, hogy megjegyzésem értelmes, bár meg kell cáfolni. Méltónak bizonyult arra, hogy tévedésnek nevezzék. A cáfolat (ha idáig jutottunk) nyomban be is következett. Olvastam ezt? Tanulmányoztam amazt? Van-e statisztikai bizonyítékom? Gyűjtöttem-e tapasztalati adatokat? Így jutott el a csaknem kikerülhetetlen következtetésig: „Látod már, hogy így nincs jogod stb.?”

Némelyik fiú ettől bizonyára viszolygott volna. Én izletes marhasültként és erős sörként élveztem. Természetesnek tartottam, hogy bookhami szabad óráim „felnőtt beszélgetésben” teljenek el. Ehhez pedig, mint már tudják, nem is konyítottam. Az én tapasztalatom szerint politikáról, pénzről, halálról és emésztésről illett társalogni. Azt gondoltam, hogy ha majd idősebb leszek, akkor kifejlődik bennem ez az érzék, ahogy majd egyszer megkedvelem a mustárt vagy az újságolvasást (mineddig csalódnom kellett mindhárom elvárásomban). Én mindössze kétfajta beszélgetésre vágytam: amelyik tisztán a képzelet vagy tisztán az ész világában kalandozik. Olyan beszélgetésekre, amelyeneket Boxenről folytattunk a bátyámmal vagy a Walhalláról Arthurral, vagy pedig amelyeneket Gussie nagybátyámmal folytattunk a csillagászatról. A tudományokban sohasem juthattam volna messzire, mert minden tudomány ösvényén ott leselkedik az emberre a Matematika oroszlánja. De még a Matematikában is szívesen végeztem el mindazt, ami pusztán ésszerű következtetéssel elérhető (mint az egyszerű geometria). Az elveket felfogtam ugyan, de a válaszaim biztosan rosszul sikerültek. Tudós ugyan sohase váltott volna belőlem, a tudomány mégis éppen annyira vonzott, mint a képzelet, s szerettem a logikus következtetést. Kirk föllekesítette és kielégítette énem egyik oldalát. Itt számottevő témákról folytak a beszélgetések. Végre találtam egy embert, aki nem rólam gondolkodott, hanem arról, amit mondtam. Amikor két vállra fektetett, néha nyilván nyafogtam és nyakaskodtam, de

egészeben véve türtem az idomitást. Miután jónéhányszor tisztességesen kiütöttek a nyeregből, kezdtem megtanulni a védekezést és a támadást, és kifejleszteni szellemi izmaimat. Végül, ha nem beképzeltség ezt mondanom, nem megvetendő vívópartnerré váltam. Valóságos diadalünnepnek éreztem, amikor az az ember, aki annyiszor rámpiritott a pongyolaságomért, végül is a túlzásba vitt aprólékosság veszélyeire figyelmeztetett.

Ha Kirk pusztán pedagógiai eszközként használta volna fel könyörtelen dialektikáját, bizonyára ellenálltam volna neki. De nem is tudott máshogyan beszélni. Nem tisztelt se kort, se nemet. Folytonosan megrökönyödött azon, hogy akadhat ember, aki nem vágyik arra, hogy felvilágosítsák vagy kiigazítsák. Egyik tiszteletreméltó szomszédunk egy vasárnapi beszélgetés során ezt a kétségbevonhatatlannak látszó megjegyzést tette: „Nos, Mr. Kirkpatrick, sokféle részből áll a világ. Maga liberális, én pedig konzervatív vagyok. Természetes, hogy különböző szempontok szerint szemléljük az eseményeket.” Kirk így válaszolt: „Mire gondol? El akarja velem hitetni, hogy a liberálisok és a konzervatívok kukucsát játszanak a szögletes tényekkel az asztal szemközti oldaláról?” Ha egy friss szellemű látogató így próbált volna visszavonulni a témától: „Persze, tudom, hogy a vélemények eltérőek” – Kirk mindkét karját kitérve felkiáltott volna: „Egek ura! Nekem semmiről sincsen semmilyen véleményem.” Egyik kedvenc alapelve így hangzott: „Egyetlen garasért felvilágosítást kaphatsz, te mégis a tudatlanságot választod.” A legközségesebb metaforát is kétségbevonta, amíg valami keserű igazságot elő nem kotort a rejtekhelyéről. „Ezek az ördögi német kegyetlenségek –” „De az ördögöket nem a képzelet találja-e ki?” – „Nos, jó, akkor ezek a vadállati kegyetlenségek –” „De hiszen egyik vadállat se követ el ilyesmit –” „Hát akkor hogyan nevezük?” „Nem nyilvánvaló, hogy egyszerűen *emberinek* kell mondanunk?” Legfőbb megvetését az váltotta ki, hogy néha más igazgatókkal együtt konferenciákon kellett részt vennie lurgani igazgató korában. „Odajöttek, és megkérdezték: Hogyan járjunk el azzal a fiúval, aki ezt és ezt követi el?” „Egek ura! Mintha nekem valaha is lett volna eljárásmodom bárkivel vagy bármivel kapcsolatban.” Néhanapján, de csak ritkán, ironikussá vált. Hangja ilyenkor még súlyosabb lett, mint máskor, s csupán orr-

cimpáinak tágulása árulta el a titkot azoknak, akik ismerték. Ilyen hangulatban hangzott el ez a mondása: „A Balliol tanára a mindenség egyik legfontosabb teremtménye.”

El lehet képzelni, hogy Mrs. Kirkpatricknak nem lehetett a legkönnyebb élete: elgondolhatjuk például azt a jelenetet, amikor a férje valami furcsa félreértés folytán betoppant a nappaliba a felesége által bridzspartinak tervezett összejövetel kezdetén. Körülbelül fél órával később az asszony sokatmondó kifejezéssel az arcán a terem elhagyására kényszerült; sok órával később pedig a Nagy Kopp még mindig ott ült egy zsámlin a hét éves hölgy közepe, s azt követelte tőlük, hogy magyarázzák meg a szavaikat.

Azt mondtam, hogy csaknem egész lényét eltöltötte a logika. De nem mindenestül. Korábban presbiteriánusnak vallotta magát, most pedig ateistának. A vasárnapot a hét többi napjához hasonlóan a kertben töltötte munkával. Presbiteriánus ifjúságának egy különös vonása azonban megmaradt. Vasárnaponként mindig más, kicsit rendesebb ruhában dolgozott. Az ír presbiteriánusok eljuthatnak az istentagadásig, de oda nem, hogy a Szabadt napján is a hétköznapi ruhájukat viseljék.

Miután ateistának mondtam, gyorsan hozzá kell tennem, hogy a régi, száraz és fennkölt tizenkilencedik századi módon tartozott a „racionalizmushoz”. Hiszen az ateizmus ekkor tört be a világba, s vegyült össze a politikával. Az a névtelen adományozó, aki most istentelen újságokat küldözget nekem, nyilván a keresztényt szeretné megsérteni bennem; valójában azonban a hajdanvolt ateistát sértegeti. Szégyellem magam azért, hogy régi társaim, s (ami még többet számít) Kirk régi barátai ilyen mélyre süllyedtek, ahol most tartanak. Akkoriban más volt a helyzet. Amikor megismertem őt, Kirk ateizmusa főleg antropológiájában és pesszimizmusában nyilvánult meg. A *The Golden Bough* c. könyv hatott rá és Schopenhauer.

Az olvasó emlékezni fog rá, hogy saját ateizmusom és pesszimizmusom már egészen kifejlődött, mielőtt Bookhambe mentem volna. Itt csupán friss utánpótlást kaptam a már korábban elfoglalt álláspontom védelmére. De ez is csupán közvetve ért a gondolkodásmódom keresztül, vagy tőle függetlenül, a könyveit olvasva. Sohasem támadta a vallást jelenlétemben. Ez így történt,

bár ezt a tényt aligha lehet kiolvasni az életem külső körülményeiből.

Szombati napon értem Gastonsba (így hívták Kopp házát), s bejelentette, hogy hétfőn kezdjük el Homéroszt. Megmondtam neki, hogy az attikai görögön kívül soha egyetlen szót se olvastam, azt hittem ugyanis, hogy ha ezt megtudja, akkor néhány órán keresztül bevezet Homérosz epikai nyelvezetébe. Egyetlen hanggal válaszolt rá, amelyet annyiszor hallottam beszélgetéseink során, s talán így tudnám visszaadni: „Hahh!” Válasza meglehetősen nyugtalanított; hétfő reggel fölébredve így szóltam magamban: „Ma hozzálátunk Homéroszhoz! A kutyaфáját!” A név tiszteletet keltett bennem. Kilenckor munkához ültünk a kis emeleti tanulóban, amelyet hamarosan annyira megkedveltem. Egy divány állt benne (ezen ültünk egymás mellett, ha velem dolgozott), egy asztal meg székek (ezt használtam, ha egyedül dolgoztam), könyvespolc, gázkályha és Mr. Gladstone bekeretezett arcképe. Kinyitottuk a könyvünket az *Ilias* első könyvéél. Egyetlen szónyi bevezetés nélkül Kopp hangosan felolvasta körülbelül az első húsz sort, azzal az „űj” kiejtéssel, amelyet először hallottam. Smewgyhoz hasonlóan énekelve olvasott. Hangja kevésbé lágyan csengett, de mély torokhangjai, pergetett rrr-jei és változatos magánhangzói éppen annyira illettek a bronzkori epikához, mint Smewgy édesebb hangja Horatiushoz. Kirk ugyanis, bár sok évet töltött már Angliában, a legtisztább ulsteri nyelvet beszélte. Aztán lefordított, kevés, nagyon kevés magyarázattal, mintegy száz soronyit. Ekkora falatokat még sohase nyeltem le egyszerre klasszikus írótól. Amikor befejezte, átnyűjtotta nekem Crusius *Lexikonját*; csak annyit mondott, hogy amennyit csak lehet, vegyek át ebből a részből, s ezzel elhagyta a szobát. Furcsa tanítási módszernek látszik, de hatásosnak bizonyult. Eleinte csak nagyon rövid kis utakat tudtam megtenni azon a csapáson, amelyet elébem vágott, de minden nap messzebbre jutottam. Nemsokára az egész utat meg tudtam tenni. Aztán egy-két sorral tovább is léptem az ő végső pontján. Aztán verseny alakult ki köztünk, melyikünk jut messzebbre. Ekkortájt a sebességet szinte többre becsűlte a pontosságánál. Ebből az a remek hasznom támadt, hogy hamarosan hosszú szövegeket megértettem anélkül, hogy (akár gondolatban) lefordítottam volna; görögül kezdtem gondolkodni. Bármely

nyelv tanulásánál ezen a nagy Rubikonon kell átkelni. Akikben a görög szó csak addig él, ameddig a lexikonban vadásznak utána, hogy aztán egyik szót a másik után behelyettesítsék, azok csupán keresztretjvényt fejtenek, nem olvasnak görögül. Az ilyen mondatok értelmetlenek: „*Naus* hajót jelent.” A *naus* is és a *hajó* is ugyanazt a tárgyat jelentik, nem pedig egymást. A *naus* meg a *havis* meg a *naca* mögött egy sötét, vitorlákkal vagy evezőkkel felszerelt, felívelő gerincű, karcsú tömegnek kell megjelennie, anélkül, hogy bármilyen zavaró angol szó közbetolakodnék.

Kialakult a menetrendünk, amely azóta is eszményként rögződött belém, úgyhogy manapság is egy „normális” napot emlegetve (és azon sajnálkozva, mennyire ritkán adódik ilyen) mindig a bookhami mintára felépített napra gondolok. Ha rajtam állna, mindig úgy élnék, mint akkoriban. Mindig pontosan nyolckor reggeliznék, s kilenckor leülnék az íróasztalomhoz; hogy egyig ott irjak vagy olvassak. Ha tizenegy körül behoznának egy csésze jó teát vagy kávé, annál jobb. Az már nem esik annyira jól, ha ki kell lépnem a házból egy korsó sörre; hiszen az ember nem szívesen iszik egyedül, és ha összeakadok valamelyik barátommal a söntésben, akkor a szünet könnyen hosszabbra nyúlik a kijelölt tíz percnél. Pontosán egykor szolgálják fel az ebédet, s legkésőbb kettőkor már úton vagyok. Ritka kivételektől eltekintve, egyedül. A séta és a beszélgetés egyaránt nagy élvezetet jelent, de hiba összekötni a kettőt egymással. A saját zajunk túlharsogja a külső világ neszeit és csöndjét; a beszélgetés pedig csaknem szükségszerűen dohányzáshoz vezet, s ezzel már ki is kapcsoltuk a természetet, legalábbis ami az érzékszerveinket illeti. Csak olyan barátal szabad sétára indulni (a szünetekben Arthurban ilyenre talál-tam), aki pontosan osztozik veled a tájék minden hangulatában, annyira, hogy egyetlen pillantás, egy megállás, vagy akár egy csendes érintés elég ahhoz, hogy egymás tudára adjuk: közösen osztozunk a gyönyörködés örömeiben. Pontosán a sétából visszatéréskor kell megérkeznie a teának is, nem később negyed ötnél. A teát egyedül fogyasszuk, ahogyan Bookhamben ittam olyan (szerencsére gyakori) alkalmakkor, amikor Mrs. Kirkpatrick elment hazulról. (Kopp maga megvetette ezt az étkezést.) Az evés és az olvasás ugyanis csodálatosan összeillenek. Persze nem minden könyv alkalmas arra, hogy evés közben olvassuk. Csaknem

káromlásnak hatna például verset olvasni az asztalnál. Ilyenkor pletykás, könnyed könyvekre vágyódunk, amelyek bárhol felnyithatók. Ilyen használatra alkalmasnak ismertem meg Bookhamben Boswellt, Hérodotosznak egyik fordítását, Langtól *Az angol irodalom történetét*, a *Tristram Shandyt* s hasonlókat – mind kitűnően alkalmas ugyanerre a célra. Ötör újra lásson munkához az ember, egészen hét óráig. Aztán vacsora, majd itt az ideje a beszélgetésnek, vagy ennek híján valami könnyebb olvasmánynak. S ha az estét nem töltöd együtt a cimboráiddal (ilyenek pedig Bookhamben nem akadtak), akkor miért ne lehetnél ágyban már tizenegykor? De mikor írjon levelet az ember? Ne felejtsek, hogy a Kirkkel folytatott boldog életről meg arról az eszményi életről beszéltem, amelyet szívesen élnék, ha tehetném. A boldog élethez pedig lényegesen hozzátartozik az, hogy az embernek nemigen akad postája, és sohasem kell rettegnie a postás kopogtatásától. Azokban az áldott időkben csupán két levelet kaptam és írtam hetenként. Egyiket apámtól, s erre kötelességből válaszoltam, a másikat pedig Arthurtól, a hét legszebb ajándékaként, hiszen a papíron csak úgy szórtuk egymásra mindazt a gyönyörűséget, amely mindkettőnket megfertőzött. A bátyámtól, aki ekkoriban tényleges szolgálatát töltötte, ritkábban, de hosszabb leveleket kaptam, s eszerint válaszoltam is rájuk.

Ez hát az eszményem, s csaknem ilyenre sikerült akkoriban a valóság: „nyugodt, kiegyensúlyozott, epikurosi élet”. Nyilván a javamra szolgált, hogy szinte sohasem sikerült így élnem, hiszen ez az élet csaknem velejéig önző. Önző, nem pedig énközpontú: hiszen ebben az életformában az értelem ezernyi más dologra irányul, nem pedig önmagamra. A különbség nem jelentéktelen. Az egyik legboldogabb ember és legkellemesebb társ, akit valaha is ismertem, erőteljesen önző volt. Másrészt viszont ismertem igazi áldozatra képes embereket, akiknek az élete mégis nyomorúságot hozott önmaguknak és a környezetüknek, mivel az önsajnálát és az önvizsgálat töltötte ki minden gondolatukat. Mindkét állapot végül is elpusztítja a lelket. De addig inkább azt az embert kedvelem, aki mindenből a legjobbat igyekszik kiélni (még az én rovásomra is!), s aztán másról beszél, mint azt, aki szolgálatomra áll, de folyton önmagáról beszél, s akinek még a kedves-

sége is folytonos szemrehányás: állandóan sajnálatot, hálát és csodálatot követel magának.

Kirk persze nem csupán Homéroszt olvastatott velem. A két nagy szónokot (Démoszthenészt és Cicerót) nem lehetett elhagyni. Aztán következett Lucretius, Catullus, Tacitus, Hérodotosz, majd Vergilius, akit még nem tudtam igazán élvezni. Görög és latin fogalmazásokat kellett írnom. (Különös, hogy csaknem hatvan évet megértem úgy, hogy egyetlen szót se olvastam Caesartól.) Következett Euripidész, Szophoklész, Aiszkhülosz. Esténként franciául tanultam Mrs. Kirkpatricktól, aki úgy tanított, ahogyan Mr. Kirkpatrick Homéroszt. Csomó jó regényt átolvastunk ilyen módon, s hamarosan már magam is vásároltam francia könyveket. Azt reméltem, hogy az angol esszével is foglalkozunk, de ilyet Kirk sohase tanított – talán mert úgy érezte, hogy nem tudná elviselni az irományaimat, talán mert hamarosan megsejtette, hogy ebben a művészetben meglehetősen jártasságra tettem szert (amelyet ő nyilván lenézett). Jó egy hétig utasításokat is adott az angol olvasmányaimhoz, de amikor fölfedezte, hogy magamra hagyva sem fecsérlem el az időm, akkor teljesen szabadon engedett. Tanulmányaim során később belefogtunk a németbe és az olaszba is. Itt ugyanazzal a módszerrel dolgozott. Röviden ismertette velem a nyelvtant, megcsináltatott néhány feladatot, s aztán nekiugrottunk a Faustnak és az Infernónak. Az olasszal jól haladtunk. Nyilván a némettel is hasonló sikerrel haladtunk volna, ha tovább maradok nála. De túl hamar eljöttem, s a német tudásom mindig iskolaszintű maradt. Valahányszor nekifogtam, hogy ezt a mulasztást pótoljam, valami más, fontosabb feladat mindig elszakított tőle.

De Homérosszal kezdtünk. Napról napra és hónapról hónapra dicsőségesen nyomultunk előre, kiragadva Akhilleusz történetét az Iliasból; aztán félretettük a többi, s elolvastuk az egész Odüsszeiát. Addig jutottunk, hogy a könyv zenéje, a mondatait éltető tiszta, keserű ragyogás részemmé vált. Rajongásom persze meglehetősen romantikus színezetet kapott – hiszen gyerekkoromban William Morrison nevelkedtem. De ez az apró tévedés megővött a „klasszicizmus” jóval nagyobb tévedésétől, amellyel a humanisták becsapták a fél világot. Nem tudom tehát igazán sajnálni azt az időt, amikor Kirkét „bölcs feleségnek”, s minden

házasságot „boldogságnak” tartottam. Mindez nyomtalanul kiégett belőlem, s most már érettebben tudom élvezni az Odüsszeiát. A vándorlások ma pontosan annyit jelentenek, mint valaha; s ma még jobban élvezem a „szerencsés katasztrófának” (ahogyan Tolkien professzor mondaná) gyönyörű pillanatát, amikor Odüsszeusz letépi rongyait és megfeszíti íjár; de talán azokat a különleges családokat szeretem mindennél jobban, akik Püloszon és másutt élnek. Ahogyan Sir Maurice Powicke helyesen megjegyzi: „Minden korban éltek civilizált emberek.” Tegyük hozzá: „Minden korban barbárság vette körül őket.”

Közben pedig a délutánokon és vasárnap feltárult előttem Surrey. A szünetekben County Down, az iskolai év során Surrey – remek ellentétet alkottak egymással. Szépségük annyira szembeötlő, hogy még a bolond se kívánna versenyre kelni velük. Talán ez gyógyított ki egyszer s mindenkorra abból a veszedelmes hajlamból, hogy összehasonlítsak és mérícskéljek – ez a művelet kevés haszonnal jár műalkotások esetében is, de mérhetetlen kárt okozhat a természet élvezetében. Mindkettőt csak akkor élvezhetjük, ha egészen megadjuk nekik magunkat. Csukd be a szád; nyisd ki a szemed és a füled. Azt fogadd be, ami előtted áll, s ne azzal foglalkozz, hogy mi lehetne a helyén vagy mi található másutt. Ez legfőleg később következhet, ha egyáltalán jönnie kell. (S vegyük észre azt is, hogy bármi igazi jót sajátítunk is el, ezzel a keresztény élethez jutunk közelebb, vagy legalábbis annak az útját egyengetjük.) Surrey-ban az összetett tájék gyönyörködtetett leginkább. Írországi sétáim hatalmas horizontokat nyitottak eléem, ahol egyetlen szempillantással átfoghattam a szárazföldet és a tengert. Erről majd később beszélek. De Surrey-ban: tekervényes körvonalak, keskeny kis völgyek, csupa fa mindeütt; a falvak elrejtőztek az erdőkben és a völgyekben, mezei ösvények kanyarogtak mindenfelé; mélyedésbe vajt utak, erdőcskék és csalitok, annyiféle kunyhó, farmház és villa, hogy az egész sohase rajzolódtott ki világosan az elmémbe. Ahogyan naponta sétáltam benne, mindig ugyanazt az élvezetet váltotta ki, mintha Malory vagy a *Faerie Queene* labirintusában mászkálnék. Még ott is, ahol viszonylag tágasra nyílt ki a tájék, például ha a Polesdan Lacey-ről letekintettem a Leatherheadre és a Dorking völgybe – ott sem lehetett olyan tisztán áttekinteni, mint a wyver-

ni tájat. A völgy délfele egy másik völgybe kanyarodott belé, vonat zihált végig láthatatlanul egy erdővágáson, a szemközti gerinc elrejtette mélyedéseit és csúcsait. Mindez így látszott még nyári reggeleken is. De emlékszem azokra a csodálatos őszi délutánokra, a hatalmas, vén fák alatt meghúzódó mélységes csöndre, s különösen arra a pillanatra, amikor társaságunk (ezúttal nem egyedül sétáltam) egy szeszélyes formájú fatörzsről hirtelen észrevette, hogy már félórája körben járunk. Vagy egy fagyos naplementére Guildfordban. Télen, egyik szombat délután, amikor az orrom és az ujjaim már egészen niegdermedtek, s ezzel is fokozták a tea és a kandalló vonzását; s előttem állt az egész hétvégének minden olvasmánya, azt hiszem, olyan boldognak éreztem magam, amilyen boldog az ember egyáltalán lehet a földön. Különösen olyankor történt ez így, amikor valami új, régóta sóvárgott könyv várt rám.

Valamiről ugyanis megfeledkeztem. Amikor a postáról beszéltem, elfelejtettem megmondani, hogy csomagokat is hozott, nemcsak leveleket. Az én nemzedékem olyan áldásban részesült fiatalkorában, amit joggal irigyelnek tőlünk a mai fiatalok: az olcsó könyvek bő választékában nőttünk fel. Az Everyman kötetei mindössze egy shillingbe kerültek, s mindig lehetett kapni őket. De olcsón jutottunk hozzá a többi sorozatokhoz is. Minden megtakarított pénzemen könyvet rendeltem a Messrs. Denny könyvesboltjából. Bookhamben is azokat tartottam a legboldogabb napjaimnak, amikor a délutáni posta sötétszürke papírba burkolt takaros kis csomagot hozott. Milton, Spenser, Malory, Ronsard, Chénier, Voltaire, a *Beowulf* és *Gawain* és a *Zöld Lovag*, Apuleius, a *Kalevala*, Sidney *Arcadiaja*, és Morris csaknem mindegyik könyve kötetenként a kezembe került. Egyik-másik vásárlásom csalódást okozott, némelyik viszont felülmúlta a reményeimet, de a csomag kibontása mindig gyönyörűséges pillanat maradt. Ha ritkán eljutottam Londonba, akkor kellő tisztelettel néztem meg Messrs. Denny könyvesboltját a Stranden, hiszen annyi örömet kaptam innen.

Smewgy és Kirk volt a két legnagyobb tanárom. A középkorban szokásos kifejezésekkel azt mondhatnám, hogy Smewgy tanított meg a grammatikára és a retorikára, Kirk viszont a dialektikára. Mindketten azt adták meg nekem, ami a másiktól

hiányzott. Kirkből hiányzott Smewgy nyájassága és finomsága, viszont kitűnő humorral rendelkezett. Komor, saturnusi humor volt ez. Tényleg hasonlított Saturnusra – nem az itáliai mondák trónja fosztott királyára, hanem a furcsa vén Kronoszra, magára az Idő Atyára. A legkeserűbb, de egyben legtréfásabb dolgok akkor kerültek napvilágra, amikor hirtelen felállt az asztaltól (mindig legelsőnek), és a kandalló párkányán kezdett kotorászni egy hitvány dohányos szelencében a korábbi pipákban megmaradt dohány után, mert takarékosan mindezt újra felhasználta. Sok-mindennel tartozom neki, s tiszteletem iránta a mai napig se csökkent.

X. A SZERENCSE MOSOLYA

*Földek és folyók, mennyek és földek
Mosolya tekint rám, segítve sorsom*
Spenser

Amikor Wyvernt fölcseréltem Bookhammel, akkor a bátyám barátságát is fölcseréltem Arthuréval. Amint tudják, a bátyám Franciaországban szolgált 1914-től 1916-ig, vagyis bookhami időszakom idején. Ritka időközönként váratlanul megjelent szabadságra a fiatal tisztek minden dicsőségével, az én szememben korlátlan vagyon birtokosaként, hogy magával ragadjon Írországba. Addig ismeretlen luxus ragyogta be ezeket az utazásokat: elsőosztályon meg hálókocsiban utaztunk. Megérthetik, hogy kilencéves korom óta évente hatszor keltem át az Ír-tengeren. Bátyám hazatérései mostanában még külön hazautazásokat is jelentettek a számomra. Ez a magyarázata annak, hogy az emlékezetem hajók képével van tele, ami szokatlan a magamfajta embernek, aki oly keveset utazik. Csak be kell hunynom a szememet, s máris fel tudom idézni ezeket a képeket, sőt néha akaratlanul is elébem tolulnak: a frissen mosott hajó fénylő oldala, a csillagokra meredő mozdulatlan árboc, miközben a víz elsiklik mellettünk, a sárgászöld hosszú rés a hajnali vagy alkonyi égbolton a hideg, szürkészöld víz fölött, vagy a szárazföld meghökkentő színjátéka, amint feléje közeledünk, az üdvözlésünkre felénk siető hegyfokok, a szárazföld belsejében húzódó hegyek különös hullámozása, majd végső eltűnése.

Ezek az utak persze nagy örömet okoztak. A Wyvern körül támadt nézeteltéréseinket már rég elfelejtettük, mielőtt a bátyám Franciaországba ment. Hallgatólagosan mindketten egyértettünk abban, hogy a számunkra engedélyezett rövid időkben gyermekkorunk legszebb időszakát elevenítjük föl. Mivel a bátyám akkoriban egészségügyi alakulatnál szolgált, ami akkoriban biztonságos helynek számított, nem féltettük őt annyira, mint aho-

gyan a legtöbb család tette abban az időben. A tudatalattinkban nyilván jobban aggódtunk érte, mint amennyit a tudatunk elárult belőle. Ez magyarázza talán azt az élményt, amelyet egyszer, de talán többször is átéltem. Nem valami baljós hiedelem vagy álom tört rám, hanem inkább élmény, belső kép, lidércnyomás, amely az egyik keserves téli éjszakán Bookhamben úgy villantotta elém a bátyámat, hogy ott kódorog a kertben, és kiált – vagy inkább csak szeretne kiáltani, de mindössze egy denevér nyöszörgése szakad ki belőle, ahogy Vergilius mondja: „*Inceptus clamor frustratur hiantem.*” („Elhallgat, de tovább mozog ajka.” Ford. Lakatos I.) Az egész képet valami baljós légkör borította be, amelytől mindig rettenetesen irtóztam: a haláltáncnak, s valami erőtlen, gonosz, reménytelen fájdalomnak a keveréke – a pogány Alvilágnak nyomasztó rettenete.

Arthurral úgy kezdődött a barátságunk, hogy fölfedeztük, mennyire azonos az izlésünk egy területen. De azért eléggé különböztünk ahhoz, hogy segíthessük is egymást. Az ő otthoni élete éppen az ellentéte volt az enyémnek. Szülei a Plymouth Testvérek társaságához tartoztak; a legkisebb gyerekként nőtt fel népes családjában; otthonuk mégis olyan csöndes volt, amilyen hangos a miénk. Ekkoriban egyik bátyjának az üzletében dolgozott, de törekény egészsége miatt egy-két betegsége után abbahagyta ezt a munkát. Sokféle tehetség rejtett benne: jól zongorázott, a zeneszerzésbe is belekóstolt, s szépen festett is. Egyik legkorábbi ter-
vünk arra irányult, hogy operapartitúrát készít a Loki Boundhoz – ötletünk persze boldog kérészélet után fájdalommentesen ki-
múlt. Az irodalomban erősebben vagy legalábbis tartósabban hatott rám, mint én öreá. Legnagyobb hibájául azt róttam fel, hogy nemigen szerette a költészetet. Valamennyit sikerült javitanom ezen, de kevesebbet, mint akartam. Ő viszont velem együtt rajongott a mitológiáért és a tündérvilágért, ebben tökéletesen egyetértettünk. Emellett azonban szeretett valami mást is, s ez belőlem korábban hiányzott, ő viszont, igen nagy hasznomra, egész életemre kihatóan megfertőzött vele. Szerette a „jó, megbízható, régi könyveket”, ahogyan ő nevezte: a klasszikus angol regényírókat. Meglepő, mennyire kerültem őket, mielőtt Arthurral megismerkedtem volna. Apám rábeszélte arra, hogy olvassam el a *The Newcomes* c. regényt, pedig akkor még túl fiatal voltam

hozzá, s nem is próbálkoztam újra Thackeray-vel, amíg Oxfordba nem kerültem, Ma se rajongok érte, nem azért, mert prédikál, hanem mert rosszul prédikál. Dickensre rettegéssel néztem: ez az érzés akkor keletkezett bennem, amikor még olvasni se tudtam: könyveinek az illusztrációit nézegettem, s azok váltották ki belőlem. Ma is ártalmasnak tartom őket. Az ő könyveiben – éppen úgy mint Walt Disney-nél – nem a csúnya figurák csúnyasága árulja el a titkot, hanem azok a vigyorgó babák, amelyek rokonszenvünkre tartanak számot (Nem mintha Walt Disney nem állna jóval fölötte Dickens illusztrációinak). Scott-tól csak néhány középkori regényét ismertem, vagyis a leggyöngébb műveit. Arthur hatására ekkoriban elolvastam a legjobb történelmi regényeit, a Brontëk és Jane Austen összes regényeit. Remekül kiégyesítették az én többnyire fantasztikus olvasmányaimat, s mindegyik fokozta az érdekességet azzal, hogy ellentétben állt a másikkal. Arthur megtanított arra, hogy pontosan azokban a tulajdonságokban rejlik a vonzerejük, amelyek miatt én visszariadtam tőlük. Amit én zsúfoltnak vagy közönségesnek mondtam, azt Arthur „otthonosságnak” nevezte – egyik kulcsszavát idéztem ezzel. Nem egyszerűen háziasságra gondolt, bár ez is belejátszott. Azokra a gyökerekre utalt, amelyek a legegyszerűbb életményeinkhez kapcsolják őket, az időjáráshoz, az ételhez, a családdhoz, a szomszédainkhoz. Véget nem érően tudott gyönyörködni a *Jane Eyre* kezdő mondatában, vagy Hans Andersen egyik elbeszélésének kezdetében: „Zuhogott az eső, nem fér hozzá kérség.” A Brontëk „csermely” szavát mindig ünnepelte; de ugyanígy az iskolai és a konyhai jeleneteket. Az otthonosság szeretete nem szorítkozott az irodalomra. A való élet jeleneteiben is ezt kereste, s engem is megtanított rá.

A természet iránti vonzalmam mindeddig beszűkülten romantikus maradt. Eddig csaknem kizárólag az érdekelt, ami félelmes volt vagy hátborzongató, elsősorban pedig távoli. A hegyeket és a felhőket különösen élveztem. Az ég akkor is, ma is a tájképem legfőbb részét alkotja, és jóval korábban, hogy a *Modern festők* könyvében fajták szerint csoportosítva és elnevezve rájuk találtam volna, én már nagyon figyelmesen tanulmányoztam a cirrus, a cumulus és az esőfelhők különböző jellegzetességeit és magasságát. Ami pedig a földet illeti, az a tájék, ahol felnőttem, mindennel

rendelkezett, ami a romantikus hajlamot erősítheti, s így is hatott rám azóta, hogy először kipillantottam az elérhetetlen Green hegyekre a gyerekszoba ablakából. Azoknak az olvasóknak, akik ismerik ezt a tájéket, elegendő annyit mondanom, hogy leginkább a Hollywood hegyeket szerettem – azt a szabálytalan sokszöget, amely úgy jön létre, ha légvonalban összekötöm Stormontot Comberrel, Combert Newtownards-szal, Newtownards-et Scrabóval, Scrabót Craignantlettel, Craignantletet Holywooddal. Alig tudom elképzelni, hogy mindezt hogyan tudnám érzékeltetni az idegekkel.

Először is a délangol izlés szerint sivárnak kell mondanom. Az erdők, mert ez is található itt, főleg kis fákból állnak, berkenye, nyír és alacsony fenyő. A mezők kicsinyek, árkok szabdalják fel őket, egyenetlen alacsony bozóttal a tetejükön. Rekettymbokrok között sziklák kandikálnak elő. Meglepően sok elhagyott kis kőbánya található erre, dermedt vízzel tele. Szinte mindig szél füttyörész a fűben. Ha szántani látsz valakit, mögötte sirályok repkednek, s a barázdákból csipegetik a magot. Nincsenek mezei ösvények vagy kitaposott utak – de ez mit sem számít, hiszen mindenki ismer – vagy ha nem ismernek téged, akkor ismerik a családot: és tudják jól, hogy be fogod csukni a kaput s nem gázolsz bele a vetésbe. A gomba ma is közös jószág, mint a levegő. A talaj nem olyan gazdag csokoládébarna vagy okkersárga, mint Anglia egyes részein: sápadtabb – ahogyan Dyson nevezi, „az ősi, keserű föld”. De a fű puha, dús és édes, és a földszintes, kék palával fedett, fehérre meszelt házikók beragyogják az egész tájéket.

Ezek a dombok nem túl magasak ugyan, mégis messze, változatos tájra lehet ellátni róluk. Állj meg az északkeleti szélén, ahol a lejtők meredeken ereszkednek alá Holywoodba. Alattad terül el a Lough egész tájéka. Az Antrim partvidék élesen fordul északra, majd nyoma vész. Zölden, s szerényebb méreteken a Down dél felé kanyarog. A kettő között fut ki a tengerre a Lough, s ha tiszta időben gondosan körül nézel, akkor Skóciáig is elláthatsz: fantomszerű árnyékként jelenik meg az ég alján. Menjünk tovább délnyugatra. Álljunk meg egy magányos házikónál, amely odalátszik apám házának ablakából. Innen belátni az egész külvárost; mindenki pásztorkunyhónak hívja, bár felénk nemigen

laknak pásztorok. Még mindig a Lough-ra nézünk le, de a torkolatát és a tengert elrejtí az a hegyhát, amelyikről jöttünk, s amit látni belőle, úgy látszik, mintha szárazföldre zárt tó lenne. Itt jutunk el azoknak az ellentéteknek az egyikéhez, amelyek oly mélyen belém vésődtek – Nifheim és Asgard, Britain és Logres, Handramit és Harandra, levegő és éter, az alsó világ és a felső. A látóhatáron itt az Antrim hegyek húzódnak – egyetlen szürkés-kék tömbnek látszik az egész, bár napos időben a Cave heggyen fölfedezhetjük a választóvonalat az út kétharmadáig felhúzódo zöld lejtők és a látványt lezáró fehér sziklák között. Ez az egyik szépség; s ahol állsz, ott tűnik elé a másik, egészen másfajta, de még drágább és kecsesebb – napsütés, fű és harmat, kukorékoló kakasok és gágogó libák. A kettő között, a lábaddal húzódo völgy alján, gyárkémények erdeje, és daruk, óriás daruk emelkednek a magasba a ködréteg mélyéből: itt fekszik Belfast. A zaj folytonosan fölfelé morajlik, a villamosok sivító csikorgása, a lovak dobogása az egyenetlen úttesten, s mindezeket túlharsogva a nagy hajógyárak ziháló dobogása. S mivel egész életünkben ezt hallgattuk, számunkra nem töri meg a dombtető békéjét; sőt inkább kiemeli, elmélyíti az, ellentétet, kihegyezi a kettősséget. Lenn, ebben a „füstös börtönben” bújik meg valahol az a gyűlölt iroda, ahová Arthurnak, aki kevésbé szerencsés nálam, holnap vissza kell térnie: hiszen csak ritka szüneteink teszik lehetővé számunkra azt, hogy hétköznapi reggel együtt itt álljunk. Ott lenn pedig mezítlábas öregasszonyok, az „italbolt” ajtaján ki- és bebotorkáló részek (Írország ezzel a szörnyűséggel helyettesíti az angol kocsmákat), agyonhajszolt lovak, megkeményedett arcú gazdag hölgyek – az a világ, amelyet Alberich létrehozott, amikor megátkozta a szerelmet, s gyűrűvé hajlította az aranyat.

Lépünk egy kicsit tovább – csak két szántót meg egy ösvényt szelünk át, s felkapaszkodunk a távolabbi oldalon a part tetejére – ahogy itt dél felé s kicsit keletre pillantunk, újra másik világ tárul elé. Nézzenek itt egyszer körül, s akkor merjenek elítélni a romantikus hajlamomért, ha tudnak. Hiszen ez a tájék egyszerűen ellenállhatatlan, itt nyílik az út a világ végére, a vágódás földjére, a szív áldott fájdmába. Itt pillantunk le a Down síkságára, ha lehet így nevezni, s azon túl a Mourne hegységre.

K. – vagyis Quartus bácsinak második leánya, a Walkür – ma-

gyarázta el nekem először, hogy milyen is igazában ez a Down síkság. A következő használati utasítás nyomán képzelhetik el. Vegyenek néhány közepes nagyságú burgonyát, és fektessék le (egy rétegben) egy laposfenekű bádogtepsibe. Szórjanak laza földet rájuk, amíg a burgonyák eltűnnek, a formájuk azonban megmarad. A köztük levő rések így természetesen földmélyedésekké változnak. Ezután nagyítsák ki az egészet akkorára, hogy ezek a rések akkorává nőjjenek, hogy beléjük férjen egy-egy patka, s egy halom fa. Aztán, színezésül, változtassuk át a barna földet változatos színű mezőkre, kicsiny szántókra (néhány hektár csupán egy-egy), az egymást szokásos módon felváltó vetésekkel, füvekkel, tarlókkal. Így megkaptuk a Down síkságának a képét, amely csak olyan értelemben síkság, hogy ha nagyon hatalmas óriások lennének, akkor tekintenénk síknak, de járkálni nagyon nehéz rajta: olyan, mintha macskakövekkel volna kirakva. S most gondoljanak arra, hogy mindegyik házikó fehér. Az egész tájék mintha nevetne ezektől a kis fehér pöttyektől; olyan, mint a nyári tengeren a friss szélben felhabzó hullámok taréja. Fehérek az utak is; nem létezik még aszfalt. S mivel az egész ország a kicsiny dombok kavargó demokráciája, ezek az utak minden irányba szerteágaznak, feltűnnek s újból elenyésznek. De nem szabad rávetíteni erre a tájékra a kemény angol napfényt; tegyék sápadtabbá, lágyítsák el kissé, vágják le a fehér cumulusfelhők széleit, fedjék be párálló sugarakkal, mélyítsék el, tegyék oldottabbá. S mindezeket túl képzeljék el a hegyeket: olyan távoliak, hogy fantasztikusan fölmeredni látszanak a látóhatár legszélén. Nem csatangolnak szerteszét. Meredeken, tömören, hegyesre lesarkítva állnak össze egyetlen tömbbé. Mintha semmi közülük se volna a kicsiny dombokhoz és kunyhókhoz, amely elválaszt tőlük. Néha kékek, néha lilák; de igen gyakran áttetszőnek látszanak – mintha hatalmas fátyolszövegetek hegyformára vágtak volna szét, ezeket aggatták volna föl, úgyhogy áttetszik rajtuk a háttérből a láthatatlan tenger csillogása.

Áldott jónak tartom azt is, hogy édesapám nem vett autót, bár már a legtöbb barátunk igen, s néha el is vittek kocsikázni. Ez azt jelentette, hogy ezeket a távoli tájakat meg is látogathattam anynyiszor, hogy konkrét élmények fűztek hozzájuk, s nem csupán elérhetetlen vágyak. A mindennapok számára mégis éppen olyan

megközelíthetetlenek maradtak, mint a hold. Nem adatott meg nekem az a halálos hatalom, hogy bárhová elrohanjak, ahová kedvem szottyan. Emberi léptékkal mértem a távolságokat, a két lábán járó ember léptékével, nem pedig a belső égésű motorok mértékével. Nem tehettem meg, hogy a messzeség fogalmát megfosszam virágaitól. Cserében „végtelen gazdagságot” birtokoltam, amelyben a motorosoknak csupán „kicsiny hely” jutott. A modern közlekedés legigazibb és legszörnyűbb következménye, hogy „megszünteti a távolságot”. Valóban így van. Megsemmisíti az egyik legcsodálatosabb ajándékunkat. Gonoszul leértékeli a távolság értékét, úgyhogy a mai fiú százmérföldeket utazik, mégis kevesebbet él át abból a felszabadulásból, zarándoklásból és kalandból, amelyet nagyapja tíz mérföldes távon is átértett. Más persze, ha valaki gyűlöli a távolságot, és tudatosan kívánja megsemmisíteni. Miért nem bújik bele rögtön a koporsójába? Ott éppen elég kevés hely jut a számára.

Így gyönyörködtem a természetben, mielőtt Arthurral találkoztam, s ő mindezt megosztotta velem és meg is erősítette. De az Otthonosság utáni vágyával mást is megtanított észrevenni. Nélküle sohasem ismertem volna meg a közönséges zöltségek szépségét, amelyet mi a fazékba száműzünk. „Ágyások”, szokta mondani „közönséges káposztaágyások – mi lehet ennél szebb?” Igazat kellett adnom neki. Pillantásomat nemegyszer lecsalogatta a horizontról, csak azért, hogy keresztülnézzek egy sövény hasadékan, vagy szemügyre vegyek egy szürke macskát, amint bepréselődik a csűr ajtaja alatt, vagy egy hajlott öregasszonyt, ráncos, nagyanyós arcával, amint üres vödrével visszafelé ballag a disznóóltól. De azt szerettük legjobban, ha az Otthonos és a nem otthonos éles ellentétbe kerül egymással; ha egy kis konyhakert meredeken nekiszaladt a rekettyével és bozóttal körülvett termékeny földdarabnak, vagy amikor egy töredezett bányató tűnt fel a baloldalon holdfölkeltkor, miközben a jobboldalon egy házikó füstölő kéménye és világos ablakai éjszakai nyugovóra készülődtek.

Eközben Európában folyt tovább az első világháború ostoba mészárlása. S ahogy ez egyre tovább tartott, s ahogy egyre inkább megláttam, hogy eltarthat addig is, ameddig én katonaköteles korba jutok, rákényszerültem egy olyan elhatározásra, amelyet

a törvény kivett a korombéli angol fiúk kezéből. Írországban ugyanis nem soroztak be bennünket. Akkor se túlságosan kérkedtem azzal, hogy rászántam magam a katonaságra, de ez a döntés, úgy éreztem, fölmentett attól, hogy még tovább törődjek a háborúval. Arthur számára ez a kérdés föl se merült, mivel a szíve reménytelenül alkalmatlanná tette a katonaságra. Ennek megfelelően aztán félretettem a háború kérdését, olyan mértékben, hogy egyesek talán szégyenletesnek, mások hihetetlennek fogják tartani. Lesz, aki a valóságtól meneküléssel vádol majd. Állítom, hogy inkább megalkudtam a valósággal, meghúztam a határvonalakat. Azt mondtam a hazámnak: „Annak idején megkaphatod, de nem korábban. Meghalok a háborúitokban, ha szükséges, de addig a magam életét akarom élni. Megkaphatjátok a testemet, de a lelkemet nem. Részt veszek a harcaitokban, de nem olvasok róluk.” Ha ez a magatartás mentegetőzésre szorul, akkor azt kell mondanom, hogy az iskolai élettől elkinzott gyerek szükségszerűen megtanulja, hogy a jövőjével helyesen gazdálkodjék. Kétségbeesne, ha hagyná, hogy a közeledő iskolai év beszüremkedjék a szünidejébe. A Hamilton vér mindig megoltalmazott a Lewis természettől; éppen eleget láttam az önkínzó alkatokból.

Nem kétséges, hogy ha helyes magatartást követtem is, mégis vitatható az a bennem meghúzódó háttér, amelyik ezt oly könnyűvé tette. Mégsem tudom sajnálni, hiszen ezáltal megmenekültem attól, hogy az időmet és az értelmemet arra pocsékoljam, hogy belemerülök a háborús hírek olvasásába, vagy pedig túl az udvariasság kimért és kötelező mértékén igazán belekapcsolodom a háborúról folyó beszélgetésekbe. Nagyon rosszul használja fel az értelmét az, aki katonai tudás és jó térképek nélkül olvas beszámolókat különböző csatákról: ezek a beszámolók már eltorzultak, mire elérnek a főhadiszállásra, tovább torzulnak, mielőtt onnan kijutnak, aztán úgy áll össze az újságírók értesüléseiből, hogy megpróbálja elhíttetni azt, amit másnap majd megcáfolnak. Az olvasó így folytonosan retteghet és reménykedhet a bizonytalan bizonyítékok közepette. Szerintem még békeidőben is tévednek azok, akik az iskolásfiúkat újságolvasásra akarják biztatni. Amit a tizenéves elolvas bennük, arról húszéves korára csaknem mindig kiderül, hogy a hangsúlyok, a magyarázatok,

nemritkán maguk a tények is megváltoztak, s legtöbbször minden jelentőségét elveszítette. Vagyis el kell felejtenie szinte mindazt, amire emlékezik. De könnyen belészívódhatott a közönséges izlés és szenzációhajhászás gyógyíthatatlan betegsége, s az a nyomorúságos szokás, hogy cikkről cikkre ugrálva keresgéljék, hogyan vált el valamelyik színész-nő Kaliforniában, siklott ki egy vonat Franciaországban, s születtek négyesikrek Új-Zélandon.

Boldogabban éltem, mint valaha. A tanév eleje óta minden fulánkot kihúzgáltak belőlem. De a szünetre hazaérkezés mégis olyan gyönyörűséges maradt, mint korábban. A szünetek egyre boldogabbá váltak. Felnőtt barátaink, s főleg unokanővéreim Mountbrackenben, most kevésbé felnőttnek látszottak – hiszen a nálunk közvetlenül idősebbek visszafelé vagy lefelé nőnek, hogy egyszer korban összetalálkozzunk. Sok vidám összejövetelel vettem részt, sok jó beszélgetésben. Fölfedeztem, hogy Arthuron kívül mások is szeretik azokat a könyveket, amelyeket én. A szörnyű régi „társadalmi kötelezettségek”, a táncok véget értek, mivel apám most már megengedte, hogy visszautasítsam a meghívásokat. Most már csak kellemes alkalmakra mentem el, az embereknek egy igen szűk körében, akik egymással mind rokoni vagy szomszédi kapcsolatban álltak, vagy pedig (legalábbis az asszonyok) valaha egy iskolába jártak. Szégyellem felsorolni őket. Mountbrackenről kellett beszélnem, mivel az életem történetét enélkül nem mondhattam volna el. De ezen túl nem kívánok menni. Tolakodásnak érzem a barátomat dicsérni. Nem beszélhetek hát itt Janie M.-ről vagy az édesanyjáról, sem Billről és a feleségéről. A regényekben a vidéki-külvárosi társaságot többnyire a kelleténél sötétebben ábrázolják. Én másnak ismertem meg őket. Azt hiszem, hogy mi, Strandtown és Belmont lakói legalább annyi kedvességet, szellemességet, szépséget és izlést mondhattunk magunkénak, mint bármelyik ekkora embercsoport, amellyel valaha is találkoztam.

Ottthon apám és én közöttem továbbfolytatódott a szívélyes látszat és a tényleges elszakadás. Minden szünetre kicsit világosabb gondolkodásmóddal s beszédstílussal tértem vissza Kirktól, s ez fokozatosan egyre lehetetlenebbé tette azt, hogy bármilyen valódi beszélgetést folytassak apámmal. Túl fiatal és nyers voltam ahhoz, hogy értékelhettem volna az érem túlsó oldalát, hogy

megbecsüljem azt a gazdag (bár csapongó) termékenységet, apám értelmének gazdag zubogását, nagyvonalúságát és humorát is, szemben Kirk száraz, szinte halálos éleslátásával. Az ifjúság kegyetlenségével hagytam, hogy ingereljenek apám olyan tulajdonságai, amelyeket más idős emberekben azóta már szeretetreméltó gyarlóságnak érzek. Oly sok áthághatatlan félreértés tornyosult közénk. Egyszer apám jelenlétében kaptam kézhez a bátyám egyik levelét. Ő azonnal látni kívánta. Kifogásolt benne néhány megjegyzést valaki másról. Azzal vettem védelmembe őket, hogy ez a levél nem neki szólt. „Micsoda számárság”, felelte apám. „Tudta, hogy megmutatod nekem a levelet, s azt is akarta, hogy mutasd meg nekem.” Valójában pedig, s ezt jól tudtam, a bátyám könnyelműen arra az eshetőségre számított, hogy apám távollétében kapom meg a levelet. Ez azonban apámnak eszébe se jutott. Nem akarta a maga tekintélyével szétrombolni a magánterületre való igényünket. El se tudta képzelni, hogy ilyen igény bárkiben is feltámadhat.

Apámhoz való kapcsolatomban magyarázhatja meg (bár nem menti föl) életem egyik leggonoszabb tettét. Megengedtem, hogy fölkészítsenek a konfirmációra és konfirmáltam, és először magamhoz vettem az úrvacsorát, tökéletesen hitetlenül, színjátékból. Saját kárhozatomat ettem és ittam meg ekkor. Amint Johnson rámutat, ahol a bátorság hiányzik, ott egyik erény sem marad épségben, hacsak nem véletlenül. A gyávaság kétszínűségbe sodort, a kétszínűség pedig istenkáromlásba. Az igaz, hogy akkorig nem tudtam, nem is tudhattam, mit is teszek valójában: de azt nagyon jól tudtam, hogy a legnagyobb ünnepélyességgel hazudok. Lehetetlennek látszott, hogy elmondjam apámnak valódi nézeteimet. Nem mintha mennydörgött és villámlott volna, mint a hagyományosan konzervatív szülő. Ellenkezőleg (először), a legnagyobb kedvességgel válaszolt volna. „Beszéljük meg az egész dolgot”, mondta volna. De képtelenség lett volna beláttatni vele a maga igazi álláspontját. Rögtön elvesztettük volna a fonalat, s az idézetekbe, anekdotákba, emlékezőeskbe csomagolt válasz, amely rázműdult volna, az én szememben akkor fabatkát sem ért volna – az angol Biblia szépsége, a keresztény hagyományok, érzések és jellemek szépsége. Ha pedig mindezzel kudarcot vall, s én még mindig megpróbáltam volna világossá tenni a ma-

gam szempontjait, akkor harag fejlődött volna ki közöttünk: mennydörgés az ő részéről, durcás dünyögés az én részemről. S ha egyszer fölvetettük a témát, soha többé nem tudtunk elszakadni tőle. Persze mégis inkább meg kellett volna kockáztatni mindezt, mint úgy cselekedni, mint én. De abban az időben ezt lehetetlennek tartottam. A szír kapitánynak megbocsátották, hogy meghajolt Rimmon házában. Én azoknak a tömegébe tartozom, akik meghajoltak az igaz Isten házában, bár nem tartották őt többnek Rimmonnál.

A hétvégék és az esték szorosan odaláncoltak apámhoz, s ezt viszontagságnak könyveltem el, hiszen éppen ebben az időben tudtam volna a legkönnyebben találkozni Arthurral. A hétköznapiak bőven elláttak a magány óráival. Persze, Tim társaságában, akiről már korábban kellett volna említést tennem. Timnek hívták a kutyánkat. Az ír terrierek között elvihette volna a hosszú élet nagydíját, hiszen már akkoriban is velünk élt, amikor még Oldie iskolájába jártam, s csak 1922-ben pusztult el. De Tim társasága nem jelentett túl sokat. Abban már réges-régen megállapodtunk, hogy nem kell elkísérnie sétáimra. Jóval nagyobbakat jártam, mint neki tetszett, mivel ekkor már négy lábon járó párnához vagy inkább hordóhoz hasonlított. Meg aztán olyan helyekre is elmentem, ahol szintén akadtak kutyák. S bár Tim nem mondható gyávanak (láttam, amint démonként harcolt a saját területén), de utálta a kutyákat. Ha eljött velem sétálni, üzembiztosan eltűnt, amikor a távolban meglátott egy kutyát a bokrok mögött, hogy félszáz méterrel odább bukkanjon elő. Iskoláséveink alatt formálódott ki az értelme, s talán tőlünk tanulta meg, hogy úgy viselkedjen a többi kutyával, mint mi a többi fiúval. Mostanra már nem a gazda és kutyája viszonyában álltunk; inkább két jóbarát, aki ugyanabban a hotelban vendégeskedik. Rendszeresen találkoztunk, együtt töltöttük a nap egy részét, majd egymás iránti tisztelettel váltunk szét, s ment ki-ki a maga útjára. Azt hiszem, egyetlen barátja akadt a maga fajtájából, egy redszetter a szomszédban, igen tiszteletre méltó, középkorú kutya. Talán jó hatást tett rá. Hiszen szegény Tim, bár én szerettem, a legfegyelmetlenebb, legműveletlenebb és legotrombább lény volt, amely valaha négy lábon járt. Sohasem engedelmeskedett pontosan, de néha azért egyetértett velem.

Az üres házban boldogan teltek a hosszú órák írással és olvasással. A romantikusok közepén jártam ekkor; olyan alázat élt bennem (olvasóként), amit soha nem szereztem vissza később. Némelyik vers nem tetszett annyira, mint a többi. De sohasem jutott eszembe, hogy ezek esetleg rosszabb versek, csupán azt gondoltam, hogy befáradtam a szerzőbe, vagy pedig nem vagyok a kellő hangulatban. Az Endymion hosszadalmasságát egyedül magamnak tulajdonítottam. Keats érzékletességének „ájuldozó” jellegét megpróbáltam megszeretni, végül is hiába. Azt gondoltam – bár már elfelejtettem, miért –, hogy Shelley bizonyára jobb Keatsnél, és sajnáltam, hogy én mégis kevésbé szeretem. De kedvenc szerzőmnek William Morrist tartottam ebben az időben. Először idézeteket olvastam tőle az Északi Mitológiáról szóló könyvekben; így jutottam el a *Sigurd the Volsunghoz*. Ténylegesen nem tetszett annyira, mint szerettem volna, de azt hiszem, ma már tudom, miért. A ritmusa nem elégítette ki a fületem. De aztán Arthur könyvespolcán rábukkantam a *The Well at the World's End* c. könyvére. Belenéztem – elolvastam a fejezet-címeket – aztán belemélyedtem, és másnap már kiszaladtam a városba, hogy megvegyem én is magamnak. Mint annyi egyéb új lépést, ezt is részben újjászületésnek éreztem – a „fölfegyverzett lovagok” tértek vissza kisgyermekkoromból. Ezután elolvastam csaknem minden művét, amelyhez hozzájutottam. Új gyönyörűségem növekedését jól jelzi az, hogy hirtelen fölfedeztem – s csaknem hűtlennek éreztem magam érte –, hogy William Morris levelei legalább akkora mágikus erővel vonzanak, mint Wagneréi.

Arthur tanított meg arra is, hogy szeressem a könyvek külső formáját. Mindig tisztelte őket. Bátyámmal együtt lelkifurdalás nélkül felhasogattunk egy létrát; de ha foltot vagy számfűlet raktunk volna egy könyvre, akkor mélységesen szégyelltem volna magam. Arthur azonban nemcsak tisztelte a könyveket, hanem elragadtatással vette őket kézbe – hamarosan én is. A lap kiállítása, a papír tapintása és illata, a különböző hangok, ahogyan a lapok megszólalnak, ha a könyvet forgatni kezdem – mindez érzéki gyönyörűséggel töltött el. Itt fölfedeztem Kírk egyik gyönyörűségét. Hányszor végigszaladt a hátamon a hideg, amikor valamelyik új klasszikus könyvemet kertész-kezébe fogta, úgy hátra-

hajtotta a borítóját, hogy nagyot reccsent, s minden lapon ott hagyta az ujjlenyomatát.

„Igen, emlékszem”, mondta apám. „Ez volt az Öreg Kopp egyetlen hibája.”

„Öreg hiba”, feleltem.

„De egyáltalán nem megbocsáthatatlan”, jegyezte meg apám.

XI. „SAKK!”

Ahol a legnagyobb a baj, ott a legközelebb a segítség
Sir Aldingar

Most már folytatnom kell az Öröm történetét, amely Wagner zenéjének és az Északi meg Kelta mitológiának hatalmas hullámain több fejezettel ezelőtt újra elárasztott.

Arra már céloztam, hogy a Walhallában és a Walkürökben való első gyönyörködésem hogyan változott át észrevétlenül tudományos érdeklődéssé. Körülbelül olyan messzire jutottam, mint amennyire egy gyerek az ógermán nyelvek ismerete nélkül eljuthat. A témakörben akár valami szigorú vizsgát is kiálltam volna. Kinevettem volna azokat a népszerű kontárokat, akik a késői mitologikus mondákat összetévesztették a klasszikus mondákkal, vagy az Edda prózát az Edda versekkel, vagy az Eddát a Sagákkal. Kiismertem magam az Edda kozmoszában, egyenként ismertem Ash gyökereit, s tudtam, ki lépkedett rajta föl és alá. De csak nagyon lassan ismertem föl, hogy mindez lényegesen különbözött az eredeti Örömtől. Egyre újabb részleteket tettem hozzá, s közeledtem ahhoz a pillanathoz, amikor „a legtöbbet tudok és a legkevesebb öröömöt találom benne”. Végül arra eszméltem föl, hogy miközben a templomot építem, Isten eltűnt belőle. Persze nem így fogalmaztak akkor. Egyszerűen olyasmit mondtam, hogy már nem érzem a régi lelkesedést. Wordsworth helyzetben éreztem magam én is: azon bánkódtam, hogy elszállt a „dicsőség”.

Ebből származott az a végzetes elhatározás, hogy megpróbálom fölgerjeszteni a régi lelkesedést. Végül eljutottam oda, hogy kénytelen-kelletlen beláttam: az ilyen erőfeszítések kudarcra vannak ítélve. Nem találtam semmi csalétket, amellyel a madarat odacsalogathattam volna. S most be kell vallanom a vakságomat. Abban a pillanatban föltámadt bennem annak a helynek és idő-

nek az emléke, ahol és amikor szokatlan erővel izleltem meg az elvesztett Örömet. Fehér ködben egy ködös reggelen sétáltam a hegyek közt. A *Nibelung gyűrűjének* többi kötetei (*A Rajna kincse* és a *Walkür*) éppen akkor érkeztek meg karácsonyi ajándékkul apámtól. A rám váró olvasmányok gyönyörűsége összekeveredett a hideg, magányos domboldal szépségével, az ágakról lecsöppenő nedvességgel és a távol rejtőzködő város távoli morájával. Mindez kiáradt a tudatomból és előntötte az egész testemet. Ma is emlékszem erre a sétára. Úgy éreztem akkor, hogy a mennyországba kóstoltam bele. Bárcsak visszatérhetne ez a pillanat! De azt sose vettem észre, hogy valóban visszatért – hogy a sétára visszaemlékezés ugyanezt a tapasztalatot idézte föl bennem. Igaz, vágyakozás töltött el, nem a birtoklást élveztem. De vágyakozás volt az is, amit a séta alkalmával éreztem, s csak annyiban birtoklás, hogy az ilyesfajta vágy önmagában is kíváncsi: ez a legteljesebb birtoklás, amelyhez a földön eljuthatunk. Vagy inkább azért, mert az igazi Öröm értelmetlenné teszi a szokásos megkülönböztetésünket a birtoklás és vágyódás között. Itt a birtoklás vágyódást jelent, a vágyódás pedig birtoklást. Éppen abban a pillanatban már szíven is szúrt az Öröm, amikor vágyódni kezdtem az érintésére. A Vágy, amely a Walhallában derengett föl először, most a saját múltam egy konkrét pillanatában villant elem; csak azért nem ismertem rá, mert bálványimádó és külsőségekhez ragaszkodó természetemmel kötöttem az ebet a karóhoz, hogy az általam épített templomban jelenjék meg; nem tudtam, hogy csak az épülő templomokkal törődik, nem pedig a már megépültekkel. Azt hiszem, Wordsworth ugyanezt a hibát követte el egész életében. Biztosra veszem, hogy az eltűnt látomás elvesztésének fájdalma, amely átjárta a *The Prelude* c. költeményét, ugyanilyen jellegű, ha igazi hitből fakad.

Az én gondolatvilágomban nem tűnik káromlásnak, ha az általam elkövetett tévedést ahhoz a tévedéshez hasonlítom, amelyet az angyal leplezett le Jézus sírjánál, amikor így szólt az asszonyokhoz: „Miért keresitek az élőt a holtak között? Nincs itt, feltámadt.” Persze valami végtelen jelentőségű eseményt hasonlítunk össze valami nagyon picivel; mintha a napot hasonlítanám a harmatcseppen visszacsillanó fényéhez. Nézetem szerint mégis közeli a hasonlóság, mivel szerintem nem véletlen az, hogy a

keresztény gondolatvilág hasonlít a képzelet élményvilágához. Azt hiszem, hogy minden dolog a maga módján égi igazságot tükröz, s ebben előkelő szerepe van a képzeletnek is. Fontosnak érzem a „tükrözés” szót. A képzelet alacsonyabb rendű élete nem a kezdete a magasabb rendű életnek, még csak nem is visz közelebb hozzá, csupán képe lehet annak. (Vagyis nem szükségszerűen és önmagától; de Isten persze kiindulóponttra teheti.) Bennem legalábbis a képzelet nem tartalmazott se hitet, se erkölcsöt. Bármilyen messzire jutottam volna benne, mégse tett volna se jobbá, se bölcsebbé. Mégis, bár többszörös áttétellel, annak a valóságnak a formáját öltötte, amelyet tükrözött.

Ha semmi más nem utal erre a hasonlóságra, az a tény mindenképpen, hogy pontosan ugyanazokat a hibákat követhetjük el mindkét világban. Emlékeznék rá, hogy iskolásfiú koromban vettem önzésem vitt rá arra, hogy szétromboljam a vallásos életemet, mert az eszmélkedést tartottam az ima fő céljának. Elfordultam Istentől, hogy különböző lelkiállapotokat keressek, s ügyeskedéssel próbáltam létrehozni ezeket a hangulatokat. Hihetetlen ostobaságomban most ugyanazt a baklövést követtem el a képzeletem világában is. Sőt, egyszerre kettőt. Az elsőt abban a pillanatban, amikor panaszkodtam azért, hogy a „régii lelkendezés” egyre ritkábbá lett. Hiszen ezzel a panasszal azt a föltételezést csempészttem be, hogy „lelkendezésre” vágytam, tehát saját hangulatomra. Itt rejlik a halálos tévedés. A „lelkesezés” csak akkor születhet meg, ha egész figyelmedet és vágyadat valami másra irányítod – akár egy távoli hegyre, akár a múltra vagy Asgard isteneire. Melléktermék lehet csupán. A lelkesezésnek már a pusztja léte azt föltételezi, hogy nem reá vágyódsz, hanem valami másra rajta kívül. Ha bármilyen eltorzult aszkézissel vagy kábítószerek használatával belülről lehetne létrehozni, azonnal kiderülne, milyen értéktelen. Hiszen vedd el a tárgyát, s akkor mi marad belőle? Képek forgataga, a rekeszizom ziháló izgalma, pillanatnyi mámor. Ki vágyódhatna erre? Ez az első súlyos tévedés, amely az élet minden területén előfordulhat, s mindenütt egyformán halált okoz: a vallást önző kéjelgéssé, a szeretetet önszerelemmé torzíthatja. S miután valamelyik lelkiállapotunkat tettük meg célunkká, ezt követi a második tévedés: megpróbáljuk létrehozni is. Miután

az Északi világtól eltávolodtam, le kellett volna szűrnöm a tanulságot, hogy a Vágyódásom Tárgya távolabb rejlik, tárgyilagossabb, kevésbé szubjektív még egy mitológia nyilvános és külső világánál is. Ebben a rendszerben legfőljebb a nyomaira bukkanhatunk. Ehelyett arra a következtetésre jutottam, hogy bennem rejlő hangulat vagy lelkiállapot, amely bármilyen összefüggésben létrejöhet. Folytonosan arra törekedtem, hogy „újra előidézzem”; minden vers olvasása közben, minden zenehallgatás közben, minden sétám alkalmával, szorongva lesben álltam a saját tudatomnál, s figyeltem, hogy nem közeledik-e az áldott pillanat, s ha bekövetkezett, igyekeztem minél tovább feltartóztatni. Mivel még fiatal voltam, s a szépség egész világa feltárulkozott előttem, fontoskodó sürgölődésemet gyakran elsöpörte, és önfeledten boldoggá tett – így aztán újra belekóstoltam az Örömbé. De igen gyakran elriasztottam a saját türelmetlen mohósággal, hogy megkaparintsam; s ha elért is az Öröm, gyakran rögtön elirtottam a túlzott magamra figyeléssel, s minden alkalommal lealacsonyítottam a saját hamis elképzeléseimmel.

Egy dolgot azonban megtanultam, ami azóta is megóvott sokféle közkeletű kusza és zavaros gondolattól. Tapasztalatomból tanultam meg, hogy nem a szexuális vágy rejtőzködik mögötte. Tévednek azok, akik úgy gondolják, hogy ha a fiatalokat ellátánánk megfelelő partnerekkel, akkor hamarosan megszűnne a „halhatatlan vágyódás”. Azáltal ismertem föl ezt a hibát, hogy – egyszerűen és szégyenletesen – újra és újra elkövettem. Az Északi világból nem egykönnyen lehet átsiklani az erotikus fantázia-képekre úgy, hogy az ember ne venné észre a különbséget. De amikor Morris világa közvetítette leggyakrabban az Örömet, ez az átmenet észrevétlenebbé vált. Könnyen el lehetett gondolni, hogy az ember a nőnemű lakók miatt vágyódott ezekbe az erdőkbe, Hesperus kertjébe a lányai vonzották, Hylas folyójára pedig a nimfák. Újra és újra ezen az ösvényen indultam el – s eljutottam a legvégeig. A végén pedig a gyönyörre bukkantam. De azonnal rá kellett eszmélnem arra is, hogy igazában nem a gyönyört kerestem (sem ezt, sem másikat). Nem erkölcsi megfontolások vezettek. Ez idő tájt semmilyen erkölcsi szempont nem vetődött föl bennem ezzel a témával kapcsolatban. Nem az vezetett kudarcra, hogy „alacsonyabb rendű” gyönyört kerestem valami

„magasabb rendű” helyett. Az tett tönkre, hogy milyen silány végeredményhez jutottam. A véredek eltévesztették a szimatot. Nem azt a zsákmányt ejtettem el, amelyet akartam. Mintha ürücombot kínálnának annak, aki a szomjúságtól haldoklik: ilyesmit érezhet az, akit szexuális gyönyörrel akarnak kielégíteni, amikor arra az öröme vágyódik, amelyről beszélek. Nem a tiszták irtózatával borzadtam vissza az erotikus gyönyörtől, így kiáltva: „Ezt nem!” Érzéseimet inkább ezekkel a szavakkal lehetne kifejezni: „Aha, most már látom: de nem távolodtunk el az eredeti célunktól!” Az Öröm nem helyettesíti a szexualitást, de a szexualitással gyakran megpróbálják helyettesíteni az Örömet. Néha azon tűnődöm, vajon nem minden élvezet csupán az örömet igyekszik-e pótolni. Így folyt a képzeletem élete ebben az időben; fölötte zajlott az értelmem élete. Értelmem két féltekéje a legélesebb ellentétben állt egymással. Az egyik oldalon a költészetnek és mitológiának sokszigetű tengere, a másik oldalon a sima, sekélyes „racionalizmus”. Amit szerettem, azt mind képzeletbelinek gondoltam; amit valóságosnak tartottam, azt szinte kivétel nélkül félelmesnek és értelmetlennek láttam. Csak magát a természetet és néhány embert néztem másképpen (akiket igazán szerettem és valóságosnak is tartottam). A természetet persze úgy, ahogyan érzékeim számára megjelent. Végeláthatatlanul ezen a problémán rágódtam: „Hogyan lehet ilyen gyönyörű szép, s mégis ilyen kegyetlen, pazarló és hiábavaló?” Ebben az időben én is elmondhattam volna Santayana-val: „Minden jó csak a képzeletben létezik. Ami valóságos, az mind gonosz.” Bizonyos értelemben más nem is képzelhető el, mint „a valóságtól menekülés”. Gondolkodásom oly távol állt a vágyaktól, hogy alig-alig tartottam igaznak azt, ami nem mondott ellene a vágyaimnak. Alig, de nem teljesen. Egy mód mégis adódott, ahogyan a vágyaimat kielégítette a világ úgy is, ahogyan Kirk racionalizmusa láttatta velem. Bármilyen rettenetes és ocsmány is ez a világ, legalább megszabadult a keresztények Istenétől. Némelyek (nem mindenki) csak nehezen fogják megérteni, hogy ezt miért tartottam olyan hatalmas előnynek. De számításba kell venniük az élettörténetemet és az alkatomat is. A hitnek az az időszak, amelyet Oldie-nál átéltem, jókora félelmet is hozott magával. Akkoriban csak növelte bennem ezt a félelmet Shaw, Voltaire és

Lucretius. De ha most visszatekintek rá, be kell látnom, hogy erősen felnagyítottam az emlékeimben, és minden egyébről megfeledkeztem. Azért aggódtam a leginkább, hogy azok a hálótermi teliholdfényes éjszakák vissza ne térjenek többé. Ezenfelül alkotomnál fogva – mint emlékezhetnek rá – inkább a tartózkodásra hajlottam, mint a cselekvésre: sokkal inkább a fájdalomtól akartam tehát menekülni, mintsem a boldogságot elérni, s csaknem gyalázatnak éreztem azt, hogy saját engedélyem nélkül teremtetek meg. A materialista mindenség azzal a hatalmas előnnyel kecsegtette gyávaságomat, hogy korlátolt felelősséget kínált föl. Semmi igazán végtelen szerencsétlenség nem érhet benne. A halállal véget ér minden. S ha bármelyik véges nyomorúság elviselhetetlenül naggyá válik, akkor mindig lehetséges az öngyilkosság. A keresztény mindenségben azt éreztem a legszörnyűbbnek, hogy egyetlen ajtajára sincsen felírva: „Kijárat”. Talán az sem lényegtelen, hogy a kereszténység külsőségei nem vonzották a széperzéskemet. A keleti képvilágot és stílust nagyrészt elvettem, egyébként pedig a kereszténység főleg a formátlan építészetet, csúnya zenét, rossz költészetet juttatta eszembe. A Wyvern-apátság és Milton költészete szinte az egyetlen olyan pontot jelentették a szememben, ahol a kereszténység és a szépség összetalálkozott. De persze mindennél többet jelentett a mélyen belém ágyazott gyűlölet a tekintéllyel szemben: saját otromba individualizmusom, törvényen kívüli állapotom. Saját szótáramban a legmélyebb gyűlöletet ez a szó váltotta ki: *beleavatkozás*. A kereszténység pedig azt állította a középpontba, amit én akkor természetfölötti beavatkozásnak éreztem. Ha az általuk festett kép igaz volna, akkor többé nem lehetséges semmilyen „egyezményt” kötni a valósággal. Akkor az ember lelke legmélyén nem marad egyetlen terület sem (sőt, éppen ott a legkevésbé), amelyet körülvethetne drótkerítéssel, és ezzel a felirattal őrizhetne: „Nem bejárat”. Én pedig ezt kívántam; legyen olyan terület, bármilyen kicsiny is, amelyről elmondhatom az összes többi lényeknek: „Ez csakis és egyedül énreám tartozik”.

Ebben a tekintetben, s egyelőre csupán ebben, bizonyára vetkeztem: gondolkodásomat elhomályosította a vágy. Csaknem biztosan így is történt. A materialista világgép nem látszott volna számomra oly mérhetetlenül valószínűnek, ha nem kedvezett

volna legalább egyik vágyamnak. De még egy gyerek gondolatvilágát sem lehet egyedül a vágyai szemszögéből megmagyarázni, hiszen ilyen nagy kérdésekben mindig két irányba mutatnak a vágyai. Bármilyen képet alkosson is a világról, amelyet az egészséges értelem elfogadhat, bizonyára kedvez kívánságai egy részének, s megghiúsít másokat. A materialista világkép óriási negatív vonzerővel hatott rám. Mással nem. Ezt azonban el kellett fogadnom. Az embernek az atomok értelmetlen táncát kellett szemügyre vennie (ne feledjék, éppen Lucretiust olvastam) ahhoz, hogy ráeszméljen: minden látszólagos szépség valójában szubjektív csillogás, így tehát a káprázatok világába kell uralni mindazt, amit értékesnek tartottunk. Ezt az árat igyekeztem hűsége sen megfizetni. Hiszen már megtanultam egyet-mást Kírktől az értelem becsületéről és a következtetlen akarát szégyenéről. S természetesen fiatalos és olcsó büszkeség töltött el attól, amit felvilágosodásomnak gondoltam. Az Arthurral folytatott vitatkozásokban sokat hetvenkedtem. Többnyire hihetetlenül durván és ostobán, amint ezt ma már látom. Úgy gondolkodtam ekkoriban, mint azok a fiúk, akik sokatmondónak találják, hogy Istent *Jahvenak* nevezzék, Jézust pedig *Jehosúanak*.

Most visszapiillantva az életemre megdöbrent az, hogy nem haladtam tovább az ellentétes irányban – nem váltam baloldali vá, ateistává, a jól ismert fajtából való szatirikus értelmiségivé. Minden föltételt tálcán kínáltak hozzá. Meggyűlöltem a magániskolámat. Gyűlöltem mindent, amit tudtam vagy képzeltem a Brit Birodalomról. S bár igen keveset törődtem Morris szocialista eszméivel (túlságosan sok egyebet találtam benne, ami sokkal jobban érdekelt), Shaw folytonos olvasása mégis odavezetett, hogy embrionális politikai véleményeim homályosan szocialista színezetet öltöttek. Ruskin ugyanebben az irányban hatott rám. Egész életemen át tartó félelmem a szentimentalizmustól arra rendelt volna, hogy erőteljesen harcoljak minden illúzió ellen. Az igaz, hogy a kollektívizmust úgy gyűlöltem, ahogyan ember gyűlölni képes; de akkoriban még bizonyára nem fogtam föl, hogy milyen viszonyban áll a szocializmussal. Úgy gondolom, hogy romantikus hajlamom választott el a konzervatív értelmiségiectől, mi helyt összeakadtam velük; viszont oly kevésbé vérmes alkato i,

mint az enyém, csak nagy nehézségek árán lehet forradalmivá alakítani a jövő vagy a közös cselekvés érdekében.

Ez volt akkoriban az álláspontom: ne törődjek szinte semmi mással, mint az istenekkel és a hősökkel, a Hesperidák kertjével, Launcelottal és a Grállal, és ne higgyek másban, csak az atomokban, a fejlődésben és a katonai szolgálatban. Néha komoly feszültség támadt, de azt hiszem, ez a komolyság jót tett nekem. Azt hiszem, hogy (ügynevezett) materialista „hitem” átmeneti megingása a bookhami időszakom vége felé, nem nöhetett ki egyszerűen a vágyaimból. Más forrásból fakadt.

Az akkoriban olvasott költők közül (az egész *The Faerie Queent* és a *The Earthly Paradise*-t elolvastam ekkor) egyvalaki elvált a többiektől: Yeats. Régóta olvastam már tőle, amikor fölfedeztem a különbséget, s talán sohase fedeztem volna föl, ha nem olvastam volna a prózáját is: olyasmiket, mint a *Rosa Alchemica* és *Per Amica Silentia Lunae*. Abban különbözött a többiektől, hogy Yeats hitt. „Örökké élő lényei” nem pusztán megálmódott vagy vágyakban létező alakok voltak. Tényleg azt gondolta, hogy létezik egy világ többé-kevésbé hasonló lényekkel, s hogy lehetséges kapcsolatba kerülnünk velük. Hogy egészen egyszerűen fogalmazzam, Yeats komolyan hitt a mágiában. Későbbi költői pályafutása némileg elhomályosította ezt a vonását a közvélemény szemében, de a tény kétségtelenül fennáll – amint ezt megtudtam, amikor néhány évvel később találkoztam vele. Kínos helyzetbe kerültem. Bizonyára megértik, hogy materializmusomat kérlelhetetlenül arra alapoztam, amit tudományos fölfedezéseknek véltem. Mivel pedig magam nem értettem a tudományhoz, azért – tekintélyi alapon – kellett rábíznom magam. Most pedig ellentétes tekintély tűnt fel a láthatáron. Ha Yeats keresztény lett volna, akkor semmisnek tekintettem volna a tanúságát, mivel a keresztényeket egyszer s mindenkorra „leirtam”: semmibe se vettem őket. S most rá kellett eszmélnem arra, hogy akadnak emberek, akik nem hagyományosan konzervatívok, mégis elvetik az egész materialista filozófiát. De még mindig túlságosan körmönfontan gondolkoztam. El se tudtam képzelni, mennyi számárságot írnak le és nyomtatnak ki a világon. Yeatset tudós és felelős írónak tartottam. Amit mondott, azt érdemes fontolóra venni. Yeats után pedig Maeterlincket kezdtem falni;

egészen ártalmatlanul és magától értetődően, hiszen akkoriban mindenki őt olvasta; amúgy is elhatároztam, hogy nagyobb adag franciát adagolok szellemi étrendembe. Az ő írásaiban találkoztam a spiritualizmussal, a teozófiával és a panteizmussal. Megint akadt egy felelős felnőtt (nem keresztény), aki az anyagvilág mögött vagy körül egy másik világban hitt. Magam mentségére mondom, hogy nem adtam föltétlen beleegyezésemet. De a zavaró kételynek egy csöppje belépott a materialista gondolkodásomba. Pusstán a „talán” szócska. Talán (ó, öröm!) végül is létezik „valami más”; és (ó, biztonság!) talán semmi köze sincsen a keresztény teológiához. S mihelyt ennél a „talánnál” elidőztem, minden régi okkultista tudományom s minden izgalmam a chartres-i gondozónővel ártatlanul feltámadt bennem, előbújt a múltból.

Szörnyű bosszút álltak egymáson. Egymásnak ugrott két dolog, ami eddig egészen szétválasztva élt a gondolataimban: a képzeletem vágyódása az Örömré, vagy pontosabban a vágyódás, amely az Örömet foglalta magában, s ez a ragadozó, szinte fajtalan vágy az okkultizmusra: mindarra, ami kívül áll a természetén. S mindezzel együtt járt (bosszúságomra) valami zavaró és kényelmetlen érzés: az az ősrégi szorongás, amelyet mindnyájan átélünk óvodás korunkban (s ha őszintén bevalljuk), jócskán óvodás korunk után is. Bensőnkben működik valamilyen gravitációs erő, s ennek hatására a jó a jóhoz vonzódik, a rossz a rosszhoz. Az elutasításnak és a vágnak ez a keveréke azonban mindazt előcsalogatta, ami rossz belém szorult. Ehhez járult még az a csábítás is, hogy az okkult tudást csak kevesen ismerik, a többség inkább kigúnyolja; emlékezhetnek rá, a „mi kevesen” kifejezés milyen vonzerővel hatott rám. A mágia persze a lázadót piszkálta föl bennem (hiszen ez a legszélsőségesebben hagyományellenes elgondolás, akár keresztény, akár racionalista szempontból). Ekkoriban már ismertem a romantikának romlottabb oldalát is. Olvastam az *Anactoriat* és Wilde műveit. Egyszóval, a történetemben eddig már megjelent a Világ és a Test. Most feltűnt a Sátán is. Ha akadt volna a szomszédságomban valaki nálam érettebb személy, aki belérángatott volna a mágia piszkába [az ilyenek kitűnő orral szimatolják ki a jövőndő tanítványait], akkor mostanra sötéténivá vagy mániakussá válhattam volna.

Csodálatosan megmenekültem mindettől, s ez a szellemi dorbé-

zolás végül is meglehetősen jó eredménnyel zárult. Elsősorban a tudatlanságom és a tehetetlenségem óvott meg. Akár lehetséges a mágia, akár nem, semmiképpen sem akadt tanítóm, aki elindítson ezen az ösvényen. De oltalmazott a gyávaságom is. A gyermekkor újraéledt szörnyűségei némileg fokozták ugyan a mohóságomat, de csak nappal. Ha sötétben egyedül maradtam, akkor minden erőmet összeszedtem ahhoz, hogy szigorúan materialistává legyek újra. Nem mindig sikerült elérnem. A „talán” éppen elég ahhoz, hogy kikezdje az idegeinket. De leginkább az Örömnél már megismert természete vett védelmébe. Mohón vágyódtam arra, hogy szétörjek minden korlátot, letépjem a függönyöket; hogy beléhatoljak a magát föltárázó titokba, amely annál jobban befogad, minél tovább kitartok benne: hogy elszakadhasak végre attól a vágytól, amely az Örömet hordozza. Átkos ereje árulta el mibenlétét. Lassan, sok bukdácsolással tanultam meg, hogy a mágia éppoly kevésbé járul hozzá az Örömhöz, mint az erotika. Újra eltévesztettem a szimatot. Ha körök és ötszögek nekibuzdulnának, hogy szellemet hozzanak létre, vagy ha látszólag létrehoznának is, mindez nagyon érdekes látvány lehet – ha az ember idegei elég erősek hozzá. De az igazi Vágy magára maradt volna panaszával: „Mit ér mindez hozzám képest?”

Az élményben azt szeretem, hogy annyira becsületes. Akárhányszor eltévedhetünk. De tartsd nyitva a szemedet, akkor nem juthatsz túl messzire, s a figyelmeztető jelek máris elébed villannak. Magadat becsaphatod, de az élményed nem próbál becsapni. A mindenség megvallja az igazat, ha becsületesen kérdeznék rá.

Ahogy bepillantottam ebbe a sötét szobába, még egyéb eredményekre is jutottam. Először is új szempontokra akadtam, amelyek alapján azt reméltem, hogy a materializmus beigazolódik előttem, ugyanakkor viszont egyre csökkent az igazába vetett bizalmam. Az új motívum, könnyen kitalálhatták, azokból a félelmékből származott, amelyeket most annyira tudatosan előbányásztam a gyermekkori emlékek alvóhelyéről. Igazi Lewisként akartam viselkedni, aki nem futamodik meg. Mindaz, aki fél a kísértetektől, teljes joggal vágyódik arra, hogy materialistává legyen; ez a hit azzal kecsegteti, hogy elúzi a rémképeket. Megrendült bizalmam a „talán” szócskában összegeződött, megfosztva közvetlen és nyers mágikus „hatásától” – azt a kecsegtető lehető-

séget kínálva föl, hogy a mindenség összekapcsolhatja a materializmus kényelmét itt és most a . . . nem is tudom, mivel; valahol, valamivel, odátúl: „a magányos gondolatok elképzelhetetlen odújában.” Ez túlságosan rosszul hangzott. Megpróbáltam mindkét úton megközelíteni: megszerezni mind a materialista, mind a spiritiszta filozófiának a kényelmeit, elutasítva mindkettőnek a szigorát. A második fele azonban jobban sikerült. Üdvös ellen-szenvet fejlesztettem ki az okkultizmussal és a mágiával szemben, s ez igen kapóra jött, amikor Oxfordban mágiát és spiritizmust és ilyesmiket követő emberekkel akadtam össze. Később is megkisértett még a ragadozó vágy, de akkor már tudtam róla, hogy kisértés. S mindenekfölött, most már tudtam, hogy az Öröm nem ebbe az irányba mutat.

Az egész időszak előnyeit összefoglalhatják azzal, hogy ettől fogva a Test és a Sátán már nem tudtak többé megvesztegetni, bár továbbra is megkisérthettek. Megtanultam, hogy nem bennük rejlik az öröm. A Világ pedig meg se próbálta ezt elhitetni velem.

S ekkor, mindezek tetejében, elárasztott az irgalmasság: ezt az eseményt, már többször megpróbáltam leírni más könyvekben. Hetenként egyszer fel szoktam sétálni a Leatherheadre, s néha vonattal jöttem haza. Főleg nyáron csináltam ezt, mivel Leatherhead kis úszómedencével dicsekedhetett; a semminél ez is többet ért számomra, hiszen egészen kicsi koromban tanultam meg úszni, és szenvedélyesen szerettem a vizet, egészen addig, amíg idősödő korom és a reuma el nem zárt tőle. De télen is szívesen jártam erre, hogy fiúkkal találkozzam, s levágassam a hajam. Ez az esemény egy októberi estén történt. Egy hordárral mindössze ketten álldogáltunk a hosszú, gerendás leatherheadi vasútállomáson. Éppen annyira besötétedett már, hogy a mozdony füstjét már pirosra festette az alatta izzó tűz. A Dorking-völgy fölött a hegyek liláskéken fénylettek, s az ég zölden ragyogott a fagytól. Fülem elgémberedett a hidegtől. Elöttem állt az olvasásnak fenntartott csodálatos hétvége. A könyvárushoz mentem, s megvettem egy ócska borítójú Everyman könyvet: George MacDonaldnek *Phantastes, a faeria Romance* c. könyvét. Megjött a vonat. Ma is emlékszem a hordár hangjára, amint bekialtotta a falvak nevét, lágy százsz kiejtésével: „Bookham, Effingham,

Horsley következik.” Azon az estén elkezdtem olvasni új könyvemet.

Az elbeszélésben szereplő erdei utazások, ellenséges szellemek, jó és gonosz hölgyek elég közel álltak a saját megszokott képzeletvilágomhoz. Észrevétlenül elringattak tehát anélkül, hogy a változást észleltem volna. Mintha csak álomban vittek volna át a határon, vagy meghaltam volna a régi országban, és soha nem sikerülne visszaemlékezni arra, hogyan születtem életre az újban. Mert bizonyos értelemben az új ország pontosan olyannak látszott, mint a régi. Mindazt megtaláltam, amivel már találkoztam Malory, Spenser, Morris és Yeats műveiben. De egyébként minden megváltozott. Akkoriban még nem ismertem ennek az új minőségnek a nevét, azt a ragyogó árnyékot, amely Anodos utazásait beborította. Ma már ismerem: a szentség. Eleinte a szírének éneke úgy hangzott, mint anyámnak vagy dajkámnak a hangja. Ezek a történetek öregasszonyokról szóltak; nem kérkedhettem azzal, hogy gyönyörködöm bennük. A világ végéről felém hangzó hívás mintha egyszerre mellettem szólalt volna meg. Velem volt a szobában, a testemben, mögöttem. Eddig a messzeségek miatt siklott ki a kezem közül, most a közelsége miatt – túlságosan közel volt ahhoz, hogy láthassam, túl nyilvánvaló ahhoz, hogy megértsem, megelőzött minden tudást. Mintha mindig magamban hordtam volna; ha elég gyorsan hátrafordulhatnék, akkor bizonyára megláthatnám. Most először éreztem azt, hogy nem azért múlt felül, mert valamit nem tudok megtenni, hanem azért, mert lehetetlen meg nem tennem. Ha elengedném, elhagynám magam, kivetkőztetne magamból, akkor megjelenne. Közben pedig ebben az új világban elpárolgott minden zűrzavar, amely eddig meggátolta bennem az Öröm keresését. Nem lehetett összetévesztenem a történet egyes jeleneteit az őket beragyogó fénnel, vagy azt föltételeznem, hogy valóságként mutatják be. Nem is álmodhattam valóságnak, mintha én is eljuthatnék abba az erdőbe, amelyikben Anodos járt, s azáltal egy lépéssel közelebb kerülhetnék a vágyamhoz. Ugyanakkor azonban az Örömnek az elbeszélésen keresztülújuló szele sohase kötődött hozzá ennyire magához a történethez. Amikor az isten és a képmása csaknem egybeestek, akkor állt fenn a legkisebb veszély, hogy összetéveszttem őket. Amikor tehát a nagy pillanatok elérkeztek,

nem szakadtam el az erdőktől és a kunyhóktól, amelyekről olvastam, hogy valami testetlen fény ragyogását keressem mögötük; hanem lassan, de folyamatosan növekvő biztonsággal (ahogyan a nap reggel átsüt a ködön) megláttam, hogy a fény be ragyogja ezeket a fákat és kunyhókat. Aztán megpillantottam saját múltamat is, meg azt a csendes szobát, ahol ültem, idős tanárommal, ahogyan bólogat kis *Tacitus*-kötete fölött. Az új vallás szelleme megmutatta, mennyire szennyes limlomot hordtam össze azzal, hogy az Örömet erotikus vagy mágikus irányban eltorzítottam. De nem ábrándított ki az asztalra tett ételből vagy a rostélyon égő széndarabokból. Ezt csodáltam a leginkább. Hiszen eddig az Öröm minden látogatása átmenetileg sivataggá kopasztotta a közönséges világot: „A föld első érintése csaknem megölt.” Még ha valóságos felhők vagy fák szerepeltek is a látomásban, csak annyiban figyeltem rájuk, amennyiben egy másik világra emlékeztettek; s nem szívesen tértem vissza a miénkbe. De most tanúja lehettem annak, ahogy a ragyogó árnyék kilép a könyvből a való világba, ott megpihen, s átformálja a közönséges dolgokat is, bár maga változatlan marad. Vagy, pontosabban szólva ettől fogva a közönséges dolgokat is a fényes árnyékba bevontan láttam. *Unde hoc mihi?* Honnan támadt ez bennem? Szégyenletes elvetettségem mélyeiben, értelmemnek akkor leküzdhetetlen tudatlanságában, minden kérdés, sőt a beleegyezésem nélkül kaptam meg mindezt. Azon az éjszakán a képzeletem szinte újjászületett a keresztségben; személyiségem többi részében ez természetesen lassabban ment végbe. A leghalványabb sejtésem sem támadt arról, hogy mihez jutottam hozzá akkor, amikor megvásároltam a *Phantastes* c. könyvet.

XII. FEGYVEREK ÉS JÓ TÁRSASÁG

Kedveltem e sok nemes, fiatal, tevékeny ember társaságát; a fesztelen beszélgetések szabadságát, s a külsőségektől mentes életmódot.

Montaigne

A régi módon ismétlődött meg minden. A bookhami napok végükhöz közeledtek, mint a hosszabb és boldogabb szünetek is. A fölvételi vizsga, majd utána a Hadsereg félelmesen sejlett föl a háttérben. Boldogságom csak fokozódott az utolsó hónapokban. Különösen élénken emlékszem a fürdés remek óráira Donegalben.

Hullámfürdőztünk. Nem a manapság divatos hullámlovaglás deszkákon, hanem pusztán vad hengergőzés, amelyben a hullámok, ezek a hatalmas, smaragdzöld, fülsiketítő hullámok mindig legyőznek, s mégis csupa tréfa az egész. Borzalom és vidámság egyszerre, amint hátranézel a vállad mögé, s már túl későn veszed észre azt az óriási tömegű hullámot, amelyet kikerülhettél volna, ha idejekorán észreveszed. De olyan hirtelen és váratlanul állnak össze egymásból és egymás hegyén-hátán, mint a forradalom.

1916 téli félévének vége felé mentem el Oxfordba a felvételi vizsgára. Azok a fiúk, akik békeidőben estek túl ezen a megpróbáltatáson, nem egykönnyen tudják elképzelni, mennyire közönyösen mentem el rá. Ez nem azt jelenti, hogy alábecsültem az értékét a következményeknek. Ekkorra már nagyon világosan tudtam, hogy alig van még egy állás a világon az egyetemi tanárságon kívül, amely alkalmas kenyérkereset lehet a számomra, s hogy mindent egyetlen lapra tettem föl egy olyan játékban, amelyben kevesen nyernek, és sok százan veszítenek. Ahogyan Kirk írta rólam apámnak egyik levelében (persze csak sok évvel később került kezembe ez a levél): „Írói vagy tudósi csinálhatsz belőle, de semmi másra nem használhatod. Ebbe kell belenyugodnod.” Ezt én magam is tudtam; néha meg is rémültem tőle. Most azonban még jobban kiélezte a helyzetet az, hogy akár megkapom

az ösztöndíjat, akár nem, jövőre mindenképpen bevonulok a hadseregbe. S még az enyémhez hasonló szangvinikus egyéniség is érezhette 1916-ban, hogy egy tűzér altisztnek bolondság volna olyan bizonytalan dolgokon törnie a fejét, mint a háború utáni élete. Egyszer megpróbáltam elmagyarázni mindezt az édesapámnak; gyakran kísérletet tettem arra (bár nem elég sokszor), mint ez alkalommal is, hogy áttörjem beszélgetésünk mesterkelt falait, s bevezessem őt a való életbe. Teljes kudarcot vallottam. Azonnal atyai tanácsokkal látott el a szorgalmas munka és az összedettség szükségességéről, arról az összegről, amelyet már a neveltetésemre fordított, s jelezte azt is, hogy csupán igen szerény, sőt elhanyagolható segítséget tud nyújtani nekem további életem során. Szegény ember! Fájdalmasan félreismert, ha azt gondolta, sok egyéb hibám mellett lusta vagyok olvasni is. Azt kérdeztem magamtól, hogyan is várhatja, hogy annyira érdekeljen az ösztöndíj elnyerése vagy elvesztése akkor, amikor élet és halál kérdése forog kockán? Azt hiszem, az az igazság, hogy bár a halál (az enyém, az övé, mindenkié) gyakran elevenen élt benne szorongásainak vagy egyéb érzelmeinek mélyén, de nem talált helyet az értelmében mint józan, tényleges esetlegesség, amelynek következményeit tudomásul kell vennünk. Bárhogyan is, a beszélgetésünk kudarcba fulladt. A régi sziklán szenvedett hajótörést. Heves vágya arra, hogy teljes bizalmamat megszerezze, együtt hatott benne azzal, hogy képtelen volt végighallgatni (valójában) azt, amit mondtam. Sohasem tudta kiüresíteni vagy elhallgattatni a saját értelmét, hogy helyet csináljon mások gondolatainak.

Első benyomásaim Oxfordról meglehetősen komikusan alakultak. Nem gondoskodtam szállásról, s mivel összes csomagom elfért a kezemben, gyalog kirohantam a vasútállomásra, hogy keressek egy penziót vagy olcsó szállodát. Izgatottan vártam az „álmodozó tornyokat” s a „végső elragadtatást”. El kellett szenvednem első csalódásomat annak nyomán, amit láttam. A városok mindig a legrosszabb oldalukat mutatják a vasút felé. De ahogy egyre tovább haladtam, egyre kinosabb zavar öntött el. Valóban az ócska üzleteknek ez a sora lenne Oxford? Még tovább jutottam, s egyre azt vártam, hogy a következő sarkon elém bukkannak a szépségek. Rájöttem arra is, hogy a város sokkal nagyobb, mint ahogyan az elbeszélések alapján elképzeltem.

Csak akkor fordultam meg és pillantottam körül, amikor már nyilvánvalóvá lett, hogy előttem lassan elfogy a város, s hamarosan kijutok a nyílt vidékre. S akkor mögöttem, a messzeségben, utolérhetetlenül szépségesen, élémrajzolódott a csipkés tornyok mesés erdeje. Rossz oldalon jöttem ki az állomásról, s egész idő alatt az ócska, szétterpeszkedő külvárosban, Botley-ban járkáltam. Nem láttam akkor, hogy ez a kis kaland mennyire példázza egész életemet. Egyszerűen csak visszamentem az állomásra, fájós lábakkal, konflist fogadtam, s megkértem, hogy vigyen be „valami olyan helyre kérem, ahol egy hétre szobát kaphatok.” Most kockázatosnak tartom ezt a módszert, de akkor tökéletes sikernek bizonyult, s hamarosan teánál ültem egy kényelmes lakásban. A ház ma is áll, a jobboldalon az első, ha a Holywellről befordulunk a Mansfield Roadra. A nappalit közösen használtuk egy másik jelentkezővel a Cardiff Collegéből, amelyet ő építészeti szempontból értékesebbnek tartott egész Oxfordnál. Tudása megrémisztett, de egyébként kedvesen fogadott. Azóta se láttam.

Nagyon hideg volt. Másnap havazni kezdett, s a fenyők lakodalmas torták díszévé alakultak. A vizgát az Oriel halljában tartották, s mindnyájan felöltöben és sálban írtunk, legalább a baloldali kezünkön kesztyűben. A dékán, az öreg Phelps adta ki a dolgozatainkat. Nagyon homályosan emlékszem rájuk, de fölteszem, hogy a klasszikusokban jónéhány társam lepipált, s csak az általános tudásom és gondolkodásom segített hozzá a sikerhez. Az a benyomásom támadt, hogy rosszul szerepeltem. A Koppal eltöltött hosszú (vagy hosszúnak tűnő) évek kigyógyítottak hadakozó wyvern nagyképűségemből, s nem hittem már azt, hogy a többi fiúknak sejtelmük sincs arról, amit én tudok. Johnson egyik idézetéről kellett esszét írunk. Többször olvastam a beszélgetéseket Boswellel, amelyben ez a rész előfordul, s így az egész kérdést a maga szövegösszefüggésében tudtam látni. De arra sohasem gondoltam, hogy ez valamilyen előnyt biztosíthat számomra. Boldog állapotnak éreztem, hogy ott lehetek, de abban a pillanatban inkább lehangolt. Amikor elhagytam az épületet az esszé megírása után, hallottam, amint az egyik jelentkező így szól a barátjához: „Az egész dolgozatban Rousseau-val és a Társadalmi szerződéssel foglalkoztam”. Ez kétségbeeséssel töltötte el a lelkemet, mert bár beleszagoltam a *Vallomás*okba (nem is

vált a javamra), a *Társadalmi szerződésről* azonban semmit sem tudtam. A reggel kezdetén egy kedves harrow-i diák odasúgta: „Azt se tudom, hogy Samról vagy Benről van-e szó.” Mit sem sejtve elmagyaráztam neki, hogy csak Samre gondolhattak, nem pedig Benre, hiszen az ő nevét H nélkül írják. Nem is gondoltam arra, hogy bárkinek kárt okozhatok az ilyesféle segítséggel. Amikor hazamentem, azt mondtam apámnak, hogy szinte biztosan elbuktam. Ezzel a bevezetéssel akartam kicsalni a gyöngédségét és lovagiasságát. Az a férfi, aki nem tudta megérteni, hogy a kamaszfiú számításba veszi a saját lehetséges vagy valószínű halálát, remekül megértette a gyermek csalódását. Egyetlen szó sem hangzott el a költségekről és a nehézségekről; semmi más, csak vigasztalás, biztatás és gyöngédség. Aztán, közvetlenül karácsonyeste előtt, meghallottuk, hogy az Univ. (University College) fölvett hallgatói közé.

Bár ezzel már a Kollégium hallgatójának számítottam, még át kellett esnem az „alapvizsgán”, amely elemi matematikát is tartalmazott. Erre fölkészülésül karácsony után visszatértem még egy félévre Kirkhez – bearanyozott időt töltöttem itt, szivszaggatóan boldogan a közeledő árnyék alatt. Húsvétkor alaposan elhasaltam az „alapvizsgán”, szokásom szerint ugyanis elhibáztam az összeadást. „Légy gondosabb”, ezt tanácsolta mindenki, de én haszontalannak találtam. Minél jobban odafigyeltem, annál több hibát követtem el; mind a mai napig, minél aggodalmasabban próbálok lemásolni valamilyen írást, annál biztosabban követem el a legdurvább helyesírási hibát a legelső sorban.

Ennek ellenére 1917 nyári félévére bevonultam a kollégiumba. Hiszen valójában most egyszerűen az állt előttem, hogy lépjek be az Egyetem Tisztképző Alakulatába, mert ezen keresztül vezet az utam a hadseregbe. Első tanulmányaim Oxfordban azonban még mindig az alapvizsgára készítettek föl. Algebrát tanultam (ördög vigye el!), az öreg Mr. Campbell-lel, akiről kiderült, hogy kedves barátunknak Janie M.-nek a jóbarátja. Hogy sohasem mentem át ezen a vizsgán, az biztos, csak arra nem emlékszem, hogy újra nekimentem-e és újra megbuktam-e. A háború után a kérdés jelentéktelenné vált, mivel egy jótékony határozat fölmentette a honvédségtől leszerelteket e vizsga alól. Különben

kétségtelenül le kellett volna mondanom arról az ötletemről, hogy Oxfordba kerüljek.

Még egy félévet se töltöttem el az Univ.-ben, amikor a papíraim megérkeztek, s engem besoroztak. A föltételek különben is rendkívülivé tették ezt a félévet. A kollégium felet kórházzá alakították, és a Hadsereg Egészségügyi Osztálya vette át. A megmaradt részekben az alsóéveseknek kicsiny csoportja lakott: ketten még el sem értük a sorköteles időt, ketten alkalmatlannak bizonyultak; egy ír nacionalista nem akart Angliáért harcolni, s még néhány egyéb különnc. A kis előadóban ebédeltünk, amely most átjáró a Közös Terem és a Hall között. Bármilyen kevesen voltunk (körülbelül nyolcan), mégis fölfigyeltek ránk, hiszen közénk tartozott E. V. Gordon, később az angol irodalom professzora Manchesterben, A. C. Ewing, a filozófus Cambridge-ben, szintén szellemes és kedves ember; Theobald Butler, aki a leghajmeresztőbb versikékből is kitűnő görög verseket gyártott. Remekül éreztem magam; de az egész nemigen hasonlított az átlagos egyetemi kezdő évekhez, s számomra igen nyugtalan, izgalmas, és főleg haszontalan időszaknak bizonyult. Aztán jött a hadsereg. A sors különös fordulata folytán ez nem jelentette Oxford elhagyását. Egy hadapród zászlóaljhoz hívtak be, amelyet a Keble Kollégiumban szállásoltak el.

A szokott kiképzésen estem át (a második világháborúhoz képest szelíd kalandnak mondhatjuk az akkorit), s a Somerset Könnyűtüzérséghez osztottak be alhadnagyként. Tizenkilencedik születésnapomon (1917 novemberében) kerültem a frontvonal lövészárkaihoz. Szolgálatom nagy részét az Arras, Fampoux és Monchy előtti falvakban töltöttem, és Mt. Bernenchonban sebesültem meg, Lillers közelében 1918 áprilisában.

Csodálkozom azon, hogy már nem utáltam a hadsereget. Nyomorúságosnak éreztem persze az egészet. De a „persze” szó kihúzta a méregfogát. Ebben különbözött Wyverntől. Itt senki se várta, hogy az ember örömmel fogadjon mindent. Senki se mondta azt, hogy tapsoljak neki. Senki se szinlelte azt, hogy örül a háborúnak. Bárkivel akadtam is össze, természetesnek tartotta, hogy az egész gyűlöletes, de szükséges rossz, amely iszonyatosan felforgatja a normális életet. Ez tette mássá az egészet. A nyilvánvaló gyötrelmet könnyebb elviselni, mint azt

a gyötrelmet, amely gyönyörűséggént hirdeti magát. Az egyik bajtársiasságot teremt, sőt bizonyos szeretetet ébreszt az együtt-szenvedők között. A másik kölcsönös bizalmatlanságot, rejtett cinizmust és kirobbanó ingerültséget szül. Másrészt a hadseregben az idősebbeket és a följebbvalókat összehasonlíthatatlanul kedvesebbnek találtam, mint a wyvern-i Ficsúrokat. Ezt kétségtelenül az is okozta, hogy a harmincéves természetesen kedvesebb a tizenkilenc éveshez, mint a tizenkilenc éves a tizenháromhoz: ők már valóban felnőttek, s ezért nem kell igazolniuk magukat. De azt is el tudom képzelni, hogy az arcom is megváltozott. Láthatóan megszűnt az az arckifejezés, amely annyiszor kiváltotta a „ne vágj már ilyen képet” felszólítást – talán akkor, amikor a *Phantastes*-t olvastam. Arra is találok némi nyomot, hogy olyasféle arckifejezés váltotta föl, amely vagy sajnálatot vagy barátságos derültséget váltott ki. Így a legeslegelső éjszakámon Franciaországban, egy hatalmas sátorban vagy gyakorlócsarnokban, ahol körülbelül száz tiszt aludt priccseken, két középkorú kanadai rögtön pártfogásába vett, és gondoskodott rólam, nem úgy, mint fiukról (ez sérthetett volna), hanem mint régóta nem látott barátjukról. Áldja őket az Ég! Hasonlóképpen történt ez is: az arras-i tiszti klubban egyedül ebédeltem, s boldogan üldögéltem a könyvem és a borom mellett (egy palack nyolcfrankos Heidsieck és tizenkét frankos Perrier Jouet), amikor két magasrangú tiszt, elborítva szalagokkal és vörös parolikkal, az étkezés vége felé odajött az asztalomhoz: „Vidám Jancsiként” üdvözöltek, s odacipeltek a saját asztalukhoz konyakra és szivarra. Nem rúgtak be, nem is akartak leitatni engem sem. Pusztán jóindulatból tettek. Ilyesmi nem mindennap fordult elő, de nem is volt annyira elképzelhetetlen. Akadtak undok emberek a seregben is; de az emlékezetem kellemes, múlt kapcsolatokot őriz ezekből a hónapokból. Majdnem minden nap összeakadtam valaki tudóssal, eredeti egyéniséggel, költővel, paprikajancsival, viccmesterrel vagy legalábbis jószándékú emberrel.

A tél közepe táján az a szerencse ért, hogy megbetegedtem: a seregben „lövészárk-láznak” nevezik, az orvosok pedig P.I.E. (Pyrexia, ismeretlen eredetű) névvel jelölték. Három remek hétre a Le Tréport-i kórházba küldtek. Talán már korábban megemlíthettem volna, hogy a mellem satnyábban fejlődött

gyermekkorom óta, s igen hamar megtanultam, hogy a kisebb betegségeket az élet örömeiként fogadjam, még békeidőben is. Most magát a mennyországot jelentette, hogy a lövészárkot ágygal és könyvekkel válthatom föl. A kórházat szállodából alakították ki, s ketten laktunk egy szobában. Az első hetemet tönkretette az, hogy az egyik éjszakai ápolónő viharos szerelembe bonyolódott a szobatársammal. A lázam túl magas volt, semhogy zavart volna; de az emberi suttogást unalmas és zeneietlen zörejek tartom, különösen éjjel. Ezután jobbra fordult a sorsom. A szerelmes fickót máshová küldték, s helyébe egy yorkshire-i nőgyűlölő zenész került, aki a második reggelen így szólt hozzám: „Te fickó, ha magunk vetjük meg az ágyunkat, akkor ezek a tyúkok nem lesznek benn olyan sokáig” (valami ilyesmit mondhatott). Ennek megfelelően naponta magunk vetettük meg az ágyunkat, és minden reggel, amikor a két nővér benézett, így szóltak: „Ó, ezek már meg is ágyaztak! Nem remek két fickó?” s ragyogó mosolyukkal jutalmaztak meg bennünket. Azt hiszem, hogy tevékenységünket lovagiasságra magyarázták.

Itt olvastam először Chesterton esszéinek egy kötetét. Sohasem hallottam róla, és sejtelmem se volt arról, hogy mit is képvisel; azt sem értettem, hogy miért hatott rám ennyire közvetlenül. Azt várhattam volna, hogy a pesszimizmusom, az ateizmusom, az érzelmek iránti gyűlöletem a legvacakabb írónak láttatja a szememben. Úgy érzem, hogy a gondviselés, vagy valami egyéb, meglehetősen homályos „másodlagos ok” csaknem mindenestül legyőzi a korábbi ízlésünket, ha elhatározza, hogy összehoz két embert. Egy író éppen úgy meg lehet szeretni minden elhatározás és várakozás ellenére is, mint ahogy bele lehet szeretni valakibe. Ekkorra már eléggé tapasztalt olvasóvá lettem ahhoz, hogy az egyetértést meg tudjam különböztetni a tetszéstől. Ahhoz, hogy élvezzem, nem kellett elfogadnom azt, amit Chesterton mond. Humora abba a fajtába tartozott, amelyik a legközelebb áll hozzám – nem úgy szűrte be a vicceket a szövegbe, mint mazsolát a tortába, még kevésbé (amit nem tudok elviselni) használt komolytalan, vicces hangot. Humora nem választható el az érveitől, hanem inkább (ahogyan Arisztotelész mondaná) dialektikája virágzott ki benne. A kard nem azért villog, mert a vívó csillogtatni akarja, hanem mert az életéért harcol, s ezért

igen gyorsan forgatja. Azokat a kritikusokat még sajnálni is alig tudom, akik Chestertont cinikusnak vagy „paradoxnak” találják; együttérezni pedig semmiképpen sem tudok velük. Sőt bármilyen furcsán hangzik, jósága miatt szerettem meg. Ezt az izlést (még az én koromban is) szívesen a magaménak mondom: én is szeretem a jót, bár ennek semmi köze ahhoz, hogy én magam akarok-e jó lenni. Sohasem éreztem viszolygást a jótól, amivel pedig gyakran találkoztam nálam sokkal jobb emberekben is. Az „önelégtűség” az olyan elutasítást jelezte, amely sohasem kapott helyet kritikai szótáramban. Hiányzott belőlem a cinizmus, a vérebek érzékenysége a kétszínűségekre vagy a farizeizmusra. Ízlés dolga: úgy tetszett a jóság, mint ahogyan gyönyörködünk egy olyan asszony szépségében, akit nem akarunk feleségül venni. A szépség ebből a távolságból sokkal jobban látható.

Chesterton olvasása közben nem tudtam, mibe is merészkedtem bele (így jártam MacDonald olvasásával is). Az olyan fiatalember, aki józan ateista akar maradni, nem lehet elég óvatos az olvasmányjaiban. Mindenütt csapdák leselkednek rá – „nyitvahagyott bibliák, millió meglepetés”, ahogyan Herbert mondja, „finom hálók és cselszövevények”. Isten, ha szabad így mondani, meglehetősen gátlástalan.

Támadás ért a saját zászlóaljamban is. Itt találkoztam egy Johnson nevű tiszttel (béke poraira), aki életre szólóan a barátom maradt volna, ha meg nem ölik. Hozzám hasonlóan már fölvetették az egyik oxfordi kollégiumba (a Queen's College-be), s azt remélte, hogy a háború után folytathatja a tanulmányait. Néhány évvel idősebb volt nálam, s egy csapat parancsnokává nevezték ki. Olyan éleselméjűen gondolkodott, hogy ehhez hasonlót csak Kirknél tapasztaltam eddig, de mindez fiatalsággal, jó kedéllyel és költői hajlammal párosult. A teizmus felé közeledett, és végeláthatatlan vitákba bocsátkoztunk erről, meg bármi egyéb témáról, valahányszor kikerültünk a frontvonalból. De nem ez számított igazán. A legfontosabbnak azt tartom, hogy lelkiismeretes ember volt. A saját koromból és fajtámból alig találkoztam eddig ennyire elvszerűen gondolkodó emberrel. Az riasztott meg a legjobban, hogy mennyire komolyan veszi az elveit. Hitehagyásom óta először villant át az agyamon, hogy a

komolyabb erények hatással lehetnek életünkre. Azért mondom, hogy a „komolyabb erények”, mert a barátok iránti kedvességről meg hűségről és a pénzzel kapcsolatos nagylelkűségről már támadt némi sejtésem – kinek ne volna, ha már megkönyékezte a kísértés, amely az ellentétes bűnöknek új és civilizáltabb nevet talál ki? De azon még sohasem tűnődtem el igazán, hogy a magunkfajta embernek, olyanoknak, mint Johnson meg én, akik tudni akartuk, hogy a szépség objektív valóság-e, vagy hogy Aiszkhülosz hogyan írja le Zeusz és Prométheusz kibékülését – miért kell törekednünk a szigorú igazlelkűsége, tisztaságra, kötelességtudásra? Úgy vettem mindezt, mint ami nem rám tartozik. Nem került sor köztünk vitára ebben a kérdésben, s azt hiszem sohasem sejtette, mi is lappang bennem igazában. Nem sajnáltam a fáradtságot, hogy ilyennek mutassam magam. Ha ez képmutatás, akkor arra a következtetésre kell jutnom, hogy a képmutatás javára válhat az embernek. Szégyenkezni amiatt, amit mondani akarsz, azt tettetni, hogy csak tréfából mondtad azt, amit komolyan gondoltál – ez nemtelen színjátszás. De még mindig jobb, mint ha valaki semmiért se szégyelli magát. S még erkölcsi erkölcsöcsész véredek is alig tudják kiszimatolni, mi a különbség, ha jobbnak mutatod magad igazi magadnál – vagy ha valóságosan is jobba kezdesz válni. Szándékom szerint csupán szerepet vállaltam el: azt, hogy védelmezem a saját „átvizsgálatlan életemet”. Ha egy faragatlan ember bekerül udvarias emberek társaságába, mi mást tehet eleinte, mint utánozza a többiek mozgását? Hogyan is tanulhatna másképp, mint utánzás által?

Megérezhették már, hogy zászlóaljunk igen kellemes légkört biztosított: igen kevés hivatásos tiszt irányította az előléptetett közlegények (nyugati farmerek), ügyvédek és egyéb egyetemi polgárok változatos összetételű táborát. Olyan jókat lehetett beszélgetni, mint sehol másutt. A legkedvesebbnek talán állandó gúnyolódásunk céltábláját, Wallie-t tartottam. Római katolikus farmer volt, szenvedélyes katona (az egyetlen ember közöttünk, aki tényleg vágyott a harcra), s a legegyszerűbb közlegény is könnyűszerrel becsaphatta. Azt a módszert választottuk, hogy bírálgatni kezdtük az angol önkéntes lovasságot. Szegény Wallie viszont úgy tudta, hogy ez a legbátrabb, leghatékonyabb, legkeményebb és legtisztább sereg, amely valaha is lovon ült.

Mindezt közvetlen tapasztalatból tudta gyermekkorából, hiszen egyik nagybátyja a lovasságnál szolgált. De sohasem tudta megvédelmezni az álláspontját. Dadogni kezdett, önellentmondásokba keveredett, majd végül aduként kivágta: „Bárcsak itt volna Ben bátyám, hogy megmagyarázza nektek. Ben bátyám alaposan megmondaná, ő aztán megmagyarázná.” Halandóknak nem szabad ítéletet mondani; de alig hiszem, hogy akadt volna más a Franciaországban harcolók között, aki halála esetén egyenesebben repült volna a mennyországba, mint ő. Jobban tettem volna, ha a csizmáját pucolom ki, mint hogy kinevettem. Hozzátehetem azért, hogy nem örültem annak a rövid időnek, amelyet az ő parancsnoksága alatt töltöttem. Wallie feleszületett szenvedéllyel öldöste a németeket, s egyáltalán nem törődött sem a saját biztonságával, sem másokéval. Mindig olyan remek ötleteket agyalt ki, hogy nekünk, beosztottainak, a haja égnek állt tőle. Szerencsére nagyon könnyen lehetett lebeszélni bármi józan érvre hivatkozva, ami éppen eszünkbe jutott. Annyira értékes és ártatlan volt, hogy egyetlen pillanatra se gyanította, hogy más is vezet bennünket, mint a katonai megfontolások. Egyéb szempontokat sohasem vett tekintetbe, pedig a csapatok hallgatóságos megegyezése alapján ezek kormányozták az egész lövészárk-hadviselést; őrmesterem a kezdet kezdetén felvilágosított erről. Azt ajánlottam, hogy „pörköljünk oda” egy kis gránáttal az egyik német őrhelyre, ahol fejeket láttunk mozogni. „Megtehessük, ha parancsolja, uram”, mondta az őrmester, megvakarva a fejebúbját, „de ha eccer mi elkezdjük, visszadurrogatnak ám azok is.”

Nem szabad mindenestül bearanyoznom a háborús hadsereget. Találkoztam a Világgal is, meg az Értelmetlenség nagy istenével. A világ igen nevetséges formában jelent meg azon az éjjelen (tizenkilencedik születésnapomon), amikor először megérkeztem a „vonalakhoz”. Amint a lövészárokból bemásztam a bunkerbe és körülpislogtam a gyertyafénynél, észrevettem, hogy a kapitány, akinek jelentést teszek, az egyik tanárom, akit inkább szerettem, mint tiszteltem az egyik iskolámban. Megkockáztattam, hogy hivatkozom az ismeretségünkre. Mély, sietős hangon beismerte, hogy valaha tanárként működött, s attól fogva soha többé nem hoztuk fel ezt a témát. A Nagy Istenség hatása még furcsábban mutatkozott meg; jóval korábban belebotlottam, mielőtt a zászló-

aljamhoz értem volna. A csapatszallító vonat Rouenből – ez a végeláthatatlan, óránként húsz kilométeres sebességgel dőcögő vonat, amelyben nem akadt két egyforma kocsi – körülbelül este tízkor indult el Rouenből. Három másik tiszttel kaptunk egy fülkét. Nem fűtöttek, világításra a saját gyertyáinkat használtuk, egészségügyi célokra pedig az ablakot. Az út mintegy tizenöt óra hosszat tartott, csikorgó, fagyos hidegben. Nem sokkal Rouen után egy alagútban (kortársaim bizonyára emlékeznek rá) hirtelen nagy recsegés-ropogás támadt, s egyik ajtónk leszakadt, majd kizuhant a sötétbe. Vacogó fogakkal ültünk ott a következő megállóig, ahol a vonatot irányító tiszt fontoskodva odajött hozzánk, s számonkérte, mit csináltunk az ajtókkal. „Lejött, uram”, mondtuk. „Ne mondjanak bolondságokat”, felelte, „nyilván nem vált volna le, ha nem történik valami szabálytalanság”. – Mintha mi sem volna természetesebb, mint hogy négy tiszt (akik persze idejében fölszerelték magukat csavarhúzókkal). azzal kezdte volna éjjeli utazását a tél közepén, hogy eltávolítja a vasúti kocsija ajtaját.

Magát a háborút annyiszor leírták már olyanok, akik nálam többet láttak belőle, hogy itt most csak keveset szólok róla. Elég békés időkét éltünk, amíg tavasszal meg nem jött a nagy német támadás. Akkor se minket támadtak meg, hanem a jobbszárnyunkon levő kanadaiakat. Bennünket, csupán „csöndben tartottak” azzal, hogy gránátokkal árasztották el a vonalainkat: percenként körülbelül hárommal egész napon át. Azt hiszem, ezen a napon eszméltem rá arra, hogy a nagy rémület hogyan győzheti le a kisebbet: találkoztam egy egérrel (szegény, reszkető kis egérke volt, ahogyan én is szegény, reszkető kis emberke), s még csak kísérletet sem tett arra, hogy elmeneküljön tőlem. A tél folyamán a kimerültség és a víz volt a legfőbb ellenségünk. Elaludtam menetelés közben, s fölébredtem arra, hogy még mindig menetelek. Combíg érő csizmában járkáltunk a lövészárkokban, ahol a víz a térdünkig ért. Jól emlékszem, amint a jeges víz beömlött a csizmába, amikor kilyukadt valamilyen rejtett szögesdrótban. A szemem megtelt a hullák látványával: ez a kép akkor keletkezett bennem, amikor megláttam halott édesanyámat, s most jó ismerőseimmé lettek a régi és a friss halottak egyaránt. Megtanultam érteni és sajnálni és becsülni az egyszerű

embereket: különösen a drága Ayres őrmestert, akit (azt hiszem) ugyanaz a gránát ölt meg, amelyik engem megsebesített. Semmirevaló tiszttá lehettem (akkoriban túl könnyen osztották a megbízásokat): bábu, amelyet ő mozgatott. De ezt a nevetséges és kínos viszonyt olyan gyönyörűvé alakította, mintha csaknem az apám lenne. Egyébként a háború csak ritkán és halványan ötlik fel az emlékezetemben: a rettegés, a hideg, a bűz, a szörnyen összeroncsolt emberek, akik félig széttiport rovarként vonszolták magukat odébb, az ülő vagy álló hullák, a sivár tájak, egyetlen fűszál nélkül, az éjjel-nappal viselt csizmák, amelyek szinte hozzá nőttek a lábunkhoz – mindez ma már csak ritkán és halványan ötlik fel az emlékezetemben. Elszakadt a többi élményemtől, s gyakran úgy érzem, hogy valaki mással történt mindez. Bizonyos értelemben nem is érzem jelentősnek. A képzeletnek egyetlen pillanatát ma fontosabbnak érzem, mint az akkor velem történt eseményeket. Amikor az első golyó fűtyülését meghallottam, olyan távol, hogy csak „vinnyogott”, mint az újságírók vagy a békebeli költők golyói. Ebben a pillanatban nem is félelmet éreztem, még kevésbé közönyt; kis remegő hang így szólt bennem: „Ez a háború. Erről írt Homérosz.”

XIII. AZ ÚJ SZEMLÉLET

Ezt a falat sok fáradságos hónap alatt fejeztem be, de sohasem éreztem magam biztonságban, amíg el nem készült.

Defoe: Robinson Crusoe

Többi háborús élményeimnek nem sok köze van ehhez a történethez. Hogyan „ejtettem” körülbelül hatvan foglyot – vagyis hatalmas megkönnyebbülésemre hogyan vettem észre, hogy a földszürke figurák tömege, amely a semmiből egyszercsak elibém tűnt, mind föltartott kézzel jön – ilyesmit nem érdemes elmesélni, legföljebb tréfaként. Hiszen nem „ejtette foglyul” Falstaff is Sir Colville-t? Az sem tartozik az olvasóra, hogyan kaptam jó-kora sebet egy angol gránáttól, vagy hogy a kitűnő N. nővér az egészségügyieknél hogyan testesítette meg Artemisről alkotott elképzeléseimet. Két dolog érdemel említést. Az egyik pillanat közvetlenül a megsebesülésem után adódott: úgy éreztem (vagy azt hittem), hogy nem lélegzem, s ebből arra következtettem, hogy meghalok. Nem éreztem se félelmet, se bátorságot. Egyikre sem látszott alkalmas pillanatnak. „Itt egy ember haldoklik” – erre gondoltam száraz, tényszerű, minden érzelemtől mentes állításként, mint valami tankönyv mondatára. Még csak érdekesnek sem találtam. Ennek az élménynek az lett a gyümölcse, hogy néhány évvel később, amikor találkoztam Kant megkülönböztetésével a lényeg és a jelenség között, ezt nem csupán absztrakcióként szemléltem. Ebbe én már belekóstoltam; Már bebizonyosodott számomra, hogy létezik egy egészen tudatos „én” aki csak laza és átmeneti kapcsolatban áll azzal az „énnel”, akit magamban vizsgálhatok. A másik jelentős élményt az szolgáltatta, hogy Bergsont olvashattam a Salisbury síkságon épült Lábadozó Táborban. Ez tanított meg arra, hogy elkerüljem azokat a csapdákat, amelyek a *Semmi* szó körül leskelődnek. De forradalmi erővel hatott érzelmi világomra is. Eddig minden hajlamom a sápadt, távoli, elenyésző dolgokra irányult: Morris akvarelszínű világa,

Malory lombos ligetei, Yeats félhomálya. Az „élet” szónak olyan asszociációi támadtak bennem is, mint Shelley élt át a *The Triumph of Life* c. művében. Nem tudtam volna felfogni mit ért Goethe az *élet arany fáján*. Bergson mutatta meg nekem mindezt. Nem törölte el régi szerelmeimet, hanem újakkal ajándékozott meg. Tőle tanultam meg először, hogy élvezzem az energiát, a termékenységet, a tetterőt, a győzelmet, sőt még az erőszakot is: mindazt, ami növekszik. Megtanultam értékelnéni azokat a művészeket, akik korábban bizonyára semmit sem jelentettek számomra. Azokat a határozott, dogmatikus, lángoló, szuverén jellemeket, mint Beethoven, Tizian (mitológiai képeivel), Goethe, Pindar, Christopher Wren és az ujjongó zsoldárok.

Visszatértem Oxfordba – leszerelten – 1919 januárjában. De mielőtt az itteni életemről szólnék, figyelmeztetnem kell az olvasót arra, hogy egy hatalmas és bonyolult eseményt elhallgatok. Nem áll módomban szólni róla. Csak annyit tudok elmondani, hogy ellenséges magatartásom az érzelmekkel szemben maradéktalanul s a legkülönbözőbb módokon bosszút állt rajtam. De ha még el tudnám is mondani a történetet, akkor sem volna sok köze ennek a könyvnek a témájához.

Az első életreszóló barátságot A. K. Hamilton Jenkinnel kötöttem Oxfordban – őt azóta a Cornwallról írt könyveiről ismerik. Folytatta a nevelésemet (amelyet Arthur kezdett meg), hogy a látványokra, a hangokra, az illatokra fogékony lénné váljak. Arthur különösen kedvelte mindazt, ami otthonos. Jenkin azonban mindennek tudott örülni, még annak is, ami csúnya. Megtanultam tőle, hogy teljesen vessük alá magunkat annak a légkörnek, amelyik az adott pillanatban élénk kerül. Egy mocskos városban is keressük meg azokat a helyeket, ahol az undokság már groteszkké és szinte fenségessé válik; lehangoló napokon keressük meg a leglehangolóbb, csuromvizes erdőt, szeles napon a legszeleesebb hegygerincet. Hiányzott belőle Betjeman ironiája; csupán komolyan, mégis vidáman elhatározta, hogy minden dolognak a mélyére hatol, s megtanul örülni a maga (főnséges) valóságában annak, ami eléje kerül.

Második barátom Owen Barfield lett. Bizonyos értelemben Arthur és Barfield úgy jelenik meg előttem, mint az Everyman

Első Barátja és Második Barátja. Az első a képmása: az, aki először rávilágít arra, hogy nem állsz egyedül a világon, hiszen kiderül (várakozásunkon felül), hogy minden titkos örömünket megoszthatjuk egymással. Semmit sem kell leküzdened magadban ahhoz, hogy a barátjává legyél; úgy váltok-eggyé egymással, mint az esőcseppek az ablakon. A Második Barát viszont mindenben ellentmond neked. Nem annyira a képmásod, mint inkább az ellentétes éned. Persze osztozik az érdeklődéseidben; különben nem is válnék sohasem a barátoddá. De mindent más szempontból közelít meg. Elolvasta az összes szükséges könyveket, de mindegyikből helytelen részleteket emelt ki. Mintha a te nyelveden beszélne, de rossz kiejtéssel. Hogyan lehet annyira közel az igazsághoz, ha mégisincs sose egészen igaza? Annyira vonzó és bűszítő, mint egy asszony. Ha nekifogsz, hogy kiigazítsd az eretnkségeit, azon veszed észre magad, hogy valójában ő határozta el, hogy kiigazítsa a tiéidet! Aztán foggal-körömmel egymásnak estek, késő éjszakáig, estéről estére, vagy sétáltok a gyönyörű tájakon, anélkül, hogy egy pillantásra is szétnéznének. Megismeritek egymás öklének a súlyát, s gyakran inkább tisztelnivaló ellenfelet, mint barátot láttok egymásban. Valójában (bár ezt ilyenkor sohase vesszük észre) módosítjuk is egymás gondolkodását; ebből a folytonos kutya-macska harcból közös gondolkodásmód és mély érzelmek születnek. De azt hiszem, Barfield sokkal többet változtatott rajtam, mint én őrajta. Jónéhány gondolata, amelyet később leírt *Poetic Diction* c. könyvében, már belémivódott, mielőtt ez a fontos kis könyvecske megjelent. Furcsa is lenne, ha nem így történt volna. Persze azóta még nagyobb műveltségre tett szert; de a zsenit már akkor észre lehetett venni.

Vele szorosan összekapcsolódott barátja, A. C. Harwood, aki hamarosan az én barátommá is lett. Később a Michael Hallnak, a Kidbrooke-i Steiner-iskolának egyik oszlopa lett. Mindkettőnkől különbözött; rendíthetetlen kösziklaként magasodott fölénk. Bár szegényen élt (mint legtöbbünk), s az „érvényesülés” reménye nélkül, mégis olyan arckifejezéssel járkált köztünk, mint egy tizenkilencedik századi úriember, államkötvényekkel a zsebében. Akkor is megőrizte ezt az arckifejezését, amikor egyik gyalogtúránkon egy esős estén közvetlenül besötétedés előtt deri-

tettük ki, hogy rosszul tájékozódunk a térképen (valószínűleg az övén), s legfőljebb annyi reményünk maradt, hogy „öt mérföldre van ide Mudham (ha megtaláljuk), s ott *talán* kapunk szálalást”. Még a vita hevében se változott meg az arca. Azt mondhatnák, hogy ha valakinek, hát neki el lehetett volna mondani, hogy „ne vágjon ilyen képet”. De azt hiszem, ilyesmit sose mondtak neki. Nem álarcot viselt, s nem ostobaságból tette. Azóta minden szokásos bánat és szorongás megpróbálta. A Hamletek korában, amilyen a miénk, ő az egyetlen általam ismert Horatió: „nem állítja meg a Szerencse útját.”

Egyetlen egyet kell elmondanom ezekről a barátaimról, és a többiekéről, akikkel Oxfordban ismerkedtem meg. Mindnyájan jó emberek voltak, legalábbis a tisztességes pogány mércék alapján (s ez jóval fölötte állt az enyémmnek). Vagyis mindnyájan, Johnson barátomhoz hasonlóan, hittek a becsületesség, a közéletiség, a tisztaság, a józanság kötelező erejében, s eszerint is cselekedtek – ahogyan a vizsgáztatók mondják: „Ezt minden jelöltnek meg kell próbálnia.” Johnson felkészített arra, hogy hatáskukat befogadjam. Elvben elfogadtam az elveiket, s talán (bár erre nem emlékszem túlságosan) meg is próbáltam ennek megfelelően cselekedni.

Első két oxfordi évemben sokat fáradoztam azon, hogy új értelmi látásmódot alakítsak ki magamnak. Szóba se került többé a pesszimizmus, az önsajnálát, nem kacérkodtam többé túlvilági eszmékkel vagy romantikus illúziókkal. Egyszóval mint a *Northanger Abbey* c. könyv hősnője, elhatároztam, hogy „a jövőben mindig a legtárgyilagósabb józan ésszel ítélek és cselekszem”. A józan ész e pillanatban számomra azt jelentette, hogy visszavonulok, sőt pánikszerűen elmenekülök minden fájtá romantikától, amely eddig annyira kitöltötte az életem. Különböző okok játszottak közre ebben.

Nemrégiben megismerkedtem egy öreg, mocskos, locsogó, tragikus ír lelkésszel, aki régóta elvesztette a hitét, de megtartotta az állását. Abban az időben, amikor megismertem, csak az érdekelte, hogy bizonyítékok után kutasson „az emberi továbbélésre”. Szünet nélkül erről olvasott és beszélt, s mivel igen kritikus értelemmel rendelkezett, sohasem nyugodott bele semmibe. Az döbbenett meg benne a leginkább, hogy mohón vágyódott a szemé-

lyes halhatatlanságra, ugyanakkor viszont (látszólag) teljesen hidegen hagyta mindaz, ami a józan szemlélet szerint kívánatossá tehetné a halhatatlanságot. Nem kereste a Boldogító Szinelátást, sőt nem is hitt Istenben. Nem remélt haladékot arra, hogy megtisztuljon és megjavítsa a személyiségét. Nem álmódzott arról, hogy egyesülni fog halott barátaival vagy szerelmeivel. Sohasem hallottam, hogy bárkiről is szeretettel beszélt volna. Egyedül arra keresett biztosítékot, hogy valami, amit „önmagának” nevezhet, szinte bármilyen áron túlélje a testi életét. Legalábbis így gondoltam. Túlságosan fiatal voltam, s ezért nehezen fogtam gyanút, hogy titokban arra a boldogságra vágyódott, amelyet nem sikerült elérnie itt a földön. Ilyen nyomorult gondolatvilággal nemigen találkoztam eddig. Elhatároztam, hogy elszántan kitérek minden olyan gondolat vagy álom elől, amely ehhez az ádáz monomániához vezethet. A halhatatlanság egész kérdését meglehetősen visszataszítónak találtam. Elutasítottam tehát magamtól. Minden gondolatunkat irányítsuk „magára a világra, közös világunkra – arra a helyre, ahol végül is vagy megtalálhatjuk boldogságunkat, vagy nem”.

Másodszor, alkalmam nyílt arra, hogy két hetet, beleszámitva az éjszakák többségét is, egy megbolondulófélben levő ember közelében tölthessem. Őszintén szerettem őt, s meg is érdemelte a szeretetet. S most segítettem lefogni őt, amint ott fetrengett és rugdalózott a padlón, ordítózva, hogy az ördögök elragadják, s hogy éppen zuhan le a pokolba. Ez az ember jól tudtam, nem a kitaposott ösvényen járt. Kacérkodott a teozófiával, a jógával, a spiritizmussal, a pszichoanalízissel, ki tudja még mivel. Mindezek azonban valószínűleg nem játszottak szerepet a megőrülésében, azt hiszem, ennek inkább fizikai okai voltak. De akkoriban ezt még nem vettem észre. Azt hittem, hogy figyelmztetést kaptam. Ehhez a padlón való őrjöngéshez vezet a romantikus vágyódás, a földöntúli dolgok keresése.

A legfontosabb a biztonság, gondoltam: a kitaposott ösvény, a kijárt út, az út közepe, az égő lámpák. Néhány hónappal e lidérces napok után a „közönséges” és az „egyhangú” szavak foglalták össze azt, amit a legkívánatosabbnak tartottam.

Harmadszor, akkoriban söpört végig mindannyiunkon az új pszichológia. Még nem emésztettük meg egészen (akkoriban még

kevesen értettek hozzá), de hatott mindannyiunkra. A legjobban a „fantázia” és a „vágyakkal teli gondolkodás” foglalkoztatott bennünket. Hiszen (természetesen) mindnyájan költőnek és kritikusnak tartottuk magunkat, és nagyrabecsültük a Coleridge értelmében vett „képzeletet”, úgyhogy gondosan megkülönböztettük a „képzeletet” nemcsak a „képzelgéstől” (ahogyan Coleridge tette), hanem a „fantáziától” is, ahogyan a pszichológusok használják ezt a fogalmat. Megkérdeztem hát magamtól: mi egyébként mondhatók gyönyörűségei hegyeim és nyugati kertjeim, mint pusztai fantázia terméknek? Nem árulták-e el igazi természetüket azzal, hogy újra és újra nyílt erotikus álmodozásba vagy a mágia mocskos lidércvilágába csalogattak bele? Valójában persze, amint az előző fejezetek elmondták, a saját tapasztalatom ismételten megmutatta, hogy ezek a romantikus képek sohasem bizonyultak egyébként, mint pillanatnyi felvillanásnak vagy éppen ócska hulladéknak, amelyet az Öröm megjelenése azonnal eltüntetett. Ezek a hegyek és kertek sohasem váltak azzá, amire én vágytam, hanem mindig jelképek maradtak, amelyek végül is leplezték igazi valójukat: derekas kudarcnak bizonyult minden erőfeszítés arra, hogy a vágyam igazi céljának tüntessem fel őket. De most lekötött az új szemléletmódom, és sikerült megelégednem minderről. Ahelyett, hogy megbántam volna a bálványimádásomat, becsmérlni kezdtem azokat az ártalmatlan képeket, amelyeket reá pazaroltam. A gyerek magabiztosságával elhatároztam, hogy leszámolok mindezzel. Szakitok Avalonnal, Hesperidesszel. „Átláttam” rajtuk (pedig valójában éppen fordítva állt a helyzet). Soha többé nem akartam a csapdájukba kerülni.

Végül persze szólnom kell Bergsonról is. Valamilyen módon (bár ma már nem látom ennyire világosan, ha kinyitom a könyveit) megtaláltam benne a cáfolatát régi kisértő eszméimnek: Schopenhauernek, aki szerint a „mindenség esetleg nem is létezik.” Más szóval feltűnt a láthatáron az egyik isteni tulajdonság, a szükségszerű létezés. Még mindig rossz tárgyhoz kapcsolódott, s ez sokáig így is maradt: a mindenséghez kötöttem, nem pedig Istenhez. Mégis hatalmas erővel hatott rám ennek a tulajdonságnak pusztai fölfedezése is. Ha valaki egyszer elvetette azt az abszurd elképzelést, hogy a valóság csupán önkényes alternatívája

a semminek, akkor feladja a pesszimizmusát (vagy akár az optimizmusát). Nincs értelme többé szidalmazni vagy dicsérni az Egészet, sőt egyetlen szavunk se lehet hozzá. Még ha Prométheusz vagy Hardy módjára sorolgatjuk is a hiányosságait, magunk is a részei vagyunk, tehát ugyanaz az Egész „szavalja nyugodtan önmagának átkát” rajtunk keresztül is. Mindez olyan hiábavaló, hogy a szememben mindenestül lerontja a hitelet Lord Russel izgalmas esszéjének „*A szabad ember tiszteletéről*”. Az átkozódás éppen olyan hiábavaló és éretlen, mint az álmodozás a nyugati kertekről. Az embernek „el kell fogadnia” a mindenséget; mindenestül, fenntartások nélkül, lojálisan. Új szemléletem filozófiája ezt a sztoikus monizmust fejlesztette ki, s mélységes békével töltött el. Elemi iskolai korszakom óta talán ez az élmény állt legközelebb a vallási tapasztalathoz. Véget vetett bennem (remélem, örökre) a valósággal folytatott minden tárgyalásnak vagy alkudozásnak. Ilyen mélyen hathat ránk csupán egyetlen isteni tulajdonság megsejtése is.

Ami az Örömet illeti, „esztétikai élménynek” minősítettem, s ilyen címen sokat beszéltem róla, s igen „értékesnek” mondtam. De ritkán tapasztaltam meg, s olyankor se jelentett túlságosan sokat.

Új Szemléletem első napjaiban egészében véve boldogan éltem. Az égbolt azonban fokozatosan megváltozott. Egyre több fájdalom és szorongás szüremkedett be az életembe; Barfield megérte még velem, hogy „az élet úgy kínzott, mint a fogfájás”. A mi nemzedékünk, a leszerelt katonáké, lassan elhagyta az egyetemet. Oxford új arcokkal telt meg. Az újdonsült gólyák már látványosan kikerülték a mi betokosodott gondolkodásunkat. Elhelyezkedésünk gondja egyre nagyobbra és aggasztóbbra növekedett.

Ekkor valami igazán rettenetes dolog történt velem. (En mindenesetre szörnyűnek tartottam.) Először Harwood (még mindig a régi arkifejezésével), aztán Barfield átvette Steiner tanait és antropológiává lett. Szörnyen megdöbbentem rajtuk. Amit annyi küzdelem árán sikerült kiirtani az életemből, mindaz mintha újra föllángolt volna a legjobb barátaimban, hogy szembekerüljön velem. Nem is egyszerűen a legjobb barátaimnak tartottam őket, a legjobban bíztam is bennük. Az egyik sziklaszilárdnak látszott, a másik pedig szabadgondolkodó családban nőtt fel,

annyira beoltva minden „babonás” ellen, hogy még a kereszténységről is alig hallott, amíg iskolába nem került. (Az evangélium először akkor tört rá Barfieldre, amikor a Szent Máté evangéliumára jellemző példabeszédek listáját diktálták le nekik.) Nem is csupán a legbiztosabb barátaimról volt szó, hanem mindez olyan pillanatban történt, amikor a legnagyobb szükségünk lett volna az összetartásra. Amint megismertem Steiner gondolatvilágát (már amennyire egyáltalán belemerültem), a rémületem undorra és sajnálattá alakult. Hiszen itt látványosan egybegyűjtve találtam mindazt az undokságot, amely valaha engem is vonzott. Istennel, szellemekkel, a halál előtti és utáni élettel, beavatkozásokkal, rejtett tudással, elmélkedéssel találkoztam itt. „Hiszen – a fene egye meg – mindez a középkorba való”, kiáltottam; még mindig ott élt bennem az én nemzedékem időrendi sznobsága, s a korábbi történelmi korszakok nevét a rossznak jelölésére használtam. Egybegyűjtve találtam mindazt, amelyet Új Szemléletem már határozottan elutasított; mindazt, ami leíríthatna az egyenes utamról azokba a sötét zugokba, ahol az emberek a földön fetrengenek, és sikitoznak, hogy a pokolba vonszolják őket. Persze mindezt tiszta képtelenségnek éreztem. Egyáltalán nem fenyegetett az a veszély, hogy engem is magukkal visznek. De elfogott a magány, az elhagyatottság érzése.

Persze azokat a vágyakat tulajdonítottam a barátaimnak, amelyek bennem működtek volna, ha én magam is antropolófiává válok. Azt hittem, hogy őket is az okkult világ mohó, féktelen vágya fogta el. Most már látom, hogy kezdettől fogva minden ellene szólt ennek. Őket nem ilyen fából faragták. Maga az antropolófia sem ebből a fajtából toborozza a híveit (amennyire én látom). Elég nehéz és (számomra) németesen unalmas ahhoz, hogy rövidesen vissza ne riassza azokat, akik az izgalmakra sóvárognak. Azt sem tapasztaltam soha, hogy ártott volna azok jellemének, akik csatlakoztak hozzá; sőt egyszer igen jó hatásával is találkoztam.

Nem azért, mondom ezt, mintha a legtávolabbról is megkísérett volna az ötlet, hogy magam is csatlakozzam hozzá, hanem csupán azért, mert így érzem becsületesnek, s hogy – megkésve – némileg jóvá tegyem azt a sok kemény, igaztalan és keserű érvet, amelyet valaha a barátaim fejéhez vágtam. Hiszen Barfield csat-

lakozása az antropológiához a kezdetét jelölte a kettőnk között kitört „Nagy Háborúnak”. Hála Istennek, sohase fajult veszedessé, bár egy pillanat alatt azzá válhatott volna, ha ő is olyan erőszakosan bánt volna velem, ahogyan én ővele. De csaknem szünet nélkül vitatkoztunk, néha levélben, néha szemtől szemben, éveken keresztül. Ez a Nagy Háború életem egyik fordulópontját hozta meg.

Barfield sohasem tett engem is antropológussá, de ellentéteimai végleg elpusztítottak két sarkpontot a gondolkodásomban. Először is rövid idő alatt elintézte bennem azt, amit „időrendi sznobságnak” neveztem, a saját korunk szellemi atmoszférájának kritikátlan elfogadását, s annak föltételezését, hogy ami időben elmúlt, az szükségszerűen le is járt. Meg kell vizsgálni, hogy miért ment ki a divatból. Valaha is megcáfolták-e (és ha igen, kicsoda, hol és milyen következtetésekkel?), vagy pedig egyszerűen úgy múlt el, ahogyan a divatok elmúlnak? Az utóbbi esetben egyáltalán nem tudhatjuk, vajon igaznak bizonyult-e vagy hamisnak. Ha ezt meglátjuk, akkor rá kell eszmélnünk arra, hogy a saját korunk is csupán egy „szakasz”, s ennek is, mint minden más kornak, nyilván megvannak a maga sajátos illúziói. Leginkább azokban a széles körben elterjedt föltételezésekben bűnnek meg, amelyek annyira átjárják a kort, hogy senki sem meri megtagadni őket, illetve senki sem tartja szükségesnek, hogy védelmébe vegye őket. Másodszor pedig meggyőződtem arról, hogy eddig képviselt nézeteink nem hagytak teret semmiféle kielégítő ismeretelméletnek. A szó technikai értelmében „realisták” voltunk; vagyis az érzékekben megmutatkozó mindenséget fogadtuk el a valóság sziklaalapjának. Ugyanakkor azonban megpróbáltuk a tudat bizonyos jelenségeinek tulajdonítani mindazt, ami a teista vagy idealista világképpel együtt járt. Azt állítottuk, hogy az elvont gondolat (ha engedelmeskedik a logikai szabályoknak) a kétségbevonhatatlan igazsághoz vezet el; hogy az erkölcsi ítéletünk „érvényes”; esztétikai élményeink pedig nemcsak tetszetőségek, hanem „értékesek” is. Azt hiszem, sokan vallották ezeket a nézeteket akkoriban; ez járja át Bridges és Murray gondolatvilágát, Lord Russel *A szabad ember tisztelete* c. könyvét. Barfield győződött meg arról, hogy mindez mennyire következtelen. Ha a gondolat pusztán saját ügyünk volna, akkor ezekről az igé-

nyekről le kellene mondani. Sokan egyedül az érzékek által fogható mindenséget tartják a valóságnak; ezt műszereik segítségével ragadják meg, s „tudománnyá” építik össze. Ebben az esetben azonban sokkal tovább kellene menniük – ahogyan azóta sokan tovább is léptek, és elfogadni a logikának, az etikának és az esztétikának a behaviourista elméletét. Ezt az elméletet akkor is elfogadhatatlannak tartottam és ma is. „Elfogadhatatlant” mondtam, ami sokak szemében „valószínűtlent”, sőt a szó szoros értelmében „nemkívánatosat” jelent. Arra gondolok, hogy az értelmem egyszerűen képtelen létrehozni azt a hitet, amelyet a behaviourista magáévá tesz. Ebbe a formába nem tudom belekényszeríteni a gondolataimat, ahogyan a nagylábujjammal nem tudom megvakarni a fületem, vagy ahogyan egy palackból nem tudok bort tölteni ugyanannak a palacknak az aljába. Ezt megtenni fizikai képtelenség volna. Így aztán rákényszerültem arra, hogy feladjam a realizmust. Azóta próbáltam védelmezni, amióta belemélyedtem a filozófiába. Részből nyilván pusztán makacsságból tettem. Akkoriban az idealizmus filozófiája uralkodott Oxfordban, én pedig természetemnél fogva mindig az ellenzékhez tartoztam. Részből azonban érzelmi szükségletet is elégített ki bennem a realizmus. Azt akartam, hogy a természet legyen teljesen független a mi megfigyeléseinktől; legyen valami más, közömbös, önálló lét. (Ez együtt járt Jenkin törekvésével, hogy a dolgok pusztán mivoltába hatoljunk belé.) De most láttam, föl kell adnom mind ezt. Hacsak nem fogadok el valami hihetetlen alternatívát, kénytelen vagyok elismerni, hogy az értelem nem pusztán későn született jelenség; hogy az egész mindenség végső összefüggéseiben értelmi jellegű; hogy a mi logikánk csupán a kozmikus Logosban részesedik.

Meglepő (ma már), hogy ezt az álláspontot a teizmustól teljesen függetlennek tartottam. Azt gyanítom, hogy tudatosan zártam el a szemem. De az idő tájt mindenféle leplek, szigetelőrétegek és biztosítékok álltak rendelkezésre ahhoz, hogy az emberek felhasználják a teizmusból fakadó előnyöket, anélkül, hogy hinnének Istenben. Az angol hegelianusok pontosan ilyen portékákkal kereskedtek. Az Abszolút Értelmet – mégis inkább: az Abszolútumot – személytelennek tartották, amely önmagát (de minket nem?) csak bennünk ismerheti meg. Annyira abszolútnak tartot-

ták, hogy már nem is hasonlított jobban az értelemhez, mint bármi máshoz. S különben is, minél jobban belezavarodtam, s minél több önellentmondásba bonyolódtam, annál jobban bebizonyosodott előttem, hogy a diszkurzív gondolkodás csak a „jelenség” felszínén mozog, és hogy a valóságnak valahol máshol kell rejlenie. S hol is találhatnánk persze máshol, mint az Abszolútumban? Ott, nem pedig itt bukkant elő „a teljesebb ragyogás” az „érzékek függőnye” mögül. Ezek a folyamatok már vallásos érzelmeket ébresztettek föl. Ez a vallás azonban nem került semmibe. Beszélhettünk akár vallási értelemben is az Abszolútumról; semmilyen veszély sem fenyegetett, hogy beleszól az életünkbe. „Ott” van; biztonságosan és mozdíthatatlanul „ott”. Sohasem jön el „ide”, sohasem „zavarja meg a köreinket” (hogy nyersen mondjam). Ez a látszatvallás biztos zsákutcába vezetett. Fölgerszette bennünk az *erost*, anélkül, hogy megszületett volna belőle az *agapé*. Semmitől sem kellett félni; pontosabban, semminek sem kellett engedelmeskedni.

Egy egészséges mozzanatot azonban tartalmazott. Az Abszolútum „ott” volt, s ez az „ott” egyesített magában minden ellentétet, átlépett minden végesen, megcsillantotta azt a rejtett dicsőséget, amely az egyetlen tökéletesen igaz valóság. Valójában sokmindent megcsillantott a Mennyszágból. De olyan Mennyszágból, amelybe így egyikünknek sem sikerült bejutnia. Hiszen mindnyájan csupán látszat vagyunk. Ami „ott” van, az nyilván nem lehetünk mi. Akik ezt a filozófiát elfogadják, azok úgy élnek nyilván, mint Dante erényes pogányai „vágyban, de remény nélkül”. Vagy úgy szeretik az Istenüket, mint Spinoza: még arra sem tudnak vágyódni, hogy viszonzásul szeresse őket. Nagyon sajnálom, ha nem mentem volna keresztül ezen az élményen. Azt hiszem több vallásos elemet tartalmaz, mint jónéhány kereszténynek nevezett megtapasztalás. Ezt a jelmondatot tanultam az idealistáktól (s ma is erősen tartom): sokkal fontosabb, hogy a Mennyszág létezik, mint az, hogy bármelyikünk elérjen oda.

A Nagy Halász így játszott a maga halacsájával, én pedig nem is álmodtam róla, hogy horga már beléakadt a nyelvembe. Két előnyre azonban szert tettem. Bergson megmutatta a szükség-szerű létet; az idealizmus pedig egy lépéssel közelebb vitt ahhoz, hogy megértsem ezeket a szavakat: „hálát adunk neked nagy di-

csőszegédért''. Az Északi istenek villantották föl először bennem ezt a gondolatot; de ekkor már nem hittem bennük, hittem viszont az Abszolútumban (amennyire az ember hinni tud valami képtelenségben).

XIV. SAKK-MATT

A pokol egyetlen alapelve – „a magamé vagyok”
George MacDonald

1922 nyarán befejeztem irodalmi tanulmányaimat. Mivel filozófiai kurzus nem indult, legalábbis nem számomra alkalmas, hosszútűró édesapám felajánlotta, hogy töltsék el még egy negyedik évet is Oxfordban, s végezzek angolt, hogy ezzel egy második húrt is beléfészíthessek az ijamba. Azt hiszem, ekkoriban kezdődött el a Nagy Háború Barfielddel.

Mihelyt beléptem az Angol Iskolába, rögtön beiratkoztam George Gordon Vitakörébe. Itt új baráttra találtam. A legelső szavak, amelyeket mondott, máris kiemelték őt a többi tíz vagy tizenkét jelenlévő közül. Szívem szerint való ember, szintén olyan korban, amikor a fiatalabb évek hirtelenül megkötött barátságai egyre ritkább eseménnyé válnak. Nevill Coghillnek hívták. Hamarosan meglepődve fedeztem föl, hogy kereszténynek vallotta magát, és mélységesen hitt a természetfölötti világban – egyértelműen őt tartottuk a legértelmesebbnek és legműveltebbnek az osztályban. Más vonásait is kedveltem, bár furcsán régiesnek találtam (hiszen még mindig igen modernül gondolkodtam); a lovagiasságát, a becsületességét, az udvariasságát, a szabadságát, a nemeslelkűségét. El tudtam volna képzelni, amint párbaft viv. Meglehetősen szabadszájúan beszélt, de sohasem gonoszul. Barfield kezdte kiirtani belőlem az időrendi sznobságot; Coghill újabb kegyelemdöfést adott neki. Nem maradt ki valóban valami a mi életünkéből? Nem a régi az, ami civilizált, és az új egyszerűen barbár? Talán furcsállni fogják a kritikusaím, akik engem jellegzetesen a régi idők magasztalójának tartanak, hogy ez a kérdés ennyire későn merült föl az életemben. Könyveim magyarázatául talán Donne szavai adhatnak támpontot: „A megtagadott eretnekséget gyűlöljük a legjobban.” Azokat a dolgokat állítom a

leghatározottabban, amelyeknek sokáig ellenálltam, s csak későn fogadtam el.

A Coghill által fölkeltett zavaró tényezők egyre jobban összegyűltek, s akkora felfordulást okoztak, hogy az most már egész korábbi szemléletemet veszélyeztette. Minden könyv ellenem fordult. Milyen vaknak kellett lennem ahhoz, hogy jóideje nem vettem észre a nevetséges ellentétet az életről alkotott elméletem és az olvasói tapasztalataim között. George MacDonald jobban hatott rám minden más írónál. Csak azt sajnáltam, hogy nem tudott szabadulni a kereszténység rögeszméjétől. Ennek ellenére szívesen olvastam. Chestertont jobban szerettem, mint az összes többi modern író együttvéve; leszámítva persze a kereszténységét. Johnstont azon kevés szerző közé számítottam, akikben föltétlenül meg tudok bízni; furcsa módon azonban ő ugyanehhez a rögeszméhez ragaszkodott. Különös véletlen folytán Spenser és Milton ugyanide tartoztak. Még az antik írók között is ugyanebbe a paradoxonba ütköztem bele. Éppen a legvallásosabbaktól (Platón, Aiszkülosz, Vergilius) tudtam a legtöbb táplálékot méríteni. Másrészt viszont azok az írók, akikben nem tett kárt a valóság, s akikkel teljesen egyet kellett volna értenem – Shaw és Wells, Mill, Gibbon és Voltaire – mind kissé felszínesnek tűnt; gyerekkorunkban „konzervízűnek” mondtuk volna. Nem arról van szó, hogy nem szerettem őket; mindnyájan (különösen Gibbon) jól elszórakoztattak; de ennél erősebben nem hatottak rám. Mintha hiányzott volna belőlük a mélység. Túlságosan egysíkúan szemléltek a világot. A nyers és sűrű élet nem jelent meg a könyveikben.

Most, hogy több angol irodalmat olvastam, az ellentmondás egyre súlyosabbá vált. Mélységesen meghatott Langland; megfertőzött (egy időre) Donne; mélyen és tartósan élveztem Thomas Browne-t. De a legizgalmasabb közülük George Herbert volt. Olyan emberre bukkantam benne, aki fölülmúlta az összes szerzőt, akiket valaha is olvastam: megmutatta ugyanis annak az életnek a minőségét, amelyet ténylegesen, pillanatról pillanatra élünk. Ráadásul a gazfickó mindezt nem közvetlenül érte el, hanem úgy, hogy az életet következetesen az általam még mindig „keresztény mitológiának” nevezett világon keresztül mutatta be. Másfelől viszont a legtöbb szerző, aki a modern felvilágosodás

előfutárának számított, igen jelentéktelennek tűnt a szememben, s kegyetlenül untatott. Bacont (őszintén szólva) ünnepélyes, nagyképű száárnak tartottam, keresztül ásitoltam magam a *Restoration Comedy*-n, s miután becsületesen átverekedtem magam a *Don Juan*-on, az utolsó lapra odairtam: „Soha többé.” Egyedül a romantikusok nem tartoztak a keresztényekhez azok közül, akik szerintem értették a dolgukat, de jónéhány közülük is veszedelmesen átszíneződött valami vallásfélével, néha még a kereszténységgel is. Mindennek a végeredményét meglehetősen jól összefoglalhatnák Roland egyik híres mondásának átalakításával a Roland-énekből:

„A keresztények tévednek, de a többiek mind untatnak.” Az lett volna a természetes lépés, hogy kicsit közelebbről megvizsgálom, valóban tévednek-e a keresztények. De nem tettem meg ezt a lépést. Azt gondoltam, hogy e föltevés nélkül is meg tudom magyarázni, miért tartják őket olyan sokra. Ostoba módon (bár sok abszolút idealista is osztozik ebben az ostobaságban) azt gondoltam, hogy a „keresztény mítosz” annyira mutatja meg a műveletlen elméknek az igazságot, vagyis az abszolút idealizmust, amennyit felfogni képesek belőle, de még ez is a vallástalanság fölé emeli őket. Akik nem tudtak eljutni az Abszolútum fogalmáig, még mindig közelebb kerülhetnek az igazsághoz, ha hisznek valamilyen „Istenben”, mint ha egyáltalán nem hisznek. Akik nem tudják megérteni, hogy a gondolkodó lények hogyan vehetnek részt az időtlen és ezért haláltalan világban, azok az igazságnak legalább jelképes árnyékát megláthatják, ha hisznek a halál utáni életben. Azt nem éreztem abszurdnak, hogy ha mindebben igazunk van, akkor én s velem az összes elsőéves egyetemista különösebb erőfeszítés nélkül megoldhatja azt, amit Platón, Danté, Hooker és Pascal túlságosan nehéznek tartott. Remélem, az okozta ezt, hogy még sohasem néztem vele igazán szembe.

Amint a cselekmény egyre gyorsabban halad a vége felé, egyre több olyan eseményt hagyok ki, amely szabályos önéletrajzzá tenné ezt az írást. Édesapám halála; lelki ereje (sőt humora), amellyel utolsó betegségét viselte, nem tartozik már igazán bele a belső történetembe. A bátyám ez idő tájt Shanghaiban élt. Arról sem érdemes részletesen beszélni, hogyan lettem átmenetileg egy esztendőre előadó a University College-ban, s aztán hogyan vá-

lasztottak oktatóvá a Magdalen College-ban 1925-ben. Az a legrosszabb, hogy nem írhatok sok olyan emberről, akiket szeretek, s akiknek sok mindennel tartozom: G. H. Stevensonról, E. F. Carritt-ről, a tutoraimról, s a Magdalennek arról az öt tanáráról, akik kialakították bennem az elképzelésemet arról, milyenek is a tanult emberek. Oldie kivételével remek tanárok tanítottak hivatalosan és nem hivatalosan egyaránt. A Magdalenben töltött első éveimben olyanok között éltem, akik csaknem mindenben segítségemre siettek, ha valamit tudni akartam. Egyikőjük mindig útba tudott igazítani. „Találsz erről valamit Alanusnál...” – „Macrobiussal kellene megpróbálkoznia...” – „Comparetti nem tesz említést róla?...” „Megnézted Du Cange-ben?...” (Mindig azt tapasztaltam, hogy a legérettebbek bánnak a legkedvesebben a kezdőkkel, s ők szentelnek rájuk a legtöbb időt.) Amikor tanítani kezdtem az Angol Tanszéken, két újabb baráttra tettem szert: mindketten keresztények (ezek a furcsa emberek bukkantak föl mostanában mindenütt a környezetemben), akik később sokat segítettek abban, hogy keresztüljussak az 'utolsó akadályon. Az egyik H. V. V. Dyson, a másik J. R. R. Tolkien. Az utóbbival kötött barátságom két régi előítéletemet rombolta szét. Világra jöttem óta mindenütt arra figyelmeztettek (kimondhatatlanul is), hogy óvakodjam a pápistáktól: amióta az angol tanszékre kerültem, azóta pedig nyíltan óvtak a filológusoktól. Tolkien pápista volt és filológus.

A realizmust elhagytam. Az Új Szemlélet pedig egyre több sérülést szenvedett; időrendi sznobságom is alapjaiban megrendült. Figuráim egyre hátrányosabb helyzetbe kerültek a sakktáblán. Hamarosan már azt az illúziót sem dédelgethettem magamban, hogy én vagyok a kezdeményező. Ellenfelem a végső hadmozdulatokhoz fogott.

Első lépésével megsemmisítette az Új Szemlélet utolsó maradványait is. Hirtelen újra kellett olvasnom Euripides *Hyppolytusát* (bár ez pillanatnyilag nem tartozott a témámhoz). Egyik kórusában belebotlottam abba a világvégi képrendszerbe, amelyet elvettem az Új Szemlélet kialakításakor. Tetszett, de azért nem adtam meg magam. Megpróbáltam vállveregetve közeledni hozzá. De másnapra elborított. Egy átmeneti pillanatra édes fájdalom öntött el, aztán hirtelen elmúlt a régi gátlás, túljutottam a száraz

sivatagon, megint bekerültem a vágyódás birodalmába. A szívem sajgott és ujjongott, jobban mint a régmúlt bookhami napok óta valaha. Nem tehettem ellene semmit; a sivatagba semmiképpen sem térhettem többé vissza. Egyszerűen rámparancsoltak – vagy inkább rákényszerítettek arra –, hogy „ne vágjak már többé ilyen képet”. Soha többé vissza se térhettem hozzá.

A következő lépést az értelmem tette meg, s ez megerősítette az elsőt. Alexander *Space Time and Deity* című könyvéből megismertem elméletét az „élvezetről” és az „elmélkedésről”. Az „élvezetnek” semmi köze a gyönyörhöz, az „elmélkedésnek” sem a szemlélődő élethez. Ha látsz egy asztalt, akkor „élvezed” a látást, és „elmélkedsz” az asztalról. Később, ha az optikát tanulmányozod, magáról a látásról gondolkodsz, akkor a látásról elmélkedsz, és a gondolatot élvezed. Gyászodban arról elmélkedsz, akit szeretsz, s aki meghalt, és – Alexander elmélete szerint – „élvezed” az egyedüllet és a gyászt; de ha a pszichológusok melankóliádat kezdenék vizsgálni, akkor ők a gyászodról elmélkednének, és élveznék a pszichológiát. Nem ugyanúgy „gondolunk el egy gondolatot”, ahogyan „azt gondoljuk, hogy Hérodotosz megbízhatatlan”. Ha kigondolunk egy gondolatot, akkor a „gondolat” megismerésünk tárgyát alkotja (mint a „pofon” a „lekenni egy pofont” kifejezésben). Élvezzük a gondolatot (hogy Hérodotosz megbízhatatlan), s eközben elmélkedünk Hérodotosz megbízhatatlanságáról.

Azonnal elfogadtam ezt a megkülönböztetést, s azóta is a gondolkodás nélkülözhetetlen eszközének tartom. Egy pillanattal később már jelentkeztek is a következményei – számomra katasztrofális eredménnyel. Azt magától értetődőnek éreztem, hogy a szeretetnek, gyűlöletnek, félelemnek, reménynek vagy váagnak egyik lényeges jellemzője a figyelem a másakra. Ha már nem gondolkodunk egy asszonyról vagy nem figyelünk rá, akkor nem szeretjük őt többé; ha már nem gondolkodunk egy rettegett dologról vagy nem figyelünk rá, akkor nem félünk többé tőle. De ha a saját szerelmünkre vagy félelmünkre összpontosítunk, akkor nem figyelünk a szeretett vagy rettegett másokra. Más szóval belső tevékenységeinket nem élvezhetjük is ugyanakkor, amikor elmélkedünk róluk. Nem reménykedhetsz úgy, hogy ugyanakkor szemügyre vedd a saját reménykedéseket, hiszen a reményben a re-

ménység tárgyára figyelünk, s ezt félbeszakítjuk akkor, amikor figyelmünkkel a remény felé fordulunk. A két tevékenység persze igen nagy gyorsasággal váltakozhat; de határozottan elkülönülnek egymástól, és egyszerre nem fordulhatnak elő. Minderre nem csupán Alexander elemzéseinek logikai következtetéseiből jöttem rá, hanem a mindennapi tapasztalat is megerősítette. A legbiztosabban úgy lehet leszerelni a haragunkat vagy érzelmi fölgéjedsünket, hogy a leányról vagy a sértésről elfordítjuk a figyelmünket, s a saját indulatunkat kezdjük vizsgálgatni. A legbiztosabban úgy tehetjük tönkre az élvezetünket, hogy elemezgetni kezdjük a saját gyönyörködésünket. Ebből azonban az is következik, hogy bizonyos szempontból minden önvizsgálat félrevezető. Az önvizsgálattal „magunkba akarunk pillantani”, s azt megfigyelni, mi zajlik le bennünk. De ha befelé fordulunk, hogy szemügyre vegyük önmagunkat, akkor már meg is állt az a cselekvés, amelyet éppen vizsgálni szeretnénk. Sajnos ez nem jelenti azt, hogy az önvizsgálat semmit sem hoz a felszínre. Ellenkezőleg, éppen arra bukkan rá, ami a normális tevékenységeink abbahagyása után bennünk hátramarad. S többnyire értelmi képek és fizikai hangulatok maradnak vissza. Igen nagy tévedés volna ezeket a hulladékokat, nyomokat vagy melléktermékeket magukkal a tevékenységekkel összetéveszteni. Így lehet eljutni ahhoz az állításhoz, hogy a gondolat csupán ki nem mondott szavakból áll, vagy a költészet értékelésekor pusztán értelmi képeket gyűjtünk össze. Valójában csupán az történik, hogy a félbeszakított gondolat vagy értékelés ilyesmit hagy hátra maga után – mint a tengeri hullámvész, amely folytatódik még a szél elcsöndesedése után is. Nem mintha ezek a tevékenységek a tudat alatt zajlanának, mielőtt az önvizsgálattal megállítanánk őket. Tudunk arról, hogy szeretünk, félünk, vagy gondolkozunk. Bensőnket nem elég a tudatos és a tudatalatti tartományára kettéosztanunk. Hármasszétválasztásra van szükség: a tudatalatti, az élvezet és az elmélkedés tartománya húzódik meg egymás mellett.

Ez a fölfedezés új fényben mutatta meg egész életemet. Megláttam, hogy mindeddig hiába próbáltam elmélkedni arról, amit élvezek: ez történt, valahányszor vártam az Örömről vagy figyelni próbáltam rá; valahányszor hiú reménnyel olyan szellemi tartalmat próbáltam keresni, amelyet megragadhatnék: „Ez az!”.

Amit az ilyen várakozás vagy megfigyelés valaha is elérhetett, az legfőljebb valamilyen kép lehetett (Asgard vagy a Nyugati Keretek, vagy akármi más), vagy a rekeszizom remegése. Nem kellett többé törődnöm ezekkel a képekkel vagy izgalmakkal. Most már tudtam, hogy mindez csak az Öröm keresztülvonulásának értelmi lecsapódása – nem maga a hullám, hanem a hullám nyoma a homokon. A vágy belső logikája ezt már bizonyos mértékig megmutatta nekem. Hiszen minden kép és izgalom előbb-utóbb becsületesen megvallotta a maga elégtelenségét, ha netán bálványimádó módjára összetévesztették magával az Örömmel. Végso soron mindegyik ugyanazt mondta: „Nem én vagyok az. Én csupán emlékeztetek rá. Nézd! Nézd! Mire emlékeztetek?”

Eddig még csak eljutottunk. A következő lépésnél azonban hatalmába kerített a rettegő tisztelet. Afelől nem támadt kétségem, hogy az Öröm – vágyódás (s mivel ugyanakkor valami jó is, ezért szeretet). De a vágyódás nem önmagára irányul, hanem arra, amire vágyik. Sőt mindenét ez határozza meg. A szerelem nem hasonlít az éhségre, az egyik asszony szerelme éppen olyan módon és mértékben különbözik a másik asszony szerelmétől, amennyire a két asszony különbözik egymástól. Még az egyik bort is más-keppen kedveljük, mint a másikat. Ha értelmünk (vagy kíváncsiságunk) arra vágyik, hogy igaz választ kapjon egyik kérdésünkre, akkor egészen mást keres, mint ha azt akarja megtudni, hogy az egyik válasz igaz-e, vagy pedig a másik. A vágyódás célja a vágyban rejlik. Ez a cél teszi a vágyat érdessé vagy édessé, nyerssé vagy finommá, „magasrendűvé” vagy „alantassá”. A célja dönti el, hogy maga a vágy kíváncsi-e vagy pedig gyűlöletes. Rájöttem (csodák csodája), hogy nemcsak akkor tévedtem, amikor azt gondoltam, hogy a Hesperidák kertjére vágyom, hanem éppen így akkor is, amikor azt gondoltam, hogy magára az Örömmre vágyom. Az Öröm maga teljesen értéktelennek bizonyult, ha pusztán lelkiállapotnak veszem. Minden érték abban rejlik, amire maga az Öröm is vágyódott csupán. Ez a cél pedig semmiképpen sem lehetett saját lelkiállapotom vagy pedig testi közérzetem. Bizonyos fokig kizárásos alapon jutottam el ennek bizonyításához. Mindent végigpróbáltam testemben és lelkemben egyaránt, s megkérdeztem, hogy vajon magát az Örömet akarom-e; elneveztem „esztétikai élményné”, s megpróbáltam igennel válaszolni rá.

De kudarcot vallottam válaszzal. Az Öröm kérlelhetetlenül kijelentette: „Valami másra vágyódsz rajtam keresztül: nem magadra, nem is valamilyen lelkiállapotra.” Még nem tettem föl a kérdést: Kire irányul tehát a vágy? vagy: Micsoda is az? De mindez már a tiszteletet ébresztette föl bennem, hiszen megértettem, hogy a legmélyebb magányban is egyenes út vezet ki önmagunkból, s valami olyannal találkozunk, ami tökéletesen valóságos. Elutasít minden azonosítást az érzékek ingereivel, minden biológiai vagy társadalmi szükséglettel, minden elképzeléssel, minden lelkiállapottal. Sokkal valóságosabb, mint a testek, mivel nincs ellátva a mi érzékszerveinkkel; pusztán és meztelenül „A Másik” az, amire vágyódunk, képek, ismeretek és meghatározások nélkül (bár a képzeletünk százával hordja össze a képeket az üdvözlésére).

Ezzel megtettem a második lépést; mintha csak az utolsó megmaradt futómat ütötték volna ki. A harmadik lépést akkoriban nem éreztem ennyire veszedelmesnek. Csupán új *megvilágosodásomat* az Örömről hozzákapcsoltam idealista filozófiámhoz. Úgy láttam, hogy az Öröm, ahogyan most értelmeztem, éppen beleillik. Mi halandók, pusztán „jelenségek” vagyunk, ahogyan a tudományok látnak bennünket, s ahogyan általában mi is látjuk egymást. De az Abszolút jelenik meg bennünk. Ha valóban léte-zünk (s ezzel nem mondtunk sokat), akkor gyökereink az Abszolútba nyúlnak vissza, amely az egyetlen, szintiszta valóság. Ezért tapasztaljuk meg az Örömet; arra az egységre vágyódunk, amelyet sohasem érhetünk el, hacsak nem szűnünk meg különálló jelenséggént létezni, mint „mi”. Az Öröm nem csapott tehát be. Látogatásai inkább a legtisztább tudati állapotot hozták el: ilyenkor ébredünk tudatára annak, hogy természetünk mennyire töredékes és felszínes, és belénk sajdul a vágy arra a képtelen egyesülésre, amelyik megsemmisítene bennünket, vagy arra az önel-lentmondásos fölébredésre, amelyik feltárná előttünk azt, hogy nem álmodtunk, hanem mi vagyunk csupán álom. Ez meglehetősen intellektuálisan meg érzelmesen hangzik, hiszen fontosabb az, hogy létezzék Mennysország, mint hogy mi valaha eljuthatunk oda. Azt azonban nem vettem észre, hogy elhaladtam egy fontos mérőöldkő mellett. A gondolataim mindeddig centrifugális irányban mozogtak; most centripetális irányban rendeződtek át. A leg-

különbözőbb élményekből elinduló megfontolások egyszerre csak mind egy irányba mutattak. Vágyaim élete egybeért a filozófiámmal, s ez előrevetítette azt a napot, amely már gyorsan közeledett: amikor rákényszerülök arra, hogy a „filozófiámat” komolyabban vegyem, mint valaha is akartam. Ezt azonban még nem láttam ekkor. Úgy jártam, mint az az ember, aki „csak egy gyalogot” veszített el, s nem is álmodja, hogy ez (a játszma ilyen állásban) néhány lépésen belül matthoz vezet.

A negyedik lépés jobban felkavart. Ekkoriban az angol mellett filozófiát is tanítottam (gondolom, igen rosszul). Felvizezett hegelianizmusom nem bizonyult alkalmasnak tanítási célokra. (Nem mintha az volna a tutorok feladata, hogy saját filozófiájukra térítsék tanítványaikat.) A tutornak az a kötelessége, hogy tiszta vizet öntsön a pohárba. Az Abszolútumot pedig nem lehet tisztán érthetővé tenni. Mit ért rajta? A Senki-se-tudja-micsodát, vagy emberfölötti értelmet, s ezért (ezt el kell ismernünk) valamilyen személyt? Végül is nem az történt-e, hogy Hegel és Bradley egyszerűen elmisztifikálta Berkeley egyszerű és használható, teista idealizmusát? Szerintem ugyanis ez történt. S nem végezte-e el Berkeley „Istene” mindazt, amit az Abszolútumnak tulajdonítanak, azzal a többlettel, hogy nekünk legalább némi sejtésünk támadt arról, hogy kicsoda Ő. Berkeley-t ebben is többnek tartottam, s így aztán visszakanyarodtam az ő tanaihoz, néhány saját ötletemmel fűszerezve. Ezt a filozófiai „Istent” nagyon élesen elhatároltam a „népszerű vallás Istenétől”. Úgy tartottam, nincs lehetőség arra, hogy személyes kapcsolatba kerüljünk vele. Azt gondoltam ugyanis, hogy úgy hozott létre bennünket, ahogyan a drámaírók megalkotják figuráikat, s ezért nem is találkozhatunk vele, ugyanúgy, ahogyan Hamlet sem találkozhat Shakespeare-rel. Nem is neveztem „Istennek”, inkább „Szellemnek” hívtam. Az ember harcolni próbál a maradék biztonságáért.

Ekkor olvastam Chesterton *Everlasting Man* c. könyvét, s első alkalommal találkoztam a keresztény történelemszemlélettel olyan formában, hogy azt értelmesnek tarthattam. Valahogy mégsem rázott meg különösebben. Emlékezhettek rá, hogy Chestertont ekkoriban már a legértelmesebb élő írónak tartottam, „leszámitva a kereszténységét”. Öszintén azt hiszem, hogy ekkoriban már úgy is gondoltam, hogy a kereszténység önmagában igen ér-

telmes, „a kereszténységet leszámítva”. Mondani persze nem mondtam; a kimondott szavak leleplezték volna ennek az állításnak az értelmetlenségét. De alig emlékszem erre, hiszen alig fejeztem be a *The Everlasting Man* olvasását, amikor valami sokkal riasztóbb történt velem. 1926 elején a legnyakasabb ateista, akivel életemben találkoztam, ott ült a szobámban a kandalló túloldalán, s megjegyezte, hogy meglepően alaposak az evangéliumok történetisége mellett szóló bizonyítékok. „Fura dolog”, folytatta. „Frazer összes fecsegése a Meghaló Istenről. Fura dolog. Egészen úgy látszik, mintha mindez tényleg megtörtént volna valaha.” Ismerniük kellene ezt az embert ahhoz, hogy megérthessék, mennyire megrázott mindez (hiszen sohasem mutatott a leghalványabb érdeklődést sem a kereszténység iránt). Ha ő, a cinikusok legcinikusabbja, a nyakasok legnyakasabbja nem érezte magát biztonságban (akkoriban még így fogalmaztam), akkor hová forduljak én? Nincs tehát menekülés a számomra?

Az a különös, hogy mielőtt Isten bekerített volna, ténylegesen fölkinálta a tökéletesen szabad döntés lehetőségét. Bizonyos értelemben persze. Headington Hillre mentem föl busszal. Szavak és (azt hiszem) képek nélkül, egyszercsak szembe kerültem önmagammal. Nyilvánvalóvá lett bennem, hogy valami az enyém lehet, vagy pedig kirekesztem a köreimből. Vagy, ha jobban tetszik, mintha valami feszes ruhába vagy fűzőbe bújtattak volna, vagy pedig páncélba, akárcsak egy rákot. Ott és akkor, úgy éreztem, hogy szabad választás elé állítottak. Kinyithattam az ajtót, vagy pedig becsaphattam; lecsatolhattam a páncélt, vagy pedig fenn tarthattam. Egyik választásra se kényszerítettek rá; nem fenyegettek, nem ígértek semmit, bár azt tudtam, hogy ha kinyitom az ajtót vagy leveszem a páncélt, annak beláthatatlan következményei lesznek. Jelentősnek éreztem a döntést, mégsem hozott különösebb izgalomba. Sem vágyak, sem félelmek nem hajtottak. Bizonyos értelemben semmi sem mozgott. Én magam dönthettem úgy, hogy kinyitom az ajtót, kibújok a páncélból, meglazítom a gyeplőt. „Választásról” beszélek, bár valójában nem tartottam lehetségesnek, hogy az ellenkezőjét tegyem. Másfelől nem tudtam fölfedezni semmilyen indítékot sem. Azzal érvelhetnek, hogy nem cselekedtem igazán szabadon, én azonban inkább azt gondolom, hogy ez a döntésem közelebb állt a tökéletesen szabad cseleke-

detekhez, mint bármi egyéb, amit életemben tettem. A szükség-szerűség nem feltétlenül a szabadság ellentéte, s az ember falán akkor a legszabadabb, ha az indítékok keresgélése helyett csak annyit tud mondani: „az vagyok, amit cselekszem”. Ekkor lázadt föl ellenem a képzelet világa. Úgy éreztem magam, mint az a hő-ember, amely lassan-lassan végre olvadozni kezd. Az olvadás a hátamban kezdődött, először csöppenként, aztán lassan csurgás-nak indulva.

A rókát kieresztették a hegeli erdőből, s most már a nyílt terepen futott, sárosan és kimerülten, az ebekkel a sarkában. Ekkor már csaknem mindenki (valamilyen módon) az üldözőkhöz csatlakozott: Platón, Dante, MacDonald, Herbert, Barfield, Tolkien, Dyson és maga az Öröm. Minden és mindenki egy oldalra állt. Még a saját tanítványom, Griffiths is – aki ma Bede Griffiths bencés atya – kivette a részét ebből, bár akkor még ő maga sem hitt. Egyszer a szobámban ebédeltek Barfield-del, s úgy említettem a filozófiát, mint „tantárgyat”. „Platón nem tekintette *tantárgy-nak*”, mondta Barfield, „számára utat jelentett”. Griffiths csöndesen, de határozottan helyeselt, s hirtelen egyetértéssel összenéztek – ez leplezte le a saját cinizmusomat. Eleget gondolkodtam, beszéltem, éreztem, képzelődtem. Eljött az ideje, hogy tegyek is valamit.

Persze már régóta etikát is alkottam (elméletben) az idealizmusomhoz. Azt gondoltam, hogy nekünk, véges és tűnékeny lényeknek az a dolgunk, hogy megsokszorozzuk a Szellem tudatát, azáltal, hogy különböző szempontokból szemléljük a világot, bár minőségünkben nem különbözünk a Szellemtől. Meghatározott helyhez, időhöz és körülményekhez kötődünk hozzá, ott azonban mégis úgy akarunk és gondolkodunk, ahogyan maga a Szellem teszi. Nehezen tudtam ezt elfogadni; hiszen a Szellem nemcsak lelkeket és világot hozott létre, hanem ugyanevvel a mozdulatával különböző, egymással ellentétes érdekekkel is ruházta fel ezeket a lelkeket, úgyhogy hajlamossá lettek az önzésre. De úgy gondoltam, hogy mindegyikünknek nyílik arra lehetőségünk, hogy a sajátos önzésünk által létrehozott érzelmi töltöttségen átlépjünk, ahogyan kiemelkedhetünk abból az egyoldalú szemléletből is, amelyet a térbeli helyzetünk kényszerít ránk. Ha a saját boldogságot részesítem előnyben a felebarátoméval szemben, akkor úgy

cselekszem, mintha a legközelebbi telefonpóznát tartanám a legnagyobbaknak. Ebből úgy lehet kigyógyulni, egyetemes és tárgyi-lagos szemléletre eljutni, hogy naponta és óránként fontolóra vesszük a saját valódi természetünket: újra fölemelkedünk vagy visszatérünk abba a Szellembé, amellyel egyek vagyunk, ha egyáltalán létezzünk. Igen; de most már megérezttem, hogy ezt meg is kellene valósítanom. Szembekerültem (MacDonald szavaival élve) azzal, hogy „se többről, se kevesebbről, se másról nincsen szó, csak arról, amit tennem kell”. Kísérletet kell tennem a tökéletes erény megszerzésére.

A fiatal ateisták aligha őrizhetik elég gondosan a maguk hitvallását. Minden oldalról veszélyek leselkednek rá. Nem szabad megtenni az Atya akaratát, még csak próbálkozni sem szabad vele, hacsak nem szánod rá magad arra, hogy „megismerd a tanítást”. Minden tettem, vágyam, gondolatom harmóniába kellett hozni az egyetemes Szellemmel. Először vizsgáltam át magam igazán gyakorlati célzattal. S ekkor rátaláltam arra, ami elborzasztott; az ösztönök állatkertjére, a törtetés tébolydjára, a félelmek melegágyára, dédelgetett gyűlöletek háremére. „Légió volt a nevem.”

Persze semmit sem tehettem ellene – egyetlen órát sem tölthettem el úgy, hogy folyamatosan és tudatosan ne térjek vissza ahhoz, amit Szellembé hívtam. De mihelyt valaki komolyan hozzáfog, akkor az a finom, filozófiai megkülönböztetés rögtön elenyézik, amely ezt a köznyelvben „Istenhez imádkozásnak” nevezett tevékenységtől elválasztja. Az idealizmusról lehet beszélni, át is lehet érezni; de élni nem lehet. Képtelenségnek bizonyult, hogy úgy gondoljak a „Szellembé”, hogy az nem vesz tudomást a közeledésemről, és nem törődik vele. Ha igaznak mondhatnám is a saját filozófiámat, hogyan lehetnék én a kezdeményező? Saját hasonlatom éppen az ellenkezőjét sugallta, ahogy rá kellett eszmélnem, hogy ha Shakespeare és Hamlet valaha találkozhatnának, akkor ezt csak Shakespeare kezdeményezhetné. (Vagyis Shakespeare maga, elvben, szerzőként megjelenhet a darabon belül, s folytathat párbeszédet Hamlettel. A darabban szereplő „Shakespeare” persze egyszerre volna az igazi Shakespeare és egy általa alkotott irodalmi szereplő. Ez némileg megvilágíthatja a megtestesülés tényét.) Hamlet semmit sem indíthat el. Az általam

kigondolt Abszolút Szellem valamennyire talán még mindig különbözött a vallás Istenétől. A végkifejlethez még nem jutottam el. De rémület kerített hatalmába, mert ha csak ilyen „Istent” vagy „Szellemet” fogadtam is el a magam hitével, mégis tökéletesen új helyzet jött létre. Ahogyan a száraz csontok megrázkódtak és egybeálltak Ezekiel félelmetes völgyében, ugyanúgy a saját filozófiai elgondolásaim mozogni és gyülekezni kezdtek, ledobták halotti leplüket, fölegyenesedtek és eleven jelenlétté váltak. Nem játszhattam már tovább a filozófiával. Még mindig igaz lehet, amint mondtam, hogy az én „Szellemem” némileg különbözött „a népszerű vallás Istenétől”. Ellenfelem átengedte nekem a lépést. Tökéletes jelentéktelenségbe süllyedt. Nem vitatkozott tovább. Csupán ennyit mondott: „Én vagyok az Úr.” „Én vagyok, aki van.” „Én vagyok.”

Akik vallásosan nőttek fel, azok nehezen értik meg, milyen rémületet ébreszt egy ilyen kijelentés. Kedves agnosztikusok derűsen eltársalognak arról, hogyan „keresi Istent az ember.” Akkori lelkiállapotomban ugyanígy cseveghettek volna arról is, hogyan keresi a macskát az egér. Helyzetemet talán a legjobban Mime és Wotan találkozása világíthatja meg a *Siegfried* első felvonásában: *hier brauch' ich nicht Spärer noch Späher, Einsam will ich...* (Nincs szükségem besúgókra és kémekre, egyedül akarom...)

Emlékeznek rá, hogy mindennél jobban vágytam arra, hogy „ne avatkozzanak bele” a dolgomba. Azt akartam (bolond kívánság), hogy „magaménak mondhassam a lelkem”. Sokkal jobban törekedtem arra, hogy a fájdalmat elkerüljem, mint hogy gyönyörhöz jussak. Mindig korlátolt felelősségre törekedtem. A természetfölöttit eleinte tiltott itálnak tartottam, aztán pedig, az iszákosok módjára, undorítónak. Legutoljára is mindenféle titkolt fenntartásokkal fogtam neki annak, hogy a saját filozófiám szerint éljek. Azzal meglehetősen tisztában voltam, hogy az erényről alkotott felfogásom sohasem vezethet elviselhetetlenül fájdalmas eredményre; „értelmesnek” kell lennie. Most azonban paranccsá vált az, ami eddig eszményem volt; s mit kívánhatott tőlem? Kétségtelen, hogy Isten maga bizonyult az Értelmeknek. De vajon „értelmesen” bánik-e majd velem a szó másik, kényelmesebb jelentése szerint? A legkisebb biztosítékot se kaptam erre nézve. A feltétel nélküli megadást kívánta tőlem, a gondolkodás

nélküli ugrást a sötétbe. Rámtört az a valóság, amelyikkel semmilyen alkut nem lehet kötni. A kívánsága még csak nem is így szólt: „minden vagy semmi”. Azt hiszem, ezen a szakaszon túljutottam, amikor ott a buszon lecsatoltam a fegyverzetem, és a hóember olvadni kezdett. A követelés egyszerűen így hangzott: „Minden.”

Elképzelhetnek a szobámban a Magdalen College-ben: éjszakaról éjszakára, valahányszor egy pillanatra is abbahagytam a munkát, mindig ezt a kitartó, kérlelhetetlen közeledését éreztem. Annak, akivel annyira komolyan kerültem a találkozást. Amitől a legjobban félttem, végül is bekövetkezett. 1929 tavaszán megadtam magam, s elismertem, hogy Isten: Isten; és letérdeltem és imádkoztam: azon az éjszakán talán én voltam a legelvetemültebb és legvonakodóbb megtérő bűnös egész Angliában. Akkor még nem láttam, ami most annyira egyértelmű és nyilvánvaló: az isteni alázatot, amely meg ilyen feltételek mellett is befogadja a megtérőt. A tékozló fiú legalább a saját lábán ment haza. De ki imádkozhat méltóképpen azt a szeretetet, amelyik kitarja a kapuját még annak a tékozlónak is, akit úgy cipelnek be, miközben rúgkapál, durcásan ellenkezik, s minden irányban a menekülés lehetőségét keresi? A „*compelle intrare*”, a belépésre kényszeríteni kifejezést gonosz emberek annyira eltorzították, hogy visszariadunk tőle; de ha helyesen értjük, akkor az isteni irgalom mélységeit jelzik számunkra. Isten keménysége kedvesebb, mint az emberek lágyága, az Ő kényszerítése hozza meg a szabadulásunkat.

XV. A KEZDET

*Aliud est de silvestri cacumine videre patriam pacis...
et aliud tenere viam illuc ducentem.*

*Más dolog, valami erdős magaslatról látnunk a békesség
hazáját... és ismét más dolog megmaradnunk... az oda-
vezető úton.*

Szent Ágoston: Vallomások VII. 21.
(Ford.: Városi István)

Az előző fejezetben leírt megtérés csupán az egyszerű és tiszta teizmushoz vezetett el, nem a kereszténységhez. Még semmit sem tudtam a megtestesülésről. Isten, akinek megadtam magam, pusztán nem emberi volt.

Megkérdézhetik, vajon a rémületemet enyhítette-e az a gondolat, hogy most már közeledtem ahhoz a kiindulóponthoz, ahonnan az Öröm nyilait reám lődözték gyermekkorom óta. Egyáltalán nem. A legkisebb célzás sem utalt arra, hogy Isten és az Öröm a legtávolabbról is kapcsolatba kerülhet egymással. Éppen az ellenkezőjét éreztem. Azt reméltem, hogy a valóság mélyén rejlik valami, amit a leginkább helyként ábrázolhatnánk; ehelyett egy Személlyel találtam szembe magam. Annyit tudtam csak róla, hogy egyik, sőt talán a legelső kívánsága az, hogy mindenestül vessem el azt, amit örömnak neveztem. Ő maga közeledett hozzám. Nem szólalt meg belülről zene, nem csapott meg az örök gyümölcsösök illata, amikor átvonszoltak a küszöbön. Nem éreztem semmilyen vágyat sem.

Megtérésem még nem vezetett el a jövőendő élet hitéhez. Most a legnagyobb kegyelmek közé számítom, hogy hónapokon, sőt talán egy egész éven át lehetőségem nyílt arra, hogy úgy ismerjem Istent és úgy próbáljak engedelmeskedni neki, hogy ezt a kérdést föl se vetem. Úgy nevelt, mint a zsidókat, akiknek évszázadokkal korábban kinyilatkoztatta önmagát, mielőtt az árnyékos és homályos Sheol-t követő sirontúli életről (jobbrol vagy rosszabbrol) beszélni kezdtek volna. Én még erről se álmodoztam. Vannak nálam sokkal jobb emberek, akik a halhatatlanságot a vallásuk központi eszméjévé tették. A magam részéről azt tapasztaltam, hogy mindig elrontja az egészet, ha valakinek kezdettől fogva

e körül forognak a gondolatai. Engem úgy neveltek, hogy higgyem: a jóság csak akkor jó, ha érdek nélkül az, s a jutalom reménye, vagy a büntetéstől való félelem megrontja az akaratot. Ha ebben tévedtem (a kérdés sokkal bonyolultabb, mint akkoriban felfogtam), akkor a tévedésemet igen nagylelkűen eltűrték. Félttem attól, hogy a fenyegetések vagy az ígérek elronthatnak; de nem hangzott el semmilyen fenyegetés vagy ígélet. A parancs könnyörtelenül hangzott, de semmilyen „következménnyel” nem szentesítették. Engedelmeskedni kellett Istennek, egyszerűen azért, mert ő az Isten. Először Asgard istenein át, aztán később az Abszolútum fogalmán keresztül régen megtanított már arra, hogy nem a tetteiért kell tisztelnünk valakit, hanem a lényéért. Bármenyire megrémisztett is, azért nem lepett meg, amikor megtanultam, hogy Istennek egyszerűen azért kell engedelmeskedni, mert olyan, amilyen. Ha azt kérdezik, miért kell engedelmeskednünk Istennek, a válasz végső soron ennyi: „Én vagyok.” Aki ismeri Istent, az tudja, hogy engedelmességgel tartozik neki. Természetében *de jure* megnyilvánul a fönsége.

A kérdés persze sokkal bonyolultabb ennél, amint említettem. Az első és szükségszerű Létező, a Teremtő, a *de facto* független létező *de jure* is az. Övé a hatalom és az ország és a dicsőség. De előttem a *de jure* fönsége hamarabb lett nyilvánvalóvá, mint a tényleges hatalma: jogát előbb láttam be, mint az erejét megtagasztaltam volna. S azért igen hálás vagyok. Azt hiszem, ma is jól esik néha ezt mondanunk: „Isten olyan, hogy ha (*per impossibile* – bár ez lehetetlen) a hatalma eltűnne, de a többi tulajdonságai megmaradnának, úgyhogy a legfelsőbb jogot megfosztanák a legfelső hatalomtól, akkor mégis pontosan ugyanolyan jellegű és mértékű hűséggel tartoznánk neki, mint így.” Másrészt, bár jogosan mondhatjuk, hogy Isten saját természete szentesíti a parancsait, ennek megértése végül mégis arra a következtetésre vezet bennünket, hogy az egyesülés ezzel a természettel boldogságot hoz, a tőle elszakadás pedig iszonyatot. Így jelenik meg a Mennyei ország és a pokol. De nagyon igaz lehet, hogy ha kiszakítják ebből az összefüggésből, s önállósítják őket, mint az Isten jelenlététől vagy távollététől független állapotokat – akkor elforrul az elgondolásuk, sőt azok is, akik gondolkoznak róla.

Történetem utolsó szakasza az, hogy a teizmustól eljutottam a

kereszténységig. Erről tudok azonban a legkevesebbet mondani. Furcsának tűnhet a tudatlanságom, hiszen ezek az események időben a legközelebb esnek hozzánk. Azt hiszem, két ok indokolja. Az egyik, hogy ha megöregszünk, jobban emlékszünk a távoli múltra, mint a közelire. A másik ok azonban, azt hiszem az, hogy teista megtérésem első eredményeként azt hozta magával, hogy felhagytam önmagamnak aggályoskodó figyelgetésével, véleményeim alakulásának és belső állapotaimnak vizsgálgatásával. Az egészségesen kifelé élő emberek többségének a megtérés hozza meg az önvizsgálatot. Bennem fordítva történt. Az önvizsgálat persze folytatódott. De meghatározott időközönként történt (föltésem, mivel nem emlékszem rá pontosan), s gyakorlati célzattal; kötelességből, önfegyelemből, kényszerűségből tettem, nem kedvtelésből vagy szokásból. A hit és az ima kezdte meg bennem a kifelé fordulást. „Kiforgattak magamból”, ahogy mondani szokták. Ha a teizmus semmi másban nem hatott volna rám, mégis hálás volnék neki azért, hogy kigyógyított a naplóírás időrabló és bolondos szokásából. (Még az önéletrajzíráshoz sem annyira hasznos a napló, mint ahogy azelőtt reméltem. Lejegyzel minden napot, amelyet fontosnak tartasz; de persze aznap nem lehet még látni, hogy hosszú távon melyik nap fog majd fontosnak bizonyulni.)

Ahogy istenhívővé lettem, elkezdtem vasárnaponként eljárni a templomunkba, hétköznap pedig a kollégium kápolnájába; nem mintha hittem volna a kereszténységben, nem is azért, mert kicsinek tartottam a különbséget, amely az egyszerű istenhittől elválasztja, hanem mert úgy gondoltam, hogy a „saját zászlónk” alatt kell hajóznunk, s ennek valamilyen félreérthetetlen és nyilvánvaló jelét kell adnunk. Talán félreértett becsületérzésemnek engedelmeskedve cselekedtem. Az egyházhoz tartozás mindenestül taszított. Nem tartoztam ugyan az antiklerikálisok közé, de mélységesen egyházellenes érzések fűtöttek. Csodálatosnak éreztem, hogy léteznek lelkészek és főesperesek és egyházfik. Jenkintől megtanultam szeretni mindazt, ami valahogy sajátosan furcsa. S (Oldie-t leszámítva) szerencsén akadtam rá lelkész ismerősökre; elsősorban Adam Fox-ra gondolok, a hittudományok dékánjára a Magdalen Kollégiumban, és Arthur Bartonra (később dublini érsek), aki otthon Írországból a rektorunk volt. (Ő is szenved-

dett valaha Oldie iskolájában Belsenben. Amikor Oldie haláláról beszélünk, ezt mondtam neki: „Nos, őt se látjuk többé.” „Úgy érted”, mondta kegyetlen mosollyal, „reméljük, hogy nem látjuk többé.”) Bár szerettem a lelkészeket, akár a medvéket, mégsem vágytam elmenni a templomba, ahogyan utáltam az állatkertet is. Először is a tömeget gyűlöltem; az „együttlét” utálatos élményét. Nem tudtam elképzelni sem, hogy az ilyesfajta együttlétnek bármi köze lehet egyéni lelkiéletünkhöz. Az én szememben a vallás legyen a jó emberek magánügye, akik egyedül imádkoznak, s ketten-hárman összetalálkoznak azért, hogy lelki ügyekről beszélgessenek. Aztán ez a sok időt rabló, furcsa körülményeskedés! Harangok, tömeg, esernyők, láрма, tolongás, állandó szervezkedés és rendezkedés. A himnuszokat végképp ki nem állhattam. Az összes hangszerek közül az orgonát szerettem (és szeretem) a legkevésbé. Szorult belém valami lelki félszégesség, amely képtelenné tesz arra, hogy bármiféle szertartáson részt vegyek.

Templomba járásom tehát pusztán jelképes és átmeneti gyakorlat maradt. Ha ténylegesen közelebb segített is a kereszténységhez, ezt nem éreztem sem akkor, sem azóta. Az útnak ezen a szakaszán Griffiths lett a leghűségesebb társam, akivel sűrűn leveleztem. Most már mindketten hittünk Istenben, s készen álltunk arra, hogy többet halljunk róla, bármilyen – keresztény vagy pogány – forrásból. Az én gondolatvilágomban lassan tisztulni kezdett a „vallások” zavaró sokfélesége, az övéről nem nyilatkozhatom, de hiszen csodálatosan elmondta a maga történetét a *The Golden String* című írásában. Az igazi kulcsot az a nyakas ateista adta a kezembe, amikor azt mondta: „Fura dolog ez, erről a meghaló Istenről. Úgy látszik, mintha tényleg megtörtént volna valaha.” Rajta kívül Barfield bátorított arra, hogy nagyobb tisztelettel, ha nem is nagyobb élvezettel közeledjem a pogány mítoszokhoz. Az a kérdés nem úgy jelentkezett már, hogy az ezernyi hamis vallás közül keressem meg az egyetlen igazat. Inkább így hangzott: „Hol érte el a vallás a maga igazi érettségét? Hol teljesedtek be a pogányság célzásai, hová vezetnek a pogányság útjelzései, ha egyáltalán valahol beteljesedhetnek?” A vallástalanokkal már nem törődtem. Az ő életszemléletük már kiesett a láthatároból. Velük szemben már egyértelműen azoknak adtam igazat, akik készek voltak az istentiszteletre – és táncoltak és éne-

keltek, és áldoztak és remegtek és imádtak. De az értelemnek és a lelkiismeretnek kell vezetnie bennünket, nem az orgiának és a szertartásnak. Szóba se jöhetett az, hogy visszatérjünk a primitív, teológia és erkölcs nélküli pogánysághoz. Isten, akit végül is elismertem uramnak, egyetlen és igaz. A pogányság csak a vallás gyerekcipőjében járt, vagy csupán prófétai álomként jöhetett szóba. Hol nőtt fel egészen a vallás? Hol játszódtott le az ébredés? (A *The Everlasting Man* segített itt.) Csak két választ tartottam lehetségesnek: vagy a hinduizmusban, vagy a kereszténységben. Minden más ezeknek előkészítése vagy leegyszerűsítése. Ami érték bárhol másutt felcsillan, az jobb kiadásban ezekben is föllelhető. A hinduizmusban azonban két hibát találtam. Egyrészt nem erkölcsi és filozófiai szempontból érett pogányságot találtam benne, hanem inkább a tisztulatlan pogányságnak és a filozófiának összekeveredését, vizezett olajat. Brahmanista elmélkedés az erdőben, néhány mérfölddel odébb pedig a faluban templomgyalázás, kegyetlenség, bestialitás. Másodszor nem hivatkozhatott olyan történelmi tényekre, mint a kereszténység. Ekkorra már eléggé járatos lettem az irodalomkritikában ahhoz, hogy az evangéliumokat nem tarthattam mítoszoknak. Semmi közülük nincs a mítoszok műfajához. S mégis: pontosan egyezett a nagy mítoszok anyagával maga az az esemény, amelyet a maguk műfajtan, történelmi módján leírnak – ezek a szüklátókörű, nyakas zsidók, akik képtelenek észrevenni a pogány világ gazdagságát maguk körül. Ha valaha előfordulhatna, hogy egy mítoszból valóság lesz, megtestesül, akkor az így menne végbe. Semmilyen egyéb irodalmi mű nem hasonlít hozzá. Bizonyos értelemben a mítoszokra emlékeztet. De a történelmi könyvekre is. De egyik sem hasonlít az evangéliumra. És egyetlen személy sem mérhető hozzá ahhoz a személyhez, akit megrajzol. Annyira valóságos, annyira felismerhető az idő minden távolságán keresztül is (mint Platón Szókratésze, Boswell Johnsonja, tízszer annyira, mint Eckermann Goethéje vagy Lockhart Scottja) – mégis annyira isteni, túlvilági fényben ragyogó: isten. De ha isten – már nem hittem többé a politeizmusban – akkor nem csupán egy isten a sok közül, hanem maga az Isten. Itt, és egyedül itt az egész történelem során a mítosznak valósággá kellett válnia: Igévé, testté; Isten és ember egy-

személyben. Ez nem „vallás”, nem is „filozófia”. Ez mindezeknek az összefoglalása és beteljesedése.

Amint említettem, erről az utolsó átalakulásról bizonytalanabban beszélek, mint az előzőekről. Az is előfordulhat, hogy az előző fejezetben olyan gondolatokat is említettem, amelyekre csak később bukkantam rá. De azért a fő vonalakban nem tévedhettem. Egyben pedig biztos vagyok. Amint a végkifejlethez közeledtem, ismét olyan erős ellenállást éreztem, mint korábban az istenhit elfogadása előtt. Minden megtett lépés, az Abszolútumtól a „Szellelmeig” és a „Szellemtől” „Istenig”, az egyre konkrétabb, egyre sürgetőbb, egyre kényszerítőbb valóság felé vitt előre. Mindegyik lépésnél kevesebb lehetőségem maradt arra, hogy „a lelkeket a magaménak mondhassam”. A megtestesülés elfogadása újabb lépéssel vitt előre ugyanebben az irányban. Új módon hozta közelebb vagy közel Istent. S ez akkor nemkívánatosnak látszott a szememben. Persze mihelyt felismertem a vonakodásom okát, akkor ráeszméltem arra is, mennyire szégyenletes és hiábavaló. Nagyon jól tudom, mikor tettem meg a végső lépést, de azt nem, hogy hogyan. Whipsnade-be kirándultunk egy napos reggelen. Amikor elindultunk, még nem hittem, hogy Jézus Krisztus az Isten Fia, s amikor megérkeztünk az állatkerthez, már igen. Pedig nem is töltöttem gondolkodással az utat. Különösebb érzelmi felfordulást sem éreztem. Talán az „érzelem” szót lehet a legkevésbé használnunk a legfontosabb történések jellemzésére. Inkább olyasmi történt, mint amikor valaki hosszú álom után még mindig mozdulatlanul fekszik az ágyában, de egyszer csak ráeszmél arra, hogy már ébren van. S ugyanúgy, mint az autóbuszon lezajlott pillanat, ez is két lehetőséget kínált föl. Szabadság vagy szükségszerűség? Különböznek-e egymástól végkifejletükben? Ezen a csúcsponton az ember belső lényege nyilvánul meg a tetében. Nem marad belőle semmi a cselekedet mellett vagy azon kívül. Az a gyanúm, hogy amit általában Akaratnak és Érzelemnek nevezünk, az többnyire túl sokat hangoskodik és okoskodik, azért, hogy higgyenek neki, pedig titokban sejtjük, hogy a nagy szenvedély és a sziklaszilárd döntés legalábbis részben a megadásunkon fordul.

Azóta tönkre tették Whipsnade-et. Az erdő a magasban csi-csergő madarakkal, a lábunk alatt nyíló harangvirágokkal s a

körülöttünk ugráló kengurukkal akkoriban szinte a Paradicsomot idézte föl.

Mit mondhatunk végeredményben az Örömről? Hiszen mindent összevetve, főleg erről szólt a történet. Az igazat megvallva ez a téma szinte teljesen érdektelenné vált számomra azóta, hogy keresztény lettem. Nem panaszkodhatom, mint Wordsworth, hogy a látomás fénye kihunyt. Azt hiszem (ha egyáltalán érdemes erről beszélni), hogy a régi tördöfés, a jólismert keserédes szúrás éppen olyan gyakran és élesen belémhasított a megtérésem óta, mint bármikor korábban az életemben. De most már tudom, hogy az élmény, a belső lelkiállapot sohasem olyan fontos, mint egykor gondoltam. Csak annyi értéke van, hogy rámutat valami másra önmagán kívül. Amíg ezt a másikat kétségbe vontam, az irányjelző természetesen fontosabb helyet foglalt el a gondolataimban. Ha eltévedünk az erdőben, igen megőrülünk, ha meglátunk egy útjelző táblát. Aki először megpillantja, felkiált: „Nézzétek!” Az egész csapat köréje gyűlik és bámulja. De ha megtaláltuk az utat, s mérföldenként elhaladunk egy jelzőtábla mellett, akkor már nem állunk meg mellettük csodálkozva. Bátorítanak bennünket, és hálásak vagyunk azoknak, akik felállították őket. De nem állunk meg bámészkodni mellettük, legalábbis nem túl soká; még ezen az úton sem, bár itt az oszlopok ezüstből készültek, s rajtuk aranybetűkkel áll a felírás: „Jeruzsálemben találkozunk.”

Persze azért gyakran rajtakapom magam azon, hogy kevésbé jelentős tárgyak mellett is megállok az útszélen, és elbámészkodom rajtuk.

MÁSODIK RÉSZ

A FÁJDALOM

ELŐSZÓ

Amikor Mr. Ashley Sampson arra biztatott, hogy írjam meg ezt a könyvet, azzal a kéréssel álltam elő, hadd jelenhessék meg névtelenül: hiszen ha tényleg leírom mindazt, amit gondolok a fájdalomról, akkor az nagy lelkierőt sejtet; ez viszont nevetségessé válik, ha kiderül, hogy tőlem származik az írás. A sorozat miatt nem tudták vállalni a névtelenséget. De Mr. Sampson azt tanácsolta, hogy írjak előszót a könyvhöz, s abban magyarázzam meg, hogy az életben nem sikerül megvalósítanom az elveimet. Ennek a derűs feladatnak teszek most eleget. Hadd valljam tehát meg mindjárt az elején, hogy ebben az egész könyvben – a jó Walter Hilton szavaival – „igazi érzéseim annyira távol állnak attól, amit mondok, hogy nem tehetek mást, mint irgalomért esedezem, s arra vágyódom, bárcsak meg is valósíthatnám mind-ezt”. Egyetlen eggyel tehát nem vádolhatnak a kritikusaim. Senki se mondhatja: „A hegekkel tréfálgozik, bár maga sohasem sebesült meg.” Hiszen soha egyetlen pillanatra se kerültem olyan lelkiállapotba, hogy a komoly fájdalomnak még a gondolatát is ne éreztem volna tűrhetetlennek. Ha akad olyan ember, aki nem becsüli alá ezt az ellenséget, hát én biztosan közéjük tartozom.

Azt is hozzá kell tennem, hogy ezt a könyvet egyedül azzal a céllal írtam meg, hogy a szenvedés által fölvetett értelmi nehézségekre válaszoljak; annyira sohase vesztettem el az eszem, hogy feljogosítva éreztem volna magam arra, hogy lelkierőt és türelmet tanítsak másoknak. Nem is tudok mást felkínálni az olvasóimnak, csupán a saját meggyőződésemet, hogy ha utolér bennünket a fájdalom, akkor némi bátorság többet segít a sok tudásnál,

némi emberi együttérzés többet ér sok bátorságnál, s az Isten szeretetének a legkisebb érintése is többet ér mindezeknél.

Ha a teológusok elolvassák ezeket a lapokat, rögtön láthatják, hogy amatőr civil írta őket. A két utolsó fejezetbe került némi tudományos fejtegetés – de a többi részben csupán ősi és hagyományos tanítást mondok el újra. Ha a könyv bármelyik részét „eredetinek” találják, abban az értelemben, hogy bármi újdonságot vagy a hagyománytól eltérőt tartalmaz, akkor ez akaratom ellenére történt, s tudatlanságommal magyarázható. Úgy írok természetesen, mint az Anglikán Egyházhoz tartozó civil keresztény: de semmi olyat nem akarok állítani, amit ne vallana a magáénak minden olyan keresztény, akit egységbe fűz a keresztség és az Eukarisztia.

Mivel nem tudományos könyv megírására vállalkoztam, nem igen törődtem azzal, hogy kinyomozzam az eszmék és idézetek eredetét, ahol ezt könnyűszerrel nem tudtam megtenni. A teológusok mind hamar észrevehetik, hogy mit olvastam, s hogy ez mennyire kevés.

Magdalen College, Oxford, 1940.

C. S. Lewis

I. BEVEZETÉS

Bámulom azt a merészséget, amellyel az ilyen emberek Istenről beszélnek. A hitetleneknek szánt értekezéseiket azzal kezdik, hogy a természet műveiből bizonyítják Isten létezését... ezzel csak arra készítetik olvasóikat, hogy tűnődjenek rajta, mennyire gyöngék a vallás bizonyítékai... figyelemre méltó az a tény, hogy a Szentírás egyetlen szerzője se használta föl a természetet arra, hogy abból bizonyítsa Isten életét.

Pascal: Gondolatok IV.

Néhány évvel ezelőtt, amikor még nem hittem Istenben, ha valaki megkérdezte volna tőlem: „Miért nem hiszel Istenben?“, valahogyan így válaszoltam volna: „Nézd meg a mindenséget, amelyben élünk. Csaknem az egész üres térből áll: vaksötét és elképzelhetetlenül hideg. A tér méreteihez viszonyítva oly kevesen vannak és annyira kicsinyek a benne mozgó égitestek, hogy még ha mindegyikük zsúfolásig teli volna is tökéletesen boldog lényekkel, akkor is nehéz volna elhinni, hogy az élet és a boldogság nem csupán mellékterméke a mindenséget létrehozó erőnek. A tudósok szerint azonban igen kevés napnak – talán csupán a miénknek – vannak bolygói; a mi naprendszerünkön belül pedig valószínűtlen, hogy a Földön kívül bárhol legyen élet. Maga a Föld is évmilliókon keresztül élet nélkül létezett, s évmilliókig fennmaradhat még akkor is, ha az élet elpusztul rajta. S milyen ez a Föld, amíg élnek rajta? Az élet úgy van elrendezve rajta, hogy az élőlények egymást ejtik zsákmányul. Az alacsonyabb rendű élőlények esetében ez a folyamat egyszerűen a pusztulásukat hozza magával, de a magasabb rendű élőlényekben megjelenik a tudat új minősége, s ennek következtében mindezt fájdalommal viselik el. Az élőlények fájdalmat okoznak a megszületésükkel, nemegyszer az életükkel is, s aztán többnyire fájdalomban pusztulnak el. A legfejlettebb élőlényben, az emberben még egy új tulajdonság jelenik meg, amelyet értelemnek hívunk. Ennek következtében előre láthatja a saját fájdalmát, így aztán éles lelki fájdalom előzi meg a tényleges fájdalmat. Szembenéz a saját halálával is, bár minden erejével igyekeznék fennmaradni. Értelme arra is képessé teszi az embert, hogy százféle szellemes találmánya segítségével sokkal nagyobb fájdalmat okozzon a másik em-

bernek és az értelmetlen élőlényeknek, mint különben érné őket. Ezt a képességet a végsőkéig kiaknázták már. Történelme nagyrészt a bűnöknek, a háborúknak, a betegségeknek és az erőszaknak a története. Közben éppen csak annyi öröm éri, hogy a boldogság idején eszelősen fél attól, hogy elveszíti, ha pedig elveszítette, akkor az emlékezés szívszaggató fájdalma gyötri. Nagyrítván javít valamit a helyzetén, s ilyenkor megjelenik az, amit civilizációnak nevezünk. De mindegyik civilizáció elmúlik, fennállása közben pedig rárakja a maga fájdalmas terheit a benne élőkre, nagyobbakat, mint amennyit könnyített az ember átlagos szenvedésén. Senki se vitatja, hogy a mi civilizációinkban így történt; az is valószínű, hogy a miénk is éppenúgy elmúlik, mint elődei. De ha fennmaradna is, mit várhatunk tőle? Fajunk halálra ítélt. Minden faj halálra ítélt, a mindenség bármely részén éljen is; hiszen az egész mindenségnek – mondják –, lejár az ideje, s egyszerűen eljut az egységes anyag egységes végtelenjéhez egy kiegyenlített alacsony hőmérsékleten. Minden történet véget ér: minden életről kiderül a végén, hogy átmeneti és értelmetlenül torz grimasza csupán a végtelen anyag örült arcának. Ha arra kérnek, higgyem el, hogy ez a jóságos és mindenható szellem műve, azt felelem rá, hogy minden az ellenkezőjét bizonyítja. Vagy nem létezik szellem a mindenség mögött, vagy ez a szellem közönyös a jóra és a rosszra, vagy pedig gonosz ez a szellem.”

Egyetlen kérdés azonban álmomban se jutott eszembe. Sohase vettem észre: szöveget üthetne a fejünkbe, hogy a pesszimisták ennyire magabiztosan és könnyedén érvelnek. Ha a mindenség ennyire rossz, vagy csak félannyira az, hogyan juthattak az emberek valaha is arra a képtelen ötletre, hogy egy bölcs és jóságos Teremtő tevékenységének tulajdonítsák mindezt? Lehet, hogy az emberek örültek; de azért ennyire talán mégse bolondok. Ez a közvetlen átmenet a feketéből a fehérbe, a gonosz virágból az értékes gyökérhez, az értelmetlen műtől a végtelenül bölcs alkotóhoz megingatja a hitet. A mindenség látványa, ahogyan a tapasztalatnak megmutatkozik, önmagában még nem hozza létre a vallást: a vallás más forrásból ered, mégis mindennek ellenére ragaszkodnak hozzá.

Tévedés volna erre azt felelni, hogy őseink annyira tudatlanok voltak, hogy tetszetős illúziókat alkottak a természetéről, amelye-

ket a tudomány fejlődése azóta eloszlattott. Azokban a századokban, amikor még minden ember hitt, már jól ismerték a mindenség lidérces méreteit és ürességét. Egyes könyvek azt írják, hogy a középkor embere laposnak tartotta a földet, s közelinek a csillagokat, ez azonban hazugság. Ptolemeus bebizonyította, hogy a Föld kiterjedés nélküli matematikai pont az állócsillagok távolságához képest – az egyik népszerű középkori könyv száztizenhétmillió mérföldre becsüli ezt a távolságot. A korábbi időkben pedig, sőt a kezdetektől fogva az ember ellenséges nagyhatalomnak érezhette a mindenséget. Nagyon nyilvánvaló megfontolás vezethette ebben. A történelem előtti ember a szomszédos erdőt is éppen eléggé végtelennek érezhette – éjszakánként a küszöbén csaholt az idegen és izgató külvilág; erre minket a kozmikus sugarak és a kihűlő napok gondolata ébreszt rá. Az emberi élet fájdalmas sivataga minden kor számára egyformán nyilvánvaló lehetett. A mi vallásunk a zsidóságban kezdődik. Ez a nép harcos nagyhatalmak közzé beszorítva élt, folytonosan vereséget szenvedve és fogsággal sújtva – olyan sors ez, melyet jól ismerünk Lengyelország és Örményország történelméből. A fájdalmat semmiképpen sem a tudomány fedezte föl. Tegyük le ezt a könyvet, és öt percet gondolkozzanak el azon a tényen, hogy az összes nagy világvallásokat igen hosszú időn át kloroform-mentes világban hirdették és éltek meg.

Minden korban egyformán nevetségesen hatott, ha valaki ennek a világnak folyásából a teremtő jóságára és bölcsességére következtetett volna, s ezt nem is tették meg (ti. a vallások kezdetén. Miután elfogadták az istenhitet, akkor természetesen elég gyakran megjelentek a különféle „teodiceák”, amelyek próbálták megmagyarázni az élet nyomorúságát). A vallás eredetét máshol kell keresni. Szeretném világossá tenni, hogy a következő gondolatmenetben elsősorban nem a kereszténység igaz volta mellett kívánok érvelni, hanem eredetét igyekszem megvilágítani – ezt a feladatot meggyőződésem szerint el kell végeznünk ahhoz, hogy a fájdalom problémáját megfelelő megvilágításba helyezzük.

Minden fejlett vallásban három áramlatot vagy összetevő elemet találunk, a kereszténységben négyet. Az elsőt Rudolf Otto professzor a *Numinózum*, az „Isteni” megtapasztalásának nevezi. Akik nem találkoztak még ezzel a fogalommal, azoknak a követ-

kezőképpen tudnám megmagyarázni. Tegyük föl, hogy valaki azt mondja nekünk: a szomszéd szobában egy tigris bujkál; bizonyára veszélyben éreznénk magunkat, s megijednénk. De ha azt mondják: „kisértet járkal a szomszéd szobában”, és mi elhinnénk, akkor nyilván szintén megijednénk, de másképpen. Nem a veszély ismeretén alapulna a félelmünk, hiszen az ember első sorban nem attól fél, hogy a kisértet mit árthat neki, hanem magától a kisértettől ijed meg. Inkább hátborzongató, mint veszedelmes: az így keletkező félelmet talán rémületnek nevezhetnénk. A hátborzongató érzéssel eljutottunk a *Numinózum* határvidékére. S most tegyük fel, hogy egyszerűen azt mondják nekünk: „hatalmas szellem van a szomszéd szobában”, s mi elhisszük. Ebben az esetben nem is annyira valami veszélytől való félelmet éreznénk, hanem inkább mélységes felindultságot. Csodálkozónánk és szinte összezsugorodnánk – elégtelennek éreznénk magunkat egy ilyen látogató fogadására, s arra éreznénk késztetést, hogy leboruljunk előtte – olyasmit éreznénk, amit Shakespeare így fejezett ki: „Szellemem megtorpant előtte”. Ezt az érzést mondhatjuk hódolatnak, azt pedig, ami kiváltja: *Numinózumnak*.

Bizonyosra vehetjük, hogy az ember ősidőktől fogva hitt abban, hogy a mindenségben szellemek járnak. Otto professzor talán túlságosan könnyen föltételezi, hogy ezeket a szellemeket kezdettől fogva isteni hódolattal vették körül. Ezt nem tudjuk bizonyítani azon egyszerű oknál fogva, hogy az Istenség iránti hódolat és a veszélyben érzett félelem ugyanolyan nyelven fejezheti ki magát – ahogyan ma is elmondhatjuk, hogy „félünk” a kisértetektől, és „félünk” az áremeléstől. Elméletben lehetséges tehát, hogy volt idő, amikor az emberek egyszerűen veszélyesnek tartották a szellemeket, s ugyanazt érezték velük kapcsolatban, mint például a tigrisekkel. Az azonban bizonyos, hogy ma mindenképpen létezik az Isteninek a meg tapasztalása, s magunkból kiindulva igen hosszan vissza tudjuk nyomozni a meglétét.

Modern példát is találhatunk rá (ha nem vagyunk túl gögösek ahhoz, hogy ilyenekre fanyalodjunk) A *szél a fűzfák közt* című könyvben: a Patkány és a Vakond egy szigeten megpillantja Pánt.

„Te Patkány” – suttogta lélegzethez jutva a reszkető Vakond: „Félsz?” „Félek?”, suttogta a Patkány, s a szemei kimondhatat-

lan szeretettől csillogtak. „Félni? Tőle? Soha, ó soha. És mégis, – mégis, ó Te Vakond, félek.”

Ha egy századdal visszamegyünk, Wordsworth műveiben számtalan példát találunk – a legszebb talán a *Prelude* első könyvében az a részlet, ahol leírja élményeit, miközben a lopott csónakban evez a tavon. Ha még régebbre nyúlunk vissza, tiszta és erőteljes példára bukkanunk Malorynál: Galahad „remegni kezdett, amikor a halandó test kezdte felfogni a lélek üzenetét”. A mi civilizációnk kezdetén a Jelenések könyve foglalkozik vele: az író „halottként” borul le a feltámadt Krisztus lába elé. A pogány irodalomban Ovidius utal arra a sötét ligetre az Aventinuson, amelyről első pillantásra látszik: *numen inest* – benne az istenség; kísértetek járnak erre, vagy valakinek a jelenléte érezhető; Vergilius pedig Latinus palotáját írja le: „melyben, a zord erdön, az atyák ódon hite borzong.” (VII. 172. Ford. Lakatos István) Egy görög töredék, amelyet valószínűleg tévesen, Aiszhkhülosznak tulajdonítanak, elmondja, hogy a föld, a tenger és a hegyek megremegnek „Mesterük félelmes tekintetétől”. S még jóval korábban Ezekiel elmondja az Úr dicsőségének látomásában, hogy „félelmesen nagy” „kerekeket” lát; Jákob pedig, álmából fölébredve, így szól: „Félelmetes ez a hely.” (Gen 28,17).

Nem tudjuk, meddig nyúlunk vissza ez az érzés az emberi történelemben. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a legelső emberek is hittek már valamiben, ami bennünk is hasonló érzést váltana ki, ha hinnénk bennük. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a vallásos tisztelet olyan ősi, mint maga az emberiség. Legfőbb gondunk nem is az időpontokkal van. A fontos az, hogy valahogyan létrejött ez a tudat, s elterjedt, s nem is tűnt el az emberből a tudásnak és a civilizációnak a fejlődésével.

Ez a vallásos hódolat nem a látható mindenség látványából eredt. Nem a rejtélyestől való pusztá félelem, még kevésbé az Istenségtől való rettegés hozta létre. Vannak, akik természetesnek tartják, hogy az ősember találta ki a rejtélyest és az Istenit, mivel megijedt a reá leselkedő valóságos veszélyek láttán. Bizonyos értelemben valóban természetesnek is vehetjük, de próbáljunk mélyebben beléggondolni. Azért tartjuk természetesnek, mert ha közösnek mondhatjuk a mi természetünket távoli őseinkével, akkor a veszéllyel szembekerülve mi is hasonlóképpen viselked-

nénk. Ez a viselkedés valóban „természetes”, vagyis megfelel az emberi természetnek. De a legkevésbé sem „természetes” abban az értelemben, hogy a rejtélyesnek és az Isteninek az eszméje már benne rejlik a veszély gondolatában. Az sem igaz, hogy a veszély-érzet és a velejáró félelem a sebektől és a haláltól a legkisebb retteget is kelthetné az emberben a kísértetektől, vagy hódolatra indíthatná az isteni iránt, hacsak már korábban nem támadt róluk fogalma. Ha az ember a testi veszély tudatából átlép a rettegésbe és a hódolatba, akkor merész ugrást tesz, s valami olyat fog fel, amit a reánk leselkedő veszélyekben a fizikai tények s a belőlük levonható következtetések sohasem adhatnak meg. Ha kísérletet tesznek arra, hogy az Istenit megmagyarázzák, akkor meg kell magyarázni a felhozott tényeket is. Az antropológusok például a haláltól való félelemből vezetik le, anélkül hogy megmagyaráznák, hogy a halottak (akik biztosan a legkevésbé veszélyes emberek) miért váltják ki ezt a sajátos érzést. Minden ilyen kísérlettel szemben határozottan állítjuk, hogy a rettegés és a hódolat egészen más világba tartozik, mint a félelem. Abban az értelmezésben bukkan elő, amellyel az ember magyarázza a mindenséget, vagy amilyen benyomást szerez róla. Ahogyan egy szép tárgy fizikai tulajdonságainak felsorolása sohasem tudja kimeríteni annak szépségét, vagy nem adhat elképzelést a szépségről annak, akiből hiányzik az esztétikai élmény, úgy az emberi környezetnek semmilyen tényszerű leírása nem tudja megmagyarázni a rejtélyest és az Istenit, még csak nem is utalhat rájuk. Úgy tűnik, összesen két elfogadható magyarázatot találunk a hódolattal kapcsolatban. Vagy az emberi értelem kicsavarodásának tartjuk, amely nélkülöz minden tárgyi alapot, és semmilyen biológiai feladatot se tölt be, mégis csökönyösen jelentkezik az emberi értelemben, főleg a legfejlettebb formáiban, tehát a költők, a filozófusok s a szentek gondolatvilágában. Vagy pedig valóban a természet-fölöttinek közvetlen megtapasztalásával állunk szemben, amelynek joggal adjuk a Kinyilatkoztatás nevet.

A Numinózum nem azonos az erkölcsi jóval, s a hódolattal eltelt ember magára maradva valószínűleg azt gondolja, hogy az Istenség „fölte áll jónak és rossznak egyaránt”. Ez vezet el bennünket a vallás második fonalához vagy alkotó eleméhez. A történelem során élt összes emberi lények elfogadnak valamilyen

fajta erkölcsöt; vagyis bizonyos cselekedeteikkel kapcsolatban olyasmit éreznek, amit a „kell” és a „nem szabad” szavakkal fejeznek ki. Ezek az élmények egyben hasonlítanak a hódolathoz, tudniillik nem tudjuk őket logikailag levezetni a környezetből és az ember fizikai tapasztalatából. Tetszés szerint ingázhatunk az ilyesféle kifejezések között: „Akarom”, „Arra kényszerítenek”, „Azt tanácsolják”, „Nem merem”, anélkül, hogy a leghalványabb fogalmunk támadna a „kell” és a „nem szabad” fogalmakról. Ha az erkölcsi tapasztalatot valami mással akadják magyarázni, akkor már magával ezzel a törekvéssel föltételezik annak létét, amit magyaráznak. Akadt olyan híres pszichoanalitikus, aki az ősi apagyilkosságból vezette le. Ha az apagyilkosság büntudatot vált ki, ez azért lehetséges, mert az emberek érezték, hogy nem lett volna szabad elkövetniük a tettet: ha nem éreznének így, akkor nem támadna büntudatuk. Az erkölcsiség a vallásos hódolathoz hasonlóan, ugrást föltételez; benne az ember túlmegegy azon, amit a tapasztalati tények adni képesek. Egy jellemzője azonban túlságosan szembeötlő ahhoz, hogy el lehetne siklani fölötte. Az emberek különböző erkölcsi elveket fogadhatnak el – bár alapjukban nem térnek el egymástól annyira, mint ahogyan állítani szokták. Abban azonban mindnyájan megegyeznek, hogy olyan magatartást írnak elő, amelyet a követők gyakran nem tartanak meg. Az embereket nem idegen erkölcsi kódexek alapján ítélik el, hanem a sajátjukra hivatkozva, s ezért minden ember tudatában van a bűnének. A vallás második eleme az, hogy tudunk egy erkölcsi törvényről, mégpedig olyanról, amelyet egykor jóváhagytak, s aztán megszegtek. Ez a tudat se logikusan, se logikátlanul nem következik a tapasztalati tényekből; ha nem hozzuk bele az élményvilágunkba, akkor nem találunk rá. Vagy megmagyarázhatatlan illúzió, vagy kinyilatkoztatásból ered.

Az erkölcsi és a vallásos tapasztalat annyira különböznek egymástól, hogy hosszú ideig létezhetnek egymástól függetlenül. A pogányság különféle formáiban az istenek és a filozófusok erkölcsi vitái nemigen érintkeztek egymással. A vallási fejlődés harmadik szakasza akkor jön létre, amikor az emberek e kettőt azonosítják – ha a vallásos tisztelettel körülvevő Isteni Hatalom az erkölcsiség örvéé lesz, s neki érzik elkötelezve magukat. Ez újra nagyon „természetesnek” látszhat. Mi is lehetne természetesebb,

mint hogy a tisztelettől lenyűgözött s a büntudat terhét hurcoló őseim egyszerre azt gondolja, hogy a hódolattal körülvett tekintély ítéli el a bűnéért? Valóban része ez az ember természetének. De a legkevésbé sem magától értetődő. Az a mindenség, amelynek látóhatárán az Istenség feltűnik, egyáltalán nem úgy viselkedik, ahogyan az erkölcsiség megkívánná tőlünk. Az egyik hatalmasnak, könyörtelennek és igazságtalannak látszik; a másik éppen az ellenkező tulajdonságokkal rendelkezik. A kettőnek azonosítását nem vezethetjük le a vágyainkból sem, hiszen senkinek a vágyát nem elégítik ki. Nem kevesebbre vágyódunk, mint arra, hogy a Törvényt, amelynek már a pusztá tekintélye is elviselhetetlen, még felruházzák az Istenség kiszámíthatatlan követeléseivel. Ez a legmeglepőbb ugrás, amit az emberiség a vallás történetében elkövetett. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy az emberi faj sok képviselője elutasította; erkölcs nélküli vallás és vallás nélküli erkölcs létezett és ma is létezik. Talán csupán egyetlen nép fogadta el egy emberként tudatos döntéssel ezt az új lépést: a zsidóságra gondolok. De nagy egyének minden korban és helyen megtették ezt, s csak ezen a lépésen túljutva érezheti magát az ember biztonságban az erkölcstelen vallási kultusz perverzitásától és barbárságától, vagy a sivár erkölcsiség hideg, szomorú önigazultságától. Gyümölcseiről megítélve ez a lépés a növekvő egészség felé vezetett. S bár a logika nem kényszerít rá arra, hogy megtegyük, mégis nehéz ellenállni neki – az erkölcs újra és újra betör a pogányságba és a panteizmusba is, s maga a sztoicizmus is kénytelen-kelletlen térdet hajt Isten előtt. Vagy örülségnek tartjuk mindezt – ez az örülség azonban az emberrel született, s furcsán sikeres eredményeket hozott létre – vagy pedig kinyilatkoztatásnak. Ha viszont kinyilatkoztatás, akkor való igaz, hogy Ábrahamban nyer áldást a föld minden nemzetsége, hiszen a zsidók határozottan és maradéktalanul azonosították a hegytetőkön és a mennydörgésben feltűnt rettegett Jelenléte és „az igaz Urat”, „aki szereti az igazságosságot” (Zsolt 11,8).

A negyedik szál egy történelmi esemény. Született egy ember ezek között a zsidók között, aki azt állította, hogy a fia annak a Valaminek (sőt vele „egy”, vele „azonos”), aki egyszerre természetünk rettentő kísértete, s az erkölcsi törvény alkotója. Ez az igény annyira megbotránkoztató paradoxon, sőt szörnyűség

(igyekszünk is túlságosan leegyszerűsíteni!), – hogy összesen két lehetőség marad nyitva számunkra. Vagy a legszokatlanabb és leggyűlöletesebb fajtából való rajongó holdkóros, vagy pedig pontosan az, aminek mondja magát. Nincs középút. Ha a történeti emlékek az első föltételezést elfogadhatatlanná teszik, akkor kénytelenek vagyunk tudomásul venni a másodikat. Ha pedig ezt meg tesszük, akkor hihetővé válik számunkra mindaz, amit a keresztények állítanak: hogy ez az Ember, akit megöltek, mégis él, s hogy a halála, amelyet az emberi gondolkodás aligha képes felfogni, gyökeres változást hozott javunkra a „rettegett” és „igazságos” Urral való kapcsolatunkban. A vallás problémájának legfontosabb elemeit téveszti szem elől az, aki fölteszi a kérdést, hogy az általunk látható mindenség inkább egy bölcs és jóságos Teremtő művének látszik-e, vagy pedig a véletlen, a közöny vagy a rosszindulat hozta létre. A kereszténység nem a mindenség eredetéről folytatott filozófiai vitából született meg: végzetes történelmi esemény, amely az emberiségnek főntebb leírt hosszú lelki fejlődése után következett be. Nem olyan rendszer, amelybe bele kell illesztenünk a fájdalom szörnyű tényét: maga is olyan szörnyű esemény, amelyet mindenképpen bele kell illesztenünk a rendszerünkbe. Bizonyos értelemben inkább fölveti a fájdalom problémáját, mintsem megoldaná azt. A fájdalom ugyanis nem okozna problémát, ha a fájdalmas világról szerzett mindennapi tapasztalatunk mellett nem kaptunk volna bizonyosságot arról, hogy a végső valóság igazságos és szeret bennünket.

Többé-kevésbé jeleztem már, hogy ezt a bizonyosságot miért látom hitelesnek. Nem hat reánk a logika kényszerítő erejével. A vallási fejlődés minden szakaszán föllázadhat ellene az ember: megerőszkolja ugyan vele a saját természetét, de nem kerül kénytelen helyzetbe. Becsukhatja lelki szemeit a Numinózum előtt, ha elszánja magát arra, hogy hátat fordít a nagy költők és próféták felének, a saját gyermekkorának, egy határtalan élmény minden gazdagságának és mélységének. Illúziónak tarthatja az erkölcsi törvényt, s ezzel elvághatja magát az emberiség közös talajától. Visszautasíthatja azt, hogy a Numinózumban az igazságot lássa, maradhat barbár, aki a szexualitást vagy a halottakat, az életerőt vagy a jövőt dicsőíti. De drága árat fizet érte. S ha az utolsó lépéshez jutunk, a megtestesülés történelmi ténye szolgál-

tatja a legerősebb bizonyosságot. A történet furcsa módon a vallásokat átszövő nagy mítoszokra emlékeztet, mégse hasonlítható hozzájuk. Az értelem nem képes átvilágítani: magunktól nem találhattuk ki. Nem olyan gyanúsán *eleve* egyértelmű, mint a panteizmus vagy a newtoni fizika. Tudatosan eltervezett és sajátosan egyéni: a modern tudomány lassan megtanít minket arra, hogy ezzel számolnunk kell ebben a létrehozott mindenségben is: a kozmosz úgy halad előre a valódi kezdettől a valódi befejeződésig, mind a drámák. Ha a valóság méhéből bármilyen üzenet elérhetne bennünket, akkor bizonyára ugyanolyan meglepetésekre bukkanánk, olyan eltervezett, drámai vonalvezetést találnánk benne, mint a keresztény hitben. Magán hordozza a mesterjegyet – a valóság nyers, erőteljes lenyomatát, amelyet nem mi alkottunk, sőt nem is csupán számunkra készítettek, hanem egyenesen az arcunkba ütöttek.

Ha ilyen vagy ennél jobb megfontolások nyomán követjük azt az utat, amelyet az emberiség végigjárt, és kereszténnyé leszünk, akkor kerülünk szembe a fájdalom „problémájával”.

II. AZ ISTENI MINDENHATÓSÁG

*Nem tartozik Isten mindenhatóságának körébe
semmi, ami ellentmondást rejt magában*

Aquinói Szent Tamás: Summ. Theol.

I. Q XXV. Art. 4.

„Ha Isten jó, akkor bizonyára tökéletesen boldognak akarja megalkotni teremtményeit, ha pedig mindenható, akkor képes meg is tenni, amit kíván. De a teremtmények nem boldogok. Istenből tehát hiányzik vagy a jóság, vagy a hatalom, vagy mindkettő.” Ez a fájdalom problémája a legegyszerűbb megfogalmazásban. Úgy tudunk felelni rá, ha kimutathatjuk, hogy a „jó” és a „mindenható”, sőt talán a „boldog” szó sem egyértelmű. Azt ugyanis rögtön az elején el kell ismernünk, hogy nem tudjuk megválaszolni a fenti érvet, ha e szavak közkeletű értelme a legjobb vagy az egyedül lehetséges jelentést hordozza. Ebben a fejezetben a mindenhatóság eszméjéhez szeretnék néhány megjegyzést fűzni, a következőkben pedig a jóság eszméjéhez.

A *mindenhatóság* azt jelenti: „képes arra, hogy mindent megtegyen”. (Az *omnipotentia* szó eredeti jelentése ilyesmi lehetett: hatalom minden fölött vagy mindenben. Én a közkeletű jelentést használom.) A Szentírásban pedig azt olvassuk, hogy „Istennek minden lehetséges”. Meglehetősen gyakori, hogy nem-hívók ezzel érvelnek: ha Isten léteznék és jó volna, akkor megtenné ezt vagy azt; s ha ilyenkor rámutatunk arra, hogy ezt lehetetlen megtenni, akkor lecsapnak ránk: „Pedig azt hittem, hogy Isten mindent meg tud csinálni”. Mindez fölveti a lehetetlenség kérdéskörét.

A szó hétköznapi használatában a *lehetetlen* szó általában magába foglalja azt az elmaradt mellékmondatot, amely így kezdődik: *hacsak*... Így például lehetetlen látnom az utcát onnan, ahol most ülök és írok; vagyis lehetetlen látnom az utcát, *hacsak* föl nem megyek a legfelső emeletre, ahol már elég magasan leszek ahhoz, hogy ellássak a közbeeső épület fölött. Ha eltört volna a lábam, akkor azt mondanám: „De lehetetlen fölmennem

a legfelső emeletre" – de közben természetesen arra gondolok, hogy lehetetlen, *hacsak* még nem jelenik az egyik barátom, hogy fölvigyen. A lehetetlenségnek másik területére jutunk el ezzel a mondással: „Mindenképpen lehetetlen az utcát látnom, *mindaddig, amig* itt maradok, ahol most, s a közbeeső épület is ott marad, ahol áll.” Valaki hozzáteheti ezt is: „Hacsak a térnek vagy a látásnak a természete nem volna más, mint amilyen most”. Nem tudom, hogy kiváló filozófusok és természettudósok mit szólnának ehhez, de én azt felelném: „Nem tudom, hogy a tér és a látás *egyáltalán válhat-e* olyan természetűvé, amilyennek kívánod.” Most már világos, hogy az „*egyáltalán*” szó itt valamilyen abszolút lehetőségre vagy lehetetlenségre utal, s ez különbözik azoktól a viszonylagos lehetőségektől és lehetetlenségektől, amelyekről az előbb beszéltünk. Nem tudom megmondani, hogy az utcasarkon keresztül elkanyarodhat-e a tekintetünk: lehetséges-e tehát vagy nem ebben az új értelemben, mert nem tudom, hogy önellentmondást tartalmaz-e vagy sem. De azt nagyon jól tudom, hogy abszolút módon lehetetlen az, ami önellenmondást tartalmaz. Az abszolút lehetetlent belülről lehetetlennek is nevezhetnénk, mivel önmagában hordja a lehetetlenségét, nem egyéb lehetetlenségek következtében válik azzá, amelyeket szintén más okok idéztek elő. Ebben az esetben tehát nem csatlakozik hozzá mellékmondat „hacsak” kezdettel. Minden körülmények között lehetetlen minden világban, minden cselekvő számára.

„A minden cselekvő”, tehát Isten számára is. Mindenhatósága azt a hatalmat jelenti, amellyel képes megtenni mindazt, ami belülről lehetséges, azt azonban nem, ami belülről lehetetlen. Csodákat tulajdoníthatunk neki, de értelmetlenséget nem. Ez nem korlátozza a hatalmát. Ha azt mondjuk: „Isten szabad akaratot adhat a teremtményeinek is, ugyanakkor meg is tagadhatja tőlük”, ezzel *semmit* sem mondtunk Istenről: értelmetlen szókapcsolatok nem válnak hirtelen értelmessé attól, hogy eléjük teszük még két másik szót: „Isten képes rá”. Igaz marad, hogy minden *valóság* lehetséges Istennek: ami belülről képtelenség az nem valóság, hanem valótlanság. Isten éppen annyira képtelen két egymást kölcsönösen kizáró dolgot végrehajtani, mint a legyöngébb teremtménye; nem azért, mert hatalma valamilyen

akadályba ütközik, hanem mert az értelmetlenség akkor is értelmetlenség marad, ha Istennel kapcsolatban hozzuk elő.

Gondolnunk kell azonban arra, hogy az emberi gondolkodók gyakran tévednek, akár mert hamis adatokra hivatkoznak, akár mert figyelmen kívül érvelnek. Így egyet-mást lehetségesnek tart-hatunk, holott valójában nem az, és fordítva. (Például minden jó bűvészmutatvány olyasmit mutat be, ami a közönség szemében a rendelkezésére álló adatok és magyarázat alapján önellentmon-dásnak látszik. Ezért rendkívül óatosan kell meghatározni azokat a belső lehetetlenségeket, amelyeket még a Mindenható sem tud létrehozni. A következőkben nem annyira benső lényegü-ket akarjuk meghatározni, hanem inkább példákkal megvilági-tani őket.)

A kérlelhetetlen „természettörvények” első pillanatra súlyos érvet szolgáltatnak Isten jósága és hatalma ellen, hiszen az emberi szenvedéstől vagy érdemtől függetlenül működnek, s nem másítja meg őket imádság sem. Gondoljunk azonban bele abba, hogy még a Mindenható sem tudja úgy létrehozni a szabad személyek kö-zösségét, hogy közben ne teremtené egy viszonylag független és „kérlelhetetlen” természetet is.

Az öntudat (amikor a teremtmény én-nek ismeri fel önmagát) nem létezhet másképpen, csak úgy, ha szemben áll a másikkal, valami olyannal, ami nem azonos vele. A környezettel, elsősor-ban a társadalmi környezettel, vagyis a többi emberek közösségé-vel szemben támad fel az Én tudata bennünk. Ez nehézséget okoz-hatna Isten öntudatával kapcsolatban, ha pusztán teisták lennénk. Mivel azonban keresztények vagyunk, a Szentháromság tanából tudjuk, hogy Istenen belül a „társadalomhoz” némileg hasonlít-ható közösség létezik öröktől fogva: Isten a szeretet, nemcsak a platóni szeretet formájában, hanem úgy, hogy önmagán belül a szeretet konkrét kölcsönhatása áll fenn a világ kezdete előtt, s ez a kölcsönhatás átszarmazott a teremtményekre is.

A teremtmények szabadságának a választás szabadságában kell megnyilvánulnia: a választáshoz pedig az kell, hogy legyenek dolgok, amelyek között választani lehet. A környezet nélküli teremtménynek nincs választási lehetősége: a szabadság tehát az öntudathoz hasonlóan (hacsak a kettő nem azonos egymással) megkívánja azt, hogy létezzék valami más, a miénktől eltérő lény is.

Az öntudatnak és a szabadságnak tehát legelső feltétele az, hogy a teremtmény felfogja Istent, önmagát pedig tőle különböző valóságnak élje meg. Lehet, hogy egyesek tudnak ugyan Istenről és önmagukról, a többi teremtményről azonban nem. Ha vannak ilyen lények, akkor az ő szabadságuk abban merül ki, hogy egyetlen egy választást tehetnek – Istent jobban szeretik-e önmaguknál, vagy pedig önmagukat Istennél. A lényegre ennyire lecsupaszított élet azonban elképzelhetetlen a mi számunkra. Mihelyt elfogadjuk azonban azt, hogy a teremtmények kölcsönösen megismerik egymást: akkor beleütközünk a „természet” szükségszerűségébe.

Az emberek gyakran emlegetik, hogy mi sem könnyebb, mint két puszta értelemnek „találkozni” vagy egymás tudatára ébredni. Én azonban ezt csak akkor tartom lehetségesnek, ha akad olyan közös közeg, amely a „külvilágukat” vagy a környezetüket alkotja. Ha megpróbáljuk is elképzelni a testetlen szellemek találkozását, önkéntelenül azt föltételezzük, hogy közös térben és közös időben léteznek: *együtt* vannak a tér és az idő környezetében. Ennél azonban többre van szükség. Ha a másik ember gondolatai és indulatai közvetlenül jelennének meg bennem, mint a sajátjaim, anélkül, hogy kívülről jötnének, az enyémtől eltérőnek érezném őket, akkor hogyan tudnám őket megkülönböztetni az enyémeiktől? S hogyan támadhatnának bennünk gondolatok és indulatok, ha nem lennének tárgyak, amelyekről gondolkodni és érezni tudunk? Megalkothatnánk-e egyáltalán ezeket a fogalmakat: „külső”, „másik”, ha nem tapasztalnánk meg a „külső világot”? Az emberi közösség számára pontosan azt igényeljük, amit megkaptunk – valami semleges közeget, amelyik nem a másik és nem én: de mindketten felhasználhatjuk arra, hogy jeleket közvetítsünk vele egymásnak. Azért beszélhetek hozzád, mert mindketten kelthetünk hanghullámokat a mindkettőnket egyformán körülvevő levegőben. Az anyag nemcsak távol tartja egymástól a lelkeket, hanem össze is hozza őket egymással. Mindnyájunkat arra tesz képessé, hogy legyen egy „külső” és egy „belső” világunk. A másik ember akaratának és gondolkodásának működése hangokban és pillantásokban válik számomra felfoghatóvá. Nemcsak *létezni* tudunk, hanem *megjelenni* is: ezért lehetünk olyan szerencsések, hogy megismerkedhetünk egymással.

A társadalom tehát olyan közös mezőt vagy „világot” alkot, ahol a tagjai találkozhatnak egymással. Ha létezik angyali közösség, ahogyan a keresztények általában gondolják, akkor az angyaloknak is kell legyen ilyen világa vagy mezeje; olyasvalami, ami az „anyag” (a szó modern, nem pedig skolasztikus értelmében) a mi számunkra.

De ha az anyag alkotja ezt a semleges területet, akkor saját szilárd természettel kell rendelkeznie. Ha a „világnak” vagy az anyagrendszernek csupán, egyetlen lakója volna, akkor minden pillanatban teljesíthetné ennek a lénynek a kívánságát – „a fák az ő kedvéért árnyékká tömörülhetnének”. De ilyen világban, amely minden személynek engedelmeskedik, képtelenek lennénk cselekedni, elveszitenénk tehát a szabad akaratunkat. Az se biztos, hogy jelenlétünket egymás tudomására hozhatnánk – hiszen a másik ellenőrzése alá került minden anyag, amellyel üzeni próbálnánk egymásnak. Nem vehető tehát igénybe jelzések céljára.

Ha viszont az anyagnak állandó természete van és meghatározott törvényeknek engedelmeskedik, akkor nem minden állapota lesz egyformán kellemes a lelkünknek; s annak a sajátos anyag-halmaznak sem, amelyet a testünknek nevezünk. A tűz megfelelő távolságból fölmelegíti a testet, de elpusztítja, ha ezt a távolságot csökkentjük. Ezért még egy tökéletes világban is szükségünk van azokra a veszélyjelző berendezésekre, amelyeket az idegrendszerünk fájdalomvégződései látnak el számunkra. Azt jelenti ez, hogy a fájdalom formájában jelentkező rossz minden lehetséges világban elkerülhetetlen? Nem gondolnám: az ugyan igaz, hogy a legkisebb bűn is kiszámíthatatlan rosszat idéz elő, a fájdalomnak azonban az erősségi fokától függ, mennyire érezzük rossznak: a kicsiny fájdalomtól nem félünk és nem menekülünk. Senki sem bánja ezt a folyamatot: „meleg – kellemesen forró – túl forró – éget”, hiszen figyelmeztet arra, hogy vegyük ki a kezünket a tűzből; s ha bízhatom a saját érzéseimben, a lábunkban érzett izomláz enyhe fájdalomra még kellemes is, amikor lefekszünk egy kiadós kirándulás után.

Ha azonban az anyag szilárdan adott természete meggátolja azt, hogy mindig, minden körülmények között egyformán kellemes legyen mindenki számára, még kevésbé lehetséges, hogy a mindenség anyaga minden pillanatban úgy kerüljön elosztásra,

hogy egyformán alkalmas és gyönyörködtető legyen a társadalom minden tagjának. Ha az egyik irányban utazó ember lejtőn lefelé megy, az ellenkező irányban tartónak fölfelé kell kapaszkodnia a lejtőn. Ha egy kavics ott fekszik, ahol én akarom, akkor a ritka véletlent leszámítva, aligha van ott, ahol te akarsz. S ez még távolról sem rossz: ellenkezőleg, alkalmat ad az udvariasságra, a tiszteleltre, az önzetlenségre, s ezen át a szeretetünk, a jó humorunk és a szerénységünk fejeződhet ki. De kétségtelenül teret hagy a gonosznak is: a vetélkedésnek és az ellenségeskedésnek. Ha viszont az emberek szabadok, akkor nem lehet megakadályozni, hogy az udvariasságból ne csússzanak át a versengésbe. Ha pedig egymás ellenségeivé lettek, akkor az anyag szilárd természetét arra is felhasználhatják, hogy bántsák egymást. A fát állandó természete alkalmassá teszi arra, hogy gerendának használjuk, de arra is, hogy a szomszédunkat fejbeverjük vele. Az anyag állandó természete azt jelenti, hogy ha az emberi lények harcba keverednek egymással, rendszerint az győz, akinek erősebbek a fegyverei, nagyobb az ügyessége, a harcosainak száma, még akkor is, ha igaztalan ügyet képvisel.

Elképzelhetünk persze olyan világot, amelyben Isten pillanatról pillanatra kijavítja a szabad akarattal történt visszaélések eredményeit a teremtmények között: A bunkó például olyan lágygá változnék, mint a fűszál, ha fegyverként akarják használni; s a levegő nem engedelmeskedik nekem, ha olyan hanghullámokat akarok kelteni benne, amelyek hazugságokat vagy sértéseket közvetítenek a másoknak. Ebben a világban lehetetlen volna rosszat tenni, így tehát a szabad akarat csupán üres szólam volna; sőt ha ezt az elvet következetesen végigvinnénk, még a gonosz gondolatok is megghiúsulnának, mivel agyunknak megfelelő részei megtagadnák az engedelmességet, ha ilyenekre vetemednénk. A gonosz emberek környezetében minden anyag kiszámíthatatlan változásoknak volna kitéve. A keresztény hithez hozzátartozik annak föltevése, hogy Isten képes rá és időnként meg is teszi, hogy módosítja az anyag viselkedését, és létrehoz valamit, amit csodának nevezünk. De a mindenki számára közös, tehát állandó világnak pusztá fogalma föltételezi azt, hogy az ilyen alkalmak rendkívül ritkák. A sakkjátékban tehetünk tudatos engedményeket az ellenfelünknek, amelyek úgy viszonyulnak a sakk

rendes szabályaihoz, mint a csoda a természet törvényeihez. Lemondhatok például az egyik bástyámról, vagy megengedhetem a másinak, hogy visszacsináljon egy elhamarkodott lépést. De ha mindent megengednénk a számára, ami éppen abban a pillanatban neki a legmegfelelőbb – ha minden lépését visszavonhatja, s bármelyik figuránk bármikor eltűnhetne, ha a másinak útjában van a táblán – akkor már nem lehet többé sakkozni egymással. Így folyik a világban is az emberek élete: a rögzített törvények, az okság elve alapján szükségszerűen előálló következmények, az egész természetes rend korlátozza ugyan közös életünket, ugyanakkor viszont egyedül ez teszi lehetővé az életet. Próbáljuk meg kizárni a szenvedés lehetőségét, amelyet a természet rendje és a szabad akaratú lények léte hoz magával, s azon vesszük észre magunkat, hogy magát az életet zártuk ki vele.

Amint előbb mondtam, a világnak belső szükségszerűségei csupán egyik esete a lehetséges változatoknak. Hogy milyen is a világ valójában, annak áttekintésére csak a Mindentudás rendelkezik elég adattal és bölcsességgel: de nem valószínű, hogy kevésbé bonyolult volna annál, amit jeleztem. Főlélegesen mondanom, hogy a „bonyolult” itt csupán az emberi megértésre vonatkozik. Isten nem érvel hozzánk hasonlóan arról, hogy milyen föltételeket vett tekintetbe a célja eléréséhez: a szabad szellemek együtt-létéhez. A teremtés egyetlen, tökéletesen következetes mű: úgy jelenik meg előttünk, mint sok független dolog, amely mégis kölcsönös és szükségszerű kapcsolatban áll egymással. Némileg mögéje nézhetünk ennek a kölcsönös szükségességnek: az anyagot szemlélhetjük úgy, hogy elválasztja egymástól a lelkeket, de úgy is, hogy összeköti őket a „sokféleség” fogalmában, amelynek csupán két különböző megjelenési módja a „szétválasztás” és az „együttlét”. Minél többet fejlődik a gondolkodásunk, annál nyilvánvalóbbá válik, mennyire egységes a teremtés műve, s mennyire lehetetlen foldozgatni a teremtésen, mintha egyik vagy másik elemét kicserélhetnénk. Talán nem ez a „lehető legjobb” mindenség, de mindenesetre az egyetlen lehetséges. A lehetséges világok csupán azok lehetnek, „amelyeket Isten teremthetett volna, de nem alkotott”. Isten szabadságáról túlságosan antropomorf módon gondolkozunk, amikor azon tündöködünk, hogy miket „alkothatott volna” Isten. Bármit jelentsen is az emberi szabadság, az isteni

szabadság nem jelenthet többféle lehetőség közti habozást, s aztán egynek a választását. A tökéletes jóság sohasem vitatkozik az el-
érendő célról, s a tökéletes bölcsesség sem arról, hogy milyen esz-
közök a legcélravezetőbbek. Isten szabadsága abban a tényben
rejlik, hogy semmi más ok nem hozhatja létre a tetteit, egyedül ő
maga, és semmilyen külső akadály nem gátolhatja meg a cselek-
vésben. Az Ő jósága a gyökere mindannak, ami van, és minden-
hatósága az a levegő, amelyben minden kivirágzik.

Ez vezet el következő tárgyunkhoz – az isteni jósághoz. Eddig
erről nem szóltunk, és nem kíséreltünk meg választ adni arra
az ellenvetésre, hogy ha a mindenség kezdettől fogva eltűri a
szenvedést, akkor az abszolút jóság jobban tette volna, ha nem
teremti meg a világot. Figyelmeztetnem kell az olvasót arra,
hogy nem próbálom bizonyítani: jobb, hogy teremtettem, mint ha
nem teremtettem volna. Tisztában vagyok ugyanis azzal, hogy nin-
csen olyan emberi mérték, amelyen az ilyen horderejű kérdést
lemérhetnénk. Az egyik létállapotot talán összehasonlíthatjuk
egy másikkal, de szójátékká lesz, ha a léter a nemléthez próbál-
juk hozzámérni. „Jobb volna-e számomra, ha nem léteznék”
– milyen értelemben „számomra”? Ha nem volnék, hogyan merit-
hetnék hasznát a nemlétből? Sokkal szerényebb feladatra vál-
lalkozunk: adott a szenvedő világ ténye, s egészen más alapokon
bizonyosságot szereztünk arról, hogy Isten jó – hogyan lehetséges
tehát belátni azt, hogy a jóság és a szenvedés nem állnak ellentét-
ben egymással?

III. AZ ISTENI JÓSÁG

A szeretet eltűr, a szeretet megbocsát... de soha nem békül meg semmivel, ami a szeretetnek ellenére van. Nem békül meg tehát a bűneiddel, mivel a bűn képtelen a változásra; kibékülhet azonban a személyeddel, mivel az felgyógyulhat.

Traherne: Centuries of Meditation

Ha Isten jóságáról kezdünk elmélkedni, a következő dilemmába ütközünk.

Egyfelől: Isten bölcsőbb nálunk. Ítéletei tehát sokban különböznek a miénktől, főleg a jónak és a gonosznak megítélésében. Könnyen lehet, hogy az Ő szemében nem jó az, amit mi jónak látunk, s a valóságban talán nem is olyan rossz, amit mi annak tartunk.

Másfelől: ha Isten erkölcsi ítéletei annyira eltérnek a miénktől, hogy amit mi feketének tartunk, azt ő fehérnek, akkor semmit sem jelent, ha Őt jónak hívjuk. Ha azt mondjuk: „Isten jó”, de közben azt állítjuk, hogy jósága egészen más, mint a miénk, akkor állításunk csupán ennyit jelent: „Nem tudjuk, milyen az Isten”. Istennek valamely egészen ismeretlen tulajdonsága pedig nem adhat erkölcsi alapot számunkra ahhoz, hogy szeressük őt és engedelmeskedjünk neki. Ha (a mi értelmünkben) nem „jó”, akkor legföljebb csak félelemből engedelmeskedünk – s ennyi erővel a mindenható Gonosznak is engedelmeskedhetnénk. Ha mindenestül romlottnak tartjuk az embert (s romlottságunkból azt a következtetést vonjuk le, hogy a jóról alkotott eszménk semmit sem ér) – akkor a sátán tiszteletévé torzíthatjuk a kereszténységet!

Hogy a dilemmából kijuthassunk, próbáljuk megfigyelni, mi történik az emberi kapcsolatokban, ha egy alacsonyabb erkölcsi érzékű ember belép a nála jobbak és bölcsőbbek közösségébe, és lassan átveszi az ő eszményeiket – ezt a folyamatot meglehetősen pontosan ismerem, hiszen magam is végigjártam rajta. Amikor az egyetemre bekerültem, annyira megvettem minden erkölcsi értéket, amennyire egy kamasz erre képes. A kegyetlenség és

a pénzzel visszaélés taszított némileg – ennyi tellett tőlem. A tisztaságot, hűséget, önfeláldozást éppen annyira fölvágásnak tartottam, mint a komoly zenét. Isten irgalmasságából olyan fiatal emberek közé kerültem (mellesleg egyikőjük se volt keresztény), akiknek a gondolat- és képzeletvilágához elég közel álltam, s így egészen bensőséges kapcsolatba kerülhattunk. Ők viszont ismerték az erkölcsi törvényt, és próbálták követni is. A jóról és a rosszról alkotott ítéletük erősen eltért az enyémtől. Ilyen esetekben azonban egyáltalán nem az történik, hogy az ember kényszeredetten fehérnek mondja azt, amit eddig feketének tartott. Az új erkölcsi ítéletek nem pusztán a korábbiak ellentétéként hatolnak be a tudatunkba (bár ténylegesen felforgatják az eszményeinket), hanem „régóta várt úrként”. Nem támadhat kétségünk afelől, hogy milyen irányba haladunk: közelebb állnak a jóhoz, mint azok a jóságfoszlányok, amelyekhez eddig ragaszkodtunk, mégis bizonyos értelemben azokat folytatják tovább. Az igazi próba azonban akkor jön el, amikor az új eszmények fölismerése fölkelte bennünk a szégyent és a büntudatot: ráeszmélünk arra, hogy olyan közösségbe csöppentünk bele, amelyre alkalmatlannak bizonyultunk. Az ilyen élmények fényében kell fontolóra vennünk Isten jóságát. Az Ő „jósága” minden kétséget kizáróan eltér a miénktől; de attól nem kell félnünk, hogy hozzá közeledve fenekestül föl kell forgatnunk erkölcsi eszményeinket. Amikor az isteni erkölcs és a sajátunk különbsége nyilvánvalóvá válik, akkor minden kétséget kizáróan olyan változást kíván tőlünk, amelyik a „jobbna” az irányába mutat. Az isteni jóság különbözik a miénktől, de nem alapvetően más: nem úgy különbözik tőle, mint a fehér a feketétől, hanem mint a tökéletes kör a gyerek első kísérletétől, hogy kerekét rajzoljon. De ha a gyerek megtanult rajzolni, akkor már ráismer, hogy azt a kört rajzolja, amelyet kezdettől fogva próbálgatott.

Ezt a tanítást a Szentírásban is megtaláljuk. Krisztus bűnbánatra hívja az embereket – ennek a felszólításnak nem volna értelme, ha Isten eszményei egészen mások volnának, mint amelyeket mi már ismerünk, csak éppen nem követünk. A meglevő erkölcsi ítéleteinkre hivatkozik: „Miért nem ítéletek meg magatok, hogy mi a valóság?” (Lk 12,57). Az Ószövetség Istene azon az alapon száll vitába az emberrel, amilyen eszményeket önmagá-

ban kialakított a háláról, hűségről, becsületről. Mintha odaállna teremtményeinek ítélőszéke elé: „Mi kivetnivalót találtak bennem atyáitok, hogy elidegenedtek tőlem?” (Jer2,5).

Az eddig elsorolt előzmények után, remélem nyugodtan állíthatom, hogy az isteni jóságról alkotott néhány divatos elképzelésünk meglehetősen sok hibát rejt magában.

Manapság szinte egyedül a szeretetre gondolunk, ha Isten jóságáról beszélünk; s ebben igazunk is lehet. Ebben az összefüggésben a szeretet általában kedvességet jelent – azt a vágyat, hogy másokat boldognak lássunk; nem így vagy úgy boldognak, hanem egyszerűen boldognak. Igazában olyan Isten elégítené ki a vágyainkat, aki minden bennünk keletkező vágyra azt mondaná: „Más nem számít, csak az, hogy elégedettek legyenek.” Valójában nem Mennyei Atyára vágyódunk, hanem égi nagypapára – szenilis jóindulatra, aki „szereti elnézni, amint a fiatalemberek mulatnak”, s aki mindössze annyit akar elérni a mindenséggel, hogy minden nap végén el lehessen mondani: „mindenki jól érezte magát”. Elismerem, hogy kevesen fogalmaznák meg pontosan ilyen szavakkal a maguk teológiáját: de sokak gondolatainak hátterében ilyesféle elvárások húzódnak meg. Azt sem állítom, hogy én magam kivétel vagyok: én is nagyon szeretnék olyan mindenségben élni, amelyet ilyen elvek alapján kormányoznak. De a napnál világosabb, hogy nem ilyen mindenségben élünk; arra pedig minden okom megvan, hogy higgyem: Isten a szeretet. Arra kell tehát következtetnem, hogy helyesbítésre szorul elgondolásom a szeretetről.

Azt persze már akár a költőktől is megtanulhattam volna, hogy a szeretet sokkal szigorúbb és ragyogóbb, mint a pusztá kedvesség: hogy még a szerelem is „félelmetes úr”, amint Dante mondja. A szeretet tartalmaz kedvességet is: de a szeretet és a kedvesség nem azonosak egymással, s ha a (főntebb jelzett) kedvességet elválasztjuk a szeretet többi jellemzőitől, akkor közöny, sőt megvetés lopakodik bele. A kedvesség igen könnyen beleegyezik abba, hogy szeretetének tárgyát eltávolítsák – mindnyájan találkoztunk olyanokkal, akik kedvesek az állatokhoz, s aztán megölik őket, azért, hogy ne szenvedjenek. A pusztá kedvesség nem törődik azzal, hogy jó-e vagy rossz az, akit szeret, csak a fájdalmat akarja távoltartani tőle. Amint a Szentírás rámutat:

a fattyakat szokták elkényeztetni; a törvényes fiaikat, akiknek a családi hagyományt kell tovább adniuk, megfenyítik (Zsid 12,8). Azoknak kívánunk minden áron boldogságot, akikkel nem törődünk igazán: a barátainktól, a szerelmünktől, a gyerekeinktől sokat várunk el, és inkább elviseljük, hogy sokat szenvedjenek, semmint hogy aljas és gyűlöletes módon váljanak boldoggá. Ha Isten a szeretet, akkor lényegénél fogva több pusztá kedvesség-nél. S minden tapasztalatunk arra utal, hogy bár gyakran megdorgált és elítélt bennünket, sohase nézett ránk megvetéssel. Olyan elviselhetetlenül irgalmas hozzánk, hogy a legmélyebb, legtragikusabb, legkönyörtelenebb módon szeret bennünket.

A teremtő és a teremtmény közötti kapcsolat annyira egyedülálló, hogy nem lehet hasonlítani egyetlen kapcsolathoz sem a teremtmények között. Isten távolabb áll tőlünk, de közelebb is van hozzánk, mint bármelyik másik teremtmény. Távolabb áll tőlünk, hiszen olyan óriási a közöttünk levő különbség: Ő a létezésnek önmagában való elve, mi pedig csupán részesedünk a létben – ehhez a különbséghez képest elenyésző a különbség az angyalok és a férgek között. Ő teremt, bennünket teremtettek: Ő eredeti, mi származékok vagyunk. Ugyanakkor viszont, s ugyanazon oknál fogva, Isten bensőségesebb és közelebbi kapcsolatban áll a legparányibb teremtményével is, mint amilyen a teremtmények között létrejöhet. Életünket minden pillanatban ő táplálja: szabad akaratunk kicsiny, csodálatos hatalma csak olyan testeken tud működni, amelyeket az Ő ereje tart létben – még a gondolkodáshoz szükséges erőt is az Ő erejéből merítjük. Ezt az egyedülálló kapcsolatot csak hasonlatok segítségével foghatjuk föl: a teremtmények között fennálló szeretet különböző fajtáiból kialakíthatunk valami tökéletlen, mégis használható elképzelést arról, hogy Isten hogyan szereti az embert.

A legalacsonyabbrendű szeretet az, amelyet a művész érez műalkotása iránt. Ezt csak átvitt értelemben nevezhetjük így. Jeremiás próféta látomásában a cserép és a fazekas viszonyához hasonlítja Isten kapcsolatát az emberrel (Jer 18); Szent Péter pedig az egyházzal úgy beszél, mint templomról, amelyet Isten épít az egyes emberek eleven építőköveiből (1Pét 2,5). Az ilyen hasonlatok persze ott sántítanak, hogy a hasonlatban a kövek nem éreznek, s ezért az igazságnak és az irgalomnak bizonyos kér-

dései nem vetődnek föl, csupán azért, mert ezek a „kövek” nem élnek igazán. Mégis fontos ez a hasonlat. Nemcsak átvitt értelemben, hanem valóságosan is Isten műve vagyunk, olyan alkotás, amelyet mindaddig formál, amíg sajátos jelleget ki nem alakítja. Itt újra eljutunk oda, amit „elviselhetetlen irgalomnak” neveztem. A művész nem sokat törődik azzal a hevenyészett vázlatlaltal, amelyet egy gyerek szórakoztatására készített: akkor is kiadja a kezéből, ha nem sikerült pontosan olyanra, amilyennek elgondolta. De életének főművén – azon az alkotáson, amelyet szeret, bár másképpen, mégis ugyanolyan erősen, ahogyan egy férfi szerethet egy asszonyt, vagy anya a gyermekét – végeláthatatlanul fáradozik, s ezzel kétségtelenül gyötrelmet okozna a művének is, ha az érezni tudna. Érzékeny képet nem tudunk elgondolni. El tudunk képzelni olyan képet, amely érezni képes? Miután már tizedszer dörzsölték el, vakarták ki és kezdték újra, nem vágyakozik-e bizonyára arra, hogy bárcsak olyan rögtönzés volna, amely egyetlen szempillantás alatt elkészült? Ugyanilyen természetes volna, ha mi azt kívánnánk: bárcsak kevésbé dicsőséges és fáradságos sorsot jelölt volna ki számunkra Isten; de ilyenkor nem több szeretetre vágyódunk, hanem kevesebbre.

A szeretet másik fajtája az, ahogyan az ember az állatokat szereti. A Szentírás ismételten használja annak jelzésére, hogy milyen kapcsolatban áll Isten az emberrel: „népe vagyunk, és legelőjének nyája”. Ez bizonyos szempontból találóbbr az előző hasonlatnál, mert a kapcsolat alacsonyabbrendű tagja is érző lény, bár eltéveszthetetlenül kisebb rangú, mint a másik; de pontatlanabb is, mert nem az ember alkotta az állatot, s ezért nem is értheti meg egészen. Nagy érdeme abban a tényben rejlik, hogy például az ember és kutya közötti kapcsolat elsősorban az ember javát szolgálja: elsősorban azért szelidíti meg a kutyát, hogy szerethesse, nem azért, hogy a kutya szerethesse őt; azért, hogy a kutya a szolgálatára legyen nem pedig azért, hogy ő legyen a kutya szolgálatára. Ugyanakkor azonban a kutya érdekei is érvényesülnek. Az egyik célt (hogy szerethesse a kutyát), nem érheti el egészen, ha a maga módján a kutya is nem szereti az embert; s a kutya csak akkor lehet egészen az ember szolgálatára, ha a maga módján az ember is kiszolgálja. Mivel emberi léptékkal mérve a kutya a „legjobb” az esztelen állatok közül, alkalmas tárgyá tehát

az ember szeretetének – persze a tárgyaknak kijáró mértékű és fajtájú szeretettel, nem pedig bolondos antropomorf túlzásokkal. Az ember ezért beleavatkozik a kutya életébe, és szeretetremélőbbá teszi saját eredeti természeténél. A maga természete szerint a kutya olyan büdös és olyan szokásai vannak, hogy lehetetlené tenné az ember szeretetét: ezért megmosdatja, idomítja, megtanítja arra, hogy ne lopjon, s ezáltal képessé teszi arra, hogy egészen szerethesse. Az öleb szemében – ha teológus volna – ez az egész folyamat komoly kételyeket támaszthatna az ember „jósgáról”: de a kifejelett és jól idomított kutya, amely nagyobb, erősebb és hosszabb életű, mint a vadkutya – ha a kegyelem csodája folytán állati lényén messze túlnöve belekerülne az érzelmek, ragaszkodások, érdekek és kényelmek világába, akkor bizonyára nem támasztana ilyen kétségeket. Meg kell jegyezzük, hogy az ember (s ilyenkor mindig a jó emberekre gondolok) csupán azért viseli el mindezeket a fájdalmakat a kutyával együtt, s azért okozza ezeket a fájdalmakat a kutyának, mert magasrendű állatról van szó, amely annyira közel áll a szeretetreméltósághoz, hogy nem sok erőfeszítésbe kerül egészen azzá tenni. Nem szokták idomítani például a fülbemászót, se lefürdetni a százlábút. E hasonlat fényében is elmondhatjuk: valóban kívánhatnánk azt, hogy Isten kevésbé törődjön velünk, s hagyjon minket magunkra, hadd kövessük a saját természetes ösztöneinket – hagyjon föl azzal, hogy megpróbál eredeti természetünkől kiemelni s valami egészen mássá alakítani bennünket, – de ezzel sem több szeretetet kérnénk, hanem kevesebbet.

Ez előzőeknél nemesebb hasonlat, ha Istennek az ember iránti szeretetét az atyának fia iránti szeretetéhez hasonlítjuk – Urunk tanításában újra és újra visszatér ez a kép. Valahányszor azonban erre a hasonlatra utalunk (vagyis valahányszor a Miatyánkot imádkozzuk), gondolnunk kell arra is, hogy a Megváltó olyan időben és helyen használta ezt a képet, amikor az atyai tekintély jóval magasabban állott, mint a modern Angliában. Az az édes-apa, akinek szabadkoznia kell amiatt, hogy életet adott a fiának, s nem mert a nevelésére vállalkozni, nehogy gátlásokat alakítson ki, nem meri tanítani, nehogy beleavatkozzon értelmi függetlenségébe – az ilyen apa torz képet rajzol az isteni atyaságról. Nem akarok vitatkozni arról, hogy vajon az atyák tekintélye a régi

időkben helyes volt-e vagy sem: csupán azt szeretném megmagyarázni, hogy milyen apafogalom élt Urunk első hallgatóiban s utána is még évszázadokon át. Mindez még világosabbá lesz akkor, ha meggondoljuk, hogy Urunk (bár hitünk szerint öröktől fogva egy az Atyával, ahogyan egyetlen földi fiú sem az édesapjával), hogyan tekinti a saját fiúságát, s hogyan veti alá a maga akaratát teljesen az Atya akaratának. Még azt sem engedi meg, hogy „jónak” hívják. hiszen a Jóság egyedül az Atyát megillető név. Ebben a jelképben az apa és a fiú szeretete alapvetően tekintélyi szeretetet jelent az egyik oldalon és engedelmes szeretetet a másikon. Az apa arra használja föl a tekintélyét, hogy fiát olyan emberré tegye, amilyenné magasabb rendű bölcsességében jogosan formálni akarja. Még a mi időkben is értelmetlennek tartjuk az ilyesféle kijelentéseket: „Szeretem a fiamat, de nem törődöm azzal, hogy mekkora gazember válik belőle; csak az a fontos, hogy jól érezze magát.”

Végül adódik még egy hasonlat, amely jónéhány veszélyt rejt magában s csupán nagyon korlátozott mértékben használható, mégis, ez látszik jelenleg a leghasznosabbnak a mi sajátos céljaink számára. Istennek az emberek iránti szeretetét szokták a férfinak és az asszonynak a szerelméhez is hasonlítani. A Szentírás nyugodtan használja ezt a képet. Izrael a hűtlen feleség, de mennyei Férje nem tudja elfelejteni a boldogabb időket. „Még emlékszem ifjúkorod hűségére, és jegyességed idejének szeretetére. Hogy követtél akkor a pusztában!” (Jer 2,2). Izrael a szegény jegyes, a lelcgyerek, akit szerelmese az útfélen elhagyottan talált. Felöltöztette, földiszitette és szeretetreméltóvá tette, s a lány mégis cserbenhagyja (Ez 16,6–15). „Ti házasságtörők”, mondja nekünk Szent Jakab, mert elfordultunk Istentől, hogy „a világgal barátkozzunk” pedig „a Lélek féltékenyen szeret minket, mely bennünk lakik” (Jak 4,4–5). Az Egyház az Úr jegyese, amelyet annyira szeret, hogy egyetlen szeplőt vagy ráncot sem visel el rajta (Ef 5,27). Ez a hasonlat azt az igazságot akarja hangsúlyozni, hogy a szeretet, lényege szerint, tökéletessé akarja tenni azt, akit szeret; a pusztá „kedvesség”, amely mindent elvisel, kivéve a szeretett másik szenvedését, ebben a tekintetben pontosan ellentétes a szeretettel. Ha beleszeretünk egy asszonyba, vajon nem izgat-e többé bennünket, hogy tiszta-e vagy piszkos,

rossz-e vagy jó? Nem ekkor kezdünk-e igazán törődni mindezzel? Bármelyik asszony a férfi szeretetének jelét látja-e abban, ha az nem figyel rá és nem törődik vele? Akkor is lehet szeretni a másikat, ha szépsége elveszett; de nem azért mert elveszett. A szeretet megbocsáthat minden gyöngeséget, és szerethet mindezek ellenére; de folyamatosan törekszik arra, hogy ezeket eltüntesse. A szeretet sokkal érzékenyebben észleli annak minden hibáját, akit szeret, mint a gyűlölet; „érzelmei lágyabbak és érzékenyebbek, mint a csiga érzékeny szarvacskái.” Ez az erő mindent megbocsát, de semmivel nem békül ki: a legapróbb értéknek is örül, de az értékek teljességére vágyik.

Ha a kereszténység azt mondja, hogy Isten szereti az embert, akkor arra gondol, hogy Isten igazán *szereti* az embert: nem csupán „érdek nélkül”, közönyösen gondoskodik a jólétünkről. Az a szörnyűséges és meglepő igazság, hogy reánk irányul a szeretete. Szerető Istenre vágytunk: ilyen a mi Istenünk. Megjelent az a hatalmas szellem, akit olyan könnyelműen előhívtunk, a „rettenetes úr”. Nem szenilis jóindulat, amely bóbiskolva engedi, hogy legyünk boldogok a magunk módján, nem is a lelkiismeretes polgármester hideg filantrópiája, sem a házigazda gondoskodása, aki igyekszik minden kényelemmel ellátni a vendégeit, hanem maga az Emésztő Tűz, a világot teremtő Szeretet: annyira következetes, amilyen a művész szeretete műve iránt; annyira zsarnoki, ahogyan az ember a kutyáját szereti; annyira gondoskodó és sérülékeny, ahogyan az édesapák szeretik gyermeküket; annyira féltékeny, kérlelhetetlen és követelő, mint a lángoló szerelem. Hogyan lehetséges ez, nem tudom: képtelenek vagyunk megmagyarázni, hogy bármelyik teremtmény, különösen olyan, mint mi vagyunk, hogyan jelenthet ilyen óriási értéket Teremtője szemében. A dicsőség terhe nehezedik ránk, amely nemcsak érdemeinket haladja meg, hanem – a kegyelem ritka pillanatait leszámítva – a vágyainkat is. Egy régi drámában a lányok visszautasítják Zeusz szerelmét. Mi is hajlamosak vagyunk erre. A tényt aligha tagadhatnánk. A minden szenvedés fölött álló Tökéletesség úgy beszél, mintha fájdalmat viselne el értünk, s Az, aki minden boldogságnak a forrását magában hordja, úgy beszél, mintha vágyódna és sóvárogna reánk. „Dehát nem oly kedves fiam nekem Efraim és nem oly dédelgetett gyermekem, hogy minden megfenyítése után

meg ne kellene róla emlékezni? Szívemnek meg kell indulnia, meg kell könyörölnöm rajtuk" (Jer 31,20). „Hogyan vethetnék el, Efraim, hogyan hagyhatnák el, Izrael? Szívem elváltozott, egész bensőm remeg" (Oz 11,3). „Hányszor akartam egybegyűjteni fiaidat, mint ahogy a tyúk gyűjti szárnya alá csibéit, de te nem akartad" (Mt 23,37).

Az emberi szenvedést csupán addig nem tudjuk összeegyeztetni a szerető Isten létével, ameddig a „szeretet" szónak köznapi használatához ragaszkodunk, és úgy nézzük a világot, mintha az ember állna a középpontjában. Pedig az ember nem középpont. Isten nem az ember kedvéért létezik. S az ember sem önmaga kedvéért él. „Mert te alkottad a mindenséget, akaratom hívott létre és teremtet mindent" (Jel 4,11). Elsősorban nem azért lettünk, hogy mi szerethessük Istent (bár erre is alkotott bennünket), hanem azért, hogy Isten szerethessen bennünket, hogy tárgyai lehessünk az isteni szeretetnek, hogy „tetszésére lehessünk". Ha azt kérjük, hogy Isten érje be velünk úgy, amint vagyunk, ezzel azt kérjük, hogy ne legyen többé Isten. Ő azonban az, aki; szeretetét persze gátolja és taszítja az emberi természet elmocskolódása; de mivel szeret bennünket, mindent megtesz azért, hogy szeretetreméltóvá is tegyen. Jobb pillanatainkban még csak kívánni sem tudjuk azt, hogy béküljön ki jelenlegi tisztátalanságunkkal, – éppen annyira nem, ahogy a kolduslány sem kívánhatja Cophetua királytól, hogy elégedjen meg a rongyaival és a mocskával; vagy pedig a kutya, amelyik megszerette az embert, nem kívánja, hogy túrje meg házában a férgekkel hemzsegő, csaholó, koszos vadkutyát. Isten nem azt a célt tartja a szeme előtt, amelyet mi itt és most a „boldogságunknak" mondanánk: akkor leszünk igazán boldogok – ha olyanná leszünk, ahogyan már akadálytalanul tud szeretni bennünket.

Világosan látom, hogy gondolatmenetem milyen ellenkezést válthat ki. Azt ígértem, hogy az isteni jószág megértése közben nem kényszerülünk rá arra, hogy felforgassuk eddigi erkölcsi rendszerünket. Mégis szememre vethetik, hogy pontosan ezt a fordított szemléletet akarom elfogadtatni. Olyasfajta szeretetet tulajdonítok Istennek, mondhatják, amelyet az emberi lények között „önzőnek", „birtoklónak" mondanánk, s amelyet szembe szoktunk állítani azzal a másféle szeretettel, amelyik a szeretett

másiknak a javát kívánja, nem pedig a saját kielégülését keresi. Abban sem vagyok biztos, hogy így gondolkozom az emberi szeretetről. Azt hiszem, nem sokra becsülöm annak a barátnak a szeretetét, aki csak a boldogsággal törődik, s nem érdekli, hogy becsstelenné válok. Mégis szóvá teszem ezt az ellenvetést, mivel cáfolata új megvilágításba helyezi a kérdést, és helyesbíti azt, ami egyoldalúnak bizonyult az eddigi vitában.

Az önző és az altruista szeretet közötti ellentétet ugyanis nem alkalmazhatjuk egyértelműen Isten szeretetére teremtményei iránt. Az érdekek ütközése, tehát az önzés vagy az önzetlenség lehetősége csupán az egy közös világban élő lények között jöhet létre. Isten éppen annyira nem kerülhet érdekellentétbe a teremtményeivel, ahogyan Shakespeare Violával. Ha Isten emberre lesz, és teremtményként él a saját teremtményei között Palesztinában, akkor ezt valóban a legnagyobb önfeláldozásból teszi, és útja a Kálváriára vezet. Egy modern panteista filozófus ezt mondta: „Ha az Abszolútum bepottyan a tengerbe, hallá változik”. Mi keresztények ugyanis rámutathatunk a megtestesülésre, és azt mondhatjuk: ha Isten kiüresíti önmagát a dicsőségéből, és aláveti magát azoknak a körülményeknek, amelyekben a végső szó vagy az önzés, vagy az altruizmusé, akkor Ő tökéletesen altruistának bizonyul. De Isten a maga transzcendenciájában – Isten, mint minden föltételnek föltétel nélküli alapja – nem egykönnyen gondolható el ugyanilyen formában. Az emberi szeretetet akkor mondjuk önzőnek, ha a saját érdekeit elégíti ki mások érdekeinek a rovására – mint például az az apa, aki az otthonhoz láncolja a gyermekeit, mert nem tud elszakadni a társaságuktól, bár a saját érdekükben el kellene engednie őket a világba. Az ellentét így keletkezik: a szerető emberben él valamilyen igény vagy indulat, a szeretett másikban pedig más, ezzel összeegyeztethetetlen igény; az, aki szeret mégis elsiklik vagy bűnös módon nem vesz tudomást a szeretett másiknak az igényeiről. Istennek az emberhez való viszonyából mindez hiányzik. Istennek nincsenek igényei. Az emberi szeretet, ahogyan Plátón rávilágított, a szegénységnek a szülötte – valamilyen kívánságból vagy hiányból fakad; aki szeret, az a szeretett másikban valamilyen valóságos vagy vélt jót fedez föl vagy kíván meg. Isten szeretete azonban nem így jön létre, hogy valami *jót meglát*.

Sőt szeretete hozza létre minden jóságát annak, akit szeret. Először is létre szereti, aztán pedig igazán szeretetreméltóvá szereti, mindenünk tőle származik tehát. Isten a Jóság. Tud jót adni, de nem lehet rá szüksége, maga nem kaphat mástól. Ebben az értelemben minden szeretete lényegénél fogva végtelenül önzetlen: mindent ad, de semmit sem kap másoktól. Isten néha úgy beszél, mintha a szenvedéstől mentes Tökéletesség fájdalmat vállalna el, vagy az örök teljességnek igényei volnának, mégpedig azokra a lényekre szorulna rá, akiknek ő adott mindent a pusztától a számukra. Ez azonban csupán azt jelentheti – ha egyáltalán jelent valami értelmeset –, hogy Isten csodálatos módon képessé tette magát arra, hogy vágyai támadjanak, és valami olyat hozott létre magában, amit mi elégíthetünk ki. Ha vágyódik ránk, ez a vágyódás a saját szabad döntéséből ered. Ha a mozdulatlan szívet megbánthatják saját teremtményei, akkor egyedül az Isteni Mindenhatóság vethette magát alá szabadon a teremtményeinek, olyan alázattal, amely meghaladja az értelmünket. A világ elsősorban nem azért létezik, hogy mi szeretessük Istent, hanem azért, hogy Isten szeretessen bennünket, ez a tény, mélyebb összefüggéseiben mégis a mi javunkat szolgálja. Ha Ő, akinek nem hiányzik semmije, úgy dönt, hogy igényel bennünket, hogy kívánczik utánunk, akkor ennek egyetlen oka lehet: nekünk van szükségünk arra, hogy szükség legyen reánk. A kereszténységből megtudjuk, hogy Isten minden emberi kapcsolata előtt és mögött ott meredezik a tiszta adás isteni mélysége. A semmiségből választja ki az embert arra, hogy isteni szeretetével körülvegye őt. Ezért aztán bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy szüksége van ránk Istennek és vágyakozik ránk, Ő, aki ezenkívül nem kíván semmit és nem vágyik semmire, mivel öröktől fogva megvan mindene, hiszen Ő maga a minden. Mindez a mi javunkra történik. Jó nekünk, hogy ismerjük a szeretetet; legnagyobb ajándékunk az, hogy ismerjük a legnagyobb szeretet, Istenét. De hamis képet alkotnánk a dolgok igazi természetéről, ha azt gondolnánk erről a szeretetről, hogy mi vágyakozunk benne Istenre; hogy mi kerestük és találtuk meg Őt; hogy Ő alkalmazkodott először a mi igényeinkhez, nem pedig mi az övéhez. Hiszen mi csak teremtmények vagyunk: a mi szerepünk mindig csak szenvedőleges lehet a cselekvővel szemben,

a női szerep a férfiéval szemben, a tüköré a fénnel szemben, a visszhang a hang nyomán. Legnagyszerűbb tevékenységünk a válasz, nem a kezdeményezés. Ha Isten szeretetét a maga igazi formájában akarjuk megismerni, nem pedig illúziókban, akkor úgy éljük meg, hogy megadjuk magunkat az Ő igényeinek, alkalmazkodunk az Ő kívánságaihoz: ellenkező esetben súlyosan vétünk a lét nyelvtana ellen. Nem tagadom természetesen azt, hogy bizonyos vonatkozásban jogosan beszélhetünk arról, hogy a lélek keresi Istent, s hogy Isten elfogadja a lélek szeretetét: de hosszú távon a lélek csak azért keresheti Istent, mert Ő keres bennünket. Istenkeresésünket is Ő mozgatja, hiszen minden tőle származik, még a szeretetre való képességünket is tőle kapjuk ajándékba; szabadságunk csak arra irányulhat, hogy a jobb vagy rosszabb válasz mellett dönt. Ezért azt gondolom, hogy semmi sem választja el olyan élesen a pogány teizmust a kereszténységtől, mint Arisztotelész tanítása arról, hogy a mozdulatlan Isten úgy mozgatja a mindenséget, ahogyan a szeretett lény megindítja a szerelmesét (Met 12,7). A kereszténység a fordítottját vallja: „A szeretet ebben mutatkozik meg: nem mi szerettük Istent, hanem ő szeretett minket.” (1Jn 4.10).

Az emberek közötti szeretetben megmutatkozó önzés első jellemzője tehát hiányzik Istenből. Nincsenek természetes igényei, indulatai, amelyek összeütközésbe kerülhetnének azzal a vágyával, hogy javára legyen a másiknak, akit szeret: vagy pedig ha létezik benne valami olyan, amit szenvedélyhez vagy kívánsághoz hasonlíthatunk, akkor ezt egyedül a saját akarata hozza létre, mégpedig a mi javunkra. Hiányzik Istenből az önzés másik ismérve is. A gyerek igazi igényei eltérhetnek attól, amit édesapja ösztönös szeretetében kívánna neki, mert a gyereknek az apjától független lényé van, természete sajátos igényekkel rendelkezik; nem kizárólag az apja kedvéért él, s nem is teljesedik ki egészen abban, hogy az apja szereti, még ha ezt az apja nem érti is meg egészen. A teremtmények azonban nem léteznek ennyire függetlenül a teremtetőjüktől, s nem is értheti félre őket. A mindenség nagy tervében arra a helyre szánta őket, amelyiket az ő számukra alkotott. Ha eljutnak ide, akkor teljesül be a természetük és érik el a boldogságukat: egy eltört csont a helyére került a mindenségben, s a rettegés elmúlt. Ha mássá akarunk lenni, mint

aminek Isten elgondolt bennünket, akkor olyasmire vágyódunk, ami nem tehet bennünket boldoggá. Azok az isteni igények, amelyek zsarnokiaknak hangzanak a fülünkben, vagy legalábbis egy szerelmes sóvárgásának, valójában oda vezérelnek bennünket, ahová törekednünk kellene, ha tudnánk, mit is akarunk valójában. Tiszteletet, engedelmességet, hódolatot kíván tőlünk. Azt gondoljuk, hogy mindezzel a javára lehetünk, vagy attól félünk, mint Milton kórusa, hogy az emberi tiszteletlenség „csökkenti az ő dicsőségét”? Az ember az istentisztelet visszautasításával éppen annyira nem csökkenti Isten dicsőségét, mint ahogyan az örült se oltja ki a napot azzal, hogy cellájának falára felpingálja a „sötétség” szót. Isten a javunkat akarja, legfőbb javunk pedig az, hogy szeretjük őt (a teremtményekre jellemző válasz-szeretettel). Ahhoz pedig, hogy szeressük, meg meg kell ismerjük: ha pedig megismerjük, akkor biztosan arcra borulunk előtte. Ha nem, ez csak azt mutatja, hogy még nem Isten az, akit szeretni próbálunk – bár legszorosabb megközelítése lehet, amire a gondolkodásunk és a fantáziánk képes. Hívása azonban nemcsak arra szól, hogy boruljunk le és imádjuk őt: arra is szólít, hogy tükrözzük vissza az isteni életet, a teremtmények módjára vegyünk részt az isteni tulajdonságokban, amelyek messze meghaladják jelenlegi kívánságainkat. Arra szólít föl bennünket, hogy „öltsük magunkra Krisztust”, váljunk Istenhez hasonlóvá: Vagyis akár tetszik, akár nem, Isten azt akarja megadni nekünk, amit Ő kíván, nem pedig azt, amit mi akarunk. Újra mondom, könyörtelen irgalma zavar meg bennünket: túlságosan szeret bennünket, nem pedig túl kevésé.

De talán még ez a szemlélet sem közelíti meg az igazságot. Nem egyszerűen arról van szó, hogy Isten mesterségesen olyanak alkotott, hogy Ő legyen egyetlen javunk. Inkább az a helyzet, hogy Isten minden teremtménynek egyetlen java: szükségzerű tehát, hogy mindegyik a maga természetének megfelelően részesedjék Istenben, a maga sajátos módja és mértéke szerint. Ez a mód és mérték egyes teremtmények természete szerint változhat: de arról csupán az ateisták ábrándoznak, hogy létrejöhet rajta kívül más végső jó is. George MacDonald valahol úgy ábrázolja Istent, hogy ezeket a szavakat adja a szájába: „Az én erőmmel kell erőseknek lennetek, s az én áldással áldottaknak, mivel

nem tudok mást adni nektek." Ez a végkövetkeztetése a fentieknek. Isten azt adja nekünk, amije van, nem azt, amije nincs: a létező boldogságot adja nekünk, nem pedig a nemlétezőt. Három lehetséges alternatíva létezik csupán: Istennek lenni – Istenhez hasonlónak lenni, és a teremtmények befogadóképességével részesedni az Ő jóságában – vagy nyomorúságban élni. Ha nem szoktunk rá arra, hogy megegyük az egyetlen ételt, amelyet a mindenség fölkinál – az egyetlen ételt, amelyet bármely lehetséges mindenség valaha fölkinálhat –, akkor örök éhenhalásra ítéljük magunkat.

IV. AZ EMBERI GONOSZSÁG

A megrögződött gőg akkor nőhet benned a legnagyobb bűnné, amikor már eléggé alázatosnak tartod magadat.

Law: Serious Call, 16. fej.

Az előző fejezetben felsorolt példákkal azt próbáltuk bizonyítani, hogy a szeretet okozhat fájdalmat annak, akit szeret, de csak akkor, ha a szeretett lény változtatásra szorul ahhoz, hogy egészen szeretetreméltóvá váljék. Miért van szükségünk nekünk embereknek ilyen változásokra? A keresztény válasz annyira közsímet, hogy elismételünk is fölösleges – az ugyanis, hogy rosszul használtuk föl a szabad akaratunkat. Nagyon nehéz azonban ezt a tanítást átültetni a modern ember, sőt a modern keresztények mindennapi életébe. Amikor az apostolok prédikáltak, még pogány hallgatóikról is föltételezhatték azt, hogy valódi lelkiismeret él bennük, amely beláttatja velük, hogy megérdemelték az isteni haragot. A pogány misztériumvallások megpróbálták enyhíteni ezt a büntudatot, az epikureista filozófia pedig azt hirdette, hogy megszabadítja az embert az örök büntetés félelmétől. Az evangéliumok ebben a háttérben hirdették meg az örömhírt. A gyógyulás lehetőségét kínálták föl annak az embernek, aki tudta, hogy halálosan beteg. Mindez azonban megváltozott. A kereszténységnek ma először a diagnózist kell hirdetnie – ez pedig meglehetősen rossz hír –, mielőtt gyógyulást ajánlhatna a betegségből.

Ennek két fő oka van. Az egyik, hogy körülbelül száz éve egyetlen erényre koncentráltunk: „a kedvességre” vagy irgalomra – s legtöbbször semmi mást nem tartanak jónak, mint a kedvességet, és semmi mást rossznak, mint a kegyetlenséget. Ilyen féldoldalas erkölcsi fejlődések nem ritkák, s más korokban is kialakultak a dédelgetett divatos erények és a sajátos érzéketlenségek. Ha pedig egyetlen erényt kell kiválasztani a többiek rovására, akkor kétségtelenül az irgalmasság a legjogosultabb erre.

Minden keresztény megvetéssel utasítja el a kegyetlenséget hirdető burkolt propagandát, amelyik megpróbálja kiűzni a világból az irgalmat, azzal, hogy „humanizmusnak” és „szentimentalizmusnak” bélyegzi. Az igazi baj abban rejlik, hogy a legkülönbözőbb jogcímeken könnyűszérrel tulajdoníthatjuk magunknak a „kedvességet”. Mindenki jóságosnak *érzi* magát, ha semmi sem történik, ami ebben a pillanatban zavarná. Így az ember könnyedén fölmenti magát minden egyéb bűne alól, azzal a meggyőződéssel, hogy „szíve a helyén van”, s „nem árt a légynek sem”, bár valójában soha a legkisebb áldozatot se hozta embertársaiért. Kedvesnek tartjuk magunkat, amikor pedig csupán boldogok vagyunk: nem olyan könnyű ugyanilyen indoklással fegyelmeztetnek, tisztának vagy alázatosnak vélni magunkat.

Másképp viszont erősen hatott a közgondolkodásra a pszichoanalízis, elsősorban az elnyomott ösztönökről és a gátlásokról szóló tanításával. Bármilyen legyen is ennek az elméletnek valódi lényege, a legtöbb emberben ténylegesen azt az elképzelést alakították ki, hogy a szégyenérzés veszedelmes és gonosz. Igyekszünk legyőzni magunkban azt az ösztönös összehúzódat, az elrejtőzésnek azt a vágyát, amellyel maga a természet vagy pedig szinte az egész emberi hagyomány összeköti a gyávaságot, a tisztátalanságot, a hamisságot és az irigységet. Azt ajánlják nekünk, hogy „mondjuk ki a dolgokat”, nem azért hogy megalázzuk vele magunkat, hanem azon az alapon, hogy mindez nagyon természetes és nem kell szégyenkeznünk miatta. A kereszténység állítása szerint viszont igazi önmagunkat éppen a szégyenkezés pillanataiban pillantjuk meg: még a társadalom is a lélek mélypontjának *érzi*, ha eljut a „szégyentelenséghez”. Azzal próbáltuk kiirtani a szégyent, hogy letörtük az emberi szellem egyik bástyáját. Örülten ujjongtunk a sikeren, ahogyan a trójaiak ujjongtak, amikor lerombolták a falaikat, s bevonszolták a falovat a városukba. Nem tudom, tehetünk-e mást, mint gondoskodunk a falunk újjáépítéséről olyan sürgősen, ahogyan csak lehet. Örült vállalkozás volna úgy kiirtani a kétszínűséget, hogy kiirtjuk a *kisértést* a kétszínűségre: az embereknek a szégyenérzet alá süllyedt „őszintesége” igen olcsó őszinteség volna.

A kereszténységnek lényeges eleme az, hogy újra fölfedezzük

a bűn régi értelmét. Krisztus természetesnek veszi, hogy az emberek rosszak. Abban a világban élünk, amelynek megváltására eljött. De amíg nem tartjuk igaznak ezt az állítását, addig nem tartozunk a hallgatói közé, akikhez szavít intézte. Hiányzik belőlünk a legfontosabb föltétele annak, hogy megértsük a szavait. S ha az ember enélkül az előzetes büntudat nélkül próbál keresztény lenni, akkor szinte biztosan oda jut el, hogy föllázad Isten ellen, aki folyton lehetetlen követelésekkel áll eléje, s mindig haragszik, ki tudja miért. A legtöbben időnként titokban egyetértünk azzal a haldokló farmerrel, aki ezzel a kérdéssel válaszolt a lelkész bűnbánatra szólító intelmére: „Milyen kárt okoztam neki valaha is?” Itt a hiba. A legrosszabb, amit tettünk Istennek, hogy magára hagytuk őt – miért ne tehetné meg velünk ugyanezt? Miért ne éljünk és hagyjunk másokat is élni? Mi joga van ahhoz, hogy haragudjon a létezőkre? Hiszen Neki olyan könnyű jónak lennie!

Mihelyt az ember igazi büntudatot érez – életének ritka pillanataiban –, mindezek a káromlások rögtön szertefoszlanak. Érezzük, sok mindent megmagyaráz emberi gyöngeségünk; ezt azonban nem: ezt a hihetetlenül aljas és mocskos tettet, amelyre egyetlen barátunk se lett volna képes, amelyért még egy nyomorult kis gazfickó is szégyellné magát, amelyet a világért sem engednénk nyilvánosságra hozni. Ebben a pillanatban igazán tudjuk, hogy a jellemünket, amely ebben a tettben megnyilvánult, gyűlölettel nézi minden jó ember, s ha léteznek emberfölötti szellemek, akkor azok is. Az az Isten, aki mindezt ne nézné engesztelhetetlen undorral, nem volna jó. Nem is vágyakozhatunk ilyen Istenre – az olyan volna mintha levágnánk az emberek orrát, s nem gyönyörködhetnénk többé a széna vagy a rózsza, vagy a tenger illatában, s mindezt csupán azért, mert bűzlik a lehetetlenség.

Ha pusztán azt mondjuk, hogy rosszak vagyunk, akkor Isten „haragja” barbár elképzelésnek látszik; mihelyt azonban *fel-fogjuk* rosszságunkat, akkor ez a harag elkerülhetetlennek bizonyul, hiszen Isten jóságából következik. A keresztény hit igazi megértéséhez tehát elengedhetetlenül szükséges, hogy mindig szemünk előtt tartsuk azt a belátást, amelyre a főtebb leírt pillanatok elvezetnek bennünket. Ilyenkor az egyre szövevényesebb álarcok alól a felszínre hozhatjuk saját romlottságunkat, amelyre

nincs igazi mentség. Ez természetesen nem új tanítás. Semmi csodálatosan újat nem írok le ebben a fejezetben. Pusztán arra töreksem, hogy az olvasót (s még inkább önmagamot) átsegítsem a *szamarak hídján* – hogy tegyük meg az első lépést kifelé a bolondok paradicsomából, a pusztai illúziók világából. Ez az illúzió azonban a modern időkben annyira erőssé vált, hogy még néhány megfontolást hozzá kell fűznöm. Így talán kevésbé hihetetlennek mutatkozik a valóság.

1. Becsap bennünket a dolgok felszíne. Azt gondoljuk magunkról, hogy nem vagyunk sokkal rosszabbak Y-nál, akit mindenki tisztességes embernek tart, s aki tényleg jobb (bár mi nemigen hirdetjük), mint az utálatos X. Még ebben a felszínes okoskodásban is valószínűleg becsapjuk magunkat. Ne legyünk benne annyira biztosak, hogy a barátaink olyan jónak tartanak bennünket, mint Y-t. Már az a pusztai tény is gyanús, hogy éppen őt választottad ki összehasonlításra: nyilván fejfel kimagaslik a te környezetedből. Tegyük föl azonban, hogy Y is meg te is „nem rossz” embernek látszotok. Hogy Y értékelése mennyire csalóka, az Y és Isten között dől el. Az övé talán nem hamis, de jól tudod, hogy a tiéd igen. Pusztai trükknek tartod ezt, mondva, hogy ugyanezt elmondhatnánk Y-ról is, és sorra minden emberről? Éppen erről van szó. Minden ember, aki nem nagyon szent vagy nagyon pökhendi, kénytelen a többi emberek külső látszatához alkalmazkodva élni. Tudják azonban, hogy egyes belső pontokon, messze alatta állnak a leghenyébb nyilvános viselkedésnek, a legszabadosabb beszédnek is. Egyetlen pillanat alatt – amíg a barátod keresgéli a következő szót – mi minden fut át az agyadon? Sohasem mondtuk meg a teljes igazságot. Megvallhatunk csúnya *tetteket* – a legalantasabb gyávaságot vagy a legmocskosabb és hétköznapiabb tisztátalanságot –, de egész *hangvételünk* hamis. Maga a bűnvallomás – amely könnyen kétszínű csillogássá vagy olcsó tréfalkozássá válhat – hozzájárulhat ahhoz, hogy a tetteinket leválasszuk önmagunkról. Senki sem sejtí, hogy ezek a dolgok mennyire mélyen bennünk gyökereznek, s mennyi rejlik még bennünk. Ott a mélységben, az álmodó benső melegben egyáltalán nem hatnak olyan furcsán, egyáltalán nem annyira idegenek és elütőek önünk többi részétől, mint akkor, amikor szóba foglaltuk őket. Úgy teszünk, s gyakran magunk is elhiszük, hogy szo-

kásos bűneink csupán kivételes alkalmakkor fordulnak elő; erényeinket pedig éppen fordítva látjuk – mint a rossz tenisz-játékos, aki átlagos formájára azt mondja, hogy „rossz napot fogott ki”, s véletlen, ritka sikereit gondolja a szokásos formájának. Azt hiszem, nem a mi hibánk, hogy nem tudjuk megmondani az igazat önmagunkról; a gyűlölködés, féltékenység, fajtalanság, mohóság és önelégültség következetes, életfogytig tartó belső mormolása egyszerűen nem fér bele a szavainkba. De a legfontosabb az, hogy elkerülhetetlenül korlátozott kifejezőmódunkat ne tévezzük össze a bennünk rejtőző gonoszság őszinte és teljes föltárásával.

2. Jelenleg – önmagában nagyon egészséges – ellenhatás alakult ki az erkölcsnek tisztán magánjellegű felfogása ellen: föltámadt közösségi tudatunk. Úgy érezzük, hogy a társadalmi rendszerek fölszippantottak bennünket, és osztoznunk kell a közös büntudatban. Ez való igaz: de az ellenség még igazságokat is kizsákmányolhat arra, hogy becsapjon bennünket. A közös felelősség eszméjét felhasználjuk arra, hogy elvonjuk a figyelmünket azokról az apró-cseprő régimódi bűnökről, amelyeket mi magunk követtünk el, s amelyeknek semmi közük sincsen a „rendszerhez”, fölszámolhatnánk tehát őket anélkül, hogy az ezredfordulót megvárnánk. Mert a közös felelősségtudat sohasem lehet olyan erős (legalábbis nemigen érezhetjük annyira), mint a személyes büntudat. Legtöbbünk számára ugyanis a jelenlegi közösségi büntudat egyszerűen fölmentésül szolgál az igazi következmények alól. Ha igazán megismertük saját egyéni romlottságunkat, akkor tudunk igazán elgondolkozni a közösségi büntudatról is, s akkor se jutunk túlságosan messzire. Először járni kell tanulni, majd aztán futhatunk.

3. Él bennünk az a furcsa illúzió, hogy az idő önmagában is megszünteti a bűnt. Hallottam másokat, de önmagam is, amint úgy meséltük el a gyerekkorunkban elkövetett kegyetlenségeket és hamisságokat, mintha jelen állapotunkban már semmi közünk se lenne hozzájuk, sőt most már csak nevetünk rajtuk. De az idő önmagában semmit se változtat sem a bűn tényén, sem a bűn tudatán. Bűnösségünket nem az idő mossa el, hanem bánatunk és Krisztus vére: ha megbántuk ezeket a gyerekkori vétkeinket, akkor tudnunk kell, milyen áron kaptunk rájuk megbocsá-

tást, s ez alázatossá tesz. Ami pedig a bűn tényét illeti, elképzelhető, hogy bármi is megsemmisíthetné? Minden idő egyformán örökké jelen van Isten előtt. Nem lehetséges-e, hogy sokdimenziós örökkévalóságának valamelyik távlatában öröktől fogva lát bennünket, amint az óvodában kihúzogatjuk a légy lábait, iskoláskorunkban hizelgünk, hazudozunk és paráználkodunk, altisztként gyáván és szemtelenül viselkedünk? Údvösségünk esetleg nem is abban áll, hogy eltörli ezeket az örök pillanatokat, hanem abban, hogy tökéletes alázatban, szégyenünket örökké hordozva, örvendezünk Isten együttérző jóságának, sőt annak is, hogy bűneink köztudottá válnak a mindenségben. Ebben az örök pillanatban Szent Péter – bocsássa meg nekem, ha tévedek – örökké megtagadja Mesterét. Ha ez mégis így igaz, akkor a mennyország örömeit, jelen állapotunkban legtöbbünk csupán „elsajátíthatja” – s bizonyos életformák képtelenné teszik az embert arra, hogy a mennyei ízlést magáévá tegye. Talán azok vesznek el, akik nem mernek így a nyilvánosság elé lépni. Persze nem tudom, hogy igazam van-e. De azt hiszem, érdemes gondolnunk erre a lehetőségre is.

4. Óvakodnunk kell attól az érzéstől is, hogy a „számokban biztonság rejlik”. Természetesen támad az az érzésünk, hogy ha minden ember annyira rossz, amennyire a keresztények állítják, akkor a rosszság bizonyára könnyen fölmenthető. Ha minden gyerek elbukik a vizsgán, akkor bizonyára túl nehéz kérdéseket állítottak össze számukra. Az iskola tanárai mindaddig így vélekedhetnek, amíg meg nem tudják, hogy más iskolákban a tanulók kilencven százaléka sikeresen átment ugyanezen a vizsgán. Ekkor kezdenek gyanút fogni, hogy a hibát talán nem a vizsgázatókban kell keresni. Sokaknak keletkezett élményünk erről, akik az emberi társadalomnak valamelyik kis „bugyrában” élünk – egy iskolában, kollégiumban, alakulatnál vagy foglalkozási körben, ahol az uralkodó hangnem romlott. Ezen a kis körön belül tehát bizonyos cselekedeteket normálisnak tartanak („mindenki így csinálja”), másokat pedig teljesíthetetlenül érényesnek, sőt álmodozásnak. De ha kiemelkedünk ebből a romlott közegből, akkor szörnyű fölfedezésre jutunk: a külső világban a mi „normális” tetteink olyan ocsmányok, hogy mások el se tudják képzelni, hogy ilyen előfordulhat, s amit mi „álmodozásnak”

tartottunk, az a jólneveltség alapfokának számít. Ami beteges és képzelgő aggályoskodásnak látszott, ameddig ebben a kis „bugyorban” éledgélünk, arról kiderült, hogy egyedül ilyenkor gondolkoztunk egészségesen. Célszerű szembenéznünk azzal a lehetőséggel, hogy az egész emberi faj (amely kicsiny dolog a mindenségben) valójában a rossznak ilyen helyi kis „bugyra” – magára maradt rossz iskola vagy csapattest, amelyen belül a jólneveltség minimuma hősies erénynek látszik, s a velejéig romlott ember megbocsáthatóan tökéletlennek. Van-e azonban bármilyen bizonyítékunk – a keresztény tanításon kívül – arra, hogy mindez valóban így is van? Attól félek, igen. Először is, élnek köztünk olyan furcsa emberek, akik nem fogadják el a helyi normákat, és azt a riasztó igazságot bizonyítják, hogy lehetséges egészen másfajta magatartás is. Ennél is rosszabb, hogy ezek az emberek, bármennyire távol is élnek egymástól térben és időben, mégis gyanúsán egyetértenek egymással a legfontosabb dolgokban – mintha a saját kis „bugyrunkon” kívül valamilyen tágabb közvéleménnyel állnának kapcsolatban. Igen lényeges kérdések azok, amelyekben Zarathustra, Jeremiás, Socrates, Buddha, Krisztus és Marcus Aurelius egyetértenek egymással. Harmadszor pedig most is föllehetjük magunkban azt, hogy elvben egyetértünk azzal a magatartással, amelyet a gyakorlatban nem követünk. Még a „bugyron” belül sem mondjuk azt, hogy az igazságnak, az irodalomnak, a lelkiértéknek, az önfegyelemnek nincsen értéke, csupán azt, hogy a helyi szokások szerint az ember csak annyira legyen igazságos, bátor, fegyelmezett és irgalmas, amennyire ez józanul elvárható tőle. Lassan derengeni kezd, hogy még ezen a rossz iskolán belül is az elhanyagolt iskolai szabályok valamilyen tágasabb világgal állnak kapcsolatban – s ha a tanítás végetér, akkor szembetaláljuk magunkat a külvilág közvéleményével. A legrosszabb azonban ezután következik. Kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy az emberi fajt ezen a bolygón valószínűleg csak olyan fokú erényesség mentheti meg, amelyet mi már teljesíthetetlennek tartottunk. Azok az erkölcsi normák, amelyek kívülről törtek be a mi kis „bugyrunkba”, iszonyatosan fontosá válnak a saját jövőnk szempontjából – annyira fontosá, hogy ha csak tíz esztendőn át következetesen erényesen élne az emberi faj, akkor az Északi-sarktól a Déli-sarkig béke, bőség, egészség,

öröm és jókedv tölthetné el a Földet, s ezt másképpen nem tudjuk elérni. Elterjeszthetjük azt a nézetet, hogy a hadsereg szabályzatát holt betűnek vagy legföljebb a tökéletességre szóló tanácsnak tartjuk: de minden gondolkodó ember beláthatja, hogy ez a hanyagság a csapat minden tagjának az életébe kerülhet, ha ellenséggel találkozunk. Ilyenkor aztán irigyelni kezdjük a „beteges” aggályosokat, a „pedánsokat” és a „lelkeseket”, akik megtanították csapatjukat pontosan célozni, gyorsan beásni magukat, és takarékoskodni az ivóvízzel.

5. Lehet, hogy egyesek szerint nem létezik az a nagyobb társadalom, amelyhez hozzámértem az emberiség „bugyrát” – kétségtelen, hogy tapasztalatunk nincsen róla. Nem találkozunk angyalokkal, bűnbe nem esett szellemi lényekkel. De némi nyomát föllelhetjük az igazságnak a saját fajunkon belül is. A különböző korokat és kultúrákat egymáshoz viszonyítva ilyen „bugyrok” tekinthetjük. Néhány lappal ezelőtt azt mondtam, hogy a különböző korok különböző erényekben tűntek ki. Ha tehát bárki azt mondaná, hogy mi nyugat-európaiak nem is lehetünk annyira rosszak, hiszen viszonylag elég humánusak vagyunk – más szóval Isten ezen az alapon megdicsérhetne bennünket –, akkor kérdezzük meg önmagunktól: vajon Isten megdicsérte-e a kegyetlen korok kegyetlenségét, azért, mert kitűntek a bátorságban vagy a tisztaságban? Azonnal belátják, hogy ez képtelenség. Ha meggondolják, hogyan ítéljük mi meg elődeink kegyetlenségét, akkor némi fogalmuk támadhat arról, hogy ők hogyan láthatják a mi puhányságunkat, evilágiságunkat, félnkségünket, s így azt is elképzelhetik, hogy Isten hogyan tekint mindkettőnkre.

6. Egyik-másik olvasóm talán már megelevenítette, hogy újra meg újra visszatérek a „kedvesség” szóra. Nem válik-e korunk egyre kegyetlenebbé? Talán igen: de azt hiszem, azért mert megpróbáltunk a kedvességre visszavezetni minden erényt. Platón ugyanis joggal tanította azt, hogy az erény egységes. Csak akkor lehetünk kedvesek, ha az összes többi erény is megvan bennünk. Ha gyávák, csalfák, tunyák vagyunk, akkor csupán azért nem okoztunk még valami nagy kárt embertársainknak, mert az ő jólétük nem került szembe a mi biztonságunkkal, önérzetünkkel, kényelmünkkel. Minden bűn kegyetlenséghez vezet. A legtöbb erőszakos cselekményt az ellenfél erőszakosságáról szóló hírek indit-

ják el; az elnyomottak sajnálata, ha elszakítjuk az erkölcsi törvény egészétől, a dolgok természetes menete szerint a zsarnoki uralom önkényeskedéseire vezet.

7. Néhány modern teológus jogosan tiltakozott a kereszténységnek túlságosan moralista felfogása ellen. Isten szentsége több és más, mint az emberi tökéletesség. Kívánságai mások, nagyobbak, mint az erkölcsi kötelességre felszólítás. Nem tagadom mindent: de ez a felfogás, mint a közösségi felelősség eszméje, könnyen oda vezethet, hogy elhomályosítjuk a valódi következtetéseket. Lehet, hogy Isten nem csupán erkölcsi jószág: de semmiképpen sem kevesebb annál. Az ígéret földjére vezető út a Sinai hegyen át vezet. Lehet, hogy az erkölcsi törvény azért létezik, hogy fölül-emelkedjenek rajta: de azok nem tudnak fölébe emelkedni, akik nem fogadták el követeléseit, s minden erejükkel nem próbálták teljesíteni őket, majd becsületesen nem néztek szembe a saját kudarcaikkal.

8. „A kísértés idején senki se mondja azt, hogy Isten kísértett engem.” (Jak 1,13). Sok gondolatrendszer megpróbálja levenni rólunk a felelősség terhét azzal, hogy áthárítja az emberi természet belső szükségszerűségeire, s ezáltal közvetve a Teremtőre. Ennek a nézetnek egyik népszerű formája a fejlődéstudományra hivatkozik: ami bennünk rossz, az állat-őseink kikerülhetetlen öröksége. A másik pedig az idealizmusra: csupán végességünk következménye minden rossz. A kereszténység viszont, ha jól értem Szent Pál szavát, elismeri, hogy az ember képtelen arra, hogy tökéletesen engedelmeskedjék az erkölcsi törvénynek, bár a szívünkbe írva találjuk, s még a biológiai síkon is szükségesnek tartjuk. Így komolyan fölvetődhet a kérdés, vajon valóban felelősek vagyunk-e önmagunkért, ha a tökéletes engedelmesség valóban szerepet játszik a legtöbbünk életében. Valamennyire bizonyára képesek vagyunk engedelmeskedni, bár te meg én elmulasztottuk ezt, az utolsó huszonnégy órában. A végső problémát nem használhatjuk fel arra, hogy ezen a címen kibújjunk az engedelmesség kötelezettsége alól. Legtöbben kevésbé törődünk Szent Pál kérdésével, mint William Law egyszerű megállapításával: „ha itt megállnak és megkérdezik maguktól, miért nem olyan jámborok, mint az őskeresztények voltak, akkor a szívük megadja a választ, hogy nem a tudatlanságuk okozza ezt, sem

a képtelenségük, hanem egyedül az, hogy sohasem törekedtek reá igazán.”

Félreértették ezt a fejezetet, ha a jóra való teljes képtelenségünk eszméjét olvassák ki belőle. Nem hiszek ebben az elgondolásban, részben elméleti megfontolásokból: ha mindenre képtelenek volnánk, akkor arra a felismerésre se juthatnánk el, hogy mindenre képtelenek vagyunk; részben pedig azért, mert a tapasztalat sok jót fedez föl az emberi természetben. Nem szeretnék egyetemes szomorúságot sem hirdetni. A szégyenérzetben nem az érzelmet tartom értékesnek, hanem azt a belátást, amelyhez elvezet. Azt hiszem, ennek a belátásnak tartósan ott kellene élnie minden emberben. Azt viszont már a lelkivezetés gyakorlati problémájának tartom, vajon ajánlanunk kell-e a velejáró fájdalmas érzelmeket is, s laikusként nem érzem magam feljogosítva arra, hogy ehhez hozzászóljak. Én magam – bár lehet, hogy tévedek – kettő kivételével rossznak tartok minden szomorúságot. Az egyik a konkrét bűn megbánásából fakad, és a konkrét javulás és jóvátétel felé tart. A másik pedig a másik ember sajnálásából származik, és segítségére siet a bajba jutottnak. Azt gondolom, hogy mindnyájan igen sokszor vétkezünk azzal is, hogy ok nélkül elhanyagoljuk az apostol felszólítását arra, hogy „örüljünk”. Az első megrázkódtatás után az alázat vidám erénynek bizonyul: az a büszke hitetlen válik igazán szomorúvá, aki hiába próbálja fenntartani „az emberi természetbe vetett hitét” ismételt csalódásai ellenére is. Értelmi belátást, nem pedig érzelmit szerettem volna elérni: megpróbáltam elhitetni az olvasóval, hogy jelen állapotunkban olyan teremtmények vagyunk, akiknek látván ezért vagy azért elborzad Isten, s ha leplezetlenül meglátnánk önmagunkat, elborzadnánk magunk is. Ezt kétségbevonhatatlan ténynek tartom: és az a tapasztalatom, hogy minél szentebb valaki, annál inkább tisztában van ezzel a ténnyel. Egyesek talán azt gondolják, hogy a szenteknek ez az alázata olyan jámbor ábrándozás, amelyen Isten mosolyog. Ez a legveszedelmesebb tévedés. Elvi veszélyt rejt magában, mivel az erényt (vagyis a tökéletességet) egy illúzióval (vagyis egy tökéletlenséggel) azonosítja, ami nyilvánvalóan képtelenség. De veszélyes a gyakorlatban is, mivel arra bátorítja az embert, hogy mihelyt először belepillantott a saját romlottságába, rögtön fonni kezdje a dicsfényt a saját

ostoba feje köré. Nem; higgyék el, amikor a szentek azt mondják, hogy – még ők is – gonoszak, akkor tudományos pontossággal a szintiszta igazságot rögzítik.

Hogyan jöhetett létre ez az állapot? A következő fejezetben a legjobb tehetségem szerint megpróbálom elmondani a keresztény választ erre a kérdésre.

V. AZ EMBER BUKÁSA

Az engedelmesség az értelmes léleknek legfontosabb kötelessége.

Montaigne 2,12.

Az előző fejezetben fölvetett kérdésre a kereszténység a bűnbeesés tanával felel. E tanítás szerint az ember jelenlegi állapotában nem azért romlott el Isten és önmaga szemében, s illeszkedik bele rosszul a mindenségbe is, mert Isten ilyennek alkotta, hanem azért mert visszaélt a szabad akaratával, s önmagát torzította ilyené. Szerintem ez a legfontosabb mondanivalója az eredeti bűn tanításának. A rossz eredetére vonatkozó két majdnem keresztény elmélettől óv meg bennünket: a monizmustól, amely szerint maga Isten, aki „fölötte áll a jónak és a rossznak”, hozza létre azokat a semleges hatásokat, amelyeket mi jónak vagy rossznak nevezünk el; és a dualizmustól, amely szerint Isten csak jót hoz létre, miközben egy vele egyenrangú, de tőle független hatalom termeli a rosszat. Mindkét nézettel szemben a kereszténység azt állítja, hogy Isten jó. Mindent jónak alkotott, s jósága miatt teremtett mindent; az általa alkotott dolgok közül azonban egyetlen egy, tudniillik az értelmes lények szabad akarata természeténél fogva magában rejt a rossznak a lehetőségét; a teremtmények élnek is ezzel a lehetőséggel, és így válnak rosszá. Én egyedül ezt a tényt tartom levezethetőnek a bűnbeesés tanából, s határozottan el akarom választani két olyan következtetéstől, amelyeket szerintem hamisan szoktak levonni belőle. Először is azt hiszem, hogy ez a tanítás nem válaszol arra a kérdésre: „Jobb volt-e, hogy Isten megteremtette a világot, mint ha nem alkotta volna meg?” Ezt a kérdést már korábban érintettem. Mivel hiszek abban, hogy Isten jó, biztos vagyok abban, hogy – ha ennek a kérdésnek egyáltalán van értelme –, akkor a válasznak igennek kell lennie. De kételkedem abban, hogy a kérdésnek van-e értelme egyáltalán: s ha van is, biztos vagyok benne, hogy a válasz nem adható

meg olyasféle értékítéletekkel, amelyeneket az emberek hozhatnak. Másodszor azt hiszem, hogy a bűnbeesés tanát nem használhatjuk arra, hogy bizonyítsuk: a büntető igazságosság értelmében „jogosan” bünteti meg az embereket távoli őseink hibáiért. A tanítás bizonyos megfogalmazásai utalni látszanak erre; azonban a helyes értelmezés ezt semmiképpen sem igazolja. Az egyházatyák néha fogalmazhattak úgy, hogy mi bűnhődünk Ádám vétkeért: de sokkal gyakrabban úgy mondják, hogy *mi* vétkeztünk „Ádámban”. Ma már aligha tudhatjuk pontosan, mire is gondoltak voltaképpen, vagy ha tudjuk is, eldönthetjük, hogy helyesen gondolkodtak-e. De azt hiszem nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ő felfogásukat, „képes beszédnek” bélyegezve azt. Bölcsen vagy ostobán, de hittek abban, hogy *mi valóban* – s nem csupán jogi föltételezések alapján – magunk is belekeveredtünk Ádám cselekedetébe. Talán elfogadhatatlannak látszik az a kísérlet, hogy így fogalmazzuk meg ezt a hitet: mi a szó fizikai értelmében „benne voltunk” Ádámban – hiszen ő volt az első hordozója a „halhatatlan életcsirának”. De az persze további kérdést igényel, hogy vajon ez az elgondolás csak zavart kelt-e, vagy pedig szokásos felfogásunkon túl a lélek valóságába enged bepillantást. Jelen pillanatban azonban ez a kérdés nem merül föl; mivel, mint mondtam, nincs szándékomban annak bizonyítása, hogy a büntető igazságosság a távoli ősök bűnét bünteti a modern ember nyomorúságával. Én inkább úgy látom, hogy a stabil világrend teremtetése (amint a II. fejezetben leírtuk) szükségszerűen jár együtt ezekkel a következményekkel. Isten kétségtelenül megtehetette volna, hogy csodával eltávolítja a következményeit az első bűnnek, amelyet az ember valaha elkövetett; de ez nem sokat használt volna, hacsak nem állt volna készen arra, hogy eltávolítsa a második és a harmadik és az akárhányadik bűn következményeit is. Ha ezt a csodát abbahagyná, akkor előbb vagy utóbb elérkeznénk jelenlegi nyomorúságos helyzetünkhöz: ha pedig nem hagyja abba, akkor az isteni beavatkozás által folytonosan megtámogatott és foldozgatott világ olyan lenne, amelyben semmi lényeges nem függ az ember választásától, s amelyben semmi lényeges nem függ az ember választásától, s amelyben magának a választásnak lehetőségét is megszüntetné az a bizonyosság, hogy az előttünk álló látszólagos alternatívák

közül az egyik semmilyen eredményre sem vezet, tehát valójában nem is alternatíva. Amint láttuk, a sakkjátékos csak azért sakkozhat szabadon, mert a kockák és a lépések szigorú szabályai kötik a játékát.

Miután így körülhatároltam, hogy szerintem mit tartalmaz az ember bűnbeeséséről szóló tanítás, vegyük szemügyre közelebb-ről. A Genézis elbeszélése a tudás varázslatos almájáról szól (telve mélységes utalásokkal); de a kifejtett tanításban a varázslatos alma el is tűnik, s a történet egyszerűen az engedetlenségről szól. Mélységesen tisztellem a pogány mítoszokat is, még inkább a Szentírásban felbukkanókat. Abban tehát nem is kételkedem, hogy a varázslatos almát említő változat, amely az élet fáját a tudással köti össze, mélyebb és finomabb igazságot tartalmaz, mint az, amelyik az almát egyszerűen és kizárólag az engedelmeség zálogának tünteti fel. Föltételezem azonban, hogy a Szentlélek nem engedte volna ez utóbbi változatot sem kialakulni az Egyházban, maga mellé gyűjtve a nagy egyházatyák beleegyezését is, hacsak nem volna szintén igaz és hasznos a számunkra. Mégis az egyszerűbb változatot akarom felhasználni, mert, bár a primitívebb formát sokkal mélyebbnek tartom, mégis tudom, hogy én semmiképpen sem tudok behatolni ezekbe a mélységekbe. Nem tökéletes megvárázatra törekszem tehát, csupán a tőlem telhető legjobbat igyekszem nyújtani.

A kifejtett tanítás szerint az ember tökéletesen jó és boldog volt úgy, ahogyan Isten alkotó kezéből kikerült, de nem engedelmeskedett neki, s ezért vált olyanná, amilyennek ma látjuk. Sokan azt gondolják, hogy ez az állítás hamisnak bizonyul a modern tudomány színe előtt. „Ma már tudjuk”, mondják, „hogy az erénynek és boldogságnak eredeti állapotából kiesve az ember lassan kezdett kiemelkedni az állati vadság állapotából”. Ezt az állítást azonban egészen zavarosnak tartom. Az „állati” és a „vad” jelző egyaránt a szavaknak abba a szerencsétlen csoportjába tartozik, amelyeket rosszhalló értelemben használunk, néha pedig tudományosan, leíró értelemben. Az áltudományos okoskodás a bűnbeesésről ezt a kettős használatot keveri össze. Ha azt mondjuk, hogy az ember kiemelkedett a valóságból, s ezen csupán azt értjük, hogy biológiai értelemben az állatoktól származik, akkor nincs semmi ellenvetésem. Ebből azonban nem

következik az, hogy minél hátrább megyünk az időben, annál vadabb embereket találunk – ha ez a szó gonosztságot vagy romlottságot jelent. Az állatoknak nincsenek erkölcsi erényeik: mégsem igaz azonban, hogy minden állati viselkedést „gonosznak” kell mondanunk abban az értelemben, ahogyan az emberek gonoszul tudnak viselkedni. Ellenkezőleg, az állatok közül sem mindegyik bánik olyan gonoszul a saját fajtájával, mint ahogyan az emberek bánnak egymással. Nem mindnyájan olyan falánkok, kéjencek és törtető, mint mi. Hasonlóképpen: ha azt mondjuk, hogy az első emberek „vadak” voltak, s ezen azt értjük, hogy kevesebb és tökéletlenebb műalkotást készítettek, mint a modern vademberek”, akkor igazunk lehet; de ha azt gondoljuk, hogy „vadak” voltak, abban az értelemben, hogy léhák, kegyetlenek, vérengzők és álnokok, akkor túllépjük a hatáskörünket, két okból is. Először is a modern antropológusok és misszionáriusok a megelőző nemzedékkel ellentétben nem fogadják el ezt a kedvezőtlen képet, amelyet a modern vademberek alakítottak ki. Másodszor nemigen érvelhetünk az ősemberek műalkotásaiból; nemigen következtethetünk arra, hogy minden tekintetben olyanok, mint azok a kortársak, akik ilyesféle műveket alkottak. Résen kell lennünk egy illúzióval szemben, amelyet a történelemelőtti ember tanulmányozása oly könnyen fölkelthet bennünk. A történelemelőtti embert csupán az általa készített tárgyakból ismerjük – ezért is nevezzük történelemelőttinek –, pontosabban az általa készített tartósabb tárgyak véletlenszerű gyűjteményéből. Nem a régészek hibája, hogy nem jutottak ennél használhatóbb leletekhez: ez a szegényesség azonban állandóan arra csábít, hogy többre következtessünk, mint amennyire jogunk van, hogy azt föltételezzük, hogy a művészibb tárgyakat készítő közösség minden szempontból magasabb rendű a másiknál. Mindenki könnyen beláthatja, hogy ez a föltételezés téves; ahhoz a következtetéshez vezethet, hogy a mi korunk munkátlan rétegei minden tekintetben fölülte állnak a viktoriánus kor hasonló rétegeinek. Nyilvánvaló, hogy az a történelem előtti ember, aki rossz edényeket készített, kitűnő verseket alkothatott, amelyekről sohase szerezhettünk tudomást. Az összehasonlítás még képtelenebbé válik, ha a történelem előtti embert a modern vadakkal hasonlítjuk össze. A műalkotások hasonlósága semmit sem árul

el alkotójuk értelméről vagy erényeiről. Amit csak próbálkozások és tévedések árán lehet megtanulni, azt mindenképpen egyszerűbb alkotásokkal kell elkezdni, bármilyenek legyenek is a kezdőnek a jellemvonásai. A világon elsőnek készült edény azt bizonyítja, hogy alkotója: zseni. De ha évezredek edénykészítési tapasztalata után készül el ugyanilyen edény, akkor alkotója: tökfilkó. A primitív ember egész mai értékelése a műtárgyak bálványozásából ered, s ebben egész civilizációnk vétkes. Elfeledkezünk arról, hogy történelemelőtti őseink jutottak el az emberiség történetének leghasznosabb fölfedezéseihez, kivéve a kloroformot. Nekik köszönhetjük a nyelvünket, a családot, a ruházkodást, a tűz használatát, az állatok megszelídítését, a kereket, a hajót, a költészetet és a mezőgazdaságot.

A tudomány tehát nem szólhat se mellette, se ellene a bűnbeesés tanításának. A modern teológusok ennél filozofikusabb ellenvetéssel álltak elő, amely erősen hatott mindazokra, akik ezzel a témával foglalkoznak. (N. P. Williams: *The Ideas of the Fall and of Original Sin*. p. 516.) E könyv kimutatja, hogy a bűn eszméje föltételezi a törvényt, amely ellen vétkezni lehet. Mivel pedig évszázadoknak kellett eltelnie ahhoz, hogy a „csordaösztön” szokássá kristályosodjék ki, s a szokás törvénné keményedjék, az első ember – ha valaha is élt olyan lény, akit így nevezhetünk – nem követhette el az első bűnt. Ez a gondolatmenet föltételezi azt, hogy az erény és a csordaösztön általában egybeesik, és hogy az „első bűn” lényegénél fogva *társadalmi* véték volt. A hagyományos tanítás azonban Isten elleni bűnről beszél, engedetlenségről, nem pedig a másik ember ellen elkövetett vétségről. S ha igazán ragaszkodni akarunk a bűnbeesés tanához, akkor az eredeti bűnt, mélyebb és időtlenebb szempontok szerint kell vizsgálnunk, mint a társadalmi bűnöket.

Szent Ágoston a gőg eredményének mondja a bűnt: a teremtmény (akit lényegénél fogva a függőség jellemez, akinek a léte nem önmagában leli magyarázatát, hanem valaki másban) megpróbál a maga lábára állni, önmagának létezni. (De Civitate Dei 14,13). Az ilyen bűn nem igényel bonyolult társadalmi körülményeket, sem kiterjedt tapasztalatot, sem magasfokú értelmi fejlettséget. Attól a pillanattól kezdve, hogy a teremtmény fölismeri Istent Istennek, önmagát pedig sajátmagának, megnyílik

előtte a félelmes lehetőség, hogy válasszon: Istent vagy önmagát állítja-e a középpontba. Fiatal gyerekek és műveletlen felnőttek éppen úgy naponta elkövetik ezt a bűnt, mint a legtanulattabbak; a magányosak nem kevésbé, mint azok, akik közösségekben élnek. Ez a bűnbeesés minden egyén életében, minden egyes ember életének minden egyes napjában: az alapvető bűn, amely ott húzódik minden bűn mélyén. Ebben a pillanatban is mindnyájan vagy éppen elkövetjük, vagy most készülünk elkövetni, vagy most bánjuk meg, hogy elkövettük. Ha fölébredünk, az új napot megpróbáljuk Isten kezébe helyezni; de még be se fejeztük a borotválkozást, már a *mi* napunkká lesz, és az Istennek szánt részt már csak köteles adónak érezzük, amelyet a „saját” zsebünkben kell kifizetni: abból az időből kell neki szentelnünk, amelyet a „sajátunknak” érzünk. Az ember hivatástudattal fog neki új munkájának, s az első héten talán még a hivatása betöltését tekinti céljának, s Isten kezéből fogadja az örömeket és a fájdalmakat, amint „véletlenszerűen” egymást követik. De a második héten már „ismeri a dörgést”. A harmadik héten pedig a saját terveit kezdi kibányászni az egész munkából, s ha ezt sikerül elérnie, akkor úgy érzi, csupán a jogait érvényesíti, ha pedig nem sikerül, akkor felháborodik, mintha valami jogától fosztaná meg. A szerelmes egészen kiszámíthatatlan indításoknak engedve, tele jóindulattal és tiszta vággyal, Isten előtt is tiszta vággyal öleli át kedvesét, s aztán, egészen ártatlanul föl támad benne a szexuális öröm izgalma; második ölelése azonban már erre az örömeire irányulhat, öncélúvá válhat, az első lépés lehet abban az irányban, hogy embertársát tárgynak tekinti, élvezetéhez felhasznált eszköznek. Az ártatlanság virága, az engedelmisség készsége kitörlődik a cselekedetéből. Az Isten kedvéért elgondolt tervek – amilyenek e pillanatban is foglalkozunk – öncélúan folytatódhatnak tovább: csak a gondolkodás élvezetére törekszünk, s végül is a saját büszkeségünk és hírnevünk válik egyetlen céljá. Így aztán egész nap, s életünk minden napján így csúszkálunk, botorkálunk és pottyanunk le – mintha jelenlegi tudatunk Istent valami sikos, lejtős lapnak mutatná, amelyen nem lehet megpihenni. S a természetünk jelenleg valóban olyan, hogy el kell csúsznunk vele, s a bűn ezért lehet bocsánatos mert elkerülhetetlen. Isten azonban nem alkothatott minket

ilyennek. Az Istentől eltávolító erő, „a saját énünk irányában hazafelé tartó út” a bűnbeesés eredménye. Nem tudjuk, mi történt pontosan az ember elbukásakor; de ha szabad találgatnunk, akkor a következő képet kínálom föl – a szókratészi értelemben vett mítoszt, nem valószínűtlen történetet. (Vagyis beszámolót arról, hogy mi lehetett a történeti tény. Nem tévesztendő tehát össze a Niebuhr értelmében vett mítosszal, vagyis a nem történelmi igazságnak szimbolikus megjelenítésével.)

Isten hosszú évszázadokon át tökéletesítette az állati formát, hogy alkalmassá váljon az emberség hordozására és az Ő képmása lehessen. Kezet adott neki, amelynek hüvelykjét mindegyik ujjal össze tudja érinteni, állkapcsot, fogakat és torkot, amely beszédhangok formálására képes, olyan bonyolult agyat, amely képes végrehajtani mindazokat a mozgásokat, amelyekben keresztül az értelmes gondolat testet ölthet. A teremtmény ebben az állapotban élhetett hosszú időn át, mielőtt emberré vált volna: elég ügyes lehetett ahhoz, hogy olyan tárgyakat alkosson, amelyeket a modern régészek az emberség bizonyítékának fogadnának el. De csak állat volt még, mert minden fizikai és lelki folyamata kizárólag anyagi és természeti célokra irányult. S akkor, az idők teljességében, Isten olyan új tudatot adott bele ebbe a szervezetbe, mind testébe, mind lelkébe, hogy ezt mondhatta: „én” és „engem”. Megnevezhette tehát saját magát, megismerhette Istent, ítéletet alkothatott az igazról, a szépről és a jóról s fölébe emelkedett az időnek is, azzal, hogy felismerhette az idő múló folyamatát. Ez az új öntudat irányította és átvilágította az egész szervezetet, minden részét elárasztotta a maga fényével, s nem korlátozódott azokra a mozgásokra, amelyek a szervezetnek csupán egy részében, nevezetesen az agyban zajlanak. Az ember tiszta tudatként élt. A modern jogik azt állítják – igazul vagy hamisan –, hogy irányítani tudják azokat a funkciókat, amelyek a mi számunkra szinte a külvilághoz tartoznak, például az emésztést vagy a vérkeringést. Az első ember korlátlanul rendelkezett ezzel az erővel. Szervezetének folyamatai a saját akarata törvényének engedelmeskedtek, nem pedig a természet törvényének. Az egyes szervek nem azért juttatták el kívánságokat az akarat ítélőszéke elé, mert erre kényszerültek, hanem mert szabadon így választottak. Az alvás nem azt a kábulatot jelentette, amelybe mi

belezuhanunk, hanem tudatos és szándékos pihenést – ébren maradt, hogy élvezze az alvás örömét és kötelességét. A szöveiteiben végbemenő leépülési és megújulási folyamatok is hasonlóképpen tudatosan és szabad tetszése szerint zajlottak le. Még azt is jogosan képzelhetjük, hogy életének hosszát is nagyrészt saját döntése határozta meg. Maradéktalanul ura volt önmagának, s ezzel uralkodott az alacsonyabb rendű élőlényeken is, amelyekkel kapcsolatba került. Manapság is találkozunk néha olyan emberekkel, akiknek különleges képességük van a vadak megszelidítésére. A paradicsomi ember tökéletes birtokában volt ennek az erőnek. Talán nem csupán szimbolikus az a kép, hogy a vadállatok ott játszanak Ádám előtt, és tisztelgnek előtte. Ma is több állat hajlandó arra, hogy tisztelje az embert, mint gondolnánk – feltéve, ha erre megfelelő alkalmat teremtenek a számára: hiszen az embert arra alkották, hogy az állatok papjává, sőt bizonyos értelemben Krisztusává legyen – közvetítővé, akin keresztül annyit foghatnak fel az isteni ragyogásból, amennyit értelmetlen természetük megenged. Ez az ember Istent nem sikamlós, lejtős síknak érezte. Az új öntudat mindig újra megpihen Teremtőjében. Bármilyen gazdag és változatos élményeket szerzett is embertársairól a barátságban, szeretetben és szerelemben, bármilyen sokat kapott is az állatoktól és a környező világtól, amelyet akkor ismert meg először szépnak és csúnyának – mégis Isten állt első helyen a szeretetében és a gondolataiban is, mégpedig minden fájdalmas erőfeszítés nélkül. Tökéletes körforgással szállt le Istentől az emberre a lét, a hatalom és az erő ajándéka, s tért vissza az embertől Istenhez az engedelmes szeretetben és elragadtatott imádásban: ebben az értelemben tehát, ha nem is a szó teljes értelmében, az ember valóban fia volt Istennek, prototípusa Krisztusnak, és tökéletesen boldogan, könnyedén, minden képességét felhasználva valósította meg azt a fiúi önátadást, amelyet Urunk a kereszthalál gyötrelmében élt meg.

Az általa alkotott tárgyak, vagy akár a nyelve alapján megítélve ez az áldott teremtmény természetesen még vademberként élt. Meg kellett még tanulnia mindazt, amit a tapasztalat és a gyakorlat megtaníthat: ha kovakövet pattintott, bizonyára meglehetősen ügyetlenül tette. Egyáltalán nem volt képes arra, hogy

fogalmakban kifejezze paradicsomi élményeit. Ez azonban mind lényegtelen. Gyermekkorunkból emlékszünk arra, hogy jóval korábban, mint azt a felnőttek gondolták, mi már olyan tiszta és jelentős lelki élményeken mentünk át, mint talán azóta sem, ha feldolgozatlanok maradtak is akkor. A kereszténységből tudjuk, hogy létezik egy ilyen állapot – hosszú távon az egyetlen jelentős állapot –, amelyben a tanult és felnőtt embernek semmilyen előnye sincs az egyszerű gyermekkel szemben. Nem kétkellem, hogy ha a paradicsomi ember ma megjelennék közöttünk, akkor vad ősemlernek tartanánk, olyan lénynek, akit kizsákmányolhatunk vagy legjobb esetben pártfogásunkba vehetünk. Csak egy-ketten, a legszentebbek közülünk, néznék meg még egyszer ezeket a mezítelen, szakállas, lassú beszédű lényeket: de ők azonban néhány perc múlva térdre is borulnának előttünk.

Nem tudjuk, hány ilyen lényt teremtett Isten, sem azt, hogy mennyi ideig éltek ebben a paradicsomi állapotban. De előbb vagy utóbb bűnbe estek. Valaki vagy valami azt súgta nekik, hogy istenekké lehetnek – hogy nem kell Teremtőjükre irányítaniuk az életüket, s ingyenes irgalomból fogadni el minden örömmüket, mint (logikai értelemben) melléktermékeket, amely akkor keletkezik, ha életüket Isten imáadására szánják, nem pedig az örömszerzésére. Ahogyan a fiatal emberek állandó járadékot követelnek az apjuktól, hogy azzal mint a sajátjukkal bánhassanak, és azon belül maguk tervezhessenek (s ebben igazuk is van, hiszen apjuk végeredményben hozzájuk hasonló teremtmény), ugyanígy az emberek is a sajátjukban akartak berendezkedni, maguk akartak gondoskodni a maguk jövőjéről, megtervezni a boldogságukat és biztonságukat, kijelölni azt, ami az övék. Ebből persze megfelelő adót fizettek volna Istennek időben, figyelemben, szeretetben, mégis a sajátjukból adtak volna, nem pedig Istenéből. Maguknak akarták megtartani a lelküket. Ez azonban azt jelenti, hogy hazugságban élnek, hiszen a lelkünk ténylegesen nem a miénk. Ki akartak jelölni egy sarkot a mindenségben, amelyről azt mondhatják Istennek: „Ez rám tartozik, nem pedig rád.” Ilyen sarok azonban nem létezik. Önállóak akartak lenni, pedig lényegüknél fogva mindig csak járulékok maradhatnak. Fogalmunk sincs arról, hogy ez az önellentmondásos, lehetetlen kívánság milyen sajátos cselekedetben vagy tettek

sorozatában fejeződött ki. Összefügghetett valamilyen gyümölcsnek az evésével is, ennek azonban nincs semmilyen jelentősége. Az egyetlen bűn, amelyik a bűnbeesést előidézhette: a teremtmény akaratának az a követelése, amely gyökerében meghamisítja valódi teremtményi helyzetét. Az első bűnnel kapcsolatban ugyanis az a nehézség merül föl, hogy iszonyatosnak kellett lennie, különben nem járhatott volna ilyen iszonyú következményekkel; s mégis olyasminak, amit a bukott ember kísértéseitől még mentes lény is valószínűleg elkövethetett. Mindkét szempont arra mutat, hogy az ember Istentől önmaga felé fordult. Ezt a bűnt elkövethette a paradicsomi ember is, hiszen önmagunk pusztá léte – az, amit „énnek” nevezünk – kezdettől fogva magában rejtje az önimádat veszélyét. Mivel én vagyok én, ahhoz, hogy inkább Istennek élhessek, mint önmagamnak, le kell mondanom magamról – bármilyen könnyen, bármilyen kis dologban teszem is. Ez – ha úgy tetszik – a „gyöngye pontja” a teremtés belső szerkezetének: az a kockázat, amelyet Isten láthatóan érdemesnek tartott elvállalni. A bűn azonban iszonyatos kárt okozott, hiszen a paradicsomi ember énjé még nem tiltakozott a magáról való lemondás ellen. Adottságai szerint test-lélek szervezete teljesen az akarat uralma alatt állott, s akarata arra volt beállítva (bár nem kényszerítve), hogy Isten felé forduljon. A bűnbeesés előtt az önmagáról lemondás nem jelentett küzdelmet. Csupán kicsiny önmagához tapadást kellett örömmel legyőznie, de örömét lelte abban, hogy odaadhatja önmagát – ennek távoli emlékeztetőjét találjuk meg ma is a szerelmesek kölcsönös és elragadtatott önfeláldozásában. A paradicsomi embert tehát (a mi fogalmaink szerint) nem érte *kisértés*, hogy a saját énjét részesítse előnyben – nem hatottak benne szenvedélyek vagy csökönyszerűen erre indító hajlamok – semmi más nem indította, pusztán az a tény, hogy maga – *önmaga* volt.

Eddig a pillanatig az emberi lélek teljesen uralmában tartotta az emberi szervezetet. Nyilván azt remélte, hogy ezt az uralmat megtartja akkor is, ha beszünteti az engedelmisséget Istennek. De a teste fölötti uralom ráruházott hatalomból eredt, s ezt elveszítette, mihelyt kilépett Isten felhatalmazásának köréből. Mivel tőle telhetően elvágta magát létének forrásától, elszakadt ennek a hatalomnak a forrásától is. Hiszen ha a teremtett lényekről

azt mondjuk, hogy A kormányozza B-t, akkor ez csak azt jelentheti, hogy Isten kormányozza B-t A-n keresztül. Erősen kétlem, vajon egyáltalán lehetséges lett volna-e Isten számára, hogy a szervezetet az emberi lélek irányítsa továbbra is, akkor, amikor az emberi lélek fellázadt ellene. A valóságban mindenesetre nem biztosította tovább ezt a hatalmat a léleknek. Külsődlegesebb módokon kezdte kormányozni a szervezetet, nem a lélek, hanem a természet törvényei alapján. (Itt Hookernek a törvényről alkotott elképzelését fejlesztettem tovább. Ha nem engedelmessé válnánk a saját törvényeinknek – vagyis az Isten által számunkra alkotott törvényeknek – akkor Isten valamelyik alacsonyabb rendű törvényének alávetve találjuk magunkat: például ha a sikos járdán járva elhanyagoljuk az okosság törvényét, akkor hirtelen azon vesszük észre magunkat, hogy a nehézkedés törvénye érvényesül rajtunk.) Szerveinket tehát többé nem az emberi akarat irányítja, hanem az általános biokémiai törvények vezérlése alá kerültek, s elszenvedik mindazt, amit ezeknek a törvényeknek az összejatszása magával hoz a fájdalom, az öregség s a halál formájában. S olyan vágyak is támadnak az ember bensejében, amelyeket nem az értelem választott, hanem amelyeket a szervezet biokémiai tényezői, vagy pedig a környezetében történő események váltanak ki benne. Az értelem maga is a képzettársítás és a többi pszichológiai jelenség törvénye alá kerül, amelyekkel Isten a magasabbrendű emberszabású lények belső életét irányítja. Az akaratot szintén elárasztja a pusztta természet árhulláma, s nincs ereje ahhoz, hogy visszaszorítsa az új gondolatok és vágyak egyikét-másikát – mai tudásunk szerint ezek a kellemetlen lázadók húzódnak meg a tudatalattinkban. E folyamat, azt hiszem, nem hasonlítható egy mai embernek pusztta elzülléséhez; az *emberi faj* állapota változott el. A bűnbeesés következtében az ember a maga eredeti sajátos természetét veszítette el. „Por vagy, és visszatérsz a porba.” Szervezete lelkiéletének részeként működött – s most visszahullott a pusztán természetes körülmények közé, amelyekből az ember megalkotásakor kiemelkedett – mint ahogy, jóval előbb a teremtés történetében, Isten a növényi életet arra használta fel, hogy kifejlessze az állati létet; a kémiai folyamatokat arra, hogy kifejlessze a növényi létet; a fizikai folyamatokat pedig arra, hogy kifejlessze a kémiai folyamatokat. Az emberi lelket az

emberi természet urának szánták – ehelyett most csupán bérlőként maradhat benn a saját házában, sőt inkább fogolyként; az értelmes tudat azzá változott, aminek ma látjuk – szeszélyes fellépés, amely az agyi folyamatok egy kis részében foglal helyet. A lelki erőknél ez a beszűkülése azonban kisebb bajt hozott magával, mint magának a léleknek a megromlása. Elfordult Istentől és önmaga bálványává lett. Ennek következtében újra visszafordulhat ugyan Istenhez, ezt azonban csak fájdalmas erőfeszítéssel tudja megtenni, hiszen természetes vonzása önmagába befelé húzza. (A teológusok bizonyára észreveszik, hogy nem kívánok belebocsátkozni a pelágiánusok és Szent Ágoston hitvitájába. Csak arra gondolok, hogy ez a visszatérés Istenhez nem lehetetlen, sem ma, sem a múltban bármikor. Hogy ebben a visszatérésben ki a kezdeményező, erre a kérdésre nem kívánok válaszolni.) Így alakultak ki a leggyakoribb magatartásformák: a gög, a törtetés és az öntetszelgés; a vetélytársak letiprásának és megalázásának vágya; az irigység és az egyre nagyobb biztonságnak folytonos és nyughatatlan keresése. Nem gyöngé király került a saját természete fölé, hanem rossz uralkodó. Sokkal rosszabb vágyakat küldött le a saját test-lélek szervezetébe, mint amilyeneket a szervezet maga kitermelt. Ez az állapot öröklődött tovább a későbbi nemzedékekben, hiszen nem egyszerűen öröklött tulajdonságokról volt szó, ahogyan a biológusok mondanák; újfajta ember keletkezett – új emberfaj, amelyet nem Isten alkotott ilyennek, hanem a bűn által jutott hozzá a maga létformájához. Az ember nem olyan változáson ment át, mint amikor egy új szerv vagy új szokás kialakul a szervezetben; egész felépítése gyökeresen megváltozott, alkotóelemeinek az összetétele megzavarodott, az egyik pedig bensőleg megromlott.

Isten csoda útján megakadályozhatta volna ezt a folyamatot. Isten azonban a világ teremtésekor azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a szabad lényekből álló világban fejezze ki a maga jóságát a mindenség nagy drámájában. Ha meggátolta volna az embert a rosszban, akkor – hogy tiszteltetlen hasonlattal éljek – célját a teremtmények akarata ellenére, az ő lázadásuk felhasználásával valószínűleg volna meg. A dráma, szimfónia vagy tánc szimbólumát itt arra lehet felhasználni, hogy kiigazítson néhány abszurd elgondolást. Ezek könnyen előjöhethetnek, ha túl sokat beszélünk

arról, hogy Isten a világfolyamatot jónak tervezte és alkotta meg, s hogy a teremtmények szabad akarata azonban megghiúsította ezt a jó világot. Ez a tény fölvetheti azt a nevetséges ötletet, hogy a bünbeesés meglepte Istent, felforgatta a terveit, vagy pedig – ami még nevetségesebb – Isten olyan feltételekkel tervezte meg ezt a világot, amelyekről tudta, hogy sohase valósulhatnak meg. Isten természetesen előre látta a keresztfeszítést, már akkor, amikor az első csillagködöt megalkotta. A világ olyan tánc, amelyben az Istentől származó jó összezavarodik a teremtményekből származó gonoszság következtében. Az így keletkező ellentétet az oldja meg, hogy Isten maga veszi magára azt a szenvedő természetet, amelyet a rossz okozott. A bünbeesés tanítása azt állítja, hogy az a rossz, amely ezáltal a második, bonyolultabb jó eredményéhez a nyersanyagot szolgáltatja, nem Istentől származik, hanem az embertől. Ez nem azt jelenti, hogy ha az ember ártatlan maradt volna, akkor Isten nem tudott volna legalább ilyen ragyogó összhangot létrehozni – ha még egyáltalán megpróbálunk előhozakodni ilyen kérdésekkel. De arra mindig gondolnunk kell, hogy amikor arról beszélünk, mi történhetett volna: olyan lehetőségekről, amelyek teljesen kívül esnek a tényleges világon, akkor nem tudjuk igazán, hogy miről beszélünk. Nincsenek olyan idők és terek a meglévő mindenségben kívül, amelyben mindez „megtörténhetne” vagy „megtörténhetett volna”. Azt hiszem az ember igazi szabadságát leginkább ilyenféleképpen összegezhetjük: ha létezik az emberen kívül is értelmes lény a mindenségben, a mindenségnek valamely másik sarkában, akkor nem szükségszerűen kell azt föltételeznünk, hogy ők is elkövették az eredeti bűnt.

Jelen állapotunkat tehát az a tény magyarázza, hogy egy megromlott fajhoz tartozunk. Nem arra gondolok, hogy a szenvedéseink által olyanért bűnhődünk, amiről nem tehetünk, sem azt, hogy nekünk kell vállalnunk az erkölcsi felelősséget távoli őseink lázadásáért. Ha mégis az eredeti bűnre hivatkozom jelen állapotunk leírásában, és nemcsak valami ősi szerencsétlenségre, akkor azért teszem, mert a tényleges vallási tapasztalat egyedül ezt a szemléletet indokolja. Elvben persze mondhatnánk azt is: „Igen, úgy viselkedünk, mint a férgek, de ennek az oka az, hogy férgek is vagyunk. Ez pedig semmiképpen sem a mi hibánk.” De az a tény, hogy férgek vagyunk, mentségünkre szólhat ugyan, mégis

nagyobb szégyent és fájdalmat okoz, mint bármelyik tettünk, amelyet ennek következtében elkövetünk. A helyzetet egyáltalán nem olyan nehéz megértenünk, mint ahogyan egyesek gondolják. Emberek között is hasonló helyzet támad, ha egy nagyon rosszul nevelt fiú bekerül egy jólnevelt családba. Jogosan mondogatják egymás között: „nem az ő hibája”, hogy erőszakos, gyáva, besúgó és hazudozó. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy jelenlegi viselkedése türhetetlen, bárhonnan származzék is. Mindenki visszataszítónak találja, mégpedig teljes joggal. Viselkedése miatt nem lehet megszeretni. Egyetlen lehetőség kínálkozik: megpróbálják átformálni a jellemét, megváltoztatni mostani személyiségét. A fiú kétségtelenül szerencsétlen nyomorult, hogy így nevelték, mégsem mondhatjuk a jellemét „szerencsétlenségnek”, mintha a személye és a jelleme két különálló valóságot alkotna. Ő maga az, aki erőszakosan és alattomosan viselkedik, s ebben kedvét is leli. S ha jó útra tér, akkor kikerülhetetlenül szégyent és büntudatot érez mindazért, ami lassan kezd megszűnni benne.

Ezzel elmondtam mindazt, amit ebben a témakörben el tudok mondani a bűnbeesésről. De még egyszer figyelmeztetem az olvasót, hogy ez a magyarázat elég szegényes. Egyáltalán nem beszélünk az élet és a tudás fájáról, amely nyilván valami rejtélyes titkot takar. Nem beszéltünk Szent Pál megállapításáról sem: „Amint ugyanis Ádámban mindnyájan meghalnak, úgy Krisztusban mindnyájan életre kelnek” (1Kor 15,22). Ez a mondat rejlik az egyházatyák elképzelése mögött, hogy Ádám magvaként mindnyájan jelen voltunk benne, s Szent Anzelm elgondolásában, hogy jog szerint mindnyájan részt vettünk Krisztus szenvedésében. Ezek az elméletek hasznosak lehettek a maguk idejében, én azonban nem tudom használni őket, újakat kitalálni pedig nincs szándékomban. A tudósok újabban azt mondják: nem is remélhetjük, hogy a világegyetemet valaha is képszerűen ábrázolhatjuk. Ha elméleti képekkel próbáljuk illusztrálni a kvantumfizikát, akkor eltávolodunk a valóságtól, ahelyett, hogy közelednénk hozzá. (J. Jeans: *The Mysterious Universe*.) Nyilván még kevésbé várhatjuk el, hogy a legmagasabb rendű lelki valóságokat valaha is képszerűvé megjeleníthetjük vagy legalábbis maradéktalanul megmagyarázhatjuk az absztrakt gondolkodás fogalmaival. Meg-

jegyzem, hogy Szent Pál mondatában a „benne” szó jelent nehézséget, s ez a szó az egész Újszövetségben olyan értelemben fordul elő, amelyet nem egészen értünk. Meghalhatunk „Ádámban” és élhetünk „Krisztusban”: ez számomra olyasmit jelent, hogy a valódi ember lényegesen különbözik attól a képtől, amilyennek gondolkodási kategóriáink és háromdimenziós elképzeléseink ábrázolják. Különváltságunk – amelyet csupán az oksági viszonyok kötnek össze – az abszolút valóságban kiegyenlítődik valamiféle „lélek-közi tér” által az egyének között erről azonban fogalmunk sincs. Előfordulhat, hogy a nagy archetipikus egyéniségek, mint Ádám és Krisztus, nem csupán valamilyen jogi elgondolás alapján tartoznak hozzánk, átvitt értelemben vagy valamilyen oksági összefüggés nyomán, hanem ennél sokkal mélyebb értelemben. Nem gondolok itt a panteista rendszerek által föltételezett valamiféle lelki közegre, amely magába olvasztja az egyéneket; hitünk egész rendszere kizárja ezt a lehetőséget. De feszültséget tapasztalunk az egyediségünk és valamilyen más elv között. Hisszük, hogy a Szentlélek valóban ott él és működik az emberi lélekben, ezt azonban nem úgy értjük, mint a panteisták, hogy „részei” vagy „módozatai” vagy „megjelenései” lennének Istennek. Hosszú távon föltételezhetjük, hogy valami ilyesmit föltételezhetünk az összes teremtetett lelkekről. Mindegyik a maga módján és a saját mértéke szerint, mégis jelen van az összes többiben, vagy a többiek egy részében – ahogyan esetleg igaznak bizonyulhat a távolbahatás ténye az anyagvilágban. Nyilván mindenki észrevette, hogy az Ószövetség időnként mintha semmibe venné az egyéneket. Isten megígéri Jákobnak: „magam is lemegyek veled Egyiptomba, majd ismét fölvezetlek ide” (Gen 46,4). Ez azonban vagy úgy teljesedett be, hogy Jákob testét Palesztinában temették el, vagy pedig úgy, hogy Jákob leszármazottai kivonultak Egyiptomból. Ezt az elgondolást találhatjuk meg az összközségek társadalmi szerkezetében: az egyén itt mindig háttérbe szorul a törzsnek vagy a családnak a javára. Ezt az összefüggést azonban két egyenlő fontosságú állítással kellene kifejezünk. Először is a társadalmi tapasztalat vakká tette őseinket bizonyos igazságok felfogására, amelyeket mi már ismerünk. Másrészt viszont érzékennyé tette őket olyan igazságok meglátására, amelyekre mi vagyunk vakok. A jogi föltételezések, az

örökbefogadás, az érdemnek és a bűnösségnek átvitele vagy beszámítása sohase játszhatott volna akkora szerepet a teológiában, ha mindig annyira mesterkéltnak érezték volna ezeket a fogalmakat, ahogyan mi.

Ezzel az egy pillantással próbáltam mögéje nézni ennek a számomra áthatolhatatlan függönynek, ez azonban nem tartozik hozzá a gondolatmenethez, amint már jeleztem. Kudarcot vallana a kísérletünk, ha megoldanánk ugyan a fájdalom problémáját, helyette azonban más problémákat vetnénk föl. Ebben a fejezetben mindössze annyit próbáltunk bizonyítani, hogy az emberi faj megrontotta önmagát; jelen állapotunkban tehát a jónak elsősorban gyógyítania és javítania kell. Ezután azt kell fontolóra vennünk, hogy a fájdalom milyen szerepet játszik ebben a gyógyításban vagy javulásban.

VI. AZ EMBERI FÁJDALOM

Mivel Krisztus élete a lehető legkeserűbb a természetnek és önmagának és nekem (mivel Krisztus igazi életében önmagának és az énemnek és a természetnek kudarcot vall, elvész és meghal), ezért a természet mindannyiunkban visszaborzad tőle.

Theologia Germanica 20.

Az egyik előző fejezetben megpróbáltam kimutatni, hogy a fájdalmat annak a világnak puszta léte okozza, amelyben az emberek találkozhatnak egymással. Ha az emberek gonosszá válnak, akkor ezt a lehetőséget nyilván arra fogják felhasználni, hogy ártisanak egymásnak; az emberi szenvedésnek talán a négyötödét is ez a fájdalom okozza. A kintpadot, a korbácsot, a börtönt, a rab-szolgaságot, a fegyvereket, a szuronyokat és a bombákat az ember hozta létre – nem pedig Isten; a szegénységet és a többletmunkát az emberi fősvénység vagy ostobaság okozta, nem pedig a természet fukarsága. De kétségtelenül sok szenvedés marad, amelyért nem vádolhatjuk önmagunkat. Ha minden szenvedést az emberek okoznának is, akkor is izgat bennünket, hogy Isten miért engedi ennyire szabadjára a leggonoszabb embereket is, hogy kínozzák embertársaikat. [Talán biztosabb volna a „teremtmények” szót használni. Semmiképpen sem tagadom azt a nézetet, hogy egyik-másik bajt valamely másik teremtett lény idézi elő, nem pedig az ember (lásd IX. fej.). A Szentírásban a Sátánt különösen is hozzákapcsolja a betegséghez Jób könyve; Lk 13,16; 1Kor 5,5 és valószínűleg 1Tim 1,20. Gondolatmenetünk jelen állásában közömbös, hogy csupán az ember kapott-e Istentől szabad akaratot, hogy megkínózzon más teremtményeket.] Csupán elégtelen választ ad az, amit az előző fejezetben mondtunk, hogy az ember mai állapotában gyógyulás vagy javulás útján lehet jóvá. Nem minden orvosságnak van rossz íze: vagy ha igen, akkor ez egyike azoknak a kellemetlen tényeknek, amelyeknek az okára kíváncsiak vagyunk.

Mielőtt továbbhaladnánk, utalnom kell arra, amit a II. fejezetben mondtunk. A fájdalom, ha nem válik erőssé, nem vissza-

taszító, sőt még kellemes is lehet. Akkor talán szívesen azt felelték volna: „ebben az esetben nem nevezném fájdalomnak”, s ebben igazuk is lehet. Az igazság azonban az, hogy a fájdalom szónak kétféle jelentése van, s ezt most tisztáznunk kell. A) Ezt a sajátos érzetet valószínűleg önálló idegszálak közvetítik; az érzékelő alany észleli, attól függetlenül, hogy kellemetlennek találja-e vagy sem; (pl. az enyhe fájdalmat a végtagjaiban akkor is fájdalomnak érzékelem, ha nem tartom rossznak). B) Minden olyan érzés, akár fizikai, akár szellemi, amely nemtetszést vált ki belőlünk. Láthatják, hogy az első értelemben vett minden fájdalom a második értelemben is azzá lesz, ha fölerősödik, de a második fájdalomnak nem szükségszerűen kell az első értelemben is azzá lennie. A második fájdalmat ilyesmi szavakkal szokták jelölni: „szenvedés”, „félelem”, „nyomorúság”, „szorongatás”, „viszontagság” vagy „baj”; s ez idézi föl a fájdalom problémáját. A könyv hátralévő részében a B) értelemben használjuk a fájdalom szót, s mindenfajta szenvedést beleértünk: az első értelemben vett fájdalommal nem foglalkozunk tovább.

A teremtmények sajátos javát az szolgálja, hogy megadják magukat a teremtőjüknek – hogy értelmükkel, akaratukkal és érzelmükkel is részt vesznek abban a kapcsolatban, amely a teremtés ténye által létrejött. Ha így tesznek, akkor jól és boldogan élnek. Ezt azonban nem tekinthetjük megpróbáltatásnak – az ónatadás messze a teremtmények világa fölött kezdődik: Isten maga, Fiúként örökké fiúi engedelmisséggel fordul az Atyához, s visszaadja a maga lényét, amelyet atyai szeretetével az Atya örökké szül a Fiúban. Erre az odaadásra kapott meghívást az ember – s a paradicsomi ember ezt követte is. Valahányszor az Istentől kapott akarat ilyen tökéletes módon felajánlja magát a Teremtőnek, boldog és boldogító engedelmisségben, akkor a Mennyrországban vagyunk, ahonnan a Szentlélek származik. Az általunk jelenleg ismert világban az a kérdés, hogy ezt az odaadást hogyan állíthatnánk helyre. Nem pusztán javításra szoruló tökéletlen lények vagyunk: Newman mondása szerint olyan lázadók vagyunk, akiknek le kell tenniük a fegyvert. Miért kell fájdalmasnak lennie a gyógyulásunknak? Az első válasz így hangozhat: akaratunk olyan régóta önállóan tudta magát, hogy valahányszor megadja magát, ez mindig fájdalmas gyötrelemmel jár. Még a Paradicsom-

ban is föltehetően le kellett győznie némi önmagához tapadást, bár ott ez az önlegyőzés, magáról lemondás a szeretet hevében történt. De a halállal fölér lemondani arról az önakaratról, amely sokéves önállószkodásban duzzadt meg és gennyesedett el. Mindnyáján emlékszünk erre az akaratosságra gyermekkorunkból: arra a keserű, görcsös haragra, amely kirobbant belőlünk, váhányszor keresztetkék az útjainkat. Milyen szenvedélyesen bömböltünk ilyenkor! Sötét és sááni módon inkább gyilkoltunk vagy meghaltunk volna, csak hogy engednünk ne kelljen. A régi típusú dajkáknak és szülőknek ezért igazuk volt, amikor úgy vélték, hogy a nevelés első lépése „letörni a gyermek akaratát”. Gyakran téves módszereket választottak hozzá: de aki ezt nem tartja szükségesnek, az nem érti meg a lelki fejlődés törvényeit. Most felnőtünk már, s ezért nem ordítózunk és toporzékolunk annyit, de ennek csak az az oka, hogy a felnöttek elkezdtek letörni az akaratosságunkat gyerekkorunkban. Másrészt viszont ugyanezek a szenvedélyek most finomabb megjelenési formákat öltenek, és addig ügyeskednek, amíg különböző „kompenzálásokkal” kivívják a maguk jogait. Ezért kell naponta meghalnunk: akárhányszor azt gondoljuk is, hogy már megtörtük a lázadó énünket, mindig újra életben találjuk. Hogy ez a folyamat nem mehet végbe fájdalom nélkül, azt elégségesen bizonyítja az „önmegtagadás” szónak a története.

De a történet nem ér véget azzal a belső fájdalommal vagy halállal, amellyel megtagadjuk bitorlott önmagunkat. Furcsa ellentmondás, hogy bár az önmegtagadás maga is fájdalmas, mégis megkönnyíti, ha valamilyen egyéb fájdalom is ér bennünket. Ez, azt hiszem, alapvetően három módon történhet.

Az emberi lélek mindaddig meg se próbál lemondani a saját akaratáról, amíg jól érzi magát vele. A tévedést és a bűnt egyaránt az jellemzi, hogy minél mélyebben befészkei magát az emberbe, az áldozat annál kevésbé sejtí a jelenlétét; a rossz álarcosan jelenik meg. A fájdalom viszont leplezetlen, kétségbevonhatatlan rossz; mindenki tudja, hogy valami baj történt, ha megsérül. A mazochista sem jelent igazán kivételt. A sadizmus és a mazochizmus szétválasztják, aztán eltúlozzák a normális szexuális szenvedélynek egy „mozzanatát”. A sadizmus a másik meghódításának és a fölötte való uralkodásnak a mozzanatát túlozza el

addig a pontig, ahol már perverzül a szeretett másik kínzásához jut el – mintha azt mondaná: „annyira birtokomban vagy, hogy akár meg is kinozhatlak.” (A modern szóhasználat itt nem használható, amely „kegyetlen szadistának” egyszerűen a „nagyon kegyetlent” nevezi.) A mazochizmus pedig az ezt kiegészítő, ezzel ellentétes mozzanatot túlozza el. Ezt vallja: „Annyira el vagyok töled ragadtatva, hogy még a fájdalmat is szívesen fogadom a kezedből.” Ha a fájdalmat nem érezné rossznak – olyan kitörésnek, amely a másik fél tökéletes uralmát hangsúlyozza – akkor a mazochistát már nem is vonzaná erotikus szempontból. A fájdalom viszont azonnal felismerhető rossz, sőt lehetetlen tudomást nem venni róla. Megelégedetten üldögelhetünk bűneinkben és az ostobaságunkban, sőt még az élvezetet is lehet tudatlanra venni. Ezt bizonyára elismerik azok, akik már megfigyeltek falánk embereket, amint a legfinomabb ételeket lapátolják be magukba, mintha nem is tudnák, mit esznek. A fájdalom azonban makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy észrevegyék. Isten suttog hozzánk az örömeinkben, szól hozzánk a lelkiismeretünkben, de kiált reánk a fájdalomban; ezen a hangszórón keresztül ébreszti föl a süket világot. A gonosz, de boldog embernek sejtelve sincs arról, hogy a cselekedetei nem „felelnek meg” a mindenség törvényeinek, nincsenek összhangban velük.

Ennek az igazságnak fölismerése rejlik annak az egyetemes emberi érzésnek a hátterében, hogy a gonosz embereknek szenvedniük kell. Nincs értelme felhúzni az orrunkat ettől az érzéstől, mintha egészen alantas volna. Egészen szelid formában mindenkinek az igazságérzetére hivatkozik. Kisgyermekkorunkban egyszer a bátyámmal együtt, ugyanannál az asztalnál rajzoltunk. Véletlenül meglöktem a könyökét, és emiatt hibás vonalat húzott a rajzára. A dolgot barátságosan elintéztük azzal, hogy ő is ugyanakkora vonalat húzhatott keresztül az én rajzomon. Vagyis „az ő helyébe tettek”, a másik oldalról kellett látnom figyelmetlenségem következményét. Szigorúbb formában ugyanez az eszme „megtorló igazságként” jelentkezik: „adják meg a másiknak, amit megérdemel”. A felvilágosultak szeretnének száműzni a büntetésből minden megtorlást vagy visszafizetést. Egyedül abban látják az értékét, hogy elriaszthatunk vele másokat, vagy megjavíthatjuk a bűnösöket. Nem látják be, hogy ilyen módon minden

büntetést igazságtalannak kiáltanak ki. Mi lehetne erkölcszele-
nebb, azért okozni valakinek fájdalmat, aki nem érdemelte meg,
hogy elriasszunk vele másokat? Ha pedig megérdemelte, akkor
elismerjük a megtorlás jogait. Mi lehetne igazságtalább, mint
hogy elfognak, és beleegyezésem nélkül alávetnek valamilyen
visszataszító erkölcsi javító folyamatnak, hacsak mindezt meg
nem érdemeltem? A harmadik formában pedig a bosszúálló
szenvedéllyel találkozunk – a bosszúra szomjas emberekkel. Ez
természetesen rossz, és a kereszténység kifejezetten tiltja. De már
a szadizmusról és mazochizmusról szólva feltűnt talán, hogy az
emberi természet legmocskosabb megnyilvánulásai jó és ártatlan
dolgok eltorzulásából keletkeznek. A bosszúálló szenvedély azt az
értéket torzítja el bennünk, amely meghökkentően világosan raj-
zolódik elénk Hobbes meghatározásában a bosszúról: „Vágy
arra, hogy megsértse a másikat, s ezzel rákényszerítse arra, hogy
elitélje a saját cselekedetét.” (Leviathan Pt. I. 6. fej.) A bosszú
szem elől téveszti a maga célját az eszközök által, célja azonban
nem mindenestül rossz: azért akar rosszat a gonosz embernek,
hogy átérze, mit okozott másoknak. Hiszen a bosszúálló nem-
csak azt akarja, hogy a bűnös szenvedjen, hanem hogy az ő keze
által szenvedjen, s erről tudomást is szerezzen, és tudja meg a
miértjét is. Innen ered az az indulat is, hogy a bosszú pillanatában
szemébe vágják a bűnös embernek, milyen bünt követett el. Innen
erednek az ilyen természetes kifejezések is, mint „Kíváncsi va-
gyok, mit szólna hozzá, ha vele ugyanez történnék”, vagy „majd
móresre tanítom”. Ha valakit a szavunkkal akarunk megsérteni,
hasonló megfontolásokból szoktuk így bevezetni: „tudja meg,
mit gondolunk róla”.

Amikor elődeink a fájdalomról és a szomorúságról úgy beszél-
tek, mint Isten bosszújáról bűneink miatt, akkor nem feltétlenül
tulajdonítottak gonosz szenvedélyeket Istennek; lehet, hogy a jót
fedették fel az igazságszolgáltatás eszméjében. A gonosz ember
mindaddig illúziókban él, amíg a fájdalom félreérthetetlenül föl
nem tárja a rosszat az életében. Ha a fájdalom már magára esz-
meltette, akkor tudja, hogy így vagy úgy a valódi mindenség
„ellenére” él: vagy lázad ellene (s ez esetleg nyilvánvalóbb követ-
kezményekkel járhat, és később mélyebb bánathoz vezethet), vagy
pedig valamilyen kísérletet tesz a megigazulásra, amely előbb-

utóbb a valláshoz vezeti el. Igaz, hogy manapság egyik sem következik be olyan biztosan, mint azokban a korokban történt, amikor Isten (vagy legalább istenek) létét sokkal nyilvánosabban és általánosabban elismerték az emberek; de még a napjainkban is hatásosnak látjuk ezt a folyamatot. Ateisták is föllázadnak Isten ellen és gyűlölik őt, mint Hardy és Housman, bár (vagy mert) szerintük nem is létezik: más ateisták, mint Huxley a fájdalom láttán, magának a létezésnek a kérdését fölvetik, és végül is olyan következtetésre jutnak, amelyik, bár nem keresztény, mégis mérhetetlenül magasabb rendű, mint a végzetes megelégedettség a mindennapi élettel. Nem kétlem, hogy a fájdalom mint Isten hangszórója: szörnyű eszköz; végső és megbánás nélküli lázadáshoz is vezethet. De ez adja az egyetlen lehetőséget a gonosz embernek arra, hogy megjavuljon. Eltávolítja a leplet; az igazság zászlaját tűzi ki a lázadó lélek erődítményére.

A fájdalom első és legdurvább hatása megrendíti azt az illúziót, hogy minden rendben van. Azután pedig megingatja azt az illúziót, hogy amit birtoklunk – akár jót, akár rosszat, az a sajátunk, és nekünk elegendő. Mindenki megtapasztalhatta, milyen nehéz a gondolatainkat Isten felé fordítanunk akkor, ha minden jól megy körülöttünk. „Megvan mindenünk, amire szükségünk van” – iszonyatos mondat ez –, ha a „minden” nem foglalja magába Istent. Istent betolakodónak érezzük. Ahogyan Szent Ágoston mondja, valahol: „Isten meg akar ajándékozni minket, de nem képes rá, mert teli van a kezünk – s nem tudja, hová tegye le ajándékát.” Vagy ahogy egyik barátom mondta: „úgy tekintjük Istent, ahogyan a pilóta az ejtőernyőjét; baj esetére viszi magával, de reméli, hogy sohase lesz rá szüksége.” A teremtmény Isten azonban tudja, mik vagyunk, s azt is, hogy a boldogságunk csak tőle származhat. Mindaddig mégsem keressük Őbenne, amíg meghagy nekünk más olyan forrásokat, amelyek szintén boldogsággal kecsegtetnek. Mindaddig nem adjuk meg magunkat neki, amíg a „sajátunknak” nevezett életünk kellemes marad. Mit tehetne mást az érdekünkben Isten, mint hogy kevésbé kellemessé teszi a „saját életünket”, és elveszi tőlünk a hamis boldogság lehetséges forrásait. Isten gondviselése ezen a ponton látszik először igen kegyetlennek, pedig csak dicsőíthetjük az isteni alázatot, a Magasságbeli leereszkedését hozzánk. Megzavarodunk, ha azt látjuk,

hogy tisztességes, szelíd, értékes emberek bajba jutnak: sokra érdemes, keményen dolgozó családanyák vagy szorgalmas, takarékos kis munkások, akik olyan keményen, olyan becsületesen dolgoztak a maguk szerény kis boldogságáért, s most teljes joggal várhatnak el, hogy végre élvezhessék munkájuk gyümölcsét. Hogyan mondhatnám el kellő gyöngédséggel azt, amit el kell mondanom? Nem számít az sem, hogy tudom: az olvasók személy szerint engem fognak felelőssé tenni mindazokért a szenvedésekért, amelyeket most magyarázni próbálok. Ahogyan mind a mai napig mindenki azt mondja, hogy Szent Ágoston azt *akarta*, hogy a meg nem keresztelt gyermekek a pokolba jussanak. De mindennél fontosabb kötelességem, hogy az igazságot mondjam. Hadd kérjem tehát az olvasót, próbálja elhinni nekem, legalább egy percre, hogy Isten, aki ezeket a tiszteletreméltó embereket teremtette, talán helyesen gondolkozik, amikor szerény jólétüket és gyermekeik boldogságát nem tartja elégnek ahhoz, hogy áldottá legyenek. Végül minden kihullik a kezükből, s ha nem tanulták meg Őt megismerni, akkor elvesznek. Ezért aztán Isten fájdalmat okoz nekik, előre figyelmezteti őket arra a hiányra, amelyet egy szép napon mindenképpen föl kell fedezniük. Az önmaguknak és a családjuknak szentelt életük eltakarja előlük igazi szükségleteik fölismerését; ezért aztán Isten kevésbé édessé teszi ezt az életet. Isteni alázatot emlegettem: hiszen nyomorúságos győzelem az, hogy csak akkor adjuk meg magunkat Istennek, ha a hajó elsüllyed alattunk; hogy csak utolsó menedékként fordulunk hozzá; hogy akkor ajánljuk föl neki azt „amink van”, amikor már nem érdemes tovább megtartani. Ha Isten büszke volna, akkor aligha egyezne bele ilyen feltételekbe: de nem büszke, megálázkodik előttünk, hogy legyőzhessen. Akkor is a magáénak akar bennünket, ha mi azt bizonyítottuk, hogy minden mást fontosabbnak tartunk nála, s csak azért jöttünk el hozzá, mert már nem reménykedhetünk másban. Ugyanez az alázat mutatkozik meg mindazokban a félelmet keltő isteni figyelmeztetésekben, amelyek a szentírás büszke olvasóit riogatják. Aligha lehet hízogó Isten számára, hogy a pokol alternatívájaként kell őt választanunk: mégis elfogadja még ezt is. A teremtmény önelégültségének illúzióját magának a teremtménynek érdekében kell megrendíteni: s Isten „nem törődve dicsőségének csökkenésével”, megren-

diti azt a földi bajok vagy az ezektől való félelem által, s az örök lángoktól való rettegés által. Akik tisztábban etikusnak szeretnék látni a Szentírás Istenét, azok nem tudják, mit kívánnak. Ha Isten Kant követője volna, és csak akkor fogadna magához bennünket, ha a legtisztább és legjobb indítékokból keresnénk őt, akkor ki igazulhatna meg? Az önelégültségnek ez az illúziója nemritkán éppen az igazán kedves, becsületes, fegyelmezett emberekben a legerősebb, s ezért sújtja őket a baj.

A magabiztos önelégültség veszélye magyarázza meg, miért tekinti Urunk sokkal elnézőbben a gyöngék és elesettek mulasztásait, mint a világi sikerekhez vezető bűnöket. A prostituáltakat nem fenyegeti az a veszély, hogy jelenlegi életüket annyira kielégítőnek találják, hogy nem hajlandóak Istenhez fordulni: ez a veszély a büszkéket, a fősvényeket, az önigazultakat fenyegeti.

A szenvedés harmadik műtétjét kicsit nehezebb megérteni. Mindenki azt vallja, hogy lelkiismerete szerint választott; a választással együtt jár az is: tudjuk, hogy választottuk. A paradicsomi ember mindig Isten akaratának követését választotta. Ezzel a saját vágyát is kielégítette, azért is, mert a tőle megkívánt cselekedetek valóban örömet okoztak romlatlan vágyainak, de azért is, mert Isten szolgálata jelentette számára a legnagyobb örömet, enélkül pedig minden öröm értelmetlenné vált volna. „Isten akaratából teszem-e ezt, vagy pedig csak azért, mert kedvem van hozzá?” – ilyesféle kérdések föl se merülhettek. Hiszen az Isten kedvéért „volt kedvük” cselekedni. Isteni pártfogója úgy irányította a boldogság felé, mint egy jól nevelt paripát. A mi akaratunkat viszont az örömünk úgy sodorja magával, ahogyan a gyors sodrású folyó magával ragad egy hajót. Az örömet akkoriban szívesen ajánlották föl Istennek, mert a felajánlás örömet jelentett. Mi azonban a vágyaknak egész rendszerét örököltük: ez nem föltétlenül mond ugyan ellent Isten akaratának, de a kierőszakolt függetlenség évezredei után egyszerűen tudomást se vesz róla. Bár történetesen éppen azt csináljuk szívesen, amit Isten kíván tőlünk, mégsem az ő kedvéért teszünk így; a kettő csupán véletlenül esik egybe. Nem tudhatjuk tehát, hogy amikor cselekszünk egyáltalán vagy elsősorban Isten kedvéért teszünk-e így, hacsak nem ellenkezik a vágyainkkal, vagy (más szóval) nem fájdalmas számunkra az, amit tennünk kell. Amiről pedig nem dönthetjük

el, hogy mi választottuk-e, azt nem is választhatjuk igazán. Fájdalomba kerül tehát az, hogy egészen alá vessük magunkat Istennek: hogy ez a cselekedet tökéletessé lehessen, akaratumknak tisztán az engedelmessegre kell irányulnia, anélkül, sőt annak ellenére, hogy vágyódnánk reá. Éppen most igen pontosan tudom a saját tapasztalatomból, mennyire lehetetlen odaadni önmagunkat olyankor, amikor a saját kedvünk szerint cselekszünk. Amikor elvállaltam, hogy megírom ezt a könyvet, azt reméltem, hogy az indítékaim között legalábbis némi része van annak, hogy mások akaratának engedelmeskedem. Most azonban már annyira belemerültem az írásba, hogy inkább kísértéssé vált, mint kötelességgé. Még mindig remélhetem azért, hogy a könyv megírása egyezik Isten akaratával: de nevetséges volna azt állítanom, hogy a magamról való lemondást tanulom azzal, hogy számomra ennyire vonzó feladatot teljesítek.

Ezzel nagyon nehéz kérdéshez érkezünk el. Kant azt gondolta, hogy a tetteknek csak akkor van erkölcsi értéke, ha az erkölcsi törvény iránti tiszteletből végzik, vagyis vágyódás nélkül. „Betegeges gondolkodásmóddal” vádolták azért, hogy a cselekedet értékét azon mérte le, mennyire esik nehezebbre az embernek. A közvélemény kétségtelenül Kant oldalán áll. Az emberek sohasem csodálják azt, aki olyasmit csinál, amit szeret: Maga a kifejezés: „*de szívesen csinálja*”, ezt a hallgatólagos észrevételt tartalmazza: „*tehát nincs is benne semmi érdeme.*” A nyilvánvaló igazság viszont ellentmond Kantnak: Arisztotelész megjegyzi, hogy az ember annál erényesebbé válik, minél inkább örömet leli erényes cselekedetében. Nem tudom, hogyan oldják meg az ateisták a kötelesség és az erény etikája közötti konfliktust. Keresztényként a következő megoldást tartom célravezetőnek.

Néha megkérdezték tőlem, vajon Isten azért parancsol-e bizonyos dolgokat, mert azok helyesek, vagy pedig azért helyesek, mert Isten parancsolja őket. Dr. Johnsonnal szemben én is Hoo-ker véleményét osztom, hogy az első lehetőség az igaz. A második ahhoz a képtelen következtetéshez vezethetne, hogy a szeretet csak azért jó, mert Isten önkényesen elrendelte – ugyanilyen erővel azt is parancsolhatta volna, hogy gyűlöljük őt és egymást, és akkor a gyűlölet volna a helyes magatartás. Ezzel szemben azt hiszem, hogy „tévednek, akik azt hiszik, hogy Isten parancsait

semmi más nem indokolja, egyedül az, hogy Ő kívánja tőlünk". (Hooker: *Laws of Eccl. Polity* I. 1,5.) Isten akaratát a bölcsessége és a jósága határozza meg: bölcsessége fogja fel, jósága teszi magáévá azt, ami belülről jó. Ha azonban azt mondtuk, hogy Isten csak azért parancsolja ezt vagy azt, mert az jó, akkor hozzá kell tennünk: önmagában véve jó az, hogy az értelmes teremtmények szabadon alávetik magukat teremtetőjüknek az engedelmességben. Engedelmisségünk tartalma – az, amit parancsol nekünk – mindig valami önmagában jó, valami, amit akkor is meg kellene tennünk, ha Isten nem parancsolná meg (bár ez képtelen föltevés). De ezen fölül az engedelmisség önmagában is jó, mert az értelmes lény az engedelmisségben tudatosan teljesíti teremtményi szerepét; megfordítja azt a tettet, amelynek következtében bűnbe estünk: visszafordítja Ádám táncát, s ezzel visszatér az eredeti jó-sághoz.

Ezért egyetértünk Arisztotelésszel, hogy ami önmagában jó, az a kedvünkre is lehet, s minél jobb az ember, annál szívesebben teszi a jót. Kantnak azonban igazat adunk abban, hogy van egy olyan helyes tett – önmagunk megtagadása –, amelyet a bukott teremtmények csak úgy vihetnek végbe egészen, ha az nemkívánatos dolgot követel tőlük. Hozzá kell tennünk azt is, hogy ez az egyetlen helyes cselekedet magába foglalja az összes többi erényt. Ádám bűnbeesését azzal tudjuk semmissé tenni, s gyorsan visszajutni a Paradicsomba vezető hosszú úton, úgy tudjuk kioldani a régi, megkeményedett csomót – hogy vágyak segítsége nélkül, az engedelmeskedő akaratra lecsupaszítva átöleljük azt, ami ellentétes a természetünkkel. Ilyenkor valóban egyetlen motívum vezethet minket. Ezt a tettet az Istenhez visszatérő teremtmény „próbájának” is nevezhetjük: az atyák ezért fogalmaztak úgy, hogy a bajokat „próbaként bocsátották ránk”. Jól ismert példa Ábrahám próbája, amikor azt a parancsot kapja, hogy áldozza fel Izsákot. Nem akarok itt az elbeszélés történetiségével vagy erkölcsi tanulságával foglalkozni, csupán ezzel a nyilvánvaló kérdéssel: „Ha Isten mindentudó, akkor kísérletezés nélkül is tudnia kellett, hogy Ábrahám mit fog cselekedni. Miért kínozza tehát őt szükségtelenül?” Szent Ágoston így tanít erről (De Civitate Dei 16,32.): bármit tud is Isten, Ábrahám semmiképpen sem tudta azt, hogy valóban képes-e engedelmeskedni ennek a parancsnak,

amíg ez az esemény be nem bizonyította számára: s nem nevezhetnénk általa szabadon választott engedelmességnek azt, amiről ő maga nem is tudott. Ábrahám engedelmsége a cselekedetben válik valósággá. Isten tudta, hogy Ábrahám „engedelmeskedni fog”; vagyis Ábrahám tényleges engedelmségét látta a történet csúcspontjában. Ha azt állítjuk, hogy Istennek „nem volt szüksége erre a kísérletre”, ezzel azt mondjuk, hogy annak nem is kell léteznie, amit Isten ismer.

A fájdalom néha megrendíti a teremtmény hamis önelégültségét. A végső „próbán” vagy „áldozatban” pedig megtanítja arra, hogy miben is kellene bizakodnia: „azt az erőt nevezheti a sajátjának, amelyet Isten adott neki”. Ilyenkor hiányzanak a pusztán természetes indítékok és segítségek, s egyedül azzal az erővel cselekszik, amelyet Isten olt belé feltárulkozó akaratába. Az emberi akarat akkor válik igazán termékennyé és lesz a miénk, ha egészen Istennek adott. Ez az egyik értelme annak a mondatnak, hogy aki elveszíti életét, az megtalálja azt. Minden egyéb cselekedetünkben akaratunkat a természet táplálja, vagyis önmagunkon kívül álló teremtett dolgok: öröklött vagy szerzett vágyak. Amikor önmagunk cselekszünk, de a *bennünk* élő Isten erejéből – akkor vagyunk a teremtés munkatársai vagy eszközei: tettünk ilyenkor érvényteleníti azt a pusztító átkot, a „romboló erő rejtett mormolását”, amellyel Ádám sújtotta az emberi fajt. Az öngyilkosság a sztoikus szellem tipikus kifejezése, a háború a harcosszellemé; a kereszténység legfőbb kifejeződése és beteljesülése viszont a vértanúság. Ezt a csodálatos tettet Krisztus a Kálvárián vitte véghez a mi kedvünkért, s ezzel példát adott mindnyájunknak, hogy kövessük őt, és így csodálatos módon egyesítette a benne hívőket. Elvállalt halála meghaladja minden elképzelésünket. Nemcsak minden természetes segítséget kénytelen nélkülözni. Elhagyja még Atyja jelenléte is, akinek az áldozatot bemutatja – tétozás nélkül odaadja magát Istennek, bár Isten „elhagyta” őt.

A halálnak ez a szemlélete nemcsak a kereszténységre jellemző. Maga a természet is hatalmas betűkkel írta bele a világba az eltemetett magnak és az újra feltámadó termésnek megújuló drámáját. A legősibb földművelő közösségek talán a természetből tanulták meg ezt az igazságot: állat- vagy emberáldozatokat mutattak be évezredekken keresztül jelezve, hogy „vérontás nélkül

nincs bűnbocsánat'' (Zsid. 9,22). Eleinte talán csak a termésre és a törzs fönnmaradására gondoltak, később, a misztériumvallásokban, már az egyének lelki halálát és feltámadását is beleértették. Ugyanerre tanít az indiai fakír, aki szöges ágyon kínozza a testét. A görög filozófus pedig arra figyelmeztet minket, hogy a bölcsesség élete a „halál gyakorlása”. (Platón: Phaidon, 81,A.) A modern idők érzékeny és nemeslelkű pogányai pedig úgy gondolják, hogy kitalált isteneik „belehalnak az életbe”. (Keats: Hyperion 3,130.) Mr. Huxley azt hirdeti, hogy ne ragaszkodjunk semmihez. Az elvtől nem menekülhetünk akkor sem, ha a kereszténységtől elszakadunk. Ez az „Örök Evangélium” tárul föl mindazoknak, akik keresik vagy elviselik az igazságot: ez a megváltás gyökere, amelyet az eszmélkedő bölcsesség minden időben és helyen felszínre hoz; az a kikerülhetetlen tudás, amelyet a mindenkit megvilágosító Fény belésugároz mindazoknak az értelmébe, akik komolyan fölteszik a kérdést, hogy „mire való” a mindenség. A keresztény hit nem abban tér el a többitől, hogy ezt az elvet vallja, hanem hogy – különböző módokon – elviselhetőbbé teszi. A kereszténység arra tanít bennünket, hogy ezt a szörnyű feladatot már valamiképpen végrehajtották érettünk. Egy tanító-mester keze vezeti a miénket, amint megpróbáljuk kibetűzni a nehéz szavakat, s írásunknak nem kell eredetinek lennie, beérhetjük másolattal is. Más rendszerek halálra adják egész természetünket (mint például a buddhista lemondásban), a kereszténység viszont csak annyit kíván, hogy a természetünk torzulását igazítsuk helyre. Nem száll csatába testünkkel vagy személyiségünk anyagi részeivel, mint Platón. A maga teljes valóságában nem is kíván tőlünk áldozatot. A hitvallók és vértanúk is megmenekülhetnek a haláltól, s néha meglepően könnyen elélnék hetven esztendőt is olyanok, akiknek az életszentségéről meggyőződhetünk. Krisztus keresztáldozata különböző mértékben ismétlődik vagy visszhangzik a követői között: a legkegyetlenebb vértanúságtól kezdve a szándékunk egyszerű alávetéséig, amely éppen úgy nyilvánul meg, mint a mértékletesség és az „édes józanság” átlagos tettei. Nem tudom, miért kerülünk ennyire különböző feladatok elé. Jelenleg csupán azt kell világosan látnunk: az igazi probléma nem az, hogy miért szenved annyi alázatos, jámbor és hívő ember, hanem hogy egyesek miért *nem* szenvednek. Emlékezzünk

csak arra, hogy maga Urunk is, az evilágon szerencsésen élők üdvözlését csak úgy tudta megmagyarázni, hogy Isten kikutathatatlan mindenhatóságára utalt (Mk 10,27).

A szenvedés igazolására felhozott minden érv keserű ellenkezést vált ki a szerző ellen. Tudni akarják, hogyan viselkedem, ha fájdalom ér, nem pedig könyveket írok róla. Nem kell találgatniuk, megmondom magam: igen gyáva ember vagyok. De mi köze ennek mindehhez? Amikor a fájdalomra gondolok – arra a szorongásra, amely tűzként terjed tova, arra a magányra, amely úgy szétterül, mint a sivatag; az egyhangú nyomorúság szivettépő látványára, vagy arra a tompa fájdalomra, amely elhomályosítja egész szemhatárunkat; vagy pedig a hirtelen, émelyítő fájdalomra, amely egyetlen ütéssel szétzúzza az ember szívét; a már elviselhetetlennek érzett fájdalmakra, amelyek aztán hirtelen még nagyobbra nőnek; a skorpió módjára belénk fúródó fájdalomra, amely örjögő mozgásra készteti azt, aki az imént félhalottnak látszott korábbi kínzatása következtében – mindez „meghaladja az elmémet”. Ha bármi utat tudnék a menekülésre, akkor tűzönvizen keresztülgázolnék, hogy megtaláljam. De mi értelme van annak, hogy a saját érzelmeimről beszéljek? Ismerik már őket: mindnyájunkban hasonló érzések húzódnak meg. Nem állítom, hogy a fájdalom nem fájdalmas. A fájdalom sebez. Ezt jelenti a szó. Csupán arra próbálok rámutatni, hogy az ősi keresztény tanítás nem hihetetlen, hogy „a szenvedés útján dicsőült meg” (Zsid 2,10). Egyáltalán nincs szándékomban kellemesnek feltüntetni a fájdalmat.

Két elvet kell megfontolnunk ahhoz, hogy eldönthessük, hiteles-e ez az elképzelés. Először is gondolnunk kell arra, hogy a jelenlegi fájdalom konkrét élménye csupán a középpontja annak, amit nyomorúságunk egész rendszerének nevezhetnénk: ez terjed tova a szorongás és a sajnálat által. Bármilyen hasznosak lehetnek is ezek az élmények, nem érintik a középpontot. Ha tehát nem ismernénk is értékes fájdalmat, a félelem és sajnálat azt bizonyítja, hogy kell léteznie valaminek, amitől félhetünk és amit sajnálhatunk. A félelem és a sajnálat segít bennünket abban, hogy viszatérjünk az engedelmességhez és a szeretethez. Mindenki megtapasztalhatta: a sajnálat megkönnyíti számunkra, hogy szeressük az utálatos embereket is – vagyis hogy ne azért szeressük az

embereket, mert nekünk tetszenek, hanem azért, mert a felebarátaink. A félelem jótékony hatását mindannyian megtanulhattuk azokban a „válságokban”, amelyek a mostani háborúhoz vezettek. Az én tapasztalatom ilyesmi. Megelégedetten haladok előre életutamon megszokott bukott és istentelen állapotomban, örülök, hogy holnap találkozhatom a barátaimmal, dolgozom egy kicsit, ami kellemesen csiklandozza a hiúságomat, örülök a vakációnak vagy egy új könyvnek – s ekkor hirtelen belémhasít valamilyen altesti fájdalom, amely súlyos betegség veszélyét jelzi vagy egy újságcím, amely pusztulással fenyeget bennünket: s az egész kártyavár összeomlik. Először úgy érzem, előnt a keserűség: minden eddigi kis örömem összetört játéknak látszik. Aztán lassan, vonakodva, lépésről lépésre olyan szemléletre kényszerítem rá magam, ahogyan mindig látnom kellene az életet. Ráeszmélek arra, hogy ezek a játékok sohase birtokolhatták volna a szívemet; hogy az igazi javam egy másik világban rejlik, s egyetlen igazi kincsem Krisztus. S talán Isten kegyelméből sikerül egy-két napra átalakulnom: tudatosan elismerem az Istentől való függésemet, s az igazi forrásokból merítem az erőmet. De mihelyt a fenyegetés megszűnik, egész természetem visszazuhan a játékokhoz. Isten bocsássa meg, de még arra is törekszem, hogy kiirtsam a gondolatvilágomból azt az egyetlen erőforrást, amely a veszélyben megtartott, mert azoknak a napoknak a nyomorúságára emlékeztet. Így válik világossá előttünk, milyen iszonyúan szükséges számunkra a megpróbáltatás. Isten csupán negyvennyolc órára mondhatott a magáénak bennünket, s akkor is csak úgy, hogy mindenünket elvette, s ezzel fejbe kólintott minket. Ha csak egy pillanatra is hüvelyébe dugja a kardját, én rögtön úgy viselkedem, mint a kutyakölők, ha a gyűlölt fürdetés véget ért – amennyire tudom, lerázom magamról a vizet, és elrohanok, hogy a megszokott és kényelmes mocskot újra magamra szedjem, ha nem a legközelebbi trágyadombon, akkor legalábbis a legközelebbi virágágyban. A megpróbáltatások ezért nem maradhatnak el, amíg Isten vagy egészen újjá nem alkot bennünket, vagy pedig tudomásul veszi, hogy újjáalkotásunk reménytelen.

Másodszor, ha magát a fájdalmat vesszük szemügyre – a megpróbáltatások rendszerének a központját – akkor gondosan arra kell figyelniünk, amit tudunk, nem pedig arra, amit elképzelünk.

Ez az egyik oka annak, hogy e könyv nagy részét az emberi fájdalomnak szenteljük, s az állatok fájdalomáról csupán egy fejezetben szólnak. De az emberi fajon belül is csak olyan esetekből gyűjthetjük a bizonyítékainkat, amelyeket megfigyelhettünk. Egyik-másik regényíró vagy költő gyakran úgy mutatja be a fájdalmat, mint következményeivel együtt mindenestül rosszat, mintha ez termelné vagy legalábbis igazolná a szenvedők minden rosszindulatát és erőszakosságát. A fájdalmat persze lehet így is felfogni, akárcsak a gyönyört: kétélű minden, ami szabad akaratú lényekkel történik – ez nem az ajándékozónak vagy az ajándéknak a természetéből adódik, hanem a befogadó lényegéből. A fájdalom rossz hatásai megsokszorozódhatnak, ha a környezetük következetesen arra próbálja rábeszélni a szenvedőket, hogy akkor viselkednek megfelelően és férfiasan, ha ilyen viselkedéssel válaszolnak rá. Nagylelkű szenvedélyből fakadhat, ha felháborodunk mások szenvedésén, de óvatosan kell bánnunk vele, különben kiirtjuk a türelmet és az alázatot azokból, akik szenvednek, s a helyükbe haragot és cinizmust ültetünk. Nem hiszem azonban, hogy a szenvedés akkor is ilyen rossz következményekkel járna, ha nem fogadja ilyen felduzzasztott méltatlankodás. A frontok lövészárkaiban vagy sebkötöző helyein sem találtam több gyűlöletet, önzést, lázadást és becstelenséget, mint a világ egyéb pontjain. Nagy szenvedőkben a lélek csodálatos szépségét fedeztem föl. Megfigyelésem szerint az emberek többnyire jobbak lettek, nem pedig rosszabbak az évek múltával, s azt tapasztaltam, hogy a halálos betegség a lelki erőnek és a szelidségnek kincseit hozta létre a leggyöngébbnek látszó emberekben is. Köztiszteltben álló, sok szeretettel körülvelt történelmi alakokban, mint például Johnson és Cowper, olyan vonásokat fedezhetünk föl, amelyek alig elviselhetővé torzulhattak volna, ha boldogabban élnek. Ha a világ valóban a „lélekgyártás műhelye”, úgy látszik, hogy nagy egészében el is látja ezt a feladatát. A szegénységről nem mernék magamtól beszélni – arról a gyötrelmről, amely ténylegesen vagy következményeiben az összes többi gyötrelmet előidézhetheti. Akik elvetik a kereszténységet, azokat úgysem indítja meg Krisztus állítása, hogy a szegénység áldott. Itt azonban egy különös tény siet a segítségemre. Akik a leggyöngösebben elutasítják a kereszténységet, mint „a nép ópiumát”, azok megvetik

a gazdagokat, vagyis a szegények kivételével az egész emberiséget. A szegényeket tartják egyedül érdemesnek arra, hogy a „kiirtástól” megmentjük őket, s beléjük vetik az emberi faj egyetlen reményét. Ez azonban nem egyeztethető össze azzal a hittel, hogy a szegénység kizárólag kárt okoz a szenvedőknek; sőt eszerint hasznos eredményekkel jár.

VII. AZ EMBERI FÁJDALOM (FOLYTATÁS)

Mindaz, ami olyan, amilyennek lennie kell, ennek a második örök törvénynek engedelmeskedik; de még az is, ami ezzel az örök törvénnyel szembenáll, valamilyen módon az első örök törvénynek van alávetve.

Hooker: Laws of Eccl. I. 3,1.

Ebben a fejezetben hat megállapítást szeretnék felsorolni - amelyek kiegészítik az emberi szenvedésről mondottakat, de nem következnek egymásból, ezért logikai sorrend nélkül követik egymást.

1. A kereszténység paradox módon szemléli a szenvedést. Boldogok a szegények, de (társadalmi) igazságosság és az alamizsna által lehetőleg meg kell szüntetnünk a szegénységet. Boldogok az üldözöttek, de elkerülhetjük az üldözést, városról városra menekülve, s imádkozhatunk azért, hogy óvjanak meg tőle, ahogyan Urunk imádkozott a Getszemániban. De ha a szenvedés jó, akkor inkább keresni kellene, mint kikerülni! Azt válaszolom erre, hogy a szenvedés nem jó önmagában. Bármilyen fájdalmas élményben csak az lehet jó a szenvedőnek, hogy aláveti magát Isten akaratának; a környezete számára pedig az, hogy együttérzéssel veszi körül, s ez irgalmasabbá teszi mindnyájukat. A bukott és részben megváltott világmindenségben megkülönböztethetünk:

1. Istentől származó egyszerű jót;
2. A lázadó teremtmények által termelt egyszerű rosszat;
3. Ezt a rosszat Isten felhasználhatja a maga megváltó céljaira;
4. Így létrehozza azt az összetett jót, amelyhez hozzájárulhat az elfogadott fájdalom és a megbánt bűn is.

Isten tehát összetett jót hozhat létre az egyszerű rosszból. Ez azonban nem menti fel azokat, akik a rosszat elkövetik - bár Isten irgalma őket is megválthatja. Ez a megkülönböztetés igen lényeges. Kellenek bántások - de jaj azoknak, akik okozzák. A bűnök valóban bővebb áradásra készítetik a kegyelmet, de ez nem jogosíthat fel arra, hogy újabb bűnöket kövessünk el. A keresztrefeszítés maga is a legjobb és a legrosszabb történelmi ese-

mény egyszerre – Júdás szerepe azonban egyszerűen rossz marad. Ezt alkalmazhatjuk más emberek szenvedésére is. Az irgalmas ember felebarátjának a javára törekszik, és így teljesíti „Isten akaratát”, tudatosan együttműködve „az egyszerű jóval”. A kegyetlen ember elnyomja felebarátját, és ezáltal egyszerűen rosszat tesz. De miközben ezt a rosszat elköveti, Isten felhasználja őt, tudta és beleegyezése nélkül, hogy közreműködjön az összetett jónak létrehozásában. Az egyik ember tehát fiaként szolgálja Istent, a másik viszont eszközként. Mert mindenképpen Isten céljai teljesülnek, bármit csinálunk is, de nekünk nem mindegy, hogy Júdasként vagy Jánosként szolgáljuk őt. Az egész rendszer a jó és a rossz emberek összeütkezésére épül. A lelki erő, a türelem, a sajnálat és a megbocsátás csak úgy maradhat fenn, hogy a jó emberek általában kitartóan a jót keresik tovább – bár a kegyetlenek kegyetlenül viselkedhetnek. „Általában”, mondom, mert az ember néha feljogosítva érzi magát arra, hogy bántsa (sőt, szerintem meg is ölje) felebarátját, de csak olyankor teheti ezt, ha sürgős szükség áll fenn, nyilvánvalóan jó cél vezérli, és megfelelő hatalommal rendelkezik az, aki fájdalmat okoz a másinak – a szülők tekintélye a természetből ered, a polgármesteré és a katonáé a társadalom törvényéből, a sebészorvosé magától a betegről. De aki általánosítja ezt a tételt („Az embereknek akkor szabad szenvedést okozni, ha a szenvedés javukra válik, ahogyan Marlowe örült Tamberlaine-je azzal büszkélkedik, hogy ő Isten ostora”), az nemcsak megbontja az isteni tervet, hanem a Sátán posztját foglalja el ezen a világon. Aki pedig erre vállalkozik, az maga lássa tettének következményeit.

Saját fájdalmainkat hasonlóképpen kerülhetjük el. Az aszkéták némelyike gyötörte önmagát. Laikusként nem foglalkozok állást, mennyire okos ez az eljárás; de azt mindenképpen állítom, hogy bármilyen érdemszerző is az önsanyargatás, egészen más, mint az Istentől küldött megpróbáltatás. Mindenki tudja, hogy más-képpen böjtöl az, aki véletlenül elmarad a vacsoráról, mint azt aki olyan szegény, hogy nincs mit ennie. A böjtölés megerősíti az akaratot az étvágy legyőzésére – jutalma az önuralom, veszélye a gőg. A kényszerű éhség az étvágyat és az akaratot együttesen Isten akaratának veti alá, s felhasználja az alkalmat arra, hogy meghódoljon Isten előtt, de kiszolgáltat a lázadás veszélyének is.

A szenvedés megváltó hatása főleg abban rejlik, hogy visszafogjuk a lázongó akaratot. Az akaratot erősítő aszketikus gyakorlatok egyedül azért hasznosak, mert arra képesítik az akaratot, hogy a saját otthonát (a szenvedélyeket) rendben tartsa, s ezzel az egész embert előkészítse arra, hogy felajánlhassa magát Istennek. Eszközként fontosak; célnak gyűlöletesek volnának. Hiszen ha csak annyit tennénk, hogy az étvágyat fölváltjuk az akarattal, és itt megállnánk, akkor az állati ént csupán az ördögi énnel cserélnénk föl. Jogosan hangzott tehát el, hogy „egyedül Isten sa nyargathat meg”. A megpróbáltatás olyan világban hat, amelyben az emberek a törvényes kereteken belül általában arra törek-szenek, hogy elkerüljék a természetes rosszat, és megszerezzék a természetes jót, s remélik, hogy ezt sikerül is elérniük. Ahhoz, hogy akaratunkat alávehessük Istennek, akaratra van szükségünk, az akaratunknak pedig tárgyakra. A keresztyén lemondás nem azonos a sztoikus „szenvtelenséggel”, hanem készség arra, hogy Istent elébe helyezzék azoknak az alacsonyabb rendű céloknak, amelyek önmagukban törvényesek. A Tökéletes Ember tehát azzal az akarattal, erős elhatározással ment a Getszemániba, hogy elkerüli a szenvedést és a halált, ha ez összeegyeztethető Isten akaratával, de tökéletesen készen állt arra, hogy engedelmeskedjék, ha Isten ezt kívánja tőle. A szentek egyike-másika „teljes lemondást” ajánl mindjárt a tanítványság küszöbén. Én azonban azt hiszem, hogy inkább egyre teljesebb készséget alakíthatunk ki mindenfajta lemondásra, amelyet megkívánnak tőlünk. Aligha lehetséges minden pillanatban úgy élnünk, hogy nem akarunk semmi mást, csak az Istennek alávetettséget. Mi lehetne a *tárgya* ennek az odaadásnak? Önellentmondásnak látszik azt mondani: „Nem akarok mást, csak alávetni az akaratomat Isten akaratának”, hiszen akkor mire is irányul az akaratom? Nyilván túl sokat törődünk azzal, hogy elkerüljük a fájdalmakat: de ha törvényes eszközöket használunk hozzá, és a magasabb céloknak alárendeljük ezt a szándékunkat, akkor a „természettel” összhangban cselekszünk – vagyis a teremtetett élet egész működő rendszerével, amelyet a megpróbáltatás megváltó műve is számításba vett.

Egészen hamis volna tehát azt föltételezni, hogy a szenvedés keresztyén szemlélete nem hangsúlyozza nyomatékosan: evilági

értelemben is kötelesek vagyunk jobb világot hátrahagyni, mint amilyet találtunk. Urunk legteljesebb példabeszéde az utolsó ítéletről minden erényt a tevékeny jóságra látszik visszavezetni: s bár félrevezető volna ezt az egy képet kiragadni az evangélium egészéből, mégis elegendő ahhoz, hogy kétséget kizáróan meghatározza a kereszténység társadalmi erkölcsének alapvető elveit.

2. Ha a megpróbáltatás szükséges része a megváltásnak, akkor föltehetően sohase fog megszűnni, ameddig Isten megváltottnak vagy megválthatónak látja a világot. A keresztény ezért nem hihet senkinek, aki azt ígérgeti, hogy gazdasági, politikai vagy egészségügyi rendszerünk megváltoztatása nyomán a menny köszönt be a földre. Ez talán csüggesztően hat a társadalmi haladás harcosaira, de a gyakorlatban mégsem bátorítanak el tőle. Ellenkezőleg, közös emberi nyomorúságunk átélése legalább annyira serkent arra, hogy távolítsunk el lehetőleg minden nyomort, mint azok a vad remények, amelyek az erkölcsi törvények megsértésével próbálják elérni a boldogságot: ez, ha megvalósult, pornak és hamunak bizonyul. Ezt az egyéni életre is alkalmazhatjuk, s akkor rögtön kiderül, milyen képtelen ötlet: „el kell képzelniünk a mennyországot a földön ahhoz, hogy erélyesen törekedjünk a jelenlegi nyomorúságok felszámolására. Az éhezők élelmet keresnek, a betegek pedig gyógyulást, bár tudják, hogy a lakoma vagy a kezelés után folytatódik tovább az élet minden szokásos hányattatása. Nem vitatkozom arról, hogy jelenlegi társadalmi rendszerünkben szükség van-e gyökeres változtatásokra, vagy sem. Csupán arra figyelmeztetem az olvasót, hogy egyetlen orvosságot sem tekinthetünk életelixírnek.

3. Mivel a politikai tényezők is szóba kerültek, világossá kell tennem, hogy a keresztény odaadásról és engedelmességről szóló tanítás tisztán teológiai jellegű, és semmi köze sincsen a politikához. A kormányzati formákról, a polgári hatóságokról és az állampolgári engedelmességről nem is kívánok szólni. Az az engedelmesség jellegében és mértékében egyaránt egyedülálló, amelylyel a teremtmény tartozik Teremtőjének: ebből semmilyen következtetést nem vonhatunk le semmilyen politikai kérdéssel kapcsolatban.

4. A szenvedés keresztény elgondolása megmagyaráz valami furcsaságot ebben a mi világunkban. A világ természeténél fogva

olyan, hogy ezáltal megtagadja tőlünk Isten azt a nyugodt boldogságot és biztonságot, amelyre mindnyájan vágyakozunk; de az örömtől, az élvezetről és a vidámságról hírt adott nekünk. Sohasem érezhetjük magunkat biztonságban, de sok örömben lehet részünk, sőt eksztázisban is. Nem nehéz belátni, miért. Az általunk óhajtott biztonság arra készítetne bennünket, hogy szívünket evilág felé fordítsuk, s ezáltal megakadályozná azt, hogy visszatérjünk Istenhez: a boldog szerelemnek néhány pillanata, egy tájkép, egy szimfónia, vidám találkozás a barátainkkal, egy kellemes fürdőzés vagy izgalmas focimeccs nem juttathat ide. Atyánk kellemes fogadókkal üdit föl bennünket utunk során, de lebeszél arról, hogy ezeket otthonunknak tekintsük.

5. Sohase szabad túlságosan nagyra növelnünk a fájdalom problémáját, mint az ilyesféle homályos kijelentések: „az emberi nyomor elképzelhetetlen özöne.” Tegyük föl, hogy X erősségű fogfájás gyötör. Tegyük fel, hogy te mellettem ülsz, s benned is X erejű fogfájás kezdődik. Ha akarod, a szobában keletkező fájdalom mennyiségét most már 2X-nek nevezheted. De arról nem szabad megfeledkezni, hogy senki sem szenved 2X mennyiségű fájdalmat: átkutathatjuk a teret és az időt, de senkinek a tudatában nem találjuk meg a fájdalmak összességét. Nem létezik a fájdalmak összege, ilyet senki sem él át. Ha elértük az általunk elviselhető fájdalom szélső határát, akkor kétségtelenül valami iszonyathoz jutottunk el, de ennél nagyobb szenvedést nem vehetünk magunkra a mindenségben. Milliónyi együttszenvedő fájdalom sem vezet el nagyobb fájdalomhoz.

6. A rosszak sorában a fájdalom az egyetlen megtisztított és fertőtlenített rossz. Az értelmi rossz vagy tévedés ismétlődhet, mert az első tévedést előidéző ok tovább hat (mint például a fáradtságban vagy rossz kézírásban). A tévedés újabb tévedést szül – ha egy gondolatmenet első lépése helytelen, minden további lépés is az lesz. A bűn azért térhet vissza, mert az eredeti kísértés folytatódik; de ettől teljesen függetlenül a bűn lényegénél fogva táplálja a bűnt, azzal, hogy erősíti a rossz szokásokat és gyöngíti a lelkiismeretet. A fájdalom pedig, a többi rosszhoz hasonlóan szintén előfordulhat az első fájdalom okán is, azért, mert még mindig hat az (például a betegség vagy az ellenség), ami az első fájdalmat okozta: de a fájdalom önmagától nem szokott terjedni.

Ha elmúlt, hát elmúlt, s természetesen következik rá az öröm. Ezt a megkülönböztetést meg is fordíthatjuk. A tévedés után nemcsak el kell távolítanunk az okokat, hanem ki kell javítanunk magát a hibát is: a bűn elkövetése után nemcsak a kísértést kell lehetőség szerint megszüntetnünk, hanem vissza kell nyúlnunk a tetűnkhez, s megbánnunk magát a bűnt is. Mindkét esetben „semmissé” kell tennünk azt, ami történt. A fájdalom nem igényel ilyen „megsemmisítést”. Meg kell gyógyítanunk a betegséget, amely előidézte, de a fájdalom, ha egyszer elmúlt, nem fertőz tovább – ezzel szemben a kijavíthatatlanul maradt hibák és a meg nem bánt bűnök újabb tévedések és újabb bűnök forrásai az idők végezetéig. Ha tévedek, a tévedésem megfertőzi mindazokat, akik hisznek bennem. Ha nyilvánosan vétkezem, a nézők vagy elnézik nekem, s ezzel ők is részesednek a bűnösségemben, vagy pedig elítélik, s ezzel veszélybe kerül a szeretetük és az alázatuk. De a szenvedés lényegénél fogva nem vált ki semmilyen rossz hatást a résztvevőkben (ha csak nem rendkívüli módon romlottak), hanem inkább jót: a sajnálatot. Isten hatásosan fertőtleníti tehát azt a rosszat, amelyet elsősorban felhasznál az „összetett jó” létrehozására: megfosztja attól a kártékony hatástól, amelyik a rossznak leggonoszabb jellemzője szokott lenni.

VIII. A POKOL

Mi a világ, ó katonák?

Én vagyok:

*Én, szüntelen havazás,
északi ég;*

*Katonák, a magány,
amelyen átvándorlunk,
én vagyok.*

W. de la Mare: Napóleon

Richárd szereti Richárdot; vagyis én vagyok én.

Shakespeare

Egyedül a fájdalom ébresztheti rá a rossz embert arra a felismerésre, hogy nincs minden rendben. Vezethet azonban makacs és megbánásra képtelen lázadáshoz is, amint erről egy korábbi fejezetben szoltunk. Elismertük azt is, hogy az embernek szabad akarata van, és ezért minden kezébe kerülő ajándék kétélű. Ezekből az előzményekből közvetlenül adódott, hogy Isten hiába fáradozik a világ megmentéséért, nem juthat biztos eredményre minden egyes emberi lélekkel. Lehetnek olyanok, akik kizárják a megváltást. Nincs még egy tétel, amelyet szívesebben eltávolítanék a kereszténységből, mint ezt, de nem áll hatalmamban. A Szentírás egyértelműen állítja, Urunk pedig határozottan beszél róla. A kereszténység mindig is ezt vallotta; de ezt támogatja a józan ész is. Ha játszunk, akkor lehet veszíteni is. Ha a teremtmény boldogságát önmaga feladása adja meg, akkor ezt a feladást senki sem teheti meg helyette (bár segítségére lehetünk egymásnak), és lehetséges elutasítanunk. Bármilyen árat szívesen fizetnék azért, hogy elmondhassam: „mindnyájan meg vagytok mentve.” De az értelmem szembeszegül velem: „Akaratuk ellenére, vagy a hozzájárulásukkal?” Ha azt mondom: „Akaratuk ellenére”, akkor egyszerre ellentmondásba kerülök; hogyan lehet szándéktalan önmagunk feladásának ez a mélységesen szándékos tette? Ha pedig azt mondom: „akaratuknak megfelelően”, akkor a józan ész ezt kérdezi: „Hogyan lehetséges ez, ha ők nem egyeznek bele?”

Az Úr tanítása a pokolról a lelkiismeretünkhöz és az akaratunkhoz szól, nem pedig kíváncsi értelmünket akarja kielégíteni.

Az Úr tanítása tette szólított minket azzal, hogy meggyőzőtt erről a szörnyű lehetőségről, s valószínűleg meg is tett minden szükségeset. Ha az egész világ meggyőződéses keresztényekből állna, akkor nem is kellene többé egy szót sem ejteni a témáról. A dolgok jelenlegi állása szerint azonban a kereszténységet főleg e tanítása miatt éri támadás: barbárnak tartják érte, és kétségbe vonják Isten jóságát. Utálatos elképzelésnek tartják – valóban én is irtózom tőle a szívem mélyéig. Azokra az emberi tragédiákra emlékeztetnek, amelyeket a pokol hite okozott. Arról kevesebbet beszélnek, milyen tragédiák származtak abból, hogy nem hittek benne. Ezek az okok, s egyedül ezek teszik szükségessé, hogy tárgyaljunk erről a témáról is.

A probléma nemcsak az, hogy Isten hogyan jelölhet ki egyes teremtményeket a végső romlásra. Ezt a kérdést akkor szegezhetnék nekünk, ha mohamedánok volnánk. A kereszténység – igaz, a bonyolult valóságnak megfelelően – ennél valamivel bonyolultabb és homályosabb választ ad. Isten annyira irgalmas, hogy emberré lesz, és kínok között meghal azért, hogy teremtményeit megóvja a végső romlástól; mégis vonakodik attól, vagy képtelen arra, hogy pusztá hatalmával megállítsa azok pusztulását, ahol ez a hősiegy gyógy mód kudarcot vall. Egy perccel ezelőtt könnyelműen azt mondtam, hogy „bármilyen árat” megadnék azért, hogy ezt a *tételt* törölhessük. Hazudtam. A töredékét sem tudnám megfizetni annak az árnak, amelyet Isten máris fizetett azért, hogy ezt a *tényt* megszüntesse. S itt rejlik az igazi probléma: a pokol ekkora irgalmasság ellenére létezik.

Nem kívánom azt igazolni, hogy ez a tanítás elviselhető. Ne tévesszük el: *nem* elviselhető. De azt hiszem, hogy beláthatjuk erkölcsösségét, ha kritikusan szemügyre vesszük az ellene felhozott ellenvetéseket és a vele szemben táplált ellenszenvet.

Sokan már a büntető igazságszolgáltatás ellen is tiltakoznak. Ezzel már részben foglalkoztunk az előző fejezetben. Ott arról esett szó, hogy minden büntetés igazságtalanná válik, ha a jó és a rossz egyaránt nem kaphatja meg azt, amit megérdemelt. Még a bosszúálló szenvedélyben is találunk szemernyi jogosultságot, abban a vágyban, hogy nem hagyjuk a gonosz embert önelégülten megülni a maga gonoszságában; előtte is nyilvánvalóvá kell tenni azt, amit a többiek látnak: hogy gonosz cselekszik.

Azt mondtam, hogy a fájdalom az igazság zászlaját tüzi ki a lázadó erőd tetejére. Aztán arról a fájdalomról beszéltünk, amely a bűnbánathoz vezethet. De mi történik akkor, ha nem vezet oda – ha attól kezdve sem történik semmi, miután a zászlót kitévezték? Legyünk őszinték magunkhoz. Képzeliük el azt az embert, aki gazdaggá és hatalmassá lett folytonos árulásai és kegyetlenkedései következtében. Pusztán önző céljai érdekében zsákmányolta ki áldozatainak nemes szándékait, s közben ki-nevette őket egyszerűségükért. S miután ilyen sikereket ért el, mindezt arra használja, hogy kéjvágyát és gyűlöletét kiélje, s végül a becsület utolsó foszlányait is elrongyolja azzal, hogy még tolvaj cinkostársait is elárulja, és az utolsó pillanatban még ki is gúnyolja őket megdöbben csalódásukért. Tegyük föl, hogy mindezt nem a lelkiismeretfurdalás gyötrelmei vagy éppen aggodalmak között teszi (ahogy szívesen képzelnénk), hanem olyan jóízűen eszik, mint egy kamasz, s úgy alszik, mint az egészséges gyerekek. Vidám, pirospozsgás ember, aki gondtalanul él a világon, rendíthetetlenül bizik a legvégsőig, hogy egyedül ő talált választ az élet rejtvényére. Bolondnak tartja Istent és az embereket egyaránt, s azt hiszi, hogy ő választott jobban, hiszen élete mindenben sikeres, elégedett és kikezdzhetetlen. Óvatosnak kell lennünk ezen a ponton. Ha fikarcnyit is engedünk a bosszú indulatának, súlyos bűnt követünk el. A keresztény szeretet azt javasolja, hogy tegyünk meg mindent az ilyen ember megtéréseért: még életünk kockáztatásával, talán lelkünk veszélyeztetésével is a megtérést próbáljuk elérni, nem pedig a megbüntetését. Mert a megtérés végtelenül fontosabb a megbüntetésénél. De nem ez a kérdés. Tegyük föl, hogy *nem* tér meg – az örök életben milyen sorsot tartunk számára megfelelőnek? Komolyan azt kívánják, hogy az ilyen ember *jelenlegi állapotában megmaradva* (márpedig ezt kell föltételeznünk, ha szabad akaratát megtartja) egyre magabiztosabban megülhessen jelenlegi boldogságában – és az örökkévalóságon át abban a meggyőződésben élhessen, hogy tökéletesen igaza van? S ha ezt nem tartják elviselhetőnek, akkor csak a mi gonoszságunk vagy gyűlöletünk az, ami ezt sugallja? Vagy pedig látják már, hogy az igazság és az irgalom konfliktusa tört be a mi gondolatvilágunkba is – bár ezt gyakran régimódi teológiai nézetnek tartottuk. Minden jel arra mutat, hogy mindez felülről

származik, nem pedig alulról tör föl belőlünk. Nem a gonosz teremtmény győtrelmét kívánjuk látni, hanem az a tisztán erkölcsi igény vezet bennünket, hogy előbb vagy utóbb az igazságnak kell győznie, s a zászlót ki kell tűzni erre a konokul lázadó lélekre, még akkor is, ha teljesebb vagy jobb győzelmet később sem remélhetünk. Még akkor is, ha nem hajlandó megtérni, bizonyos értelemben magának a teremtménynek is jobb, hogy előbb-utóbb megtudja: elhibázta, elrontotta az életét. Semmilyen irgalom nem kívánhatja azt, hogy az ilyen emberek örökre önelégülten megtapadhassanak ebben a rettenetes illúzióban. Aquinói Szent Tamás ugyanazt mondta a szenvedésről, amit Arisztotelész a szégyenről: nem önmagában jó, hanem sajátos körülmények között származhat jó belőle. Vagyis ott, ahol a gonoszság felbukkan, a fájdalom jót eredményezhet azzal, hogy ráeszméltet a gonoszságra, hiszen egyfajta fölismeréssel jár együtt. Két lehetőség között választhatunk: vagy a lélek sohasem ébred tudatára a rossznak, vagy pedig nem tudja meg, hogy a rossz ellenkezik a természetével. „Mindkét lehetőség”, mondja a filozófus „nyilvánvalóan rossz”. (Summa Theol. I. II. Q. 39. Art. 1.) S azt hiszem, reszketve bár, de egyetértünk vele.

Az elnézést és a megbocsátást téveszti össze az, aki azt kívánja, hogy Isten bocsásson meg az ilyen embernek, bár olyan marad, amilyen volt. Aki elnézi a rosszat, az egyszerűen nem vesz tudomást róla; úgy szemléli, mint valami jót. A megbocsátás viszont csak úgy teljesülhet, ha nemcsak fölkinálják, de el is fogadják: aki nem ismeri be a hibáját, az nem részesülhet a megbocsátásban.

A pokolról úgy beszéltem, mint Isten által kiszabott pozitív büntető igazságszolgáltatásról. A tanítás ugyanis ebben a formában kelt a legtöbb megütközést, én pedig a legerősebb ellenvetéssel akartam szembenézni. Urunk gyakran beszél a pokolról, mint bíróság által kiszabott ítéletről. De azt is mondja másutt: az ítélet abban a tényben áll, hogy az ember a sötétséget választja a világosság helyett, tehát nem Ő ítéli el az embert, hanem a „szava” (Jn 3,19; 12,48). Jogunkban áll tehát úgy elgondolni ennek a gonosz embernek a pusztulását, hogy nem ítéletet mondanak ki fölötte, hanem a belső világa marad változatlan – a két felfogás hosszú távon persze ugyanazt jelenti. Az elveszett lelkeket az jellemzi, hogy „elutasítanak minden mást önmagukon

kivül". (Vö. Von Hügel: *Essays and Addresses: What do we mean by Heaven and Hell?*) Az általunk megrajzolt önző ember megpróbált mindent a maga birtokává vagy részévé átalakítani, amivel csak találkozott. Ennek következtében megromlott benne a *másik* iránti érzék, vagyis a jó élvezetének a képessége. Egyedül a teste kényszeríti rá arra, hogy valamilyen kezdetleges kapcsolatot tartson fenn a külső világgal. A halál megszakítja ezt a végső kapcsolatot is. Kívánsága azonban megmarad: egészen önmagában akar élni, hogy a lehető legjobban hasznosítsa, amit ott talál. Amit pedig ott talál, az a Pokol.

A másik ellenvetés az örök kárhozat és a múltó bűn közötti nyilvánvaló aránytalanságra hivatkozik. Ha az örökkévalóságot csupán az idő meghosszabbításának tartjuk, akkor valóban nem állanak arányban egymással. De sokan elvetik az örökkévalóságnak ezt az eszméjét. Az időt elképzelhetjük egyenes vonalnak – ez célravezető hasonlat, mivel az idő részei egymásra következnek, és kettő közülük nem létezhet egyidejűleg; vagyis az időnek csupán hossza van, *kiterjedése* nincsen – az örökkévalóságot pedig inkább síknak kellene elgondolnunk, sőt térbeli idomnak. Az ember egész benső valóságát tehát egy háromdimenziós figurával ábrázolhatjuk. Ez a tér elsősorban Isten műve: hat reá a kegyelmen és a természetén keresztül, de az emberi szabad akarat részt vesz annak az alapvonalnak meghúzásában, amelyet földi életnek hívunk. Ha ezt az alapvonalat ferdén húzzuk meg, akkor az egész figura rossz helyre kerül. Isteni irgalom művének tartjuk, hogy az élet ilyen rövid, vagy a képünkhöz visszatérve, hogy az egész figurában mi csupán ezt az egyetlen kis vonalat húzhatjuk meg. Hiszen ha még ezt a szabadságunkra bízott egyetlen kis vonalat is néha olyan rosszul rajzoljuk meg, hogy az egészet elrontjuk vele, mennyivel nagyobb szörnyűséget okozhatnánk, ha nagyobb részt bíznanak ránk a figurából? Ugyanezt az ellenvetést egyszerűbben úgy fogalmazzák, hogy a halállal miért fejeződik be véglegesen az élet, miért nem kapunk még egy lehetőséget? (A „második lehetőség” ötletét ne tévesszük össze se a Tisztítóhellyel – ahol már megváltott lelkek vannak –, sem a pokol tornácával, ahol elveszett lelkek vannak.) Azt hiszem, ha egymillió lehetőségtől többet remélhetnénk, Isten készséggel megadná nekünk. De a tanárok gyakran tudják, amit a fiúk és szüleik nem,

hogy fölösleges újra elküldeni a gyereket ugyanarra a vizsgára. Előbb-utóbb véglegessé kell tenni a helyzetet, s nem kell hatalmas hit ahhoz, hogy elfogadjuk: a mindentudás tudja, mikor történjek ez.

A középkori művészet és a Szentírás egyes helyei arra céloznak, hogy iszonyatos fájdalmakat kell elszenvedni a pokolban. A harmadik ellenverés ebből indul ki. Von Hügel figyelmeztet bennünket arra, hogy a tant magát nem szabad összetévesztünk a hozzá kötődő képvilággal. Urunk három hasonlatot használ a pokolra: az első a büntetés („örökkétartó büntetés” Mt 24,46), a második a pusztulás („attól féljete, aki a lelket meg a testet is pokolba taszíthatja” Mt 10,28), a harmadik pedig a megfosztás, a kizárás, a kiűzetés a „külső sötétségre”, mint a menyegzős ruha nélküli emberről vagy a balga és okos szüzekről szóló példabeszédben. A tűznek gyakran visszatérő képe azért jelentős, mert összekapcsolja a gyötrelem és a pusztulás gondolatát. Az bizonyosnak látszik, hogy ezek a kifejezések valami elmondhatatlan rettenetre utalnak, s attól félek, hogy minden egyéb értelmezés eleve használhatatlannak bizonyul. Nem szükséges azonban a gyötrelem képét annyira előtérbe helyezni, hogy ezzel ki is zárjuk a pusztulás és a kifosztódás képét. Mi lehet az, amit egyenlő mértékben kifejez ez a három hasonlat? A pusztulás, gondoljuk mi, az elpusztítandónak lerombolását, megszűnését hozza magával. Az emberek gyakran beszélnek a lélek „megsemmisítéséről”, mintha ez lehetséges volna. De minden tapasztalatunk azt mutatja, hogy valaminek a pusztulása egy másik valóság keletkezését hozza magával. Ha egy fahasábot elégetünk, gázok, hő és hamu keletkezik. Ami fahasáb *volt*, az most ezzé a három tárggyá változott. Ha a lelket el lehet pusztítani, nem kell-e léteznie olyan állapotnak, amely a *valaha-volt* lelkeké? S vajon nem ezt az állapotot lehet gyötrelemként, pusztulásként és kifosztódásként leírni? Emlékeznek rá, hogy a példabeszédben az üdvözültek a *számukra* készített helyre mennek, a kárhozottak viszont olyan helyre, amelyet sohasem készítettek az ember számára (Mt 25,34-41). Aki a mennyországba kerül, az emberibb állapotba kerül, mint amit valaha a földön sikerült elérnie. Aki a pokolba kerül, azt száműzik az emberségből. Amit a pokolra vetnek (vagy ami a pokolra veti magát) az nem az ember: csupán

„maradványa”. A teljes értékű emberben a szenvedélyek az akaratnak engedelmessé válnak, az akarat pedig Istennek ajánlja fel magát: aki ember volt – ex-ember, vagy „elitált szellem” – az valószínűleg egészen önmaga körül forgó akaratból áll, s a szenvedélyek kiszabadultak az akarat uralma alól. Azt persze el se tudjuk képzelni, hogy az ilyen teremtmény tudata milyen is lehet – hiszen nem is annyira bűnös személy már, hanem inkább egymásnak kölcsönösen ellentmondó bűnök laza halmaza. Lehet igazság abban a mondásban, hogy „a pokol nem a saját szemszögéből nézve pokol, hanem a mennynek a szemszögéből”. Azt hiszem, ez nem hazudtolja meg Urunk szavainak szigorát. Csak a kárhozottak láthatják esetleg elviselhetőnek a sorsukat. Azt pedig el kell ismernünk, hogy az örökkévalóságról főntebb megrajzolt képből a fájdalom és az öröm kategóriái, amelyek olyan sokáig foglalkoztattak bennünket, lassan háttérbe szorulnak, amint nagyobb öröm és nagyobb rossz tűnik fel a láthatáron. Sem a fájdalom, sem az öröm nem mondja ki az utolsó szót. Még ha lehetséges volna is, hogy a kárhozottak tapasztalata (ha ezt tapasztalatnak lehet nevezni) nem tartalmaz semmi fájdalmat, sőt sok örömmel jár, – ez a fekete gyönyör olyan lenne, mintha egy embert imádságának hatására lidérces iszonyatba küldenénk: még ha akadna is fájdalom a mennyben, akik megértik, mi a menny, mégis oda vágyódnának.

A negyedik ellenvetés az, hogy a szeretettel átgázolt emberek nem érezhetik magukat boldognak a mennyországban mindaddig, ameddig egyetlen lélek van a pokolban. Irgalmasabbak volnánk tehát Istennél? Ez az ellenvetés úgy képzei el, hogy a mennyország és a pokol úgy léteznek egyidőben, ahogy például Anglia és Amerika történelme párhuzamosan folyik: úgyhogy az üdvözültek minden pillanatban azt mondhatnák: „most is folytatódik a pokol iszonyata.” Urunk azonban kiméletlen szigorral hangsúlyozza a pokol iszonyatát, de nem az időtartamot emeli ki belőle, hanem a *véglegességét*. A pusztító tűzre utalás rendszerint a történet végét jelzi – nem pedig egy új történetnek a kezdetét. Abban nem kételkedhetünk, hogy a kárhozott lélek örökre belerögződött a maga sántái felfogásába: de hogy ez az örök rögződés örök időtartamot jelent-e – sőt egyáltalán beszélhetünk-e itt időtartamról – azt nem tudjuk megmondani. Dr. Edwyn érdekes meg-

fontolásokat fűz hozzá ehhez a kérdéshez (Symbolism and Belief p. 101). Sokkal többet tudunk a mennyországról, mint a pokorról, hiszen a mennyország az emberiség otthona, s ezért tartalmazza mindazt, ami hozzátartozik a megdicsőült emberi élethez: de a poklot nem az embernek készítették. Semmiképpen sem *párhuzamos* tehát a pokollal: „külső sötétség”, az a külső perem, ahol a lények a semmiségben enyésznek el.

Végül azt is szokták emlegetni, hogy egyetlen lélek végső pusztulásától is vereséget szenved a mindenható Isten. Így is van. Azaz, hogy szabad akarattal teremtette meg az embert, a Mindenható kezdettől fogva alávetette magát e vereség lehetőségének. Amit vereségnek mondanak, én csodának nevezném: hiszen Isten nagy tettei közül a legmegdöbbentőbb és legelképzzelhetetlenebb az, hogy önmagánkívül teremtett valamit, s ezzel bizonyos értelemben lehetővé tette azt, hogy saját keze alkotása ellenálljon neki. Készséggel elismerem, hogy a kárhozottak a maguk módján sikert érnek el. Lázadásukat véghez vihetik: a pokol kapui *belülről* vannak bezárva. Nem gondolnám, hogy a lelkek nem *kívánnának* kijönni a pokolból, olyan zűrzavaros módon, ahogyan az irigy ember boldog „szeretne” lenni. De biztosan nem hajlandóak az önmagukról lemondásnak legkisebb lépésére sem, pedig egyedül ezen keresztül érhetnének el bármi jót. Örökre élvezik azt az iszonyatos szabadságot, amelyre vágyakoztak, s ezért önmagukat teszik a maguk rabszolgájává. Az üdvözültek viszont akik örökre alávetik magukat az engedelmességnek, egy örökkévalóságon át egyre szabadabbá válnak.

Végső soron kérdéssel válaszolhatok mindazoknak, akik elutasítják a pokolról szóló tanítást: „Mit kívánnak Istentől, mit tegyen?” Törölje el a gonoszok bűneit, és bármi áron adjon nekik új kezdési lehetőséget, simítson el minden nehézséget, és kínáljon fel nekik csodálatos segítséget? De hiszen ezt tette meg a Kálvárián. Bocsásson meg nekik? A kárhozottak nem fogadják el a megbocsátást. Hagyja őket magukra? Félek tőle, hogy pontosan ezt teszi velük.

Egyetlen figyelmeztetéssel zárom ezt a fejezetet. Hogy a mai ember könnyebben megérthesse a pokol mibenlétét, olyan embernek a képét rajzoltam meg ebben a fejezetben, akiről mindenki könnyen felismerheti, hogy gyökeréig romlott. De ha a kép már

átsegített bennünket a megértés nehézségein, minél gyorsabban felejsük el. A pokolról beszélve mindig szem előtt kell tartanunk, nemcsak az ellenségeink és a barátaink kárhozhatnak el, hanem mi magunk is. Ez a fejezet nem a feleségünkről vagy a fiainkról szól, nem Néróról vagy Júdásról, hanem rólad és rólam.

IX. AZ ÁLLATI FÁJDALOM

*Az lett a teremtmények neve, amit Ádám adott nekik.
Gen 2,19–20.*

Akkor mondhatjuk meg, hogy mi a természetes, ha az eredeti természetüket megőrző fajtákat vizsgálunk, nem pedig megromlottakat.

Arisztotelesz: Politika I. 5,5.

Eddig az emberi szenvedésről szoltunk, de közben „az ártatlannak szenvedése az égre kiált”. Elborzadunk az állatok szenvedése láttán. Nem azért, mert annyi állat él a földön (azt már láttuk, hogy akkor se jut több fájdalom egyre, ha millióan szenvednek mellette), hanem azért, mert az emberi fájdalom keresztény értelmezését nem alkalmazhatjuk az állatok fájdalmára. Legjobb tudomásunk szerint az állatok képtelenek a bűnre és az erényre egyaránt: ezért nem is érdemelhetnek fájdalmat, s nem is javulhatnak meg tőle. Ugyanakkor azonban az állatok szenvedése sohasem kerülhet a fájdalom problémájának a középpontjába: nem azért, mintha nem volna fontos – mindazt igen fontosnak kell tartanunk, ami joggal megkérdőjelezheti Isten jóságát; hanem mert kívül esik tudásunk körén. Isten annyi ismeretet bocsátott a rendelkezésünkre, hogy megérthessük a saját szenvedésünket: az állatokra vonatkozóan nem szolgáltat adatokkal. Nem tudjuk, miért lettek, s micsodák is igazában, s ezért csupán elméleteket gyárthatunk róluk. Mivel Isten jó, ebből joggal következtethetünk arra, hogy a kíméletlen isteni kegyetlenség *látszata* az állatvilágban illúzió csupán. Ezt valószínűsíti az is, hogy egyetlen szenvedést ismerünk közvetlen tapasztalatból (a sajátunkét); arról pedig kiderült, hogy nem kegyetlenség áll mögötte. Ezen túl azonban minden csak találgatás.

Kezdhethjük az első fejezetben felsorolt néhány pesszimista szemfényvesztés leleplezésével. Annak semmilyen erkölcsi jelentősége sincs, hogy a növények egymás „prédájaként” élnek, és „kíméletlen” harcban állnak egymással. A biológiai értelemben vett „életnek” semmi köze sincs a jóhoz és a rosszhoz, amíg az érzelem meg nem jelenik. A „préda” és „kíméletlen” szavak

pusztán hasonlatok. Wordsworth hitt abban, hogy minden virág „élvezi a levegőt, amelyet beszív”, de semmi okunk elfogadni, hogy igaza van. Az élő növények kétségtelenül másképpen válaszolnak az őket érő bántalmakra, mint az élettelen anyag. De az érzéstelenített emberi test is egészen másképpen válaszol a külső behatásokra, ezek a válaszok mégsem bizonyítják az érzelmek létét. Persze jogosan beszélhetünk egy növény haláláról vagy pusztulásáról, mintha valamilyen tragédia játszódna le, de csak akkor, ha tudjuk, hogy mindez csupán hasonlat. Az ásványi és növényi világnak egyik feladata az is, hogy jelképeket szolgáltatssanak lelki tapasztalatainkhoz. De nem eshetünk áldozatául a saját hasonlatunknak. Az az erő, amelyben a fák fele megöli a fák másik felét, még tökéletesen „jó” erdő: jóságát ugyanis a hasznossága és a szépsége adja, s az erdő nem érez.

Ha az állatvilágot vesszük szemügyre, három kérdés merül föl. Az első tény-kérdés. Mennyire szenvednek az állatok? A második az eredet kérdése: hogyan került be a betegség és a fájdalom az állatvilágba? A harmadik az igazságosság kérdése: hogyan egyeztethető össze az állatok szenvedése Isten igazságosságával?

1. Az első kérdésre végül is csak azt válaszolhatjuk, hogy nem tudjuk. Néhány szempontot azonban érdemes megfontolnunk. Először is különbséget kell tennünk az állatok között: ha a majom megérthetne bennünket, igen rossz néven venné tőlünk, hogy az osztrigával meg a gilisztával együtt az „állatok” egyetlen osztályába soroljuk be, szembeállítva az emberrel. Bizonyos szempontból a majom sokkal inkább hasonlít az emberhez, mint bármelyik kukachoz. Az állatvilág alacsonyabb rendű felében semmiféle érzésvilágot nem kell feltételeznünk. A biológusok nem hivatkoznak érzelmekre vagy helyváltoztatásra vagy hasonló jellemzőkre, amikor az állatot megkülönböztetik a növényektől – ilyenmibe csak mi laikusok kapaszkodunk bele. Egy ponton azonban (bár nem tudjuk, hol), kétségtelenül feltűnik az érzelem, hiszen a magasabb rendű állatoknak hozzánk hasonló idegrendszerük van. De még ezen a síkon is meg kell különböztetnünk az érzelmeket az öntudattól.

Sejtelmünk sincs arról, hogy az ilyen öntudatlan érzelem határai meddig terjednek. Mindenesetre nehéz föltételeznünk, hogy például a majmoknak, az elefántnak és a magasabbrendű házi-

állatoknak nincs valamilyen tudatuk vagy lelkük, amely összeköti az egyes észleléseiket, s valamelyes egyediséget kölcsönöz nekik. Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a legtöbb esetben nincs igazi értelme állati szenvedésről beszélni. Inkább mi találjuk ki a „szenvedésüket” akkor, amikor lelkes együttérzéssel olyan ént olvasunk bele az állatokba, amely valójában nem is létezik.

2. Az állati szenvedés eredetét a régebbi nemzedékek az ember bukására vezették vissza: az egész világot megfertőzte Ádám szabad akaratú lázadása. Ezt ma aligha tarthatjuk valószínűnek, hiszen minden jel szerint éltek állatok jóval az ember megjelenése előtt is. A húsevés minden velejárójával együtt korábbi, mint az emberiség. Itt föl kell idéznünk azt a szent elbeszélést, amely ugyan sohase került be a hitvallásba, de az egyház hitéhez mindig hozzátartozott. Maga Jézus, de Pál és János is utal rá. Arra a történetre gondolok, hogy nem az ember az első teremtmény, aki föllázadt Teremtője ellen. Élt már korábban is az embernél hatalmasabb lény, aki elszakadt Istentől, és most ő a sötétség fejedelme és (főleg) ennek a világnak az Ura. Egyesek szívesen kitörölnek ezeket a célzásokat Urunk tanításából: azzal érvelnek, hogy amikor kiüresítette és megalázta magát, akkor, emberként ő is hatása alá került kora babonáságainak. Én is azt gondolom, hogy Krisztus emberi énje nem volt mindentudó – az emberi agy föltehetően nem lehet mindentudás hordozója. Ha azt mondanánk, hogy Urunk gondolkodását nem határozta meg agyának mérete és jellege, akkor tagadnánk a megtestesülés valóságát, és a dokétizmust vallanánk. Ha tehát Urunk magáévá tett volna olyan tudományos vagy történelmi állításokat, amelyek tévesnek bizonyultak – ez a tény nem zavarná meg az istenségébe vetett hitemet. De a Sátán létét és bukását nem tudjuk cáfolni – hiszen nem mond ellent a tudósok által fölfedezett tényeknek, csupán annak a homályos „közvéleménynek”, amely napjainkban éppen divatos. Nem tartom nagyra a „közvéleményt”. A maga szakterületén mindenki tudja, hogy a fölfedezések és az új fölismerése mindig azoktól indulnak el, akik semmibe veszik a „közvéleményt”.

Számomra tehát ésszerű föltételezésnek látszik, hogy már az ember színre lépése előtt működött valamilyen hatalmas teremtett erő, s károsította az anyagi mindenséget, vagy a naprendszer,

vagy legalábbis a Föld nevű bolygót; s amikor az ember elbukott, valaki tényleg elcsábította őt. Ez az elképzelés nem ad általános „magyarázatot a rosszra”: de tágasabb körben alkalmazza azt az elvet, hogy a rossz a szabad akarattal való visszaélésből származik. Ha létezik ilyen erő, amint én is hiszem, akkor ez már az ember megjelenése előtt is megronthatta az állatvilágot. Az állatvilág azért rossz bensőleg, mert az állatok, vagy legalábbis egy részük a többiek elpusztításából élnek. Azt nem mondanám rossznak, hogy a növények ugyanezt teszik. Egy szempontból tehát hasonlóképpen rontotta meg a Sátán az állatvilágot, mint az embert. Hiszen az ember bukásának egyik következménye az lett, hogy teste kihullott abból az emberségből, amelyikbe fölemelkedett, s így nem tudta többé uralma alatt tartani. Az állatok hasonlóképpen eshettek vissza a növényvilágnak a szintjére. Az persze igaz, hogy az egymást felfaló állatok által okozott hatalmas pusztulást a természet óriási szaporulattal ellensúlyozza. Úgy látszik, hogy ha minden állat növényevő maradt volna és egészséges lenne, akkor annyira elszaporodnának, hogy éhen pusztulnának. De a termékenység és a pusztulási arány kölcsönhatásban áll egymással. Kevésbé sérti a fülünket, ha az „életerő” megromlásáról beszélünk, mint ha azt mondom, hogy egy gonosz angyal rontotta meg az állatvilágot. Ugyanarra a tényre gondolunk: de szerintem könnyebb az istenek és démonok mítoszában hinni, mint az „életerő” elvont fogalmában. S végül is a mi mitológiánk esetleg közelebb áll a tényleges igazsághoz, mint gondolnánk. Ne feledjük hogy Urunk egy alkalommal nem Isten haragjának, nem is a természetnek tulajdonítja az emberi betegséget, hanem egészen kifejezetten a Sátánnak (Lk 13,16).

Nemcsak ezt az elgondolást érdemes megfontolni, hanem azt is, vajon nem kapott-e az ember megváltó szerepet rögtön akkor, amikor megjelent a világon. Az ember ma is csodákra képes az állatokkal: a kutyám és a macskám együtt élnek a házamban, és látszólag szeretnek itt élni. Az ember egyik feladata az lehet, hogy állítsa helyre a békét az állatvilágban, s ha nem az ellenséghez csatlakozott volna, akkor ezt talán olyan mértékben megvalósította volna, amilyet ma elképzelni se tudunk.

3. Harmadszor fölmerül az igazságosság kérdése. Okkal gondolhatjuk, hogy nem mindegyik állat szenved úgy, ahogyan mi el-

képzeljük: de legalábbis némelyikük rendelkezik tudattal, s mit szóljunk ezekről az ártatlanokról? Figyelmeztettek rá, föl ne vessem az állatok halhatatlanságának kérdését, hogy engem is be ne soroljanak a „vénkisasszonyok gyülekezetébe”. Nincs kifogásom a társaság ellen. Sem a szüzességet, sem az idős kort nem tartom megvetendőnek, s a legélesebb elmék egyike-másika ilyen vénkisasszonyokban található meg. Nem bosszantanak az ilyen gúnyos kérdések sem: „Hová teszed akkor a szűnyogokat?” – Ha az ő modorukban akarnék válaszolni, akkor azt mondanám, hogy ha minden a legrosszabbra fordul, szépen összeférhet egymással a moszkítók mennyországa és az emberek pokla. Sokkal komolyabb ellenvetés az, hogy sem a Szentírás, se a keresztény hagyomány nem szól az állatok halhatatlanságáról. De ezt csak akkor tekinteném biztos cáfolatnak, ha a keresztény kinyilatkoztatás a természet rendszeres leírását akarná nyújtani, megválaszolva minden kérdésünkre. Erről azonban szó sincs: a függőnyt mindössze egy ponton lebbentették föl, azért, hogy közvetlen, gyakorlati szükségleteinket megvilágítsák, nem pedig intellektuális kíváncsiságunk kielégítésére.

Ha nem illúzió az a meggyőződés, hogy a magasabb rendű állatok – főleg a háziállatok rendelkeznek valamilyen valóságos, bár kétségekívül igen kezdetleges egyedi tudattal, akkor sorsukat érdemes kicsit közelebbről szemügyre vennünk. El kell kerülnünk azt a tévedést, hogy önmagukban vizsgáljuk őket. Az embert Istennel való kapcsolatában tudjuk megérteni. Az állatokat pedig az emberrel való kapcsolatukban, illetve az emberen keresztül Istenhez tartozásukban érthetjük meg. Az ateista gondolkodásnak egy eleme változatlanul tovább él a modern hívők elképzeléseiben is. Az ember és más állatok együttélését az ateisták az egymásra ható biológiai tényezők pusztá véletlenjének tekintik. Ha az ember megszelídít egy állatot, akkor csupán annyi történik, hogy az egyik faj beleavatkozik a másik életébe. Az „igazi” vagy „természetes” állat a szemükben a vadállat. A háziállat mesterséges és természetellenes jelenség. A keresztény ember azonban nem gondolkozhat így. Isten arra rendelte az embert, hogy uralkodjék az állatok fölött: s ha az állatokat felhasználja, akkor, vagy az isteni jogon kapott törvényes hatalmát gyakorolja, vagy pedig szentségtörő módon visszaél azzal. A háziállat tehát a szó

legmélyebb értelmében az egyetlen „természetes” állat – az egyetlen olyan, amely a számára rendelt helyet foglalja el. Az állatokról szóló elképzeléseinket a háziállatokra kellene alapoznunk. Azt pedig látni fogjuk, hogy ha a háziállatok esetében beszélhetünk egyediségükről vagy valamilyen egyéniségükről, akkor ezt csaknem teljesen a gazdájuknak köszönhetik. Ha egy okos juhászkutya csaknem „emberien” viselkedik, ennek oka az, hogy a jó pásztor ilyenné formálta. Már utaltam a „benne” szónak titokzatos erejére. Nem gondolom, hogy az Újszövetségben minden alkalommal azonos jelentésben fordul elő ez a szó. Nem biztos tehát, hogy pontosan ugyanazt jelentik ezek a kifejezések: „az ember Krisztusban”, „Krisztus Istenben”, „a Szentlélek az Egyházban és a hívő keresztényben” van *benne*. Ezek a jelentések valószínűleg inkább csak rimelnek egymásra vagy megfelelnek egymásnak. Mégis, ennek nyomán merek előállni a következő javaslattal – persze készen arra, hogy az igazi teológusok kiigazítsák tévedésemet. Adhatunk e szónak az előzőekre némileg emlékeztető jelentést; eszerint ezek az állatok igazi magukat a gazdájukban találják meg. Vagyis ne magukban vizsgáljuk az állatokat, s keressük egyediségük nyomait, kutatva, hogy ezt Isten fölemelheti és megáldhatja-e. Azt az egész összefüggést kell vizsgálnunk, amelyben az állatok egyediséghez juthatnak: „A-gazda-és-a-gazdasszony-gyermekeit-és-állatait-a-jó-háztartásban-ír-nyitja.” Ezt az egész együttest Pálnak (és követőinek) értelmében „testnek” nevezhetnénk. S ki tudja megmondani, hogy a gazdával és a gazdasszonnyal együtt mi támadhat föl ebből a „testből”? Föltehetően annyi, amennyi szükséges Istennek és az embereknek a boldogságához; ahhoz a boldogsághoz, amelyet örökké átszínez a földi világ sajátos tapasztalata. Ilyen módon lehetségesnek tartom, hogy bizonyos állatok halhatatlanok lehetnek, nem önmagukban, hanem gazdájuk halhatatlanságában. Az emberalatti teremtményekből hiányzik ugyan a személyes azonosság, mégis belekerülhetnek ebbe a személyes összefüggésbe. Ha tehát azt kérdezik, hogy miben rejlik egy ilyen háziállatnak a személyes azonossága, azt felelem: Ott, ahol a földi élete során is otthon érezte magát – abban a „testben”, közösségben, amelyben élt, s elsősorban ennek az együttesnek a fejével való kapcsolatában. Más szóval, az ember megismeri a kuttyáját: a kutya megismeri a

gazdáját, s ebben a megismerésben válik önmagává. Nemigen van értelme azonban tovább kérdezni, vajon más módon képes-e arra, hogy megismerje önmagát. Az állatokat nem erre teremtették, s nem is akarnak emberré válni.

A jó gazdaságban élő derék juhászkytáról felvázolt kép természetesen nem vonatkozik a vadállatokra és az elkorcsosult háziállatokra. De csak illusztrációnak használtuk fel, hogy vele körvonalazhassunk egy elképzelést az állatok feltámadásáról. Bármennyire kivételes azonban ez az ideális állapot, szerintem ez volna az egyetlen igazi és természetes. Azt hiszem, hogy a keresztények két okból is jogosan kételkednek abban, hogy az állatok halhatatlanok. Először is attól félnek, hogy ha az állatoknak a szó teljes értelmében „lelket” tulajdonítanak, akkor elhomályosítják a különbséget az ember és az állat között, pedig ez igen határozottan fennáll. Szellemi tekintetben ez a különbség a napnál világosabb, bár biológiai szemmel nem is olyan könnyű megvonni a határt. Másodszor saját zavaros elképzeléseinek igazolására használná fel az isteni jószágot az, aki az állatok jelen életét csak azért kötné össze valamiféle jövő boldogsággal, hogy ezáltal kárpótolja őket szenvedéseikért – ezredévekig legelészhetnének az örök réteken, annak ellensúlyozására, hogy oly sok évig húzták a szekeret. Gyarlóságunkban gyakran szándékunkon kívül sértünk meg egy gyereket vagy állatot, s a legtöbb, amit ilyenkor tehetünk, hogy valami kedvességgel vagy csecsebecsével kiengecszteljük. De aligha volna Istenhez méltó azt képzelnünk, hogy a mindentudás is hasonlóképpen cselekszik – mintha Isten a sötétben rálépett volna az állatok farkára, s most megpróbálná jóvátenni a kárt! Az ilyen kontármunka semmiképpen sem veheti magán a mesterjegyet. Bármilyen legyen is a válasz, ennél igazabbat kell találnunk. Az általam javasolt elmélet megpróbál válaszolni mindkét ellenvetésre. Eszerint Isten a mindenség középontja, az embert pedig a földi természet központjával rendelte Isten: az állatok nem társai az embernek, hanem alárendeljei, és sorsuk mindenestül hozzá kapcsolódik. Az emberrel összefüggő halhatatlanságuk tehát nem pusztán jóvátétel volna ebben a szemléletben: része annak az új égnek és új földnek, amely szervesen kapcsolódik hozzá a világ bukása és megváltása nyomán kialakult szenvedés folyamatához.

Azt gondolom, hogy a háziállatokat többnyire az ember ajándékozta meg „egyéniséggel” – pusztá érzelmviláguk bennünk születik újjá, ahogyan a mi lelkvilágunk is Krisztusban születik újjá, igazi lélekke. Ennek nyomán arra következtetek, hogy a vadállatok közül igen kevés jut el valamilyen „énhez”. De ha mégis eljut, s ez így tetszik Isten jóságának, hogy ők is újjászülessenek, akkor az ő halhatatlanságuk is az emberrel kapcsolatos – ebben az esetben nem saját házigazdájukkal, hanem az egész emberiséggel. Vagyis azok a csaknem-szellemi vagy érzelmi értékek, amelyeket az emberi hagyomány tulajdonít az állatoknak (például a bárány „ártatlansága” vagy az oroszlán királyi méltósága), valóban az állatok természetében gyökereznek, s nem csupán önkényesen olvassuk őket beléjük. Ha ez így volna, akkor ennek a képességnek alapján lehetne elvárni, hogy csatlakozzanak a feláldozott emberhez, és „csapatának” részévé váljanak. Ha pedig ezek a hagyományos elképzelések az állatokról egészen tévesnek bizonyulnak, akkor rejtőzhet az állatokban olyan valóságos, de számunkra ismeretlen érték, amellyel ténylegesen hatottak az emberre a történelem során, s ezek az értékek születhetnek újjá a mennyben: ha a keresztény kozmológia bármilyen értelemben igaz, akkor mindaz, ami a bolygónkon létezik, az emberrel áll kapcsolatban. Még az ember létrejötte előtt kihalt lényeket is csak akkor láthatjuk igazi valóságukban, ha az emberek öntudatlan előhírnökének tekintjük őket. Aligha mondhatunk értelmeset a tőlünk annyira távol álló teremtményekről, mint a vadállatok vagy a történelem előtti őslények. Lehet, hogy nem rendelkeztek tudattal, s ezért nem is szenvednek. Lehet, hogy mindegyik fajnak közös tudata van – eszerint Oroszlánságról beszélhetnénk, nem pedig oroszlanokról, s így vesznek részt a teremtés művében és részesednek a világ föltámadásában. A saját örök életünket sem tudjuk elképzelni, még kevésbé azt, hogy az állatok is részesednek valamiképp a mindenség új életében. Ha egy oroszlán el tudná olvasni a végső idők látomását, ahol ökörként szénát kell ennie, akkor ezt inkább a pokol leírásának tartaná, mint a mennyországának. S ha az oroszlán csupán a húsevős ösztönéből áll, akkor öntudatlan, tehát nincs értelme a „túléléséről” beszélni. De ha létezik bármilyen kezdetleges Oroszlánlét, akkor Isten ezt már kiegészítheti, ahogyan neki tetszik – olyan „testet” adhat

neki, amely már nem a bárány elpusztításából él, mégis erőteljesen oroszlánszerű, vagyis átéli mindazt az energiát, ragyogást és diadalmas erőt, amely a látható oroszlánokban megtalálható itt a földön. Azt hiszem, hogy a próféta keleti hasonlatot használt, amikor arról beszélt, hogy a bárány és az oroszlán *együtt fekszenek* majd. Ez arcátlánság volna a bárányok részéről. Ha az oroszlánok és bárányok ennyire összeférnek, hacsak nem tartanának az égben valami zagyva Saturnáliát, akkor már nem is volna értelme se bárányokról, se oroszlánokról beszélni. Azt hiszem, az oroszlán akkor is visszataszító marad, ha már nem jelent többé veszélyt másokra: sőt akkor fogjuk csak igazán meglátni, hogy fogai és karmai minek a gonosz utánczatai. Hátra van még, hogy megrázza arany sörényét, és a jó Herceg így szóljon hozzá: „Hadd ordítson újra!”

X. A MENNYORSZÁG

*Irgalmad mélyébe hullva haljak meg, hát itt,
Oly halált, milyenre minden élő vágyik.*

Cowper: Madame Guion.

„Úgy vélem”, mondja Szent Pál, „hogy a jelen szenvedések nem mérhetők a jövőendő dicsőséghez, amelyet kinyilatkoztatnak nekünk” (Róm 8,18).

Ha tehát a szenvedésről írt könyv nem tesz említést a mennyről, akkor szinte egészen figyelmen kívül hagyja a mérleg egyik oldalát. A Szentírás és a Szentagyomány a mennyország örömeit általában a mérleg egyik serpenyőjébe teszi, szemben a földi szenvedésekkel. Nem mondhatjuk kereszténynek a fájdalomnak azokat a megközelítéseit, amelyek nem innen indulnak el. Ma-napság túlságosan szégyelljük a mennyország pusztá említését is. Félünk attól, hogy kigúnyolnak majd a „mennyei édességet”. Azzal vádolnak, hogy így akarunk elmenekülni attól a kötelességtől, hogy itt teremtsünk boldog világot, s helyett inkább valami másféle boldog világról álmodozunk. Vagy létezik mennyei boldogság vagy nem. Ha nem, akkor a kereszténység hamis, hiszen ez a tanítás át- meg átszövi az egész gondolatrendszert. Ha viszont létezik, akkor szembe kell néznünk ezzel az igazsággal is, akár hasznos a politikai összejöveteleink számára, akár nem. Attól is félünk, hogy a mennyországgal csak csalogatnak bennünket, s ha ennek elérését tűzzük ki célul, akkor már nyereségre törekszünk. Ez azonban nincs így. A mennyország semmi olyat nem kínál föl, amelyre a haszonleső lelkek sóvároghatnak. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a tisztaszívűek meglátják Istent, hiszen csak a tisztaszívűek kívánják meglátni Őt. Vannak olyan jutalmak, amelyek nem szennyezik be az indítékainkat. A férfi nem haszonlesésből szereti az asszonyt azért, mert feleségül akarja venni. A költészetet sem önzésből szereti az, aki olvasni kívánja; s a testmozgás iránti szeretetünk nem válik haszonlesővé azért,

mert futni, ugrálni és sétálni kívánunk. A szeretet lényegéhez tartozik, hogy örömet akarja lelteni abban, amit szeret.

Azt is mondhatják, más okunk is van arra, hogy hallgassunk a mennyről – az tudniillik, hogy nem vágyódunk oda igazán. Ez azonban csalódás lehet. A legkisebb tekintély igénye nélkül pusztán a saját véleményemet próbálom itt elmondani, és alávetem a nálam buzgóbb keresztények és tanultabb teológusok ítéletének. Azt hiszem, jöhetnek olyan időszakok az életünkben, amikor nem vágyódunk a mennybe; de ennél azonban sokkal gyakrabban úgy érzem, hogy a szívünk legmélyén sohase vágyódtunk másra. Mindenki észrevehette már, hogy kedvenc könyveinket mind valami titkos szál köti össze. Nyilván azt is jól látjuk, mi az a közös vonásuk, amely megszerettette őket, bár talán nem tudjuk szóba foglalni érzéseinket. Barátaink azonban többnyire egyáltalán nem értik ezt, és nemegyszer csodálkoznak rajta, hogy ha ezt a könyvet kedveljük, akkor miért tetszik a másik is. Álltunk már bizonyára olyan tájékon, amely mintegy magába foglalta mindazt, amit egész életünkben kerestünk, s akkor odafordultunk a barátunkhoz, aki elvben ugyanazt látja – de már az első szavak után szakadék keletkezik közöttünk, s rá kell eszmélnünk arra, hogy ez a tájék valami egészen mást jelent öneki: mást lát benne, s meg sem érinti az a kimondhatatlan vonzás, amely bennünket a hatalmába kerített. A kedvteléseinkben is szinte mindig akad valami olyan titkos vonzódás, amelyről másoknak sejtelmük sincs: valami azonosíthatatlan, mégis közvetlenül a felszín alatt rejtőző erő – a frissen vágott fa illata a műhelyben, vagy a víz csobogása a csónak oldalán. Nem abban a pillanatban születnek-e az életre szóló barátságok, amikor végre találkozunk egy másik emberi lényvel, aki (a legjobb esetben is halványan és bizonytalanul) célzást tesz arra, amire születésünk óta vágyódunk? A többi vágyak folyama alatt és a hangosabb szenvedélyek közti pillanatnyi szünetekben éjjel és nappal, évről évre, gyerekkorunktól öregségünkig ezt kerestük, ezt kutattuk, erre figyeltünk. Sohasem értük el. Mindez, ami a legmélyebben átjárta a lelkünket, csupán célzást tartalmazott rá – kinzó utalásokat, soha be nem teljesülő ígéreteket, visszhangokat, amelyek elhaltak, mihelyt meghallottuk őket. De ha valóban nyilvánvalóvá lenne – ha eljutna hozzánk olyan visszhang, amely nem hal el, hanem földézi bennünk

magát a hangot – akkor reá ismernénk. A kétely minden lehetőségét legyőzve azt mondanánk: „Végre itt van az, amire születtem.” Nem tudunk egymásnak beszélni róla. Ez minden egyes léleknek saját pecsétje, közölhetetlen és lecsöndesíthetetlen sóvárgás. Erre vágyódtunk, mielőtt a feleségünkkel találkoztunk, barátságot kötöttünk, vagy hivatást választottunk, s ez a vágy él bennünk még a halálos ágyunkon is, amikor értelmünk már nem ismer többé feleséget, barátot, munkát. Amíg élünk, ez a vágy hajt bennünket. Ha ezt elveszítjük, mindent elvesztettünk. (Persze ezt a halhatatlan vágyódást, amit a Teremtő oltott belénk, emberekbe, semmiképpen sem téveszthetjük össze a Szentlélek ajándékaival, amelyet azok kapnak meg, akik Krisztusban élnek. Nem gondolhatjuk magunkat szentnek, pusztán azért, mert emberek vagyunk.)

Az emberbe beléütött pecsét származhat az öröklött vagy a szerzett tulajdonságokból, de ez csupán azt jelenti, hogy az örökség és a környezet is olyan eszköz, amelyet Isten felhasznál egy lélek megalkotásához. Nem azt tartom kérdésnek, hogyan alkot meg Isten egyedinek minden lelket, hanem hogy miért tesz így. Ha nem használná föl a köztük levő különbségeket, akkor nem látom értelmét, hogy miért teremt egynél több lelket. Isten kívülről-belülről egyaránt ismeri a személyiségünket; egy szép napon már számunkra sem lesz elrejtett titok. Furcsának találjuk azt a formát, amelyben egy kulcsot kiöntenek, de csak addig, amíg nem láttunk kulcsot; s a kulcs is furcsának látszik, amíg nem láttunk zárat. Lelkünk formája is furcsának látszik, hiszen az isteni lényeg végtelen körvonalaiban kell egy sajátos helyet betöltenie: olyan kulcs, amely a sok lakóhellyel rendelkező ház egyik szobáját nyitja. Nem az elvont emberséget váltják meg, hanem téged – téged, aki olvasod ezt a könyvet; Kovács Pétert vagy Szabó Annát. Áldott és szerencsés emberek vagytok, mert a ti szemetek láthatja meg Őt, nem másé. Bűneiteket számítva mindenestül a szintiszta boldogságra vagytok rendelve, ha akaratotok hagyja Istent működni a maga szándéka szerint. A Gonosz Tündér „úgy nézett minden férfira, mintha első szerelme volna”, mert csalo volt. De Isten azért néz mindenkire, mint első szerelmére, mert valóságosan az. A mennyországban mintha neked, egyedül neked készítenék a helyedet, hiszen erre a helyre vagy teremtve –

öltésről öltésre készülsz el, ahogyan a kesztyűt rászabják a kézre.

Ebből a szemszögből érthetjük meg, hogy a pokol kifosztja az oda kerülőt. Egész életünkön át valami elérhetetlen eksztázis bolyongott a tudatunk határán. Eljön a nap, amikor ráébredünk arra, hogy minden reményünket felülmúlva elértük; vagy pedig, hogy elérhettük volna, de örökre elvesztettük.

Ez az elgondolás veszedelmesen egyénieskedő értelmezése lehet a drága kincsnek, pedig nem az. Amiről beszélek azt nem tapasztalhattuk meg. A reá *vágyódást* élhetjük át. A cél maga sohasem ölt testet egyetlen gondolatban, képben vagy érzelemben sem. Mindig kiemelt önmagunkból. S ha nem lépünk ki önmagunkból, hogy kövessük; ha egyhelyben megállunk és eltűnődünk a vágyon; s megpróbáljuk dédelgetni magunkban – akkor elhagy bennünket a vágy. „Az életbe vezető ajtó rendszerint mögöttünk nyílik”, s a munka az egyetlen bölcsesség annak, akit „a láthatatlan rózsák illata vonz” (George MacDonald: Alec Forbes, 33. fej.). Ez a titkos tűz kialszik, ha fűjtatóval próbáljuk élesíteni: tegyük alá a gyúlékonynak aligha látszó dogmát és erkölcsöt, s akkor fordítsunk neki nyugodtan hátat és tegyük a dolgunkat – s ezzel felszítjuk a lángját. A világ olyan, mint egy aranyos háttérrel festett kép, mi pedig a figurák ezen a képen. Amíg le nem szállunk a kép síkjáról a halál mélyebb dimenzióiba, addig nem láthatjuk meg az aranyat. De sok minden emlékeztet rá. Az öntudatlanság nem teljes – rések keletkeznek rajta. Néha a mindennapi jelenetek is titokkal telnek meg.

Ez az én véleményem – és lehet, hogy tévedek. Talán ez a titkos vágy is része a Régi Embernek, és keresztre kell feszítenünk még az életünkben. De elgondolásom ravaszul kibújik a cáfolatai alól. A vágy – sokkal inkább, mint a kielégülés – mindig elutasította azt, hogy egészen jelen legyen bármilyen tapasztalatban is. Bármivel próbáljuk azonosítani, kiderül, hogy nem az, hanem valami más: semmilyen keresztrefeszítés vagy átalakulás sem mehet túl azon, amit maga a vágy előre elének vetített. Ha pedig ez a vélemény téved, akkor valami jobb bizonyul igaznak. De „ez a jobb” – nem ez vagy az az élmény, hanem ami ezen túl van: pontosan ezt próbáltam meg leírni.

Amire vágyódunk, az kiemelt önmagunkból. A vágy is csak

akkor él bennünk valamire, ha elhagyjuk. Ez a végső törvény – a magnak el kell hálnia, hogy éljen, a fát vízbe kell dobni a fejsze után, aki elveszíti az életét, az menti meg. De a mag élete, a fejsze megtalálása, a lélek újjászületése éppen olyan valóságos, mint a megelőző feláldozás. Ezért valóban elmondhatjuk a mennyről, hogy „ott nincs birtoklás. Ha bárki bármit a sajátjának nevezne, azonnal kivetnék a pokolra, és gonosz szellemmé válna”. (Theologia Germanica, 60.) De azt is hallottuk: „A győztesnek manát adok, s fehér követ, és a kövön új név áll, amelyet más meg nem ért, csak aki megkapja” (Jel 2,17). Mi lehetne inkább az ember sajátja, mint az az új név, amely még az örökkévalóságban is Istennel közös titka marad? Hogyan magyarázzuk ezt a titkolózást? Biztos, hogy minden egyes megváltott ember örökké jobban fogja ismerni és dicsérni valamelyik isteni szépséget, mint a többiek. Mi másért teremtette volna Isten az egyéneket, ha nem azért, hogy mindnyájunkat végtelenül szeresse, de mégis különbözőképpen? Ez a különbség azonban nincsen senkinek ártalmára: mindenki egyesül az összes üdvözültek egymás iránti szeretetében, a szentek egyességében. Ha mindnyájan ugyanúgy tapasztalnák meg Istent, és azonos hódolattal közelednének hozzá, akkor a győzelmes Egyház éneke nem szimfónia volna, hanem olyan zenekarhoz hasonlítana, amelyben minden hangszer ugyanazt a hangot szólaltatja meg. Arisztotelész arra tanított bennünket, hogy a város a nem-azonosak egysége (Politica, II. 2,4), Szent Pál pedig arra, hogy a test különböző tagok egységéből áll (1Kor 12,12–30). A mennyország városhoz és testhez hasonlít, mivel az üdvözültek örökké különbözőek maradnak: egyetlen közösség, mert mindegyiknek van valami mondanivalója a másiknak, új és új élményeket tud elmondani az „én Istenemről”, akit mindegyikük Őbenne talál meg, s akit mindnyájan a „mi Istenünként” dicsőítenek. Isten többek között bizonyára azért is teremtett egymástól különböző egyéneket, hogy folytatódjék minden egyes embernek ez a mindig sikeres, mégis mindig beteljesületlen törekvése, hogy a maga sajátos látomását közölje a többiekkel (mégpedig olyan módokon, amelyekhez képest a földi művészet és filozófia ócska utánzás csupán).

Hiszen egység csak különbözőek között jöhet létre. Innen kiindulva talán belepillanthatunk a dolgok végső értelmébe. A pan-

teizmus nem is annyira hamis, mint inkább idejétmúlt hitvallás. Valaha a teremtés előtt joggal el lehetett volna mondani, hogy minden Isten. De Isten teremtett: létrehozott magán kívül más lényeket, amelyek különböznek tőle, tehát megtanulhatják Őt szeretni, és egységre jutni vele a pusztá azonosság helyett. Így dobta bele fáját a vizekbe. A teremtésen belül is elmondhatjuk, hogy az élettelen anyag, amelynek nincs akarata, egy Istennel olyan értelemben, ahogyan az ember nem. De Isten szándéka nem az, hogy visszamenjünk ehhez a régi azonossághoz (ahogyan némelyik pogány misztikus szeretné), hanem hogy váljunk a lehető leginkább önmagunkká, s így magasabb egységben egyesüljünk Vele. Még az egy Istennen belül sem elég, hogy az Ige – *Isten*, hanem *Istennél* kell lennie. Az Atya öröktől fogva nemzi a Fiút és belőlük származik a Szentlélek: Istennen magán belül is különbségek vannak, hogy a kölcsönös szeretetek egysége felülmúlhassa a csupán számtani egységet vagy az azonosságot önmagával.

De minden lélek örök egysége – az a titok, amely minden egyes lélek egységét Istennel egészen sajátossá teszi – sohasem szünteti meg azt a törvényt, amely tiltja a birtoklást a mennyben. Minden lélek öröktől fogva odaadja a többieknek mindenét, amit kapott. Istennel való kapcsolatában pedig a lélek olyan üreg, amelyet Isten tölt be. Istennel való egysége lényegénél fogva folytonos önküresítés – önmagunk feltárulkozása, lelepleződése, megadása. Az üdvözült lélek olyan öntőforma, amely egyre türelmesebben fogadja be a beléöntött izzó fémet; olyan test, amely egyre leplezetlenebbül kitarja magát a lélek napjának verőfényében. Az önlegyőzésnek valamilyen folytatása mintha megmaradna az örökkévalóságon át; az örök élet valamilyen örök meghalás is lesz. Ebben az értelemben igaz, hogy lehetnek gyönyörök a pokolban is (Isten övjon tőlük), s hogy lehetséges valami fájdalomhoz hasonló érzés a mennyben is (adja Isten, hogy hamarosan megízlelhessük).

Hiszen önmagunk odaadásával nemcsak a teremtésnek, hanem az egész létnek a ritmusába kapcsolódunk bele. Az Örök Ige is áldozatul adja önmagát; s ezt nemcsak a Kálvárián teszi. Hiszen amikor keresztre feszítették, „akkor a távoli tartományok kegyetlen világában teszi ugyanazt, amit odahaza dicsőségben és boldogságban tett” (George MacDonald: *Unspoken Sermons*

3rd Series pp. 11.12.). Hiszen már a világ teremtése előtt az Atyától nemzett Istenségét engedelmesen visszaadja az őt nemző Istenségnek. S amint a Fiú megdicsőíti az Atyát, úgy az Atya is megdicsőíti a Fiút (Jn 17,1,4,5). A laikusokhoz illő alázattal azt gondolom, hogy joggal lehetett így fogalmazni: „Isten nem úgy szereti magát, mint önmagát, hanem mint Jóságot; s ha léteznék valami Istennél is jobb, akkor azt szeretné, nem pedig önmagát.” (Theologia Germanica 32.) A legmagasabb rendűtől a legalacsonyabbig az én azért él, hogy lemondjon magáról. „Elmondás által válik igazán önmagává, hogy ezáltal méginkább lemondhasson önmagáról, s így tovább mindörökké. Ez nem olyan menyyei törvény, amelyet kikerülhetünk azzal, hogy földiek maradunk; se nem olyan földi törvény, amelyet megszüntet az, hogy megváltásban részesültünk. Az önátadás rendszerén kívül nem a föld; nem a természet, nem a „közönséges élet” áll, hanem egyszerűen és egyedül a Pokol. Sőt még a pokol valósága is ebből a törvényből származik. Aki büszkén bezárkózik önmagába, az megtagadja azt az önátadást, amely abszolút valóság; a külső sötétség negatív formát ölt azzal, hogy körülveszi és meghatározza az igazi valóságot. A valóság pedig azáltal határozza meg a sötétet, hogy megvan a maga formája és pozitív természete.

Az önmagába zárulás aranyalmáját bedobták a hamis istenek közé, s ott a széthúzás almájává lett, mert összeeszesztek rajta. Nem ismerték a szent játék első szabályát; minden játékosnak mindenképpen meg kell érintenie a labdát, de aztán azonnal tovább kell adnia. Akit a labdával a kezében találunk, az hibázott: aki ragaszkodik hozzá, az meghal. De ha oda-vissza röpül a játékosok között, olyan gyorsan, hogy szemmel alig követhetjük, s maga a nagy Tanító vezeti a boldog játékot, önmagát örökké odaadva teremtményeinek, azáltal, hogy Szavát létrehozza a megtestesülésben, és visszaveszi az áldozatban – akkor ez az örök tánc valóban „harmóniával tölti be a mennyet”. A földön ismert minden fájdalom és öröm csupán kezdetleges lépéseket tanít meg ebből a táncból: maga a tánc azonban össze sem mérhető mostani életünk szenvedéseivel. Amint közelebb kerülünk teremtetlen ritmusához, a fájdalom és az öröm csaknem eltűnik szemünk elől. Boldogságot okoz a tánc, de nem a boldogságért folyik. Még csak a jóságért vagy a szeretetért sem. Ez Maga a Szeretet, Maga

a Jóság, s ezért boldog. Nem értünk van, hanem mi vagyunk érte. A könyv elején megrémisztett bennünket a világmindenség nagysága és üressége – most azonban tiszteletet kelt bennünk. Lehet, hogy csupán háromdimenziós képzeletünk egyéni mellékterméke, mégis hatalmas igazságot jelképez. Annyit érünk mi emberek a magunk gondjaival a teremtés egészében, amennyit a Föld a csillagvilágban. Amilyen elenyésző az összes csillag együttvéve az úrhöz képest, olyanok az összes teremtmények, trónusok, a teremtetten istenek leghatalmasabbjai az önmagában Létező Lét mélységéhez képest. De Ő nekünk Atyánk és Megváltónk és Bennünk lakó Vigasztalónk. Egyetlen ember vagy angyal sem tudja megmondani vagy elgondolni, hogy micsoda Ő önmagában és önmagának, vagy miben áll az a mű, amelyet „létben tart a kezdettől a végig”. Hiszen mindez lényegtelen származék Őhöz képest. Látomásuk kudarcot vall, és eltakarják szemüket a tiszta ténylegesség elviselhetetlen világossága előtt, amelyik volt és van és lesz: sohasem lehet másképpen, hiszen nincsen ellentéte.

HARMADIK RÉSZ

ESSZÉK
A KERESZTÉNYSÉGRŐL

MIT HISZNEK A KERESZTÉNYEK? (1942)

1. ELTÉRŐ FOGALMAK ISTENRŐL

Arra kértek, mondjam el, mit hisznek a keresztények. Azzal kell kezdenem, hogy rámutatok arra, amit nem kell hinniük a keresztényeknek. A kereszténynek nem kell azt hinnie, hogy minden más vallás mindenestül téves. Az ateistának azt kell tartania, hogy a világ minden vallásának veleje hatalmas tévedés. A keresztény viszont szabadon gondolhatja azt, hogy mindezek a vallások, még a legfurcsábbak is, legalább a töredékét tartalmazzák az igazságnak. Amíg ateista voltam, megpróbáltam meggyőzni magam arról, hogy az emberiség nagy része súlyosan tévedett abban a kérdésben, amelyet a legfontosabbnak tartott. Amikor kereszténnyé lettem, akkor sokkal liberálisabb véleményt alakíthattam ki magamnak. Azt persze a keresztények úgy vélik, hogy ahol a kereszténység eltér a többi vallásoktól, ott a kereszténységnek van igaza és a többiek tévednek. Mint a matematikában: a példának csupán egy jó megoldása van, és a többi válasz téves – de a téves megoldások egyike-másika sokkal közelebb állhat a helyes megfontoláshoz, mint a többi.

Az emberiséget tehát először is feloszthatjuk arra a többségre, amelyik hisz valamilyen Istenben vagy istenekben, s arra a kisebbségre, amelyik nem. Ebből a szempontból a kereszténység a többség mellé sorakozik fel – az antik görögökkel és rómaiakkal meg a modern barbárokkal, a sztoikusokkal, platonistákkal, hindukkal és mohamedánokkal stb. egy táborba tartozik – szemben a modern nyugat-európai materialistákkal.

Térjünk át a második felosztásra. Az Istenben hívő emberek aszerint oszthatók fel, hogy milyen Istenben hisznek. Ebben

a kérdésben két egészen eltérő nézettel találkozunk. Az egyik szerint Ő túl van a jón és a rosszon. Mi emberek az egyik dolgot jónak, a másikat pedig rossznak mondjuk. De némelyek szerint ez csupán a mi emberi szemléletünkéből adódik. Azt mondják, hogy minél bölcsebbé válunk, annál kevésbé nevezhetünk bármit is jónak vagy rossznak. Egyre világosabban látjuk, hogy mindenben akad valami jó is meg rossz is, tehát semmi se tér el lényegesen a többitől. Azt gondolják tehát, hogy még mielőtt eljuthatnánk az Isten kérdéséhez, ez a megkülönböztetés már el is enyészik. A rákot rossznak mondjuk, mert megöli az embert. De éppen ennyi joggal rossznak mondhatnánk a sikeres sebészt is, mert megöli a rákot. Minden a nézőponton fordul. A másik, ezzel ellentétes nézet az, hogy Isten egészen határozottan „jó” és „igaz”. Olyan Isten, aki állást foglal, aki szereti a szeretetet és gyűlöli a gyűlöletet, aki megszabja, hogyan viselkedjünk és ne másként. Az első nézetet – amelyik azt tartja, hogy Isten fölötté áll a jónak és a rossznak – panteizmusnak hívjuk. Ezt vallotta a nagy porosz filozófus, Hegel, s legjobb tudomásom szerint a hinduk is. A másik nézetet vallják a zsidók, a mohamedánok és a keresztények.

A panteizmus és a keresztény istenfogalom közti hatalmas különbséggel együtt jár egy másik is. A panteisták általában azt tartják, hogy Isten, mondhatnánk, úgy lelkesíti át a mindenséget, mint mi a testünket: a mindenség majdnem azonos Istennel. Ha nem léteznék, akkor nem volna Isten sem, s mindaz, amit a mindenségben találunk, része Istennek. A keresztény elgondolás egészen mást vall. Azt, hogy Isten találta ki és alkotta meg a mindenséget – ahogyan az ember megalkot egy képet vagy zenét szerez. A festő nem azonos a festményével, s nem hal meg, ha a képet elpusztítják. Azt lehet mondani rá: „De sok mindent belétesz a képbe önmagából”, de ezzel csak annyit állítottunk, hogy belőle származik a kép minden szépsége és érdekessége. Tehetsége nem úgy van benne a képben, mint a fejében vagy a kezében. Remélem, látják, hogy a panteizmusnak a kereszténységtől eltérő felfogása hogyan tartozik össze a másikkal. Ha nem vesszük túlságosan komolyan a különbséget a jó és a rossz között, akkor könnyű azt mondani, hogy mindaz, amit a világon találunk, része Istennek. De ha egyet-mást tényleg rossznak tartunk, és

Istent tényleg jónak, akkor nem beszélhetünk így. Hinnünk kell azt, hogy Isten különbözik a világtól, és hogy a világban található jelenségek némelyike ellentétes az Ő akaratával. A rákbetegség vagy egy nyomortanya láttán a panteista azt mondhatja: „Ha isteni nézőpontból szemlélhetnénk, akkor kiderülne, hogy ez is Isten.” A keresztény azt feleli rá: „Ne beszélj ostobaságot.” A kereszténység harcos vallás. Azt vallja, hogy Isten teremtette a világot – a tér és az idő, a hő és a hideg, a színek és az ízek, az állatok és a növények mind teremtményei, amelyeket „a saját feje szerint” úgy alkotott meg, ahogyan az ember kitalál egy elbeszélést. De azt is vallja, hogy sok minden rosszra fordult ezen a világon, amelyet Isten alkotott, és hogy Isten ragaszkodik ahhoz határozottan és erőteljesen, hogy állítsuk helyre a rendet.

Ez aztán súlyos kérdést vet föl. Ha jó Isten teremtette a világot, miért fordult rosszra? Hosszú évekig elutasítottam a keresztény választ erre a kérdésre, s makacsul ragaszkodtam a magam elképzeléséhez: „Akármít mondasz is, bármilyen okosak is az érveid, nem sokkal egyszerűbb és könnyebb azt mondani, hogy a világot nem értelmes hatalom alkotta? Összes érveid nem csupán arra törekszenek, hogy ravaszul megkerüljék a nyilvánvaló igazságot?” Ez azonban egy másik nehézséghez vezetett el.

Azzal érveltem Isten ellen, hogy a mindenség annyira kegyetlennek és igazságtalannak mutatkozik. De honnan származott az *igazságos* és az *igazságtalan* fogalma bennem? Csak az mondhat egy vonalat görbének, akinek van némi fogalma az egyenesről. Mihez hasonlítottam a mindenséget, amikor igazságtalannak mondtam? Ha az egész cirkusz rossz és értelmetlen A-tól Z-ig, akkor hogyan merek ilyen erőteljesen föllépni ellene, miután magam is részese vagyok a cirkusznak? Az ember nedvesnek érzi magát, ha vízbe esik, mert nem vízi állat: a hial nem érezné magát nedvesnek. Persze feladhatnám az igazságosságról alkotott elveimet, mondván, hogy ez csupán egyéni ötletem. De ha ezt megtenném, akkor az Isten ellen felhozott érvem is összedőlné – hisz arra épült, hogy a világ velejéig romlott, nem pedig arra, hogy nem felel meg az én szeszélyeimnek. Miközben azt próbáltam igazolni, hogy Isten nem létezik – más szóval, hogy a valóság egésze értelmetlen – arra kényszerültem, hogy a valóság egy részét, mégpedig éppen az igazságosságról alkotott fogalma-

mat föltétlenül értelmesnek tartsam. Az ateizmus tehát túlságosan egyszerűnek bizonyult. Ha a mindenség egészének nincs értelme, akkor sohase fedezhettük volna fel, hogy nincs értelme: ha nem volna fény a világon, s a teremtményeknek nem volna szemük, akkor sohase tudhatnánk meg, hogy sötét van. A sötétség szónak nem lenne értelme.

2. A MEGSZÁLLÁS

Nem érdemes egyszerű vallás után kutatnunk. Végül is a dolgok egyáltalán nem egyszerűek. Egyszerűnek látszanak, pedig nem azok. Az asztal, amelynél ülök, egyszerűnek látszik: de kérdezz meg egy tudóst, hogy miből is készült – az atomjairól, meg a róla induló fényhullámokról, amelyek elérik a szememet –, hogyan érintik a szemideget és hogyan hozza ez működésbe az agyat. „Látom az asztalt” – ez az egyszerű állítás olyan bonyolult titokhoz vezethet el, amelyeknek aligha juthatunk a végére. Egyszerűnek látszik, amint egy gyermek mondja a maga gyermekimáját. S ha ezzel beérjük, rendben van. De ha nem – s modern világunk rendszerint nem éri be –, akkor valami igen nehéz feladatra kell fölkészülnünk. Ha többet akarunk tudni az egyszerűnél, akkor fölösleges azon panaszkodnunk, hogy ez a többlet nem egyszerű.

Ezt az ostoba folyamatot azonban gyakran olyanok alkalmazzák, akik egyáltalán nem ostobák, hanem csupán tudatosan vagy öntudatlanul, le akarják rombolni a kereszténységet. Az ilyenek a hatéves gyerekek szintjén mutatják be a kereszténységet, s aztán ezt veszik célba támadásaikkal. Ha viszont megpróbáljuk azon a szinten elmagyarázni a keresztény tanítást, ahogyan a művelt felnőttek ismerik, akkor arról panaszkodnak, hogy el akarjuk csavarni a fejüket, s mindez túlságosan bonyolult, s ha valóban volna Isten, akkor biztosan „egyszerűbb” vallást hozott volna létre, mert az egyszerűség olyan szép és így tovább. Óvakodnunk kell az ilyenekkel, mivel percenként változtatnak álláspontjukon, s nem jutunk velük semmire. Figyeljük meg ezt a mondatot: „Isten egyszerűbb vallást hozhatna létre” – mintha a „vallást”

Isten találna ki, nem pedig hozzánk intézett kijelentései, amelyek saját természetének néhány változatlan tényére világítanak rá.

A valóság, tapasztalatom szerint, nemcsak bonyolult, hanem rendszerint furcsa is. Nem jól-áttekinthető, nem nyilvánvaló, nem az, amit várnánk. Amikor például fölfedeztük, hogy a Föld és a többi bolygó mind a Nap körül keringenek, akkor joggal várhatnánk, hogy az összes bolygó egyformára készült – egyenlő távolságban egymástól vagy szabályosan növekvő távolságban, vagy azonos méretekben, vagy fokozatosan növekvő vagy ki-sebbedő sorrendben, amint a Naptól távolodunk. A valóságban pedig se ritmust nem találunk bennük, sem célját nem látjuk annak, hogy miért ekkorák és ilyen a távolságuk. Az egyiknek egy holdja van, a másiknak négy, a harmadiknak kettő, a negyediknek egy sem, egyiknek viszont gyűrűje van.

A valóság rendszerint olyan, hogy aligha tudtuk volna magunk kitalálni. Ez az egyik oka annak, hogy hiszek a kereszténységben. Olyan vallás, amelyet nem lehetett volna kitalálni. Ha azt a mindenséget kínálná föl nekünk, amelyre mindig vártunk, akkor úgy érezném, hogy mi alkottuk meg. Valójában azonban nem olyasmit kínál, amit bárki is kitalálhatott volna. Magán viseli azt a furcsa egyedi jellegzetességet, amelyet csak a valós dolgokban találunk meg. Hagyjuk el tehát a gyermekes filozófiákat, a túlságosan leegyszerűsített válaszokat. A probléma nem egyszerű, s a válasz sem lesz az.

Mi a probléma? A mindenségben sok mindent találhatunk, ami nyilvánvalóan rossz és láthatóan értelmetlen – de élnek benne olyan lények, mint mi, akik tudják, hogy mindez rossz és értelmetlen. Csupán két nézet vesz számba minden tényezőt. Az egyik a keresztény elgondolás. Eszerint a világ jó volt, de rosszra fordult. Még mindig őrzi azonban annak emlékét, hogy milyennek kellett volna lennie. A másik nézetet dualizmusnak nevezik. Eszerint két egyenlő, egymástól független hatalom áll minden mögött, az egyik jó, a másik rossz, s a mindenség az a csatamező, amelyen végeláthatatlan háborút vívnak egymással. Én magam úgy vélem, hogy a kereszténység mellett a dualizmus a legférfiasabb és legértelmesebb elképzelés a forgalomban levők közül. Van azonban egy bökkenője.

Szerinte a két hatalom, vagy szellem vagy isten – a jó és a

rossz – egészen függetlenek egymástól. Mindkettő öröktől fogva létezik. Egyik sem alkotta a másikat, egyiknek sincs több joga a másikinál ahhoz, hogy Istennek nevezze magát. Föltehetően mindkettő önmagát tartja jónak és a másikat rossznak. Az egyik a gyűlöletet és a kegyetlenséget kedveli, a másik a szeretetet és az irgalmasságot, s mindkettő a maga nézetét támogatja. Mit értünk azon, hogy az egyiket Jó Erőnek, a másikat pedig Rossz Erőnek mondjuk? Vagy pusztán annyit, hogy az egyiket jobban kedveljük, mint a másikat – ahogy valaki jobban szereti a sört, mint az almabort –, vagy pedig annyit, hogy bármit gondol is e két hatalom önmagáról, s bármelyik tetszik is nekünk, embereknek ebben a pillanatban – az egyikük ténylegesen téved, hibázik akkor, amikor jónak gondolja önmagát. Ha csupán saját tetszésünk szerint mondtuk jónak az elsőt, akkor mindenestül föl kell adnunk a jó és rossz közötti különbséget. Hiszen a jó azt kívánja, hogy attól függetlenül mellé álljunk, hogy nekünk az adott pillanatban kedvünk van-e hozzá, vagy sem. Ha „jónak lenni” csupán azt jelenti, hogy minden ok nélkül, szeszélyünk szerint csatlakoztunk hozzá, akkor ez nem érdemli meg a „jó” elnevezést. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a két hatalom közül az egyik ténylegesen rossz, a másik pedig ténylegesen igaz.

Ebben a pillanatban azonban a két hatalomhoz hozzáadtunk egy harmadik valóságot is a mindenségben: a jónak valamilyen törvényét, mértékét vagy szabályát, amellyel az egyik hatalom összhangban van, a másik pedig nem. Mivel azonban a két hatalmat e mértékkel méri le, ez a mérték, vagy az a Lény, aki ezt a mértéket felállította, mögötte és fölötte áll mindkét hatalomnak, ezt mondhatjuk tehát a valódi Istennek. Amit tehát eddig jónak és rossznak neveztünk, arról kiderül, hogy az egyik helyes, a másik pedig hamis viszonyban van a valódi végső Valósággal, Istennel.

Ugyanezt másképpen is megfogalmazhatjuk. Ha a dualizmusnak igaza van, akkor a gonosz Hatalomnak olyannak kell lennie, hogy önmagáért szereti a rosszat. A valóságban azonban soha nem fordul elő, hogy valaki a rosszat pusztán önmagáért keresse. A legközelebb talán a kegyetlenség áll a rosszhoz. De a való életben az emberek ilyen vagy olyan céllal kegyetlenek – vagy azért, mert szadisták, vagyis valamilyen perverz ösztön dolgozik

bennük, vagy pedig mert valamit el akarnak érni vele – pénzt, hatalmat vagy biztonságot. De az élvezet, a pénz, a hatalom, a biztonság önmagukban mind jók. Attól válnak rosszá, hogy rossz módszerrel vagy rossz eszközökkel akarják megszerezni őket, vagy pedig túlságosan sokat akarnak belőlük. Ezzel persze nem azt állítom, hogy akik így tesznek, azok nem rettenetesen gonosz emberek. De azt igen, hogy ha a gonosztságot megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy valami jóra törekszik, csak rossz utakon. Lehetünk jók a jó kedvéért: de nem lehetünk rosszak a rossz kedvéért. Akkor is lehetünk kedvesek valakivel, amikor belülről nem kedveljük a másikat, s viselkedésünk nem okoz nekünk örömet – egyszerűen csak azért, mert kötelességünk kedvesnek lenni. De soha senki sem követett el azért kegyetlenséget, mert a kegyetlenség rossz – mindig csak azért, mert számára a kegyetlenség kellemesnek vagy hasznosnak látszott. Más szavakkal a gonoszság még önmagában sem juthat úgy sikerre, ahogyan a jóság jó lehet. A jóság, mondhatjuk, önmagában megáll: a gonosz csupán megrontott jó. S ahhoz előbb a jónak kell léteznie, hogy elromolhasson. A szadizmust szexuális perverzióknak mondtuk. Előbb azonban ismernünk kell az egészséges szexualitást, hogy beszélhessünk az eltorzulásairól. S csak azért tudjuk elkülöníteni a torzulást, mert le tudjuk vezetni az egészséges rendből. A normát viszont nem vezethetjük le a torzulásból. Akkor viszont pusztá rémkép az, ha a Gonosz Hatalmat azonos értékűnek veszik a Jó Hatalommal, vagy azt állítják, hogy a rosszat éppen úgy lehet szeretni, ahogyan a Jó Hatalom szereti a jóságot. Csak úgy lehet valaki gonosszá, hogy előbb jóra vágyakozik, s aztán ezt helytelen módon szerzi meg: eredetileg jó indítékoknak kell működnie benne, amelyeket később eltorzíthat. De ha gonosz, akkor nem gondoskodhat magának sem jó vágyakról, sem jó ösztönökről, hogy ezeket aztán eltorzítsa. Mindkettőt a Jó Hatalomtól kell kapnia. Ha pedig így áll, akkor nem független tőle. Része a Jó Hatalom világának vagy a Jó Hatalom teremtetten, vagy egy mindkettőjük fölött álló hatalom.

: Fogalmazzunk még egyszerűbben. Csak az lehet rossz, ami létezik, értelmes és szabad. De a lét, érteleme és akarat önmagukban jók. Tehát a Jó Hatalomtól kell kapnia őket: még ahhoz is az ellenféltől kell kölcsönvennie vagy lopnia, hogy rossz lehessen.

Kezdjük már látni, hogy a kereszténység miért mondta mindig azt, hogy a sátán – bukott angyal? Ez nem csupán gyerekmese. Annak a ténynek valós fölismerése, hogy a gonosz csupán elősködő, nem eredeti valóság. A jóság által adott erő tehet csak képessé arra is, hogy rosszat vigyünk véghez. Önmagában mindaz jó, ami a gonosz embert képessé teszi arra, hogy hatékonyan rosszat tegyen – elhatározás, ügyesség, jó föllépés, maga a lét. A szó igazi értelmében ezért nem használható a dualizmus.

Azt azonban készséggel elismerem, hogy az igazi kereszténység (nem a fölvizezett fajtája) sokkal közelebb kerül a dualizmushoz, mint ahogyan az emberek gondolják. Amikor először komolyan elolvastam az újszövetséget, meglepett, hogy olyan sokat beszél a Sötétség Hatalmáról a mindenségben – egy hatalmas gonosz szellemről: a halál, a betegség és a bűn mögött álló hatalomról. Az a különbség, hogy a kereszténység szerint ezt a Sötét Hatalmat is Isten teremtette, s teremtetéskor jó volt, csak azután romlott meg. A kereszténység egyetért a dualizmussal abban, hogy háború folyik a mindenségben. Ez a háború nem egymástól független felek között folyik. Belháború, lázadás, s mi a lázadók által elfoglalt részén élünk a mindenségnek.

Az ellenség által megszállt terület – ez a világ. A kereszténység azt beszéli el, hogy az igazi király hogyan szállt partra, ha tetszik, álruhában, és hogyan szólított föl bennünket arra, hogy csatlakozzunk mozgalmához. Amikor templomba megyünk, akkor valójában a barátaink titkos rádióadókat hallgatjuk. Ezért próbál az ellenség olyan furfangosan távoltartani tőle. Ennek érdekében csiklandozza önteltségünket, lustaságunkat, beképzeltségünket. Valaki mindjárt elő is áll a kérdéssel: „Komolyan gondolja, hogy a mi korunkban újra előhozakodhat régi ismerősünkkel, az ördöggel – patásan, szarvakkal, és minden egyéb kellékével, ahogy a nagykönyvben áll? Nos, hogy korunk mit kezd vele, nem tudom. A paták és a szarvak se izgatnak. De más vonatkozásban azt felelem: „Igen.” Nem állítom, hogy bármit is tudok személyes megjelenéséről. Ha bárki jobban meg akarja ismerni, azt tanácsolom: „Ne aggódjon. Ha igazán ez a kívánsága, teljesül. Az már más kérdés, hogy örömét leli-e majd benne.”

3. A MEGHÖKKENTŐ ALTERNATÍVA

A keresztények tehát azt tartják, hogy jelenleg egy gonosz hatalom tette meg magát Evilág Hercegévé. Ez persze jónéhány problémát vet föl. Összhangban van a dolgok jelenlegi állapota Isten akaratával, vagy nem? Ha igen, akkor furcsa a mi Istenünk, mondhatják. Ha pedig nem, akkor hogyan történhet bármi az abszolút hatalommal rendelkező lény akarata ellenére?

De akik ismerik a hatalom természetét, tudják, hogy előfordulhat: valami bizonyos szempontból összhangban van a kívánsággal, más szempontból viszont nem. Egy édesanya joggal mondhatja a gyerekeinek: „Nem fogom minden este kitakarítani a szobákat. Meg kell tanulnotok, hogy magatok tartásotok rendben.” Aztán egyik este bemegy, és az ablakrácsra egymásra dobálva találja a mackót, a tintatartót, meg a francia nyelvtant. Ez a szándéka ellenére történt. Jobban szeretné, ha gyermekei rendszeretők lennének. Másrészt viszont ő döntött úgy, hogy megadja a gyerekeknek azt a szabadságot, hogy rendtelenséget hagyhatnak maguk után. Ugyanez történik minden hadseregben, szakszervezetben, iskolában. Önkéntessé tesznek valamit, s akkor az emberek fele nem teszi meg. Egyáltalán nem erre törekedtünk, mégis a mi döntésünk tette ezt lehetővé.

Ugyanez játszódhatott le a mindenségben. Isten szabad akaratú lényeket teremtett. Vagyis olyanokat, akik cselekedhetnek jól is meg rosszul is. Egyesek szerint alkothatnánk olyan teremtményt, amelyik szabad, de nincs lehetősége a rosszra – én ilyesmit nem tudok elképzelni. Ha valami szabad a jóra, akkor szabad a rosszra is. S a szabad akarat tette lehetővé a rosszat. Miért adott tehát nekik Isten szabad akaratot? Hiszen a szabad akarat, bár lehetővé teszi a rosszat, mégis az egyetlen képességünk, amely lehetővé tesz bármilyen igazi szeretetet, jóságot vagy örömet. Automata világot – gépiesen működő teremtményekkel – aligha lett volna érdemes teremteni. Az a boldogság, amelyet Isten magasabb rendű teremtményeinek elképzelt, a következő: szabadon, önkéntesen egyesülnek vele és egymással a szeretet és az öröm extázisában – ehhez az örömhöz képest a legmámorosabb földi szerelem is langyos víz csupán. Ehhez azonban szabadnak kell lenniük.

Isten persze tudta, mi történik, ha az emberek rosszul használják föl a szabadságukat: látnivalóan érdemesnek tartotta vállalni a kockázatot. Lehet, hogy nem értünk vele egyet. De nem is olyan könnyű ellentmondani Istennek. Ő az a forrás, ahonnan még a gondolkodásunk ereje is származik: nem fordulhat elő, hogy nekünk igazunk van, Ő pedig téved, ahogyan a folyó nem lázadhat föl a forrása ellen. Ha vitatkozunk vele, akkor azzal az erővel szállunk szembe, amely egyáltalán lehetővé teszi a mozgásunkat. Mintha magunk alatt vágnánk a fát, azt, amelyen ülünk. Ha Isten úgy látja, hogy a mindenségnek ez a hadiállapota olyan ár, amelyet érdemes megfizetni a szabad akaratért, vagyis érdemes volt olyan eleven világot alkotni, amelyben a teremtmények valóban tehetnek jót is és rosszat is, amelyben tehát igazán fontos dolgok is történhetnek, s ne csak olyan bábszínházban éljünk, amelyben minden csak akkor mozog, ha Ő huzogatja a madzagokat – akkor elfogadhatjuk, hogy tényleg érdemes megfizetni ezt az árat.

Ha megértettük a szabad akaratot, akkor meglátjuk azt is, milyen ostoba az a kérdés, amelyet egyszer nekem szögeztek: „Miért alkotta Isten olyan silány anyagból a teremtményeit, hogy elromolhattak?” Minél jobb anyagból készültek a teremtmények, minél okosabbak, erősebbek és szabadabbak – annál jobb, ha minden jól megy, de annál rosszabb, ha rosszra fordul. A tehén nem lehet nagyon jó vagy rossz; a kutya lehet jobb is, rosszabb is. A gyerek még inkább; az átlagos ember még sokkal inkább; a zseni még inkább; az emberfölötti ember pedig mindennél jobb lehet – vagy mindennél rosszabb.

Hogyan romlott meg a Sötétség Hatalma? Itt olyan kérdéssel kerülünk szembe, amelyre az ember nem tud bizonyos választ adni. Egy elfogadható (és hagyományos) véleményt azonban felkínálhatunk, amely a saját tapasztalatunkra épül, hiszen mi így romlottunk el. Mihelyt önálló énnel rendelkezünk, fennáll az a lehetőség, hogy magunkat tegyük az első helyre – mi akarunk a középponttá válni – valójában Istenné. Ezt a bűnt követte el a Sátán: s erre a bűnre tanította meg az emberi fajt is. Egyesek úgy vélik, hogy az ember bukása a szexualitással kapcsolatos, de ebben nyilván tévednek. (A Genézis elbeszélése inkább arra enged következtetni, hogy a bukást követően romlott meg valami

a szexualitással kapcsolatban – nem oka tehát a bukásnak, hanem inkább következménye.) A Sátán azt az ötletet ültette bele távoli őseink fejébe, hogy olyanok lehetnek, „mint az istenek” – önállósulhatnak, mintha maguk teremtették volna magukat, maguk lennének a maguk urai, találhatnának maguknak valamilyen boldogságot Istenen kívül, tőle függetlenül. Ebből a reménytelen vállalkozásból született szinte minden, amit emberi történelemnek nevezünk – a pénz, a szegénység, a törtetés, a háború, a prostitúció, az osztálytársadalmak, a világbirodalmak, a rabszolgaság – az ember hosszú, szörnyűséges története, amint megpróbálja Istenen kívül megkeresni a maga boldogságát.

A következő miatt nem juthat sikerre soha. Isten alkotott bennünket: úgy talált ki minket, ahogyan az ember kitalál egy gépet. Az autó benzinnel működik, s más üzemanyaggal nem járna megfelelően. Isten úgy alkotta meg az embert, hogy csak az Ő erejéből élhessen. Úgy alkotta meg a lelkünket, hogy csak belőle éghessen, belőle táplálkozhasson. Nincs más lehetőségünk. Ezért nincs semmi értelme arra kérni Istent, hogy tegyen minket boldoggá a magunk módján, anélkül, hogy a vallással törődnünk kellene. Isten nem tud önmagától függetlenül békét és boldogságot adni nekünk, mert ilyen nem létezik.

Ez a történelem kulcsa. Iszonyatos erőfeszítéseket teszünk – civilizációkat építünk föl, csodálatos intézményeket hozunk létre –, de valami mindig megromlik. Mindig valami végzetes hiba csúszik be: önző és kegyetlen emberek emel föl a csúcsra, s aztán minden nyomorba és pusztulásba süllyed. Bedöglik a gépezet. Kezdetben minden jól indul, megteszünk néhány métert, s aztán lerobbannak. Rossz üzemanyaggal akarták járatni. Ezt okozza a Sátán bennünk, embereinkben.

És mit tett Isten? Először is meghagyta a lelkiismeretünket, amely jelzi a jót és a rosszat: s az egész történelmen át akadtak emberek, akik megpróbáltak engedelmeskedni neki (néhányuk igen nagy áldozattal). Egyikük sem jutott teljes sikerre. Másodszor „jó álmokat” bocsátott az emberiségre: azokra a különös történetekre gondolok, amelyek a pogány vallásokban találhatók a meghaló és életre kelő istenről; haláluk valamiképpen új életet ad az embernek. Harmadszor kiválasztott egy népet, s több évszázadon keresztül megpróbálta beléverni a fejükbe, hogy

milyen is Ő valójában – hogy csupán egy létezik belőle, s hogy törődik a helyes viselkedésünkkel. Ez a nép a zsidóság, s az Ószövetség beszámol erről a leckéztetésről.

Ekkor történt az igazi döbbenet. E zsidók között egyszercsak feltűnik egy ember, aki folyton úgy beszél, mintha Isten volna. Azt mondja: az idők végén eljön, hogy megítélje a világot. Lásunk tisztán. A panteisták vagy az indiaiak között bárki azt mondhatja, hogy része az Istennek, egy Ővele, s ebben nem is talál-nánk semmi különöset. De ez az ember zsidó volt, nem gondolkozhatott tehát így Istenről. Az ő gondolatvilágukban Isten a világon kívüli Létezőt jelentette, aki alkotta a világot, s aki végtelenül különbözik minden mástól. S ha ezt felfogtuk, akkor döbbenünk rá, hogy amit ez az ember mond, az egész egyszerűen a legmegdöbbentőbb állítás, amely valaha is elhangzott emberi ajkokról.

Ez az állítás könnyen, észrevétlenül elsiklik mellettünk, mert annyira gyakran halljuk, hogy már nem is vesszük észre a jelentőségét. Arra az állítására gondolok például, hogy megbocsátja a bűnöket: mindenféle bűnt. Ha ez az ember nem Isten, akkor felháborítóan nevetséges az, amit mond. Azt mindnyájan értjük, hogy az ember megbocsáthatja azt, amivel őt megbántották. Ráléptél a lábamra, és megbocsátok neked; elloptad a pénzem, és megbocsátok neked. De mit kezdünk azzal az emberrel, akit nem raboltak ki, akire nem léptek rá, mégis azt hirdeti, hogy megbocsátja nekünk, hogy ráléptünk mások lábára, és elloptuk mások pénzét? Képtelen ostobaság – ennél enyhébb jelzőt aligha használhatunk erre a magatartásra. Jézus pedig ezt mondta. Azt mondta az embereknek, hogy megbocsátást nyernek a bűneik, és ebben a kérdésben sohasem tanácskozott azokkal, akiket kétségtelenül megbántottak ezekkel a bűnökkel. Habozás nélkül úgy viselkedett, mintha itt elsősorban róla volna szó, mintha elsősorban őt bántották volna meg az összes sértésekkel. Ennek csak akkor van értelme, ha valóban Ő az az Isten, akinek törvényeit áthágták, s akinek szeretetét megsebeztek minden egyes bűnnel. Bárki másnak a szájából, aki nem Isten, ezek a szavak olyan gögösen és bolondul hangzanának, hogy ehhez fogható figura aligha akadt a történelemben.

Mégis (s ez különös és jelentős) még az ellenségei sem tartják

gőgösnek és bolondnak, ha kezükbe veszik az evangéliumot. Még kevésbé az elfogulatlan olvasók. Krisztus azt mondja, hogy Ő „szelíd és alázatos”, s ezt mi el is hisszük. De ha nem tudnánk, kicsoda Ő, és csupán embernek tartanánk, akkor egyik-másik állítása nyomán aligha mondhatnánk alázatosnak és szelídnek.

Szeretném azt is elkerülni, hogy valaki előhozakodjon azzal a gyakran hallott ostobasággal: „Készségesen elfogadom Jézust, mint nagy erkölcstanítót, de nem ismerem el azt, hogy jogot formál az Istenségre.” Ezt az egyet nem mondhatjuk. Aki csupán ember, s olyasmiket tanít, mint Jézus, az nem nagy erkölcstanító. Vagy bolond – olyan mértékben, mintha valaki buggyantott tojásnak tartaná önmagát – vagy pedig a Pokolbéli Sátán. Választanunk kell. Ez az ember vagy az Isten Fia: vagy bolond, sőt annál is rosszabb. Kikiálthatjuk bolondnak, leköphetjük és megölhetjük mint gonosz lelket. Vagy pedig a lába elé borulunk és Urunknak, Istenünknek valljuk meg. De ne álljunk elő azzal, hogy vállat veregetve nagy tanítónak kiáltjuk ki. Erre nem adott lehetőséget. Egyáltalán nem ezért jött közénk.

4. A TÖKÉLETES BÚNBÁNÓ

Félelmes alternatívával kell tehát szembenéznünk. Az az ember, akiről beszélünk, vagy az, akinek mondja magát, vagy örült, vagy még ennél is rosszabb. Az nyilvánvalónak látszik előttem, hogy nem örült és nem ördög: ezért aztán, bármilyen különösen, rémisztően vagy valószínűtlenül hangzik is, el kell fogadnunk azt, hogy Isten. Isten szállt partra emberi formában az ellenség által megszállt világon.

Mi volt a célja mindezzel? Miért jött el közénk? Persze azért, hogy tanítson. De ha belenézünk az újszövetségbe vagy bármilyen más keresztény írásba, azt találjuk, hogy következetesen valami egészen másról beszél – a haláláról és újraéledéséről. Nyilvánvaló, hogy a keresztények ezt tartják a történet csúcspontjának. Úgy vélik, hogy elsősorban azért jött a világra, hogy megszerezjen és megöljék.

Mielőtt kereszténnyé lettem volna, úgy véltem, a keresztényeknek egy meghatározott elgondolást kell elfogadniuk a halál értel-

mezésével kapcsolatban. E vélemény szerint Isten meg akarta büntetni az embereket azért, hogy elhagyták őt és a Nagy Lázadóhoz csatlakoztak, Krisztus azonban önként elvállalta a büntetést helyettünk, s Isten így szabadon engedett bennünket. Elismerem, hogy ma már ezt az elképzelést sem tartom annyira erkölcstelennek és ostobának, mint hajdan. De most nem erről akarok beszélni. Később jöttem rá, hogy sem ez a vélemény, sem más hasonló nem tartozik hozzá a kereszténység lényegéhez. A keresztény hit lényege az, hogy Krisztus halála valamiképpen megigazulttá tett minket Isten előtt, és új kezdetet adott számunkra. Egészen más körbe tartoznak a különböző elképzelések arról, hogy ezt hogyan tette. Sok különböző véleményt dolgoztak ki ezzel kapcsolatban. Abban azonban minden keresztény egyetért, hogy ez a megigazulás ténylegesen megtörtént. Elmondom, hogy én hogyan képzelem el. Minden értelmes ember tudja, hogy ha fáradtak és éhesek vagyunk, akkor jót tesz az étel. A táplálkozás újabb elmélete azonban – a vitaminokról és a proteinekről – más körbe tartozik. Az emberek megették a vacsorájukat, s ettől jobban érezték magukat akkor is, amikor még nem is hallottak a vitaminok elméletéről. S ha egy szép napon elfeledkeznénk a vitaminokról, a vacsora szokása éppen úgy folytatódna. A Krisztus haláláról szőtt elméletek még nem a kereszténység. Csupán magyarázatok arról, hogy mit is jelent ez a halál. A keresztények véleménye eltér annak megítélésében, hogy mekkora ezeknek az elméleteknek a jelentősége. De abban, gondolom, mindnyájan egyet értenek, hogy maga a tény mérhetetlenül fontosabb, mint azok a magyarázatok, amelyeket a teológusok kieszeltek. Azt bizonyára elismerik, hogy egyetlen magyarázat sem fedí soha egészen az igazságot. De ahogyan a könyv elején elmondtam, csupán laikus vagyok, s ezen a ponton már mély vízbe érünk. Bármilyen szegényes is, csak azt tudom elmondani, hogy én személyesen hogy látom ezt a kérdést.

Véleményem szerint nem az elméleteket kell elfogadnunk. Nyilván sokan olvasták Jeans vagy Eddington könyveit. Amikor megmagyarázzák az atom vagy valami más fizikai jelenség szerkezetét, akkor olyan leírást adnak, amelyből valami értelmi képet kiformálhatunk magunknak. De aztán figyelmeztetnek rá, hogy a tudósok valójában nem ezt a képet tartják igaznak. A tudósok

egy matematikai formulában fejezik ki az elgondolásukat. A képek csupán e formula megértését segítik elő. Nem az igazi valóságot tárják fel, csupán valami többé-kevésbé hozzá hasonlót. Csak segítségül szolgálnak, s ha nem segítenek, akkor dobjuk el őket. A tényt magát nem tudják képben ábrázolni, csupán matematikai úton kifejezni. Ugyanilyen cipőben járunk itt is. Hiszszük, hogy Krisztus halála a történelemnek azt a pontját jelöli, ahol valami teljesen elképzelhetetlen valóság kívülről áttetszik a világunkon. S ha még az atomokat sem tudjuk ábrázolni, amelyekből a saját világunk felépül, akkor hogyan lennénk képesek ennek ábrázolására? Ha úgy éreznénk, hogy egészen megértettük, ez máris azt jelzi, hogy nem ahhoz a valósághoz jutottunk el, amelyiket kerestük – az elképzelhetetlen, teremtetlen, természetén túli Léthez, amely úgy hasít bele a természetbe, mint a villám. Azt kérdezhetik erre: mi hasznunk van hát belőle, ha nem érthetjük meg? Erre azonban könnyű válaszolnom. Az ember megeheti a vacsoráját anélkül, hogy pontosan értené, hogyan táplálja az étel. Az ember elfogadhatja, amit tett érte Krisztus, anélkül, hogy tudná, hogyan hat benne. Legalábbis addig nem érthetjük a titkait, ameddig el nem fogadjuk.

Azt tanuljuk, hogy Krisztust megölték érettünk, a halála lemosta a bűneinket, és halálával legyőzte a halált is. Ez a formula. Ez a kereszténység. Ezt kell hittel elfogadnunk. Ehhez képest másodlagosnak érzem azokat az elméleteket, amelyek próbálják megmagyarázni, hogy hogyan érte ezt el Krisztus halála: mindezek csupán elképzelések, amelyeket elhagyhatunk, ha nem segítenek bennünket előre, de még ha segítségünkre vannak is, sohase szabad összetévesztenünk magával a valósággal. Mindezek ellenére érdemes szemügyre vennünk egyik-másik elméletet.

A legtöbben azt az elméletet ismerik, amelyet az előbb említettem – eszerint minket azért engedtek szabadon, mert Krisztus önként elvállalta helyettünk a büntetést. Első pillantásra értelmetlen elméletnek látszik. Ha Isten szándéka az volt, hogy szabadon enged minket, akkor miért nem tette meg? Mi célja lehetett azzal, hogy ehelyett egy ártatlant büntet meg? A világon semmi, ha bíróági értelemben vesszük a büntetést. Másfelől viszont ha adósságnak vesszük, akkor igen elképzelhetőnek látszik, hogy

az, akinek vagyona van, befizet valamit másik, nincstelen embertársának a javára. Vagy ha a „büntetés megfizetésével” nem a büntetésre gondolunk, hanem sokkal általánosabb értelemben vesszük: „viseli a költségeket”, „fizeti a számlát” – akkor a józan ész persze azt diktálja, hogy ha valaki gödörbe esik, akkor a barátjának kell azon fáradoznia, hogy kihúzza onnan.

Milyen „gödörbe” esett bele az ember? Megpróbált a maga lábára állni, úgy viselkedni, mintha önmagához tartozna. Más szóval, a bukott ember nem pusztán tökéletlen teremtmény, aki javításra szorul: hanem lázadó, akinek le kell tennie a fegyvert. A fegyverletétel, a megadás, a bocsánatkérés, annak elismerése, hogy rossz irányban haladtunk, s a készség arra, hogy alapjaitól előlről kezdjük az életünket – egyedül ezekkel az eszközökkel keveredhetünk ki a magunk „gödréből”. A megadásnak ezt a folyamatát – ezt a teljes sebességgel való visszavonulást – nevezik a keresztények bűnbánatnak. A bűnbánatnak fele se tréfa. Sokkal keményebb vállalkozás, mint pusztán visszavonni a kijelentéseinket. Azt jelenti, hogy leszokunk minden önbecsapásról és önkényeskedésről, amelybe az évezredek során belemerevedtünk. Azt jelenti, hogy megöljük önmagunk egy részét, hogy elvállaljuk a halált. A bűnbánat valójában már jó embert föltételez. Itt jön a bukfenc. Csak a rossz embernek van szüksége bűnbánatra: s csak a jó ember képes a tökéletes bánatra. Minél rosszabbak vagyunk, annál inkább rászorulunk, s annál kevésbé vagyunk rá képesek. Csupán a tökéletes ember volna képes tökéletes bűnbánatra – neki pedig nincs szüksége rá.

Vegyük csak észre: ezt a bűnbánatot, a megalázódás önkéntes elvállalását, ezt a fajta halált Isten csak akkor kívánja tőlünk, amikor már visszavett bennünket magához, és nem engedheti el nekünk tetszése szerint. Mindez hozzátartozik a visszatérésünk folyamatához. Ha azt kérjük Istentől, hogy bűnbánat nélkül fogadjon vissza bennünket, akkor azt kérjük tőle, hogy vegyen vissza anélkül, hogy mi visszatérnénk hozzá. Ez azonban nem történhet meg. Nos, jó, ezen tehát át kell esnünk. De a rossz nemcsak abban gátol meg, hogy vágyódjunk rá, hanem abban is, hogy megtegyük a jót. Megtehetjük-e, ha Isten segít bennünket? Igen, de mit értünk Isten segítségén? Azt, hogy Isten belénk ad valamit önmagából. Kölcsön ad nekünk a maga értelmének ha-

talmából, s ennek segítségével gondolkozunk. Belénk ad valamit a maga szeretetéből, s ezzel szeretjük egymást. Amikor írni tanítunk egy gyereket, akkor fogjuk a kezét, mialatt a betűket formálja: vagyis azért formálja úgy a betűket, mert mi formáljuk őket. Azért szeretünk és gondolkozunk, mert közben Isten szeret és gondolkodik és tartja a kezünket, amíg cselekszünk. Ha nem estünk volna bűnbe, akkor így szabadon szárnyalhatott volna előre az emberiség. De most sajnos olyasmiben is rászorulunk Isten segítségére, amit Isten, a maga természete szerint sohasem csinál – a megadásban, a szenvedésben, magunk alávetésében, a meghalásban. Isten természetében ennek nincsen megfelelője. Olyan úthoz igényeljük tehát Isten vezetését, amelyiken Isten, a maga természete szerint sohasem járt. Isten csak azt oszthatja meg velünk, amije van: a saját természetéből viszont mindez hiányzik.

De tegyük föl, hogy Isten emberré lett – tegyük föl, hogy a mi szenvedésre és halálra képes természetünk összekeveredett Isten természetével egyetlen személyben – akkor ez a személy tud segíteni rajtunk. Tud lemondani a maga akarataról, tud szenvedni és meghalni, hiszen ember. S mindezt tökéletesen meg tudja tenni, hiszen Isten. Mi mindnyájan csak akkor tudjuk végigjárni ezt a folyamatot, ha Isten cselekszik bennünk. Isten viszont csak akkor tudja megtenni, ha emberré lesz. Nekünk csak akkor fog sikerülni ez a meghalás, ha mi emberek megosztozunk Istennel az Ő meghalásában, ahogyan gondolkodnunk is csak azért sikerül, mert az Ő értelmének óceánjából egy csöppnyit birtokolunk. De nem osztozhatunk Isten halálában, ha Isten nem hal meg. Viszont csak úgy halhat meg, ha emberré lesz. Ez az értelme annak, hogy kifizeti az adósságunkat, és azt szenvedni el értünk, amit neki magának egyáltalán nem kellett volna elszenvednie.

Egyesek azt vetették a szememre, hogy ha Jézus Isten is és ember is, akkor a szenvedése és a halála minden értékét elveszíti a szemükben, „hiszen neki annyira könnyű lehetett”. Mások viszont (teljesen jogosan) elutasítják ezt a hálátlan és durva megjegyzést. Engem a mögöttes rejlő félreértés bánt. Bizonyos értelemben persze igazuk van azoknak, akik így gondolkodnak. Még alá is becsülték a saját esetüket. A tökéletes megadás, a tökéletes szenvedés, a tökéletes halál nemcsak azért volt

könnyebb Jézusnak, mert Isten, hanem csak azért vált lehetségesé, mert Isten. Furcsa érv ahhoz, hogy elfogadjuk? A tanár azért tudja megtanítani a gyerekeknek a betűvetést, mert felnőtt és tud írni. Ez persze megkönnyíti a tanár helyzetét. S csak azért tud segíteni a gyerekeknek, mert neki könnyebb. De ha a gyerek visszautasítaná a segítségét, „mert könnyű a felnőtteknek”, és arra várna, hogy olyan gyerektől tanuljon meg írni, aki maga se tud (így hát nincs „tisztességtelen” előnye), akkor nem túl gyorsan boldogulna. Ha fuldoklom egy sebesvízű folyóban, az, aki még féllábbal a parton áll, kinyújthatja felém a kezét, hogy megmentse az életem. Azt kellene visszakiáltanom (fuldoklásom közepette) „Nem tisztességes! Neked könnyebb? Te féllábbal a parton állasz!” Ez az előny – nevezzük „tisztességtelennek”, ha tetszik – az egyetlen ok, amiért a másik a hasznomra lehet. Kihez fordulnál segítségért, ha nem ahhoz, aki erősebb nálad?

Így látom én azt, amit a keresztyénység kiengesztelődésnek nevez. De ne feledjék, hogy mindez csupán kép. Ne tévesszék össze a valósággal: s ha nem válik hasznukra, dobják el.

5. A GYAKORLATI KÖVETKEZMÉNY

Krisztus tökéletesen odaadta és megalázta magát: tökéletesen, mert Isten, megadta és megalázta magát, mert ember. A keresztyén hit szerint ha osztozunk Krisztus alázatában és szenvedésében, akkor osztozni fogunk a halálon aratott győzelmében is. Új életet találunk a halálunk után, s abban tökéletes és tökéletesen boldog teremtmények leszünk. Ez sokkal többet jelent, mint hogy pusztán megpróbáljuk követni a tanítását. Az emberek gyakran megkérdezik, hogy mikor jutunk el a fejlődés következő lépcsőjéhez – a valamihez az emberen túl. A keresztyén szemlélet szerint ez már megtörtént. Krisztusban új ember jelent meg a világon: s a benne megkezdődött új életet oltotta belénk.

Hogyan mehet végbe mindez? Gondoljuk csak végig, hogyan sajátítottuk el a régi, természetes életformát. Másoktól örököltük: apánktól, anyánktól és a többi ősünktől, beleegyezésünk nélkül – igen különös folyamat révén, amelyhez élvezet, fájdalom és veszély egyaránt hozzátartozott; Olyan folyamat révén, amelyről

mi álmodni se mertünk. Legtöbbünk gyerekkorában sok éven át próbálta elképzelni: s a gyerekek egy része mégsem hiszi el, amikor először elmondják neki – s nem is feltétlen hiba ez, hiszen nagyon régen történt. Ezt a folyamatot ugyanaz az Isten rendezte el, aki ennek az új életnek, a krisztusi életnek elterjedéséről gondoskodik. El kell rá készülnünk, hogy ezt is furcsának találjuk majd. Nem kérdezett meg bennünket, amikor a természetes élet folytatásához a szexualitást kitalálta – akkor sem kérdezett meg, amikor ennek az életnek növekedését biztosította. Három tényező növeli bennünk a krisztusi életet: a keresztség, a hit, és az a titokzatos cselekmény, amelyet a keresztények különböző módon neveznek – szentáldozás, mise, úrvacsora. Legalábbis ezek a rendes módszerek. Nem azt mondom, hogy nem lehetnek különleges esetek, amikor ezek nélkül is növekedhet. De nincs időm a különleges esetekbe belemerülni, s nem is értek hozzájuk. Ha néhány perc alatt kell elmagyaráznom valakinek, hogy hogyan jut el Edinburgh-ba, akkor a vonatokat mondom el neki: igaz, hogy eljuthat hajón vagy repülőn is, de ezt nyilván nem hoznánk szóba. S nem mondok semmit arról sem, hogy e három közül melyik a legfontosabb. A metodista barátom azt szeretné, hogy többet szóljak a hitről, s (viszonylag) kevesebbet a másik kettőről. De ebbe nem megyek bele. Mindaz, aki a keresztény hitet hirdeti, mindhármát fogja említeni, s ez elég is most a számunkra.

Nem látom, hogy miért éppen ezek vezetnek el az új életbe. De magamtól azt se vettem volna észre, hogy miért kapcsolódik sajátos fizikai öröm ahhoz, hogy egy új emberi lény jelenik meg a világon. A valóságot olyannak kell elfogadnunk, amilyen: kár arról fecsegni, hogy milyennek kellene lennie, vagy hogy milyennek szeretnénk mi látni. De bár nem látom, hogy miért kell így lennie, elmondhatom, miért hiszem, hogy így van. Elmondtam, miért kell hinnem abban, hogy Jézus Isten. Történelmi ténynek bizonyul az is, hogy követőit megtanította rá: az új élet ilyen módon adódik tovább. Más szóval: elhiszem az Ő tekintélye alapján. Ne riadjanak vissza a tekintély szótól. Ha valamit tekintélyi alapon fogadok el, ez csupán azt jelenti, hogy azért hiszem el, mert olyasvalakitől hallottam, akit megbízhatónak tartok. A tények kilencvenkilenc százalékat tekintélyi alapon fogadjuk

el. Elhiszem, hogy van New York nevű város. Én magam még sohase láttam. Elvont érveléssel nem tudom bizonyítani, hogy ilyen hely létezik. Elhiszem, mert megbízható emberek így mondták nekem. Az átlagember tekintélyi alapon hisz a naprendszerben, az atomokban, a fejlődésben, a vérkeringésben – mert a tudósok ezt tanítják. A világon minden történelmi eseményt tekintélyi alapon fogadunk el. Egyikünk se látta a norman hódítást vagy a Győzhetetlen Armada vereségét. Egyiket se tudnánk bebizonyítani tiszta logikával, mint egy matematikai levezetést. Egyszerűen elhiszük, mert olyan emberek, akik látták, írásokat hagytak hátra, amelyekben beszámolnak róla: tehát tekintélyi alapon vesszük tudomásul. Ha minden vonatkozásban annyira vonakodva hajolnánk meg a tekintély előtt, ahogyan egyesek a vallás területén teszik, akkor le kellene mondanunk arról, hogy bármit is megtudjunk az egész életünk során.

Ne gondolják, hogy a keresztséget, a hitet és az Eukarisztiát úgy próbálom feltűntetni, hogy ezek mentesítenek attól, hogy minden erőnkkel kövessük Krisztust. Természetes életünk a szüleinktől származik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy megmarad akkor is, ha semmit se teszek érte. Elveszíthetjük azzal is, hogy elhanyagoljuk, vagy pedig eltehetjük láb alól az öngyilkossággal. Táplálnunk és gondoznunk kell, de mindig annak tudatában, hogy nem mi hoztuk létre – olyan életet tartunk fenn, amelyik mástól származik. Ugyanígy a keresztyén is elveszítheti krisztusi életét, amelyet beléoltottak, gondoskodnunk kell tehát róla. De a legjobb keresztyén sem a saját erejéből cselekszik – csak táplálja vagy védelmezi azt az életet, amelyet egymaga sohasem tudott volna megszerezni. Látnunk kell ennek gyakorlati következményeit is. A testünket fenntartó természetes élet sok mindent megtesz azért, hogy meggyógyítsa ezt a szervezetet. Ha vágás keletkezik rajta, akkor lehetőleg összeforrasztja, a holttest erre képtelen. Az élő testre nem az a jellemző, hogy sohasem sérül meg, hanem hogy bizonyos mértékig meg tudja gyógyítani önmagát. Ugyanígy a keresztyén sem olyan ember, aki sohase követ el hibát, hanem olyan, aki képes a bűnbánatra, a fölkelésre, az újrakezdésre minden elbukás után. Hiszen a keresztyén élet benne él, s meggyógyítja őt minden alkalommal: képessé teszi

arra, hogy (bizonyos fokig) megismételje azt az önkéntes halált, amelyet maga Krisztus is elvállalt.

A keresztény ember ezért van más helyzetben, mint a többiek, akik szintén megpróbálnak jól élni. Azt remélik, hogy jótetteikkel tetszhetnek Istennek, ha van Isten. Vagy pedig – ha azt gondolják, hogy nincs –, akkor legalább azt remélik, hogy kiérdemlik a jó emberek elismerését. A keresztény azonban azt tartja, hogy minden jó a benne levő krisztusi életből származik. Meggyőződése szerint Isten nem azért szeret bennünket, mert jók vagyunk, hanem azért tesz minket jóvá, mert szeret. Az üvegház teteje nem azért vonzza a napot, mert csillogó, hanem azért válik csillogóvá, mert rásüt a nap.

Azt is egészen világosan kell látnunk, hogy amikor a keresztények a bennük ható krisztusi életről beszélnek, akkor nem egyszerűen valami értelmi vagy erkölcsi valóságra utalnak. Amikor azt mondják, hogy „Krisztusban” vannak és Krisztus „bennük”, akkor ezzel nem egyszerűen azt fejezik ki, hogy Krisztusra gondolnak vagy Őt utánozzák. Meg vannak győződve arról, hogy valóban Krisztus működik általuk. Hogy a keresztények együttese olyan élő szervezet, amelyben Krisztus működik – hogy mi vagyunk az ujjai és izmai, testének sejtjei. Ez talán megmagyaráz egy-két dolgot. Megmagyarázza, hogy ez az új élet nem csupán az értelem útján terjed, mint a hit, hanem olyan látható tettek által is, mint a keresztség és az Eukarisztia. Nem is csupán egy eszmét terjeszt. Több a fejlődésnél is, fölötte áll a biológiának. Nem érdemes lelkibbnek lenni Istennél. Isten sohasem tisztán szellemi lénynek gondolta el az embert. Ezért használ fel anyagi dolgokat is, mint kenyeret és bort, ahhoz, hogy új életet öntsön belénk. Ezt talán nagyon nyersnek és lélekellenesnek érezzük. Isten azonban nem: Ő találta ki az evést. Szereti az anyagot – Ő alkotta meg.

Más is megzavarhat. Nem felháborítóan igazságtalan az, hogy ezt az új életet olyanokra bizzák, akik hallottak Krisztusról, és így hinni tudnak benne? De valójában Isten nem mondta meg nekünk, hogyan gondoskodik a többi emberről. Azt biztosan tudjuk, hogy senki sem igazulhat meg, csak Krisztus által. Azt azonban nem tudjuk, hogy csak azok üdvözülhetnek-e általa, akik ismerik őt. De ostobaság volna a kintlevőkért úgy aggódni,

hogy mi is kívül ragadunk önmagunkon. A keresztények Krisztus testét alkotják, azt a szervezetet, amelyen keresztül működik. Mindaz, amit ehhez a szervezethez hozzáadunk, erőteljesebb működésre képesíti. Ha segíteni akarjuk azokat, akik kívül élnek, akkor adjuk hozzá a magunk kis sejtjét Krisztus testéhez, hiszen egyedül Ő segíthet rajtuk. Furcsa volna úgy rávenni valakit a több munkára, hogy levágjuk az egyik ujját.

Más ellenvetés is lehetséges. Miért száll partra Isten álruhában ezen az ellenség-megszállta világon, és hoz létre valamiféle titkos társaságot az ellenség hátraszorítására? Miért nem hatalmával hódítja meg a világot? Talán nem elég erős hozzá? A keresztények azt gondolják, hogy majd hatalomban megjelenik, de nem tudjuk, mikor. Sejtjük azonban, miért késlekedik. Alkalmat akar adni nekünk arra, hogy önként csatlakozzunk hozzá. Nem hiszem, hogy bármelyikünk sokra becsülte volna azt a franciát, aki előbb megvárja, hogy a szövetségesek bevonuljanak Németországba, s aztán kijelenti, hogy a mi oldalunkon áll. Isten meg fogja hódítani a világot. De aligha sejtik a jövőt azok, akik azt kérik Istentől, hogy nyíltan és közvetlenül avatkozzon be a világunkba. Ha megjelenik, akkor vele eljön a világ vége. Ha szerző megjelenik a színpadon, a darab véget ért. Isten meghódítja majd a világot – eddig rendben van. De akkor már mi értelme van kijelenteni, hogy az Ő pártján állunk, amikor az egész világ elmúlik, mint egy álom – s valami más robban be a helyébe –, valami olyan, amit sohase tudtunk felfogni. Csodálatos öröm egyrésznünknek, és borzalmas iszonyat másoknak. Ekkor már senkinek se marad választása. Ekkor már leplezetlenül jelenik meg Isten. Olyan mindent elsöprő hatalommal, hogy ellenállhatatlan szerezettel vagy ellenállhatatlan iszonyattal tör rá minden teremtményre. Akkor már túl késő lesz eldönteni, hogy melyik oldalra akarunk állni. Hiába mondjuk már azt, hogy lefekszünk, amikor többé lehetetlen fölkelnünk. Ez már nem a választás ideje: ekkor már csak azt fedezzük föl, hogy melyik oldalt választottuk, akár tudtuk korábban, akár nem. Most, ma, ebben a pillanatban adódik lehetőségünk arra, hogy a helyes útra lépjünk. Isten visszatartja magát, hogy megadja nekünk ezt a lehetőséget. De ez az idő nem tart örökké. Vagy megragadjuk az alkalmat, vagy pedig elszalasztjuk

CSODÁK (1942)

Egyetlen embert, pontosabban asszonyt ismertem életemben, aki azt állította, hogy látott szellemet. Az benne az érdekes, hogy azelőtt sem hitt a lélek halhatatlanságában, s azóta sem hisz. Azt gondolja, hogy hallucinált. Más szóval a látás még nem vonja magával a hitet. A csodákkal kapcsolatban először ezt kell világosan fölismernünk. Bármilyen tapasztalatokat szerezzünk is, nem tekintjük őket csodálatosnak, ha olyan filozófiát alakítottunk ki magunknak, amelyik kizárja a természetfölötti létét. A csoda azon érzékelhető események sorába tartozik, amelyeket végső soron az érzékeinknek kell felfognia. Érzékeink pedig nem tévedhetetlenek. Mindig hivatkozhatunk arra, hogy illúziónak estünk áldozatul. Ha nem hiszünk a természetfölöttiben, akkor mindig ezt fogjuk hangoztatni. Így tehát akár megszűntek a csodák, akár nem, Nyugat-Európában látszólag mindenképpen véget értek, mivel a materializmus vált népszerű hitvallássá. Gondoljunk csak bele: ha a világ vége szó szerint úgy jönne el, ahogyan a Jelenések Könyve leírja, ha a modern materialisták a saját szemükkel látnák, amint az ég felgöngyölödik (Jel 6,14), megjelenik egy nagy ragyogó trónus (Jel 20,11), ha úgy érzi, hogy őt magát is belévetik a Tüzes Tóba (Jel 19,20, 20,10, 14–14) – akkor is, még benn a tóban is illúziónak bélyegezné a tapasztalatát, s a pszichoanalízisben vagy az elmebetegségekben keresné a magyarázatot. A tapasztalat önmagában nem bizonyít semmit. Ha valaki kételkedik benne, hogy álmodik-e vagy ébren van, semmilyen tapasztalat sem tudja megoldani a kétségét, hiszen minden tapasztalata az álomból is származhat. A tapasztalat bizonyít ezt vagy azt, vagy éppen semmit, előzetes elgondolásaink szerint, ahogyan felfogjuk. Gyakran felhasználják a csodák elleni érvelésben azt, hogy ta-

pasztalatunk az előzetes elgondolásunk szerint alakul. Azt mondják, hogy mivel őseink bizonyítottnak vették a természetfölöttit, és kiéhezve várták a csodát, ezért beleolvasták a csodás elemeket azokba az eseményekbe, amelyek nem is voltak csodások. Elismerem, hogy bizonyos értelemben így is van. Vagyis azt hiszem, minket az előítéleteink abban is meggátolnak, hogy a valószínűleg megtörtént csodákat felfogjuk, őket viszont az előítéleteik arra vehették rá, hogy ott is csodát képzeljenek, ahol valójában nem is történt. Ugyanígy, ha a rajongó férj hűségeseinek gondolja felelősségét akkor is, ha nem az, a gyanakvó férj akkor se fogja hűségeseinek tartani, ha mégis az. Tényleges hűségének kérdését külön, más alapon kellene megvizsgálni, ha erre tényleg szükség volna. Egyvalamit azonban gyakran mondanak őseinkről, ami semmiképpen sem igaz. Nem szabad azt mondani „Azért hittek a csodákban, mert nem ismerték a természet törvényeit.” Ennek nincs értelme. Amikor Szent József úgy találta, hogy a menyasszonya terhes, „az volt a szándéka, hogy titokban bocsátja el” (Mt 1,19). Ehhez eléggé ismerte a biológiát. Másképpen nem tekintette volna a terhességet a hűtlenség bizonyítékának. Amikor elfogadta a keresztény magyarázatot, pontosan azért tartotta csodának, mert eléggé ismerte a természet törvényeit ahhoz, hogy tudja: itt felfüggesztették őket. Amikor a tanítványok látták Jézust a vízen járni, megijedtek (Mt 14,26; Mk 6,49; Jn 6,19). Nem ijedtek volna meg, ha nem ismerték volna a természet törvényeit, és ezt nem tartották volna kivételnek. Ha valakinek fogalma sincs a természet szokásos rendjéről, akkor persze nem veszi észre azt sem, ami eltér ettől a rendtől: az a tökfilkó, aki nem ismeri egy vers szokásos ritmusát, nem veheti észre benne a költői változatokat sem. Csak a normálistól eltérő lehet csodálatos, és előbb a normát kell felfogni ahhoz, hogy az ettől eltérőt észrevehessük. Aki semmit sem tud a természet törvényeiről, az nem képes felfogni a csodát sem, ahogy a természetfölöttit sem foghatja fel az, aki mindenestül elutasítja. A materialistának legalább ki kell magyaráznia a csodákat, a természetben egészen járatlan ember viszont egyszerűen észre sem veszi őket.

A csoda megtapasztalása két föltételhez van kötve. Először is hinnünk kell a természet normális állandóságában, vagyis föl kell ismernünk azt, hogy az érzékeink által szolgáltatott adatok bele-

férnek a szokásos keretekbe. Másodszor viszont hinnünk kell valamilyen természetén túli valóságban. Csak e kettős hit birtokában közeledhetünk nyitott értelemmel azokhoz a jelzésekhez, amelyek hírül adják, hogy a természetfölötti vagy azon kívüli valóság betört a térnek és időnek abba az érzékelhető közegébe, amely „természetes” világunkat alkotja. A természetfölötti létezése mellett metafizikai érvek szólnak, s ezeket döntőnek tartom. Arra a tényre építenek, hogy még ahhoz is a természetes világon túli valóságot kell föltételeznünk, hogy gondolkodhassunk és cselekedhessünk ezen a világon, sőt azt is el kell fogadnunk, hogy legalább részben ehhez a valósághoz tartozunk. Csak úgy gondolkodhatunk, ha érvényesnek tartjuk a saját érvelésünket. Ez pedig nem hihető, ha a gondolatunk csupán az agyunk terméke, agyunk pedig csak irracionális fizikai folyamatok mellékterméke. Ha nem csupán ösztönösen akarunk cselekedni, akkor hasonlóan érvényesnek kell tartanunk megítélésünket arról, hogy mi a jó és mi a rossz. Mindkét esetben ugyanarra a nyugtalanító eredményre jutunk. Még a természet fogalmához is csak úgy juthattunk el, hogy természet-fölötti állapotot tulajdonítottunk magunknak.

Ha őszintén elfogadjuk ezt a helyzetet, s aztán térünk rá a bizonyításra, akkor persze azt találjuk, hogy a környezetünkben sok minden a természetfölöttire utal. A történelem teli van ilyen célzásokkal – gyakran még azok a dokumentumok is, amelyeket csak azért fogadtunk el, mert nem tartalmaznak csodákat. Köztisztelőben álló misszionáriusok gyakran utalnak rá. Az egész római Egyház hivatkozik arra, hogy újra és újra történnek csodák. Szinte mindegyik ismerősünk legalább egy mozzanatot megjelöl belső megtérésének történetében, amelyet „furcsának” vagy „különösnek” mond. Nyilván a legtöbb csodás elbeszélés megbízhatatlan, de ugyanez áll a legtöbb történetre, bármilyen eseményt beszél is el – az újságolvasók ezt lépten-nyomon tapasztalhatják. Minden történetet külön kell megvizsgálni: nem szabad viszont egyedül a természetfölötti magyarázatot lehetetlennek tartanunk. A legtöbben bizonyára nem fogadják el, hogy Monsnál valóban angyalok jelentek meg, mert nem látnak elegendő számú józan embert, akik látták őket. (Lewis arra a történetre utal, amely szerint 1914. aug. 26-án Franciaországban, Mons mellett angyalok jelentek meg a brit csapatok védelmére. Vö. History

Makers No. 3, 1969. pp. 132.) De ha elegendő számú tanút találunk, akkor szerintem nem volna józan kollektív hallucinációval magyarázni a jelenséget. Eleget tudunk a lélektanból ahhoz, hogy a hallucinációban sok ember aligha jut el magától ugyanarra a véleményre, a természetfölöttit pedig nem ismerjük eléggé ahhoz, hogy tudhassuk, ugyanilyen valószínűtlen-e az angyalok megjelenése. Én inkább hajlok a természetfölötti magyarázatra, mint a hallucináció elméletére. Ha az Ószövetség azt mondja el, hogy Szancherib hódítását angyalok akadályozták meg (2Kir 19,35), Hérodotosz pedig arról beszél, hogy egerek állították meg, azzal, hogy lerágták a hurokat seregének íjairól, akkor a nyílt eszű emberek inkább az angyalok oldalára állnak. Ha nem bonyolítjuk túl a kérdést, önmagában egyáltalán nem kizárt az angyalok léte, tehát elfogadhatjuk a fentebb leírt megjelenésüket. De egerek nem szoktak ilyesmit csinálni.

Urunk csodáit napjainkban pesszimizmus fogadja. De elsősorban nem azért, mert nem fogadnak el semmilyen természetén túli valóságot. Két tiszteletreméltó, de szerintem téves elgondolásból indulnak el. Először is a modern ember szinte undorodik a csodáktól. Elismerik talán, hogy Isten tehet csodát, de kétlik, hogy valóban tett-e. Mesterkéltnek és homályosnak, csak a primitívek számára meggyőző színpadias trükknek találják azt, hogy megsérti azokat a törvényeket, amelyeket Ő maga hozott létre teremtésében. A mindenség nyelvtana ellen elkövetett súlyos vétségnek tartják. Másodszor, sokan összetévesztik a természet törvényeit a gondolkodás törvényeivel, és azt képzelik, hogy megfordításuk vagy fölfüggesztésük önellentmondást tartalmaz – a holtak föl-támasztása szerintük ugyanolyan képtelenség, mint az az állítás, hogy kettő meg kettő az öt.

Nemrég találtam meg a választ az első ellenvetésre. Először George MacDonaldnál bukkantam rá, majd Szent Atanáznál. Szent Atanáz ezt mondja róla a megtestesülésről szóló kis könyvecskéjében: „Urunk hozzánk hasonló testet öltött magára, és emberként élt, azért, hogy akik nem akarták elismerni Istent, mint a mindenség legfőbb hatalmát és uralkodóját, azok fölismerehessék Őt abban a testben, amely a testet öltött Isten Igéjében élt.” Ez pontosan megfelel Krisztus saját szavainak, amelyeket csodáiról mondott: „A Fiú önmagától nem tehet semmit, csak

azt teheti, amit az Atyánál lát" (Jn 5,19). Amennyire követni tudom, elgondolása a következő:

Isten tevékenysége átjárja az egész teremtetést. Kozmikus méretű működését azonban az ember nem akarja tudomásul venni. A megtestesült Isten, aki emberként élt Palesztinában, ugyanazokat a tetteket viszi véghez csodáival, mint Isten a mindenség egészében, de más sebességgel, és jóval kisebb méretekben. Egyik legfőbb célja az, hogy az emberek, miután ilyen kis méretekben meglátták személyes erejének megnyilvánulását, fölismerhessék, hogy a mögötte álló erő szintén személyes – tulajdonképpen pontosan ugyanaz a személy működik, aki kétezer évvel ezelőtt közöttünk élt. A csodák apró betűkkel újra elmondják nekünk ugyanazt a történetet, amely akkora betűkkel van beleírva a világ egészébe, hogy legtöbbször már nem tudjuk elolvasni. Ennek a nagybetűs írásnak egy része már látható, másik része még megfejtetlen. Más szóval, a csodák egy része azt viszi végbe egy-egy helyhez kötve, amit Isten már véghez vitt a mindenségben, mások pedig olyasmit hoznak létre kicsiben, amit Isten még nem tett ugyan meg nagy méretekben, de meg fog tenni. Ebben az értelemben, emberi szempontunkból nézve, a csodák egy része emlékeztető, más része pedig prófétai jövendölés.

Isten megteremti a szőlőt és megtanítja arra, hogy vizet szívjon föl a gyökerein át, aztán a nap segítségével alakítsa át ezt a vizet olyan nedvvé, amely megerjed, és tulajdonságaiban átalakul. Noé napjaitól mindmáig így változtatja Isten a vizet borrá. Ezt azonban nem minden ember veszi észre. Vagy, mint a pogányok, valami véges szellem, Bacchus vagy Dionysos működését látják benne, vagy pedig, mint a modernek, a kémiai és egyéb anyagfolyamatoknak valóságos és végső okságot tulajdonítanak, hiszen érzékeink mindössze annyit tudnak fölfedezni belőle. De amikor Krisztus a vizet borrá változtatja Kánában, akkor leveti ezt a maszkot (Jn 2,1–11). A csoda részben arról győzhet meg, hogy Krisztus: Isten. De teljes hatását akkor éri el, ha mindaz, aki szőlőt lát vagy megiszik egy pohár bort, emlékezni fog rá: itt Az működött közre, aki ott ült a menyegzőn Kánában. Isten minden évben megsziporítja a magot. A magot elvetik és sok termést hoz, s az emberek, koruk szokása szerint Ceresnek, Adonisnak vagy pedig a természet törvényeinek tulajdonítják ezt. Ezt az

évről évre megismétlődő csodát mikroszkopikusan felnagyítja, a mi nyelvünkre lefordítja az ötezer ember jóllakatása (Mt 14,15–21, Mk 6,34–44, Lk 9,12–17, Jn 6,1–11).

A kenyeret Jézus nem a semmiből csinálja, nem is kövekből, ahogyan az ördög egyszer hiába tanácsolta Urunknak (Mt 4,3, Lk 4,3). Kevés kenyeret sokasít meg. A Fiú nem akar csinálni mást, csak amit az Atyánál lát. Ha szabad így mondanunk, ez a *családi szokásuk*. A gyógyítások csodái hasonlóképpen zajlanak le. Ezt néha elhomályosítja előttünk az, hogy az orvostudományt napjainkban szinte mágikus tisztelettel vesszük körül. Maguk az orvosok nem osztoznak ebben a szemléletben. A varázslat nem az orvostudományban rejlik, hanem a beteg testében. Az orvos csak annyit csinál, hogy a természet működését segíti elő a szervezetben, vagy eltávolítja az akadályokat. Bár úgy szoktunk beszélni róla, hogy meggyógyítunk egy vágást, valójában a vágás önmagát gyógyítja meg. Semmilyen kötözés sem növeszthet bőrt a hulla testén levő vágáson. Ugyanaz a titokzatos energia okozza ezeket a gyógyulásokat, mint az, amit tömegvonzásnak nevezünk, amikor a bolygókat irányítja, és biokémiai folyamatoknak, amikor a testet meggyógyítja – s ha Isten létezik, akkor ez az energia, közvetve vagy közvetlenül, tőle származik. Mindenki általa gyógyul meg, aki meggyógyul, bennünk hat gyógyító ereje. De egyszer láthatóan is megtette ezt, emberi találkozásokban. Ahol viszont nem működik bennünk ilyen módon, ott elhal a szervezet. Krisztus egyik csodája pusztulást idéz elő. De ez is összhangban van Isten tevékenységével a mindenségben. Testi keze megfenyegetheti a fügefát, s ez szimbolikus értelmet hordoz (Mt 21,19, Mk 11,13–20). Hiszen egyetlen fa sem pusztult ki abban az évben Palesztinában, sem máskor egyetlen országban sem, s nem is fog soha, csak akkor, ha Ő előidézi ezt, vagy (ami valószínűbb), ha Ő megszűnik előidézni valamit.

Amikor ezeket jóllakatott, akkor halakat is szaporított a kenyér mellé. Nézzünk bele bármelyik öbölbe vagy a folyók többc-ségébe. Ez a nyüzsgő, vibráló bőség mutatja, hogy most is ~~man~~ kában van. Az antik világ Génusz néven tisztelt egy istent – az állati és emberi termékenység istenét, a növénygyászatnak, az embriológiának meg a nászágynak vezérlő szellemét – a „~~g~~én-
ágy” szellemét, ahogyan a neve után hívhatnánk. Ahogyan a bor-

nak, a kenyérnek és a gyógyításnak a csodái megmutatták, milyen is a valóságban Bacchus, Ceres és Apolló, a halak csodálatos megsokasítása feltárja Génusz igazi valóságát. S ezzel eljutottunk annak a csodának a küszöbére, amely a leginkább sérti a modern füleket. Megérttem azt az embert, aki eleve tagad minden csodálatost. De mit mondjunk azoknak, akik a csodák némelyikét elfogadják ugyan, de tagadják a Szüzi Születést? A természet többi törvényei közül egyes-egyedül ebben hisznek igazán? Vagy úgy érzik, hogy ezzel a csodával lebecsüljük a szexuális kapcsolatot, pedig lassan már csak ezt veszi körül rajongással mai világunk, amelyből kihalt a tisztelet? Pedig alig van ennél jelentősebb csoda. Mi történik az élet keletkezésekor? Mi az apa szerepe a gyermek nemzésében? Az anyag mikroszkopikus kis része kiszakad a testéből és megtermékenyíti az asszonyt: s ezzel a mikroszkopikus anyagdarabkával átkerülhet a magzatba a haja színe, ükapjának lefittyedő ajka; a csontokból, májból, inakból, szívből, vértagokból összerakódó, bonyolult emberi forma, amelyet a magzat felépít majd az anyaméhben. Minden megtermékenyítő sperma mögött ott rejlik az egész mindenség története: belérejtve ott találjuk a világ jövőjének egy darabkáját. Isten rendszerint így hozza létre az embert – s ez a folyamat évezredekett vett igénybe. Kezdődött magának az anyagnak a teremtetésével, aztán leszűkül egyetlen pillanatra és egynéhány sejtecskére a nemzés pillanatában. Az ember itt is összetévesztheti érzéki észleleteit magával az eseménnyel, és valami véges lényt kereshet mögötte, mint a Génuszt. Egy alkalommal ezért Isten közvetlenül, váratlanul, emberi sperma közreműködése, s a mögötte meghúzódó sokmillió éves szerves élet nélkül cselekszik. Elsősorban persze más cél vezette. Ezúttal nem egyszerűen embert alkotott, hanem azt az embert, aki Ő maga: az egyetlen igazi Embert. A spermához vezető folyamat az évezredek során sok nemkívánatos hordalékot is hozott magával. Megromlott az élet, amely ezen az úton ért el hozzánk. Hogy ezt a romlottságot elkerülje, hogy új kezdéshez segítse az emberiséget, Isten egyszer rövidre zárta ezt a folyamatot. Egy névtelen adományozó minden héten elküld nekem egy vulgáris Isten-ellenes kiadványt. Ebben láttam nemrég azt a gúnyos megjegyzést, hogy mi keresztények olyan Istenben hiszünk, aki házasságtörést követett el egy zsidó ács feleségével. Erre azt

felelhetjük, ha házasságtörésnek mondjuk azt, hogy Isten megtermékenyítette Máriát, akkor ugyanilyen erővel azt is mondhatjuk, hogy minden asszonnyal házasságtörést követett el, aki valaha is gyermeket szült a világra. Amit egyszer megtett emberi apa nélkül, azt rendszeresen megteszi akkor is, amikor emberi édesapát használ föl eszközül. Hiszen az emberi apa a közönséges nemzésben csupán hordozza – az életet átadók hosszú láncában utolsóként, s néha szándéktalanul is – azt az életet, amely a legfőbb élettől származik. Így aztán az a szenny, amellyel szegény, zavaros ellenségeink bemocskolnák a Szent Istent, nem tapad rá, vagy ha mégis, akkor dicsőséggé változik.

A csodák tehát kicsiben és gyorsan hozzák létre azt, amit nagyban már megfigyelhettünk Isten egyetemes tevékenységében. Átérthetünk azokra a csodákra, amelyek Isten eljövendő kozmikus tevékenységére utalnak előre. Előbb azonban föl kell hívnom a figyelmet egy félreértésre. Ne gondolják, hogy kevésbé csodálatosnak próbálom feltüntetni a csodákat. Nem akarom őket azzal valószínűsíteni, hogy közelebb hozom őket a természeti jelenségekhez. Azoknak próbálok csupán válaszolni, akik mesterkéltnek, színpadiasnak, Istenhez méltatlannak tartják őket, az egyetemes rend értelmetlen megzavarását látják bennük. Én mindeztől csodálatosnak látom őket. Aki egyszerre megteszi a halott és megsütött maggal azt, ami rendszerint lassan megy végbe az élő magban – az éppoly nagy csodát tesz, mint aki a köveket kenyérré változtatja. Éppen akkora, de másfajta csodát. Ez itt a lényeg. Ha kinyitom Ovidiust vagy a Grimm-meséket, olyasféle csodákra bukkanok, amelyek valóban önkényesek. A fák beszélnek, a házak fákká változnak, varázsgyűrűk elhagyott helyeken étellel dúsan megrakott asztalokat hoznak létre, a hajók istenekké válnak, az emberek kigyóvá vagy madárrá vagy medvévé. Mulatságos ilyeneket olvasni, de ha a leghalványabban is azt gyanítanánk, hogy mindez valóban megtörtént, akkor szórakozásunk lidérces szörnyűséggé változnék. Az evangéliumban nem találunk ilyen csodákat. Ha ilyenek előfordulhatnának, akkor azt bizonyítanák, hogy valami idegen erő tört be a természetbe. Egyáltalán nem azt hitelesítenék, hogy ugyanaz az erő működik, amely a természetet létrehozta és napról napra irányítja. De az igazi csodák nem csupán egy isten jelenlétére utalnak, hanem magára Istenre. Arra,

aki nem idegenként áll kívül a természetén, hanem annak uraként. Nemcsak arról adnak hírt, hogy királyi látogatója akadt a városnak, hanem hogy ő A Király, a Mi Királyunk.

A csodák második csoportja ebben az osztályozásban azt mutatja meg előre, amit Isten még nem tett ugyan meg, de tenni fog a mindenséggel. Föltámasztott egy embert (azt az embert, aki Ó Maga) a halálból, mert egy napon minden embert föltámaszt majd. Talán nem is csupán az embereket – hiszen az Újszövetségben találunk célzást arra, hogy végül az egész teremtés megmenekül a romlástól, új alakot ölt, és még fényesebbé teszi az újjáalkotott emberiség ragyogását. (Róm 8,22: „Tudjuk ugyanis, hogy az egész természet együtt sóhajtozik és vajúdik mindaddig.”) A Színeváltozás (Mt 17,1–9, Mk 9,2–10) és a vízen járás (Mt 14,26, Mk 6,49, Ján 6,19) azt a szépséget és az anyagvilágon uralkodó hatalmat villantja elénk, amely az ember kezébe kerül, ha Isten valóban föltámasztja őt. A föltámadás kétségtelenül „megfordítja” a természeti folyamatokat abban az értelemben, hogy egy sorozat változást idéz elő a jelenlegi folyamatokkal ellentétes irányban. A halálban a szerves anyag lassan visszahull a szervesetlen anyag világába, hogy végül szétoszoljék, és felhasználják más élő szervezetek. A feltámadás folyamata ezzel ellentétes. Persze nem jelenti azt, hogy minden egyes személyiségben azokat az atomokat állítják helyre, amelyek első, „természetes” testét alkották. Az ilyesféle visszafordításnak nem volna semmi értelme. Különböző is a test egysége még ebben az életben is lassan és összetett módon, de folyamatosan cseréli saját alkotóelemeit. De azt mindenesetre meghozza, hogy a feltámadt anyag az ember felépülése felé fog tartani, holott most a pusztulása felé tart. Mintha visszafelé játszanák azt a filmet, amelyet egyszer már levetítettek. Ebben az értelemben megfordítja a természetet. További kérdést jelent az, hogy az ilyen értelmű visszafordítás szükségszerű ellentmondás-e. Honnan tudjuk, hogy a film nem forgatható vissza?

Bizonyos értelemben éppen a modern fizika tanítja azt, hogy a filmet sohasem lehet visszafelé forgatni. A modern fizika számára ugyanis a mindenség „lejáróban van”. A szervezetlenség és a véletlen fokozatosan növekszik benne. Eljön az az idő, nem is végtelen soká, amikor egészen lejár a mindenség, és a tudomány nem tart lehetségesnek visszatérést ebből az állapotból. Kellene lennie

olyan időnek, nem is olyan végtelenül távoli múltban, amikor a mindenséget „felhúzták”, bár a tudomány nem ismeri e felhúzás folyamatát. A lényeg az, hogy elődeink képnek látták a mindenséget. A modern fizika viszont folyamatnak érzékeli. Ha a mindenséget képnek gondoljuk el, akkor ezek az események vagy láthatóvá lesznek a képen, vagy nem. Mivel a kép végtelen, az ember a dolgok természetével ellentétesnek tarthatja mindazt, amit nem lát meg rajta. De a folyamatban más szabályok érvényesülnek, főleg ha még nem ért véget. A modern fizika által leírt folyamatot röviden ilyesféleképpen foglalhatnánk össze: „Micimackó pedig zuhant, zuhant.” Vagyis befejezetlennek mondjuk a folyamatot. Volt egy idő, amikor még nem esett lefelé, amikor fenn ült a fán. S lesz idő, amikor földet ér. Igaz, hogy a tudomány nem ismer senkit, aki összerakosgathatná, ha már egyszer leesett és összetörte magát. De nem ismer olyan eszközt sem, amellyel eredetileg föltehetné volna a fára. Minden tudományunk a megfigyelésen alapul s minden megfigyelésünk abból az időből származik, amikor esik lefelé. Amikor megszülettünk, már elvesztette egyensúlyát a fa tetején, s jóval előbb meghalunk, mielőtt talajt érne. De merev dogmatizmus volna az óra járásakor azt föltételezni, hogy a folyamat befejeztével nem lehet valahogy újra felhúzni az órát, amelyet egyszer elindítottak.

Az persze nyilvánvaló, hogy nem tudunk elképzelni olyan eseményt, amely kívül esik a természetben jelenleg működő folyamatokon. Urunknak a feltámadása utáni megjelenéseiből annyi biztosan kiderül, hogy a feltámadt test különbözik attól a testtől, amelyik meghalt. S hogy egész más feltételek szerint él, mint amilyenek a természetes életben uralkodnak. Gyakran nem ismerik föl azok, akik látják (Lk 24,13–31, 36–37, Jn 20,14–16), nincs benne a térben ugyanúgy, mint a mi testünk. A hirtelen megjelenések és eltűnések (Mk 16,14, Lk 24,31, Jn 20,19,26) a néphagyományban élő szellemre engednének következtetni. Ő azonban nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem csupán szellem, és különböző módon bizonyítja is, hogy feltámadt teste képes anyagi tevékenységekre, például az evésre (Lk 24,42, Jn 21,13). Mindez azért olyan meghökkentő számunkra, mert felfogásunk szerint ami túlmegy azon, amit mi természetnek nevezünk – a három dimenzióinak és öt magasan kifinomult és erősen korlátozott érzé-

künknek a határán – az azonnal a tisztán negatív szellem világába kerül, olyan világba, ahol semmiféle térnek és semmiféle érzéknek nincs többé semmi szerepe. Én azonban semmilyen okot nem találok erre a következtetésre. Schrödinger egyetlen atom megmagyarázásához hét dimenziót kíván. Ha új érzékeket kapnánk, új természetre bukkannánk. Lehet, hogy az egyik természet a másikra boltozódik, mindegyik természetfölötti az alatta lévőhöz képest, s ahogy egyre följebb haladunk bennük, lassan elérjük a tiszta szellem mélységeit. S aki ebben a mélységben él, az Atyának jobbján, az nem feltétlenül kerül távol ezektől a természetektől – lehet, hogy sokkal dinamikusabban jelen van az alacsonyabb rendű természetekben is. Ezért tartom elhamarkodottnak azt föltételezni, hogy a mennybevétel története csupán allegória. Egyesek szerint azok találták ki, akik az égen képzelik el a mennyországot, szemben az alsó, földi világgal. De ezzel végső soron ilyesmit mondunk: „Tegyük föl, hogy a történet kitalált, de így meg tudjuk magyarázni, hogyan támadt föl.” E föltételezés nélkül csupán valótlán világokban bolyongunk, amelyek aligha, vagy biztosan nem vezetnek nyomra bennünket. Ha viszont a történet igaz, akkor egy lény, aki még rendelkezik valamiféle, bár nem a mi értelmünkben vett anyagi testtel, saját akaratából visszavonul a mi háromdimenziós, öt érzékkel körülhatárolt természetünkből. De nem közvetlenül az érzékek által el nem érhető, dimenziótlan világba lép át, hanem esetleg egy olyan világba vagy világokba vagy világokon keresztül, amelyek meghaladják érzékeinket és háromdimenziós terünket. Urunk tehette ezt fokozatosan is. Ki tudja megmondani ezen a világon, hogy mit láttak azok, akik nézték őt? Ha függőleges irányú gyors mozgásról beszélnek – aztán elmosódó körvonalakról, aztán semmiről – kinek van joga ezt valószínűtlennek mondani?

Megpróbáltam ezzel az írással elhárítani azt a gyanút, hogy a csodában önellentmondás rejlik, s megmutatni, mennyire igaza volt Szent Atanáznak, amikor lényegi hasonlóságot talált Urunk csodái és a természet általános rendje között. Ha a „természetes” azt jelenti, hogy besorolható valamilyen osztályba, hogy engedelmeskedik egy normának, hogy hozzá hasonló folyamatok észlelhetők, hogy más eseményekkel megmagyarázható, akkor a természet *egésze nem* természetes. Ha a csoda azt jelenti, hogy egy-

szerűen el kell fogadnom: olyan megválaszolhatatlan esemény, amely nem magyarázkodik, hanem egyszerűen van, akkor a mindenség egyetlen nagy csoda. Krisztus földi tetteinek egyik fő célja az volt, hogy erre a nagy csodára irányítsa a figyelmünket: Jelek, ahogyan Ő maga nevezte őket (Mt 12,39, 16,4, 24,24, Mk 13,22, 16,17, Lk 21,11). Ezek a jelek nem vonnak el bennünket a valóságtól, figyelmeztetnek rá – a magunk álmvilágából odavezetnek az igazán valóságos valóságnak meghökkentő tényéhez. Olyan fókuszpontok, ahol a valóság láthatóbb lesz, mint ahogy általában látni tudjuk. Beszéltünk arról, hogyan csinált az Úr csodálatos módon kenyeret és bort, és hogyan mutatta magát Mária szüzi szülésében annak az igazi Géniusznak, akit az ember öntudatlanul tisztelt már korábban is. Mindez azonban mélyebbre is mutat. A kenyér és a bor még szentebb jelentőséget is nyert a keresztények szemében, a nemzés aktusában pedig a misztikusok a lélek és az Isten egyesülésének jelképét látták. Mindez nyilván nem véletlen. Isten művében nincsenek véletlenek. Amikor a növényvilágot megteremtette, már tudta, hogy a búza évenkénti halála és feltámadása milyen álmokat fog létrehozni a jámbor pogányok gondolatvilágában, már tudta, hogy meg kell halnia és újjá kell születnie, tudta, mennyire használhatja fel a régi vallásokat és mennyire kell felülmúlnia azokat. Tudta, hogy azt fogja mondani „Ez az én testem” (Mt 26,26, Mk 14,22, Lk 22,19, 1Kor 11,24). Közös kenyér, csodálatos kenyér, szentségi kenyér – ez a három fogalom eltér, de nem választható el egymástól. Az Isteni Valóság olyan, mint a zenében a fuga. Minden tette más, de mindegyik rimel a másikra és visszhangzik benne. Ezért annyira nehéz beszélni a kereszténységről. Szögezzük figyelmünket bármelyik történetére vagy bármelyik tételére: mintha mágnesként vonzaná oda magához az igazságot és a dicsőséget a létezők egész világából. Homályos panteista egységeink és fölszínes racionalista megkülönböztetéseink egyaránt vereséget szenvednek a valóságnak varratlan, mégis mindig változó szövetén, Isten sokdimenziós termékenységének eleven, egybecsendülő, gazdag harmóniáin. De ez nemcsak nehezíti hitünket, hanem mindennél jobban bizonyítja is. Ha mindezt mesének tartanánk, agyunk termékének, ahogyan az anyag létrehozott bennünket – akkor mintha azt hinnénk, hogy ez a hatalmas, egybehangzó csodálatos pompa valami sokkal ki-

sebb és szegényesebb valóságból jött létre. Közelebb jutunk az igazsághoz Julian of Norwich látomásával: Krisztus megjelent előtte valami diónyi kis tárggyal a kezében, és így szólt: „Ez minden, amit teremtettem.” S annyira kicsinynek és gyöngének látta az egészet, hogy csodálkozott rajta, miért is nem esik szét.

A SZUBJEKTIVIZMUS MÉRGE (1943)

Az emberi kapzsiság és gőg mindig nyomorúságot és bűnt eredményez az emberben. De hatása jelentősen megnövekszik a történelem egyes korszakaiban, mert valamilyen hamis filozófia átmenetileg divatossá vált. A helyes gondolkodás nem teszi jóvá a rossz embereket; de a tisztán elméleti tévedés is lazíthatja a rossz rendszeres felülvizsgálatát, a jószándékot pedig megfoszthatja a maga természetes segítőitársaitól. Ilyesféle tévedés jelent meg mostanában külföldön (lásd hitleri Németország, Mussolini Olaszországa). Nem a Hatalom ideológiáira vagy a totális államokra gondolok itt, hanem olyasmire, ami mélyebbre hatol, tágabb körben terjed, s ami valóban remek alkalmat adott a Hatalom ideológiáinak terjedésére. A szubjektivizmust tartom ilyen hamis eszmének.

Miután környezetét átvizsgálta, az ember önmagát kezdte tanulmányozni. Eddig elfogadta a saját értelmét, és ezen keresztül nézte a többi dolgokat. Most a saját értelmét tette vizsgálatának tárgyává: mintha kivennénk a saját szemünket, hogy jobban szemügyre vegyük. E tanulmányozás során azt találta, hogy értelem olyan jelenség, amely az agykéregben lezajló kémiai és elektromos folyamatok hatására következik be, s maga is a vak fejlődési folyamatnak mellékterméke csupán. Eddig a logikáját olyan királynak tekintette, aki minden lehetséges világban föltétlen tekintéllyel parancsol, most azonban egyéni elbirálással döntünk felőle. Nincs okunk föltételezni, hogy az igazsághoz igazodik.

Amíg ez a trónfosztás csak az elméleti értelmet érintette, addig nem vették igazán komolyan. S tudós föltételezi, hogy a saját logikája érvényes (Platónnak és Spinozának büszke, régimódi módorában. Még ahhoz is föl kell tételeznie a saját logikája érvényes-

ségét, hogy azt bizonyíthassa: mindez csupa szubjektivizmus. Így tehát csupán játszadozhat a szubjektivizmussal. Az is igaz, hogy ez a flörtölés néha túlságosan messzire megy. Akadtak modern tudósok, akik elhagyták a szótárukból az *igazság* és *valóság* szavakat, s azt állították, hogy munkájuk során nem azt akarják megtudni, hogy mit is észlelnek, hanem csupán a gyakorlati eredményekre törekszenek. Ez kétségtelenül rossz előjel. Egészében véve azonban a szubjektivizmus olyan kellemetlen munkatárs a kutatásban, hogy folytonosan ellensúlyozza is a veszélyt.

De ha a gyakorlati következtetésekhez jutunk, akkor ott már teljes erővel hatnak a károsító tényezők. Gyakorlati értelmünk tevékenységén a jónak és a rossznak szétválasztását értem. Ha meglepődnek azon, hogy ezt egyáltalán az értelem működésének tulajdonítjuk, akkor hadd figyelmeztessenek arra, hogy már ez a meglepetés is annak a szubjektivizmusnak az eredménye, amelyről beszélek. A modern időkig egyetlen elsőrangú gondolkodó se vonta kétségbe, hogy értékítéleteink értelmi ítéletek, s a tárgyi valóságot fedezzük fel általuk. Biztosra vették azt, hogy a kísértésben a szenvedély nem valamilyen érzellemmel kerül szembe, hanem az értelemmel. Így gondolkozott Platon, Arisztotelész, Hooker, Butler és Doctor Johnson. A modern elgondolás azonban egészen más. Az értékítéleteket nem is tartja igazi ítéleteknek. Csupán érzelmek, komplexusok vagy magatartásformák, amelyeket a közösség kitermel a környezet és a hagyományok hatására; egyik közösségről a másikra változnak tehát. Ha valamit jónak mondunk, akkor ezzel csak a saját érzéseinket fejezzük ki. Érzelmünk pedig társadalmi környezetünk hatása alatt alakulnak ki.

De ha ez így van, akkor másképpen is beprogramozhattak volna bennünket. A reformerek vagy a nevelés szakemberei azt mondhatják: „Talán jobb is lenne. Javítsuk meg erkölcsiségünket.” Ebből az ártatlannak látszó ötletből származik az a betegség, amely biztosan elpusztítja emberi fajunkat (és nézeteim szerint kárhozatra visz bennünket), ha nem védekezünk ellene. Arra a végzetes gőgre gondolok, hogy az ember maga teremthet értékeket, hogy a közösség úgy választhatja meg a maga „ideológiáját”, ahogyan az ember megválasztja a ruháját. Mindenki méltatlankodva hallgatja, hogy a németek úgy határozzák meg az igazságot, hogy az, ami a Harmadik Birodalom javát szolgálja. De

arra nem mindig gondolnak, hogy méltatlankodásuk teljesen alaptalan, ha mi magunk is szubjektív érzelmnek tartjuk az erkölcsöt, amelyet tetszés szerint lehet megváltoztatni. Ha nem létezik a jónak valamilyen objektív mércéje, amely közös a németeknek, japánoknak, angoloknak, akár engedelmeskedünk neki, akár nem –, akkor persze a németek éppen annyi joggal megallozhatják a maguk ideológiáját, mint mi a miénket. Ha a „jó” és a „jobb” szavak az egyes emberek ideológiája szerint kapják meg a maguk értelmét, akkor persze az ideológiák önmagukban nem lehetnek jobbak vagy rosszabbak egymásnál. Ha a mérőpálca nem független attól, amit mérnek vele, akkor nem lehetséges mérni. Ugyanilyen alapon értelmetlen az egyik kor erkölcsi eszméit összehasonlítani a másikkal: a haladás vagy hanyatlás szintén értelmetlen kifejezések.

Mindez annyira nyilvánvaló, hogy csak egyféle következtetésre juthatunk belőle. De hogy ezt manapság milyen kevéssé értik, azt lemérhetjük némelyik erkölcsreformátor eljárás módjára. Először azt mondja: a „jó” azt jelenti, „amire beprogramoztak bennünket”; aztán könnyű szívvel eltűnődik azon, vajon nem volna-e jobb, ha másra programoznának át bennünket. Mi az ördögöt ért hát a „jobb” szón?

Az ilyen elgondolások mögött rendszerint az áll, hogy ha elvetjük az értékek hagyományos szemléletét, akkor valami jobbat találunk, valami valóságosabbat, szilárdabbat, amire az értékek új rendszerét építhetjük. Azt mondja például: „El kell hagynunk az értelmetlen tilalmat, és értékeinket a közjóra kell alapoznunk.” – Mintha a „Tegyé meg mindent a közjóért” elve bármivel is többet jelentene a régi mondásnál: „Bánj úgy másokkal, ahogyan szeretnéd, hogy veled is bánjanak.” Ennek a régi elvnek viszont semmi egyéb alapja nincs, mint az az ősrégi, egyetemes értékítélet, amelyet korunk moralistája elvet. Vagy pedig a biológiára kívánja alapozni a maga értékeit, és azt mondja, hogy fajunk fenntartása érdekében így és így kell cselekednünk. Úgy látszik, elfelejtette előbb föltenni a kérdést: „Miért kell fennmaradnia a fajunknak?” Magától értetődőnek tartja, hogy főnn kell maradnia, mégpedig azért, mert valójában a hagyományos értékrendre támaszkodik. Ha tiszta lapot kezdenénk, amint ő kívánja, akkor sohasem jutnánk el ehhez az elvhez. Néha pedig az „ösztönre”!

hivatkozik. „Ott működik bennünk a fajfenntartás ösztöne”, mondhatja. De mi is működik bennünk? S ha ez, akkor vajon ki mondta meg nekünk, hogy engedelmeskednünk kell az ösztöneinknek? S miért éppen ennek az ösztönnek engedelmeskedjünk sok egyéb ellenére, amelyek a faj fenntartása ellen hatnak? A reformer csak azért tudja, hogy egyes ösztönöknek jobban kell engedelmeskedni, mint másoknak, mert valamilyen mércehez méri az ösztönöket, s ez a mérce ismét a hagyományos erkölcsre vezethető vissza, amelyet elvetni próbál. Az ösztönök magukban nyilván nem szolgáltatnak elegendő alapot ahhoz, hogy értéksorrendbe állítsuk őket. Ha tanulmányozásuk előtt nem szerzünk megfelelő ismereteket viszonylagos értékükről, akkor ezeket nem vezethetjük le *belőlük*.

Tévedésnek bizonyul az a törekvés, hogy vessük el a hagyományos értékeket, mert szubjektívek, s helyettesítsük őket új értékrendszerrel. Olyan, mintha a gallérunknál fogva próbálnánk fölemelni önmagunkat. Két állítást szeretnék eltörölhetetlen tintával beírni a gondolatvilágunkba.

1. Az emberi értelemnek nincs hatalma új értékeket kitalálnia, ahogyan nem rakhat föl új csillagokat az égre vagy új alapszint a szírvárvány színei közé.

2. Minden erre irányuló kísérlet mesterkéltén választ ki egy elvet a hagyományos erkölcsstanból, hogy azt elkülönítse a többitől, s aztán *egyedül szükségesnek* kiáltsa ki.

A második állítás némi megvilágításra szorul. A közönséges erkölcsstan arra tanít, hogy tiszteljük a szüleinket és gondozzuk a gyerekeinket. Ha csak a második parancsot fogadjuk el, akkor olyan futurista erkölcsöt építünk fel, amelyik egyedüli elvként az utódokat tartja fontosnak. A szokásos erkölcs arra tanít, hogy tartsuk meg az ígéreteinket, és segítsünk az éhezőkön. De ha csak a második parancsot tartjuk fontosnak, akkor olyan erkölcshez jutunk el, amelyikben az egyetlen szempont a termelés és a termelt javak elosztása. A szokásos erkölcs arra tanít, hogy *az egyenlők között* a rokonainkat és honfitársainkat jobban kell szeretnünk, mint az idegeneket. De ha elkülönítjük ezt a parancsot a többitől, akkor vagy az arisztokrata etikához juthatunk el, amelynek egyetlen szempontja a saját osztálya; vagy a faji etikához, amely csak a vérbeli összetartozást ismeri el jogos igénynek. Ezekből a mono-

mániás rendszerekből kiindulva aztán megtámadják a hagyományos erkölcsöt. De önmagukkal jutnak ellentmondásba, hiszen egyedül a hagyományos erkölcs alapján juttathatják érvényre a saját értékeiket is. A semmiből kiindulva, semmilyen értéket se tételezve föl, egyetlen értékhez se juthatnánk el. Ha a szülők tisztelete, vagy az ígéretek megtartása pusztán a fizikai természet melléktermékeként jön létre, akkor a fajnak vagy az utódoknak a tisztelete is. A reformerek egy-egy ágat próbálnának megtartani azon a fán, amelynek a gyökerét próbálják kivágni.

Mindenfajta „új” vagy „tudományos” vagy „modern” erkölcsöt el kell tehát utasítanunk, mert zavaros gondolkodás eredményéből született. Csak két választási lehetőség áll előttünk. Vagy a hagyományos erkölcs elveit elfogadjuk a gyakorlati ész elveként – s ezek nem igényelnek, nem is tűrnek el semmilyen érvelést, nem kell tehát azt vizsgálnunk, vajon melyikük veszített emberi értékeiből. Vagy pedig egyáltalán nem léteznek értékek; amit tévesen értékeknek gondoltunk, az csupán saját irracionális érzelmvilágunk „kivetülése”. Ha tehát elvetettük a hagyományos erkölcsöt ezzel a kérdéssel: „Miért engedelmeskednénk neki?”; utána tökéletesen fölösleges újra bevezetni valamilyen értéket filozófiánkban egy későbbi fejezetében. Minden újonnan feltalált érték ilyen sorsra jutna.

E nézet ellen két irányban védekeznek a mai gondolkodók. Az első arra hivatkozik, hogy a hagyományos erkölcs változik a különböző korokban és helyeken – vagyis nem egy erkölcs létezik, hanem ezernyi. A második pedig arra, hogy ha egy változhatatlan erkölcsi kódexhez kötjük magunkat, akkor elvágjuk magunkat minden haladástól, és „megrekedünk” egy helyben. Egyik érv sem igazolható.

Vegyük először a másodikat. Először is hallgattassuk el azokat a feltolakvó érzelmi felhangokat, amelyeket a „megrekedés” szó felidézhet: állóvíznek és pocsolyának tüntetve föl az ilyen gondolkodást. Ha a víz sokáig egy helyben áll, megbűdösödik. De ha ebből arra következtetünk, hogy mindaz egészségtelen, ami túlságosan sokáig azonos marad, akkor áldozatául estünk a saját hasonlatunknak. A világűr nem bűzlik attól, mert kezdettől fogva megőrizte a maga három dimenzióját. A derékszögű háromszög átfogójára emelt négyzet nem penészedik meg attól, hogy mindig

egyenlő a másik két oldalra emelt négyzet összegével. A szeretetet nem becsteleníti meg a hűség, s ha kezet mosunk, akkor „konzerválni” akarjuk ezáltal: mesterségesen újra abba az *eredeti állapotba* akarjuk hozni a kezünket, amellyel a napot elkezdtük. Ellenállunk tehát az események szokásos menetének, amely a születésünktől a halálunkig folytonosan egyre piszkosabbá tenné őket. A „megrekedés” vagy konzerválás rossz értelmű szavait cseréljük fel egy tárgyilagosabb leíró szóval: „állandóság”. Az állandó erkölcsi törvény kizárja a haladást? Ellenkezőleg, haladás egyedül a változatlan törvényekre épülve képzelhető el. Ha a jó szilárd pont, akkor legalábbis lehetséges egyre közelebb jutnunk hozzá. De ha úgy mozog, mint a vonat, akkor hogyan közeledhet hozzá a mi vonatunk? Változhatnak elképzeléseink a jóról, de csak akkor válhatnak jobbá vagy rosszabbá, ha van olyan abszolút és változhatatlan jó, amelyhez közeledhetnek vagy amelytől eltávolodhatnak. Egy számtanpéldát csak akkor oldhatunk meg egyre hibátlanabbul, ha létezik „állandó” helyes megoldása.

Azt válaszolhatják, hogy már az előbb elismertem: egyre tisztultabbá válhatnak elképzeléseink a jóról. Hogyan lehet ezt összeegyeztetni azzal a nézettel, hogy a „hagyományos erkölcs” olyan *depositum fidei*, hitletétel, amelytől nem lehet eltérni? A választ akkor érthetjük meg, ha az igazi erkölcsi fejlődést az egyszerű újításokkal hasonlítjuk össze. A sztoikusok és a konfuciánusok szerint: „Ne tégy olyat másnak, amit nem akarsz, hogy veled tegyenek.” A keresztények szerint: „Úgy bánj velük, ahogy szeretnéd, hogy veled bánjanak.” A kettő között igazi haladást figyelhetünk meg. Nietzsche erkölcsisége viszont egyszerű újítás. Az első azért igazi haladás, mert csak az fogadhatja el az új elvet, aki elismerte a réginek az érvényességét: akik pedig elismerték a régit, azok rögtön fölismerik az újban, hogy ugyanezt az elvet fejleszti tovább. Ha elvetnék, akkor azért tennék, mert fölöslegesnek vagy túlzásnak tartanák, nem pedig azért, mert eddigi értékrendjüktől merőben eltérőt hirdet. De Nietzsche erkölcsiségét csak akkor lehet elfogadni, ha a hagyományos erkölcsöt pusztán tévedésként töröljük, s aztán olyan álláspontra helyezkedünk, ahol nincs többé alapunk egyetlen értékítéletre sem. Az egyik ember így szól: „Ugye nem szereti a fennmaradt zöltséget? Miért nem természet maga is, s akkor mindig egészen frisset ehet?” A másik viszont

ezt mondja: „Dobja el a kenyerét és egyék helyette téglát meg százlábúakat.” Az igazi erkölcsi haladás a fennálló erkölcsi hagyományokon *belül* játszódik le, ennek a hagyománynak a szellemében, s csupán e hagyomány fényében lehet megérteni. Nem mondhat róla ítéletet az a kívülálló, aki elvetette ezt a hagyományt. Amint Arisztotelész mondja, hiányzik hozzá az alapja, az „arché”-ja.

A második ellenvetés szerint a különböző kultúrák erkölcsi mércéi annyira különböznek egymástól, hogy nem is beszélhetünk közös hagyományról. Azt felelhetjük rá, hogy ez hazugság – tetszetős, alapos, szemenszedett hazugság. Ha bárki beülne a könyvtárba, s néhány napot rászánna, hogy áttanulmányozza a *Vallások és Erkölcsök Enciklopédiáját*, akkor hamarosan fölfedezheti, mennyire egységes ítéletekre jutott a gondolkodó ember. A babiloni *Himnuszokban* és Manu törvényeiben, az *Analectakban*, és a sztoikusoknál, a platónistáknál és az ausztráliai ősembereknél – mindenütt ugyanazt az egyhangú véleményt fogja megtalálni: egyformán elvetik az elnyomást, a gyilkosságot, az árulást és a hamisságot; ugyanúgy ösztönöznek az idősek, a fiatalok és a gyöngék gondozására, az alamizsnálkodásra, a pártatlanságra és a becsületességre. Némileg meglephet talán (engem legalábbis meglepett), hogy az irgalmasságot gyakrabban teszik törvénné, mint az igazságosságot. De mindezek után arról senkinek sem támadhat kétsége, hogy létezik olyasmi, amit Természettörvénynek hívunk. Adódnak persze különbségek. Egyes kultúrák elvakulnak bizonyos értékekre – ahogyan élnek vadak, akik nem tudnak húszig számolni. De azt semmiképpen sem hihetjük, hogy teljes zűrzavarban élünk, hogy sehol sem mutatkozik meg egy általánosan elfogadott értékrendszer. Ez egyszerűen hamis vélekedés volna, s bárhol találkozunk is vele, határozottan föl kell lépniük ellene. Egyáltalán nem zűrzavarra bukkanunk. Pontosan azt találjuk, amit elvárhatunk akkor, ha a jó valóban objektív valóság, s értelmünk segít abban, hogy fel is foghassuk – vagyis a különböző erkölcsi rendszerek a lényeges kérdésekben egyet-egyetnek egymással, bár jelentős hangsúlyeltolódások adódhatnak az egyes helyeken, s talán egyetlen erkölcsi kódex sem tartalmaz mindent.

Kétféle módszerrel próbálják elhomályosítani ezt a feltűnő

megegyezést: Egyesek a szexuális erkölcs eltéréseire koncentrálnak, holott a legtöbb igazi moralista ezeket a pozitív törvények közé sorolja, nem pedig a Természettörvényhez – ez aztán nagy érzelmi viharokat kavarhat. Mit tartunk perverzitásnak, hogyan határozzuk meg az egynejtű házasságot, ill. a többnejűséget? – ilyesmik tartoznak ide. (Nem igaz, hogy a görögök megengedettnek tartották a szexuális perverzitást. Arisztotelész szigorúan tiltja, Platón pedig ismételten kigúnyolja, s ezt még komolyabb bizonyítéknak érzem. Az emberek csak azt gúnyolják ki ennyire élesen, amit legalábbis *peccadilló*-nak, bűnöcskének érznek: a *Pickwick Clubban* leírt tréfák az iszákosságról egyáltalán nem azt bizonyítják, hogy a tizenkilencedik századi Anglia ártalmatlannak tartotta az alkoholizmust, hanem pontosan az ellenkezőjét. Óriási különbség van *fokozatban* a görögök és a kereszténység felfogása között a perverzitás megítélésében, de semmiképpen sem állnak ellentétben egymással.) A másik módszer pedig az értékek különböző megítélésének tartja azt, ami valójában a tények eltérő szemléletéből adódik. A gyökeresen eltérő erkölcsiségek bizonyosságára hozzák fel például az emberáldozatot és a boszorkányüldözést. Az igazi különbség azonban máshol rejlik. Mi azért nem üldözzük a boszorkányokat, mert nem hiszünk a létükben. Azért nem ölünk meg embereket a pestis elkerülése érdekében, mert nem hisszük, hogy ezzel elkerülhető. De ténylegesen „feláldozunk” embereket a háborúban, és valóban üldözzük a kémeket meg az árulókat.

Eddig azokkal az ellenvetésekkel foglalkoztam, amelyeket a nem hívők hoznak fel az objektív értékek vagy a Természettörvény léte ellen. Napjainkban azonban már keresztények is támadni próbálják. Divatba jött, hogy „humanizmus” vagy „liberalizmus” néven indítanak támadást ellene, s mindkét irányzat szívesen támaszkodik arra az elképzelésre, amelyet leírtam. Emögött valódi teológiai probléma lappang. Ha minden cselekvés kétségbevonhatatlan föltételeként a gyakorlati ész kézenfekvő közhelyeit fogadjuk el, akkor olyan mértékben megbízunk a saját értelmünkben, hogy már nem is kell tudomást vennünk az eredeti bűnről. Így aztán már nem valakinek érezzük magunkat föltétlenül elkötelezve, hanem valamilyen elvont fogalomnak.

A bűnbeeséssel kapcsolatban elismerem, hogy a Szentírás fel-

fogása szerint mintha kevésbé romlott volna meg bennünk a Törvény ismerete, mint a megtartásához szükséges akarat. Bátor ember legyen az, aki megpróbálja világosabban körvonalazni a bukott ember állapotát, mint ahogyan Szent Pál tette (Róm 7). Pál a leghatározottabban azt állítja, hogy képtelenek vagyunk megtartani az erkölcsi törvényt, azt biztosra veszi, hogy át tudjuk látni a törvény jóságát és örülhetünk benne a benső embernek megfelelően. Nem élünk igazul, hanem romlottan és bűnösen. De a keresztény felfogás szerint az igazról vallott nézeteink nem torzultak el ennyire. Nyilván elfogultak. De óriási különbség van a tökéletlen látás és a vakság között. Pusztulásba visz az a teológia, amely a gyakorlati értelmünket is velejéig romlottnak mondja. Ha azt tartjuk, hogy Isten egészen mást ért „jóságon”, mint mi, akkor nem marad semmilyen különbség a tiszta vallás és az ördög kultusza között.

A másik ellenvetés még elképesztőbb. Ha egyszer elismerjük, hogy gyakorlati értelmünk igazi értelem, s alapvető követelései éppen annyira föltétlenek és ellentmondást nem tűrőek, ahogyan igénylik maguknak – akkor emberi kötelességünk az, hogy mindenáron engedelmeskedjünk neki. Ilyen föltétlen engedelmisséggel tartozunk Istennek is. A kétféle elkötelezettségnek azonban valamiképpen azonosnak kell lennie. Milyen kapcsolat áll fenn tehát Isten és az erkölcsi törvény között? Az még nem vezet el a végső megoldáshoz, hogy az erkölcsi törvény Isten törvénye. Azért igaz, mert Isten parancsolja, vagy pedig azért parancsolja Isten, mert igaz? Az első esetben ha azt kell jónak mondanunk, amit Isten parancsol, akkor magának Istennek jóságát is megfosztjuk értelmétől, s akkor egy mindenható sátán éppolyan joggal parancsolhatna nekünk, mint az „igaz Úr”. A második esetben viszont mintha valamilyen kozmikus kettős uralmat fogadnánk el, sőt: Isten pusztá végrehajtójává válik valamilyen rajta kívül álló, az Ő létét megelőző törvénynek. Mindkét nézet tartathatlan.

Ezen a ponton emlékezetünkbe kell idéznünk azt, hogy a keresztény teológia nem pusztán személynek hiszi Istent. Olyannak hiszi Őt, hogy az Istenség egységében a személyek hármassága foglal helyet. Ebben az értelemben nagyon is jelentősen eltér a személytől, ahogyan a négyzet eltér a kockától, amelyben hat

négyzet tartozik hozzá a test egységéhez. (Ha kétdimenziós lények próbálják meg elképzelni a kockát, akkor vagy úgy látják, hogy egybeesik a hat négyzet, s ezáltal elhagyják különállásukat, vagy pedig egymás mellé teszik őket, s ezáltal elhagyják az egységüket. Igen hasonló nehézségeink adódnak nekünk is a Szentháromság elképzelésében.) Látszólagos kettősséget vagyunk kénytelenek elfogadni, amikor először Mennyei Atyánkra gondolunk, másodszor az erkölcsi törvény önmagában nyilvánvaló parancsaira – úgy látszik azonban, a fentiekhez hasonlóan, hogy ez nem pusztán tévedés, hanem a dolgok valóságos (bár teremtményi módon korlátolt) képe. A tapasztalatunk körébe eső dolgok minden fajtájában szükségszerűen kettősnek látjuk azt, ami a személyfölötti Isten abszolút létében nem válik el egymástól. Ha egy személyre és egy törvényre gondolunk, akkor csak úgy tudjuk elképzelni, hogy a személy vagy engedelmeskedik a törvénynek, vagy ő alkotja azt. Ha Istenre mint törvényalkotóra gondolunk, akkor kénytelenek vagyunk úgy elképzelni, hogy a jósnak valami még fölötte is álló mércéjéhez igazodik (s ez esetben nem Ő a végső valóság, hanem ez a mérce), vagy pedig önkényesen hozza létre a törvényt: *sic volo, sic jubeo* (így akarom, így parancsolom) – ebben az esetben azonban Isten nem volna se jó, se bölcs. De gondolkodási formáink valószínűleg éppen itt csapnak be bennünket. Földi eszközeinkkel hiába is próbálnánk meg kiigazítani a gondolkodásmódunkat – *ambulari in mirabilibus supra me*, magamon tülemelkedve jártam csodáidban. Két lehetőséget azonban mindenképpen tagadnunk kell: Isten se nem engedelmeskedik az erkölcsi törvénynek, se nem teremti azt. A jó teremtetlen, nem is lehetett soha másként; az esetlegességnek az árnyéka is hiányzik belőle. Ahogyan Platón mondta, a létnek a túloldalán fekszik. Ez a Ríta a hinduknál; általa válnak istenivé maguk az istenek is; a Tao a kínaiaknál: ebből ered minden valóság. Mi azonban abban a kiváltságban részesültünk még a legbölcsebb pogányokkal szemben is, hogy tudjuk, mi van a létén túl, mi nem tűr meg esetlegességet, mi ad isteniséget minden másnak, mi az egész létezés alapja. Nem pusztán a törvény, hanem nemző és nemzett szeretet, az a szeretet, amely e kettő között élve behatol mindazokba, akik rászánják magukat arra, hogy megosszák vele az önmagából származó élet egységét. Isten nemcsak jó, ha-

nem Ő a jóság. A jóság nem csupán isteni, hanem maga az Isten.

Ez talán körmönfont okoskodásnak látszik: mégis azt hiszem, hogy ezen kívül semmi sem menthet meg bennünket. Hosszú távon semmivel sem tudja elkülöníteni magát a sátán kultuszától az a kereszténység, amely nem látja, hogy a végtelenben találkozik az erkölcsi és a vallásos élmény – nem csupán a negatív végtelenben, hanem az élő, mégis személyfölötti Isten pozitív végtelenjében. Csak pusztulásba vezethet az a filozófia, amely az értékeket nem fogadja el öröknek és objektívnek. S mindennek nem csupán elméleti jelentősége van. Azt hiszik, hogy „jó” mindaz, amit az ember helyeselni képes. Azt hiszik, hogy nekik s a hozzájuk hasonlóknak feladata az, hogy mindezt beprogramozzák az emberbe. Hogy eugenetikával a gyerekek pszichológiai manipulációjával, állami neveléssel és tömegtájékoztató eszközökkel formálják ki az emberek lelkiismeretét. Zavaros gondolkodásukban nem vették még észre, hogy a lelkiismeret alkotói maguk nem lehetnek alávetve a lelkiismeretnek. De előbb-utóbb rá kell eszmélniük gondolkodásuk valódi logikájára. S ha ide eljutnak, akkor mi választ még el bennünket attól, hogy fajunkat két csoportba osszuk: néhányan az erkölcsiségen kívül állva beprogramozzák a többieket, a többségben pedig az erkölcsszakértők kedvük szerint formáltak ki valamilyen erkölcsiséget? Ha a jó csupán a helyi ideológiának megfelelően alakul, akkor maga a jó hogyan irányíthatja azokat, akik ezt a helyi ideológiát kitalálják? A szabadság gondolata maga is valamilyen erkölcsi törvényt föltételez, amely fölötte áll az uralkodóknak és az alattvalóknak egyaránt. Az értékszubjektivizmus sohase férhet össze a demokráciával. Mi és a vezetőink csak addig tartozunk egy csoportba, ameddig ugyanannak a törvénynek vagyunk alávetve. De ha nincs Természettörvény, akkor minden társadalom *erkölcsét* annak vezetői, nevelői és programozói állapítják meg. S minden teremtető fölött és kívül áll a saját teremtésének.

Ha nem térünk vissza az objektív értékek nyers és gyermekesen hangzó hitéhez, akkor elveszünk. De ha mégis, akkor életben maradhatunk, sőt a visszatérésből még hasznunk is származhat. Ha a legócskább erkölcsi közhelyeket abszolút értéknek, fogadnánk el, akkor értékelnénk azokat, akik más normákhoz szeret-

nének felsorakoztatni bennünket, ahogyan az újabban divatba jött. Amíg azt hisszük, hogy a jó olyasmi, amit ki lehet találni, addig a vezetőinktől ilyesféle tulajdonságokat várunk el: „Tág látókör”, „dinamizmus”, „kezdemenyezőkészség” és így tovább. De ha visszatérünk az objektív szemlélethez, akkor ezeket a tulajdonságokat sokkal ritkábban keressük – s helyettük sokkal jótékonyabbakra figyelünk: erény, tudás, szorgalom, ügyesség. A „tág látókört” mindenfelé árusítják. De nekünk olyan emberre van szükségünk, aki egy napi munkát elvégez az egy napi fizetésért, aki visszautasítja a megvesztegetést, aki nem nagyítja föl a tetteit s aki megtanulta a dolgát.

A NAGY CSODA (1945)

Mostanában gyakran megkérdézik, hogy nem lehetne-e lehántani a csodás elemeket a kereszténységről (vagy, ahogyan a kérdezők fogalmazták „megszabadítani” ezektől) – nem lehetne-e a csodáktól megtisztított kereszténységet létrehozni. Nos én úgy látom, hogy a kereszténység pontosan az a vallás a világon, legalábbis az általam ismert vallások közül, amelyikkel ezt semmiképpen sem lehet elképzelni. A buddhizmusban nem vész el semmi, ha a késői forrásokban Buddhának tulajdonított csodákat elhagyjuk. E vallás igazában sokkal jobban boldogulna nélkülük, hiszen ezek a csodák élesen ellentmondanak a tanításának. A mohamedanizmus esetében sem változna meg semmi lényeges, ha elhagynánk a csodákat. Mohamed akkor is hatalmas próféta maradna, aki hirdeti a maga tanítását, csodák felmutatása nélkül. Ezeket úgyis csupán kitérésnek tartja vagy legfőljebb földiszított kezdőbetűknek. A kereszténységgel azonban ezt nem csinálhatjuk meg, hiszen egyetlen nagy csodának a történetét beszéli el. Azt állítja, hogy az időn és téren túli, teremtetlen, örök Valóság leszállt a természetbe, az emberi természetbe, leszállt a saját mindenségébe, s aztán újra feltámadt, s magával vitte az egész természetet. Pontosán ez a hatalmas csoda. Ha ezt kivesszük belőle, akkor elvész a kereszténység lényege. Lehet, hogy a kereszténység sok szép, bámulatosan szép emberi dologban egyetért más világnézetekkel, de enélkül nem marad meg semmi a kereszténység sajátos lényegéből. Ha viszont ezt elfogadtuk, akkor meglátjuk, hogy az összes többi, jól megalapozott keresztény csoda ehhez tartozik, mindegyik a Megtestesülést készíti elő, mutatja be, vagy pedig abból származik. A jól megalapozott csodákat mondom, mert vannak tévesen hirdetett keresztény csodák is: kereszt-

tény legendák éppen annyira gyakran felbukkannak, mint pogány legendák, vagy modern újságíró-legendák. Ahogyan minden természeti esemény a természetes világmindenség egészét mutatja be egy sajátos helyen és időben, úgy minden csoda a Megtestesülést világítja meg.

Ha valaki azt kérdezi, hogy a kereszténységnek ez a központi csodája valószínű-e vagy sem, akkor válaszukban persze nem alkalmazhatjuk Hume elvét a valószínűségről. (David Hume: Essay upon Miracles.) Nem alkalmazhatjuk a statisztikai valószínűséget: eszerint minél gyakrabban fordul elő valami, annál valószínűbb, hogy újra elő fog fordulni (minél gyakrabban támadnak emésztési zavaraid egy bizonyos ételtől, annál valószínűbb, hogy újra bekövetkezik, ha újra eszel belőle). Ilyen értelemben persze nem mondhatjuk valószínűnek a Megtestesülést. Legbenső lényegéből következik az, hogy csupán egyetlen egyszer fordulhatott elő. De a világ történetének is benső lényegéből adódik, hogy csupán egyszer fordulhatott elő, s ha a Megtestesülés végbe ment, akkor ez alkotja a központi fejezetét ennek a történetnek. Ugyanúgy valószínűtlen, ahogyan a természet egésze is valószínűtlen, hiszen csupán egyszer fordul elő, többször nem. Így aztán egészen másféle mércét kell alkalmaznunk rá.

Helyzetünket talán így világíthatnám meg. Tegyük föl, hogy előttünk fekszik egy nagy mű kézírata, gondoljunk akár szimfóniára vagy regényre. Odajön valaki, és így szól: „Találtam egy kézírattöredéket, szimfónia központi tétele, a regény központi fejezete. A szöveg hiányos enélkül. Nálam van az a hiányzó rész, amely az egész műnek a magvát alkotja.” Egyetlen dolgot tehetünk ilyenkor: beillesztjük ezt az új kézíratrészt a középpontba, s megfigyeljük, hogyan változik meg a mű egésze. Ha következésképpen új értelmet adna a mű többi részének, ha ezáltal olyan elemeket fedeznénk föl a többi részben, amelyet korábban nem vetnénk észre, akkor – gondolom, úgy döntenénk, hogy hiteles ez a rész. Ha viszont ez nem következik be, akkor kidobjuk belőle, bármilyen vonzónak hat is önmagában.

Mi tehát ebben az esetben az a hiányzó fejezet, amelyet a keresztények felajánlanak az emberiségnek? A Megtestesülés története egy leszállást és egy feltámadást beszél el. Amikor „feltámadást” említék, akkor nem csupán a feltámadás utáni néhány órára

vagy hétre gondolok. A leszállásnak, egyre lejjebb ereszkedésnek, s aztán fölemelkedésnek egész hatalmas körmozgását látom magam előtt. Amit általában feltámadásnak nevezünk, azt inkább a fordulópontnak mondhatnánk. Gondoljuk meg, mi is történik a leszálláskor. Lejött közénk, nem csupán az emberi létbe, hanem az emberi születést megelőző kilenc hónapba is, amelyben – mondják – mi is átéljük azokat a különös, ember alatti, ember előtti formáit az életnek. Aztán még lejjebb jutott, holttestté lett, tárggyá, amely a szerves életből kikerülve tovább süllyedt volna le a szervetlen világba, ahogyan mindegyik holttest teszi – ha hirtelen el nem indult volna ez a fölemelkedő folyamat. Képzeljünk el egy erős embert, aki megpróbál fölemelni egy hatalmas, súlyos terhet. Lehajol, alányúl, úgyhogy ő maga el is tűnik alatta, aztán meg kiegyenesíti a hátát, s a vállán hordva terhét fölemelkedik vele. Vagy képzeljük el a bűvart, amint egyik ruhadarabját a másik után veti le, aztán mezítelen teste megvillan egy pillanatra a levegőben, majd alámerül a zöld, meleg, napsütötte vízen keresztül a szuroksötét, hideg, fagyos víz mélységeibe, le az iszapba és sárba. Aztán újra fölemelkedik, ziháló tüdővel, vissza a zöld, meleg, napsütötte vízbe, s végre kiszáll a napfényre, kezében tartva azt, amiért lemerült. Ilyesmire vállalkozunk mi, emberek. De ehhez hasonló mozgás megy végbe az egész természetben, az új mindenségben. Ennek részleteibe azonban most nem mehetünk bele – önálló tárgyalást igényelne ez a kapcsolat az emberi természet és a mindenség természete között. Meghökentően hangzik, de azt hiszem, maradéktalanul igazolható.

Ha elképzeltük ezt a hatalmas alámerülést a mélybe, a mindenség mélyeibe, s aztán az újra fölemelkedést a fényre, akkor rögtön észrevesszük, hogyan ismétlődik meg mindez a természetes világ törvényeiben. A mag lesüllyed a talajba, aztán újra föltámad a növényekben. A lelkiéletünkben is sok mindent össze kell törnünk, meg kell ölnünk azért, hogy aztán ragyogóvá, erőssé és értékké legyen. A hasonlóság nyilvánvaló. Ebben az értelemben az elgondolás nagyon jól ideillik, annyira jól, hogy rögtön gyanúba is keverhető. Nem illik-e bele túlságosan is jól? Más szóval, nem azért vette át a keresztény történet a lemerülésnek és fölemelkedésnek ezt a ritmusát, mert a világ összes természetvallásai erre épülnek? Olvashattunk erről Sir J. G. Frazer: *The Golden*

Bough című könyvében. Mindnyájan ismerjük Adonist, s a többi, meglehetősen unalmas figuráról szóló történetet. Nem csupán a „meghaló istenekről” szóló történet bukkan fel újra? Igen. Pontosan ez teszi izgalmassá a kérdést. Amit a kereszténységet bíráló antropológia állít, abban tökéletesen igaza van. Krisztus ezekhez a figurákhoz hasonlít. Itt azonban igen különös dolog történik. Amikor gyerekkoromban először olvastam az evangéliumokat, akkoriban a gondolatvilágom telítve volt a meghaló istenekről szóló történetekkel (mint a *The Golden Bough* és a többiek). Akkoriban igen költői, titokzatos, vonzó gondolatnak láttam mindezt. De ma is emlékszem arra a csalódásra és haragra, ami elfogott akkor, amikor az evangéliumokat kézbe vettem, hiszen ott ebből semmit sem találtam. A földbe esett mag hasonlata ebben az összefüggésben (azt hiszem) kétszer fordul elő az újszövetségben (Jn 12,24. 1Kor 15,36), s ezen kívül alig történik róla említés. Különösnek találtam ezt. Előttünk áll egy meghaló Isten, akiben ez a búzaszem jelent meg: látjuk, amint kezében tartja a magot, vagyis a kenyeret, és ezt mondja: „Ez az én testem” (Mt 25,26, Mk 14,22, Lk 22,19, 1Kor 11,24.). Akkoriban úgy láttam, hogy nem tudja, mit mond igazában. Ha valahol, hát itt fölszínre kellett volna kerülnie a búzamag és a keresztény történet kapcsolatának. Az egész szövegösszefüggés ezt az értelmezést kívánja. De minden folytatódik tovább, mintha a főszereplő s még inkább a környezetében élők semmit sem tudnának arról, hogy mit is csinálnak. Mintha igen jó bizonyítékokhoz jutnánk a tengeri kigyókról, de azok sose hallottak volna a tengeri kigyókról, akik ezeket a bizonyítékokat szolgáltatják. Vagy, hogy másképp fogalmazzam, hogyan fordulhatott elő az, hogy a „meghaló Isten” története egyetlen esetben bizonyulhatott megtörtént eseménynek, s akkor olyanok között megy végbe, akiknek sejtelmük sincs ezekről a természetvallásokról (ez az egyetlen ilyen nép a mediterrán világban). Miért éppen köztük zajlik le ez az esemény?

A főszereplőnek, emberileg szólva, látszólag sejtelve sincs arról, hogy szava (vagy szenvedése) milyen visszautasítást vált ki a pogány elmékben. Ezt aligha tudjuk másként megmagyarázni, csupán egyetlen elképzeléssel. Háttha azért nem említi a búza mítoszát ez a könyv, mert az Ő képét formázta meg? Háttha azért

hiányoznak itt a jelképek, mert személyesen jelent meg az, akit ezek ábrázolnak? Háttha azért nem látunk árnyékot, mert az jött meg, akinek eddig csak az árnyékát láttuk? A búza önmagában távolról emlékeztet a természetfölötti valóságra. Valami elhal, aztán újra életre kel. Alászáll, s aztán fölemelkedik a természetén túlra. Ez a körforgás azért jelenik meg a természetben, mert öröktől létezik magában Istenben. A természetvallások és maga a természet mögött így Olyanvalakire bukkanunk rá, akit nem magyaráz senki, hanem aki maga magyarázza meg a természetvallásokat, sőt a természet egész viselkedését, amelyen a természetvallások alapulnak. Ez okozta az egyik meglepetést számomra. Egészen különös módon illeszkedett bele az egészbe: sokkal teljesebb képet rajzolt elém a természetről, mint valaha láthattam, miközben maga egészen kívülre és fölötte maradt a természetvallásoknak.

Modern demokratikus és számtani előítéleteinkkel azt vártuk volna, hogy mindenki azonos esélyekkel indulhat el az istenkeresésben. Ilyen képet látunk magunk előtt: minden irányból egyetlen központ felé tartanak az utak, jól fölkészült emberekkel, akik mind ugyanazt gondolják, s egyre közelebb és közelebb jutnak egymáshoz. Mennyire megdöbbenően mást találunk a keresztény történetben! Az egész földről egyetlen népet ragadnak ki: ezt a népet megtisztítják, újabb és újabb próbáknak vetik alá. Némelyek elvesznek a pusztában, mielőtt eljutnának Palesztinába. Némelyek Babilonban maradnak. Némelyek közönyössé válnak. Az egész mozgalom egyre jobban összeszűkül, amíg egyetlen kicsiny ponthoz nem jutunk, olyan kicsihez, mint a lándzsa hegye: egy imába merült zsidó leányhoz. Az egész emberi természet eddig szűkült össze, mielőtt a Megtestesülés bekövetkezett. Egészen más történik, mint amit vártunk, de feltűnően hasonló ahhoz, amit a természetben Isten működéseként figyelhattunk meg. Meghökkenítő, hogy a világmindenség mennyire a Kiválasztásra épül, s mennyire nem demokratikus hely: a látszólag végtelen térből igen kicsiny részt foglal el az anyag. A csillagok közül talán csupán egynek vannak bolygói: a bolygók közül csupán egy alkalmas az élet hordozására. Az állatok közül csak egy faj jut el eszének használatához. A természetben található kiválasztódás, s a riasztó űr, amely ezáltal betöltődik, emberi mértékkel mérve

iszonyatosan igazságtalannak látszik. De a keresztény történetben nem ilyen kiválasztódás megy végbe. A kiválasztott emberek bizonyos értelemben igazságtalanul kapnak meghívást a legnagyobb dicsőségre, de ez a legnagyobb terhet is jelenti számukra. Izrael népe ráeszmél arra, hogy az ő imádságuk menti meg a világot. Azt viszont még az emberi társadalomban is látjuk, hogy az ilyen egyenlőtlenség mennyire csábít a zsarnokságra és a szolgálalelkűségre. Másrészt viszont alkalmat ad az elképzelhető legértékesebb magatartásra – az alázatra, a kedvességre, a csodálat mérhetetlen örömeire is. (El se tudom képzelni, hogyan lehet elviselni azt az unalmas világot, amelyben sohase találkozunk nálunk okosabb, szebb, erősebb emberekkel. Azok a tömegek, akik rajongva követik a futballhírességeket és a filmsztárokat, jobban ismerik ezt – s nem is vágyódnak ilyenfajta egyenlősködésre!) A Megtestesülés története új fényben ragyogtatja föl a természet egyik törvényét, s először mutatja meg, hogy az egyenlőtlenségnek ez a törvénye önmagában se nem jó, se nem rossz. Ez a jelenség végighúzódik a természetes világ jóságán és rosszaságán, s most kezdem csak látni, hogy a megváltott mindenségben éppen ebből keletkezik a legfőbb szépség.

Ezzel tudatosan áttértem a harmadik témára. Azt mondtam, hogy a kiválasztódás nem igazságtalan, ahogyan eleinte féltünk tőle, mert a kiválasztottak nemcsak nagy tisztességben részesülnek, hanem nagy szenvedésekben is, és az ő szenvedésük gyógyít meg másokat. A Megtestesülésben persze megtaláljuk azt is, hogy az egyik személy részesedhet egy másik személy érdemeiből. Legmagasabb rendű formájában ez is a kereszténység magvához tartozik. Ezt a helyettesítő átvállalást jellemző *alapmotivumnak* találjuk a természetben is. A természetes mindenségnek egyik alaptörvénye az, hogy semmi sem tud megélni a saját forrásaiból. Mindenki és minden reménytelenül ki van szolgáltatva mindenki és minden másnak. A mindenségben, ahogy ma látjuk, ez a forrása a legnagyobb borzalmaknak is: a húsfaló szenvedély, az élősködők iszonyata, ezek az undorító állatok, amelyek más állatok bőré alá beférkőzve élnek, és sorolhatnánk tovább. Mégis, ha a keresztény történet fényében vizsgáljuk meg, kénytelenek vagyunk ráeszmélni arra, hogy egymás elvállalása nem is olyan rossz. Az említett állatok és rovarok és egyéb szörnyűségek egyoldalúan

eltorzítják ezt az elvet. Hiszen, ha jobban belegondolunk, szinte minden jó ebből az elvből származik a természetben. Végül is a gyerek, a születése előtt és után is az anyjából él, éppen úgy, ahogyan az élősködő a gazdáján – az egyiktől iszonyodunk, a másikat viszont az egyik legnagyobb természetes jónak érezzük a világon. Minden attól függ, hogyan használjuk föl ezt az elvet. Úgy, hogy a Megtestesülés még e harmadik szempontból is pontosan beleillik abba a képbe, amelyet a természetről alkottunk, s minden alkalommal új fordulatot okoz benne. Ha elfogadom, hogy valóban ez a fejezet, a Megtestesülés, a mindenség történetéből hiányzik, akkor azt találom, hogy átvilágítja a kézirat összes többi részét. Megvilágítja a halál és újjászületés folyamatát a természetben. Másodszor a kiválasztódás folyamatát, harmadszor pedig a helyettesítő átvállalás törvényét.

Egy furcsa megállapítást szeretnék tenni. A világ minden más vallása, tudomásom szerint vagy a természetvallások közé tartozik, vagy szembenáll a természettel. A természetvallások azok az ősi, egyszerű pogány vallások, amelyeket jól ismerünk. Mindnyájan ittunk Bacchus templomában. Mindnyájan paráználkodtunk Aphrodité templomában. A természetvallások modernebb formáit Bergson indította útjára (de megbánta, és keresztényként halt meg), népszerűbb formában pedig Mr. Bernard Shaw terjesztette. (Henry Bergson: *Matière et Mémoire* és *L'Évolution Créatrice*.) A természetellenes vallások közé tartozik a hinduizmus és a sztoicizmus. Itt az emberek azt mondják „Kiéheztetem a testemet. Nem törődöm azzal, hogy élek-e vagy meghalok.” Félretesznek minden természetes célt: egyetlen törekvésük a Nirvána, az apátia, belső világuk kiüresítése. A természetes vallások egyszerűen megerősítik a természetes vágyaimat. A természetellenes vallások egyszerűen tagadják őket. A természetvallások egyszerűen újra szentesítik azt, amit már eddig is elgondoltunk a mindenségről robusztus egészségünk és vidám erőszakosságunk pillanataiban. A természetellenes vallások csupán elismélik azt, amit mindig is gondoltunk fáradt, kifinomult vagy együttérző hangulatainkban.

Itt azonban valami egészen másról van szó. Itt valami azt mondja nekem – mit is? Arra figyelmeztet, hogy soha többé nem mondhatom azt a sztoikusok módjára, hogy a halál nem számít.

Semmi sem áll ennél távolabb a kereszténységtől. A halál könnyekre fakasztotta magát az Életet Lázár sirjánál (Jn 11,35) és véres könnyet sajtol ki Belőle a Getszemáni kertben (Lk 22,44). Iszonyatos borzalom, rettentő méltánytalanság történik itt. (Emlékeznek Thomas Browne ragyogó megjegyzésére „Nem is annyira félek a haláltól, mint inkább szégyellem.” Religio Medici I.40.) Mégis valamilyen módon végtelenül jó is. A kereszténység nem egyszerűen megerősíti vagy tagadja a halál borzalmát: valami egészen újat mond róla. Nem csupán megerősíti a vágyamat, hogy erősebb és okosabb akarok lenni a többi embernél, ahogyan Nietzsche gondolta. De azt sem engedi meg, hogy azt mondjam: „Ó Uram, nem jön-e el egyszer az a nap, amikor mindenki olyan jó lesz, mint a többiek?” Ugyanez áll a helyettesítő átvállalásról is. Semmiképp sem engedi meg azt, hogy kizsákmányoljam a másikat, hogy élősködjek másokon, mégis megtanít arra, hogy boldog alázattal fogadjam el azt a hatalmas áldozatot, amelyet mások hoznak értem, s ugyanígy hozzak én is áldozatot másokért.

Ezért gondolom azt, hogy ez a Nagy Csoda az a fejezet, amely hiányzik a regényből, s ebben a fejezetben rejlik az egész cselekmény fordulópontja. Ezért hiszem azt, hogy Isten valóban leszállt a teremtés legaljára, s a vállán felhozta magával az egész megváltott természetet. A már eddig megtörtént csodák persze az első gyümölcsei annak a kozmikus nyárnak, amelyik már megkezdődött – amint ezt a Szentírás oly gyakran hangoztatja. (Róm 8,23, 11,16, 16,5, 1Kor 15,20, Jak 1,18, Jel 14,4.) Krisztus föltámadt, és így vele mi is fel fogunk támadni. Szent Péter néhány percet járt a vízen (Mt 14,29) – de egyszer létrejön az az újjáteremtett mindenség, amely készségesen engedelmeskedik a megdicsőült, engedelmes embernek, amikor mindent meg tudunk majd tenni, amikor olyan istenekké leszünk, amilyennek a Szentírás leír bennünket. Ne ámítsuk magunkat: még a tél közepén járunk: de gyakran kora tavasszal is ilyen az idő. Kétezer esztendő legfőljebb egy vagy két nap ezzel a mértékkel mérve. Az ember éppoly erővel mondhatja: „A feltámadás kétezer esztendővel ezelőtt történt”, mintha azt mondaná: „Láttam egy krókuszot tegnap.” Mert tudjuk, mi következik a krókusz után. A tavasz kezdődik el lassan ezekben a napokban. A fontos az, hogy túljutottunk a fordulópontra. Fennáll persze az a különbség, hogy a természetes ta-

vaszban a krókus nem maga választja meg, akar-e virágozni vagy sem. Mi azonban magunk dönthetünk arról, befogadjuk-e a tavaszt. Hatalmunkban áll, hogy ellenálljunk neki, és visszacsüllyedjünk a kozmikus télbe, vagy pedig továbbhaladjunk azokba a nyári örömekbe, amelyekben már ott lakozik Vezetőnk, az Emberfia, s ahová hív bennünket is. Mi választhatunk, hogy követjük-e őt vagy nem, meghalunk-e a télben, vagy haladunk előre a tavasz és a nyár felé.

TAGSÁG (1945)

Egyetlen keresztény, sőt azt hiszem egyetlen történész se fogadná el azt az epigrammát, amely a vallást így határozza meg: „az, amit az ember a magányban végez”. Az egyik Wesley mondta, hogy az Újszövetség mit sem tud a magányos vallásról. Tilos elhanyagolnunk az összejöveteleinket. A kereszténység már a legelső dokumentumokban is intézményként jelenik meg. Az Egyház Krisztus Jegyese. Mi pedig tagjai vagyunk egymásnak.

A mi korunkban a vallás a magánélethez tartozik – vagyis az egyének szabad idejére szóló elfoglaltság: ez a nézet ellentmondásos, veszélyes és természetes. Ellentmondásos, mert az a kor magasztalja föl az egyént a vallás területén, amelyben a kollektívizmus könyörtelenül térdre kényszeríti minden más területen. Még az egyetemen is jól látom ezt. Amikor először Oxfordba kerültem, az egyetemisták jellegzetes közösségei tucatnyi embert foglaltak magukba: ezek jól ismerték egymást, egy kis szobában hallgatták meg egyikőjüknek a dolgozatát, és hajnali egyig-kettőig törték a fejüket a fölvetett kérdéseken. A háború előtt a jellegzetes egyetemista közösség az egy-két száz hallgatóból álló vegyes közösség lett. Ezek összegyűltek valamelyik előadóteremben, hogy meghallgassák egy odalátogató híresség előadását. De ha nagyritkán mégis előfordul, hogy a mai egyetemista nem csatlakozik ehhez a hallgatósághoz, akkor sem ismeri már azokat a magányos vagy egy jóbaráttal folytatott sétákat, amelyekben a korábbi nemzedékek gondolatvilága kialakult. Tömegben él. A barátságot a klikk váltotta fel. S ez az irányzat nemcsak ténylegesen erősödik az egyetemen belül és kívül egyaránt, hanem gyakran helyeslik is. Létrejött a minden-lében-kanál fontoskodók, önjelölt szertartásmesterek tömege, akik arra szen-

telik az életüket, hogy szétrombolják a magányt, ahol még létezik. Azt hirdetik, hogy „a fiatalembereket ki kell emelni önmagukból”, „föl kell ébreszteni”, „le kell győzni a közönyüket”. Ha Szent Ágoston, Vaughan, Traherne vagy Wordsworth a modern világban születnék, az ifjúsági szervezetek vezetői hamarosan kigyógyítanák őket. Ha léteznék manapság igazán jó otthon, mint Alkinosz és Arété otthona az *Odüsszeia*-ban, vagy a Rosztov-ház a *Háború és békében*, vagy Charlotte M. Yonge bármelyik családja – akkor biztosan *burzsoának* bélyegeznék, s minden rendelkezésre álló eszközzel megpróbálnák elpusztítani. S ha ezek a szervezők esetleg mulasztást követnének el, s valakinek sikerülne fizikailag egyedül maradnia, akkor a rádió gondoskodik róla, hogy – bár nem a Scipio által elgondolt módon – akkor se legyen egyedül, ha egyedül marad. A magányra, csöndre, bensőségre kiéhezett világban élünk – s ezért éhezünk az elmélkedésre és az igazi barátságra.

Ellentmondás tehát a vallást a magányba száműzni az ilyen korban. De veszélyes is, két okból. Először is a modern világ ezt kiáltja a fülünkbe: „Akkor lehetsz vallásos, ha egyedül vagy”, s egy szuszra hozzáteszi: „S majd gondoskodom arról, hogy soha se légy egyedül.” Aki magánügyé teszi a kereszténységet, miközben száműz minden egyedüllétet, az soha el nem érhető ábrándokat kerget. Ez az ellenség egyik támadási módja. Másodszor viszont fennáll az a veszély, hogy az igazi keresztények, akik tudják, hogy a kereszténység nem magánügy, azzal válaszolhatnak erre a tévedésre, hogy lelki életükben is meghonosítják ugyanazt a kollektívizmust, amely már meghódította a világi életet. Ez az ellenség másik támadási módja. Mint a jó sakkjátékos, mindig olyan helyzetbe igyekszik hozni minket, ahol csak a futónk elvesztése árán tudjuk megőrizni a bástyánkat. Hogy a csapdát elkerülhessük, ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy bár téved az, aki magánügynek tartja a kereszténységet, mégis igen természetes ez a felfogás, és homályos módon ugyan, de igen fontos igazságot próbál megőrizni. Az a nyilvánvaló érzés rejtőzik mögötte, hogy a modern kollektívizmus megerősokolja az emberi természetet, s hogy ebben a veszélyben is, mint minden más rosszban, Isten a védőpajzsunk és a menedékünk.

Ez az érzés jogos. Ahogyan a személyes és egyéni élet alacso-

nyabb rangú, mint a Krisztus Testében részesedés, úgy a kollektív élet alacsonyabb rangú, mint a személyes és egyéni élet. Abban rejlik az értéke, hogy szolgálatot teljesít. A világi közösség természetes javunkat szolgálja, nem pedig a természetfölöttit, nincs tehát magasabb célja, mint hogy lehetővé tegye és oltalmazza a családot, a barátságot, a magányt. Johnson szerint minden emberi törekvés célja az, hogy otthon boldogok legyünk. Amíg csupán a természetes értékek világában gondolkodunk, azt kell mondanunk, hogy a nap sehová se süt derűsebben, mint arra a házra, ahol a család együtt nevet az ebédlőasztal körül, vagy két barát beszélget egy korsó sör mellett, vagy valaki egyedül olvas egy érdekes könyvet. Az egész közgazdaság, politika, törvényrendszer, hadsereg és intézményesség csupán a homokot szántja és az óceánba veti a magot; értelmetlen hiúság és a lélek fölösleges zaklatása. Egyetlen értelmünk az, hogy az ilyen jeleneteket szaporítsa. Persze szükségünk van kollektív cselekvésekre. De ebből a célból van szükségünk rájuk. A boldog embereknek néha nagy áldozatokat is kell vállalniuk, lemondva egyéni boldogságukról, ha ez szükséges ahhoz, hogy az örömet jobban osszák szét. Mindenki maradhat egy kicsit éhes azért, hogy senki se halljon éhen. De ne tévesszük össze a szükséges rosszat a jóval. A hibát pedig igen könnyen elkövetjük. A gyümölcsöt konzerválni kell, ha szállítani akarjuk, s ezzel némileg veszít jó minőségéből. De akadnak emberek, akik már úgy tanulták, hogy a gyümölcskonzervet többre kell tartani a friss gyümölcsnél. A beteg társadalomnak sokat kell foglalkoznia a politikával, ahogyan a beteg embernek is sokat kell törődnie az emésztésével: s végzetes gyávaság volna, ha akár az egyik, akár a másik nem nézne szembe a maga problémájával. De ha bármelyikük ezt tartaná az értelem természetes táplálékának; ha bárki elfelejtené: ilyesmiken csak azért törjük a fejünket, hogy másról is gondolkozhassunk – akkor új, halálos betegséget okoz bennünk az, amit az egészségünk érdekében próbáltunk tenni.

Minden emberi tevékenység könnyen végzetes torzulást szenvedhet: az eszközök rátelepszenek azokra a célokra, amelyeket szolgálniuk kellene. A pénz eljuthat oda, hogy akadályozza a javak cseréjét, a művészet szabályai, hogy gátolják a zseniket, a vizsgák, hogy a fiatalemberektől elzárja a műveltséget. Sajnos

nem mindig van rá lehetőségünk, hogy eltávolítsuk ezeket a rajtunk eluralkodó eszközöket. Valószínűnek tartom, hogy életünk kollektívizmusa szükségyszerű, és tovább fog növekedni. S azt hiszem, egyedül a keresztény élet védhet meg halálos következményeitől, hiszen azt az ígéretet kaptuk, hogy kigyókat vehetünk kézbe és halálos mérget ihatunk, mégis életben maradunk. Ez a fölismerés bujkál a vallásnak azon téves meghatározása mögött, amellyel írásunkat kezdtük. Azért vált hamissá, mert a kollektív tömeggel a magányt próbálta szembeállítani. De a keresztény ember nem az individualizmusra kapott meghívást, hanem a Misztikus Testben való tagságra. Először tehát a világi közösségek és a Misztikus Test különbségét kell szemügyre vennünk, hogy megértsük: a kereszténység nem individualista, mégis szembeszállhat a kollektívizmussal.

Mindjárt a kezdet kezdetén a nyelvi kifejezés nehézségeibe botlunk bele. A „tagság” szó keresztény eredetű, de átvette a világ, és megfosztotta a jelentésétől. Bármely logika-könyvben megtaláljuk ezt a kifejezést: „egy osztály tagjai”. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy egy homogén osztály részei vagy egyedei csaknem az ellenkezőjét fejezik ki annak, amit Szent Pál értett a „tagok” kifejezésen. A *tagok* („*melé*”) számára olyasmit jelentett, amit ma *szerveknek* hívunk, a testnek olyan részei, amelyek lényegükben különböznek egymástól, de kiegészítik egymást. Nemcsak szerkezetükben és funkciójukban különböznek, hanem méltóságukban is. Így egy klubban a vezetőség a maga egészében, a tagság is a maga egészében mondható „tagoknak”. A klub tagjait egységeknek nevezném. Az egyformán öltözött és egyformán kiképzett katonák egymás mellett álló sora, egy választókörlet azonos listára fölvett polgárai egyáltalán nem mondhatók tagoknak a szó szentpáli értelmében. Attól félek, hogy amikor valakit „az Egyház tagjának” nevezünk, akkor többnyire nem gondolunk Pálra. Csak egységnek tekintjük egy-egy több darab az azonos jellegű egyedektől, mint X, Y és Z. A család szerkezetén figyelhetjük meg a legjobban, hogy a test igazi tagjai mennyire különböznek a kollektívák egyedeitől. A nagyapa, a szülők, a felnőtt fiú, a gyerekek, a kutya és a macska igazi tagok (akárcsak a szervek), éppen azért, mert nem homogén elemek vagy egységek. Nem cserélhetők ki egymással. Mind-

egyik szinte külön fajt alkot önmagában. Az édesanya nem csupán más személy, mint a lánya, hanem más fajta személy. A felnőtt fiú nem csupán egy egység a gyerekek osztályában, hanem a birodalomnak külön tartománya. Az édesapa és a nagypapa majdnem annyira különböznek egymástól, mint a kutya és a macska. Ha bármelyik tagot kiemeljük a családból, akkor nemcsak számban csökkentettük a családot, hanem megsértettük a szerkezetét is. Egysége a nem azonos részek egysége, amelyek szinte összemérhetetlenek egymással.

Ennek az egységnek a gazdagsága sejlik föl, amikor élvezettel olvassuk az olyan könyveket, mint a Mici Mackó meséit: Mackó, Füles és Malacka hármassága jelzi, hogy az egymástól igen különböző személyek milyen harmonikus egységben élhetnek egymással. Ösztönösen érezzük, hogy ez oltalmazhat meg bennünket a magánytól és a kollektívizmustól egyaránt. Ugyanezért tetszik azoknak a furcsa pároknak az egymás iránti szeretete, mint Pickwick Úr és Sam Weller. Ezért tartom annyira torznak azt a modern szokást, hogy a gyerekek szólítsák keresztnévükön a szüleiket. Megpróbálják eltüntetni vele azt a különbséget, amely az igazi szervezet egységét adja. Megpróbálják beléerőszakolni a gyerekebe azt a természetellenes szemléletet, hogy az édesanyja csupán polgártársa, mint bárki más. Eltagadják előle, amit minden ember tud, s érzéketlenné teszik arra, amit mindenki érez. A kollektíva alakatlan egyformaságába akarják belekényszeríteni a család sokkal teljesebb és konkrétabb világát is.

A konviktorok számot kapnak név helyett: itt már legvégsőig eltorzul a kollektívizmus eszméje. Ezzel szemben az ember a saját otthonában is elveszítheti a nevét, mert egyszerűen „Apunak” nevezik. Ez viszont a testrészek tagsága a szervezetben. A név mindkét esetben eltűnik – de megmutatja nekünk, hogy két ellentétes módon lehet kiszabadulni az egyedüllétből.

A keresztség alkalmával az embert olyan közösségbe hívják, amely Test, nem pedig kollektíva. Az a Test, amelynek a természetes sikon hiteles képe lehet a család. Ha bárki olyan téves elképzelésekkel lépne be, hogy az Egyházon belüli tagság is modern korunk torz értelmében vett tagságot jelent: úgy halmozza össze a személyeket, mintha pennyk vagy zsetonok volnának – akkor mindjárt a küszöbön helyreigazítják a tévedését. Ennek a Testnek

a feje ugyanis annyira más, mint a többi tagok, hogy a tagok bármelyik tulajdonságát csak hasonlóság alapján állíthatjuk Órola is. Kezdetről fogva úgy vagyunk vele együtt, mint teremtmény a Teremtőjével, mint halandók a halhatatlannal, mint megváltott bűnösök a büntelen Megváltóval. Jelenléte s velünk való kapcsolata határozza meg azt az életet, amelyet a Testen belül élünk kell. Hamis az egyházhoz tartozásnak minden olyan értelmezése, amely elsősorban nem Őhöz való tartozást jelent. Ezután már gyerekjátéknak tűnik azt kinyomozni, hogy a Szentlélek egysége milyen különböző működéseket hoz létre. Jelenléte napnál világosabb. A papság elválik a laikusoktól, a katekumenek azoktól, akik már teljes jogú taggá lettek. Tekintélyről beszélhetünk a házasságban és a szülő-gyermek kapcsolatban is. A különböző szolgálatok állandóan kiegészítik egymást, s ez a kölcsönhatás sokkal finomabb annál, semhogy bármilyen hivatalos intézménybe szoríthatnánk. Folyton tanítunk és tanulunk, megbocsátunk és megbocsátást kérünk, Krisztust jelenítjük meg az emberek előtt, amikor imádkozunk értük, s az embert Krisztus előtt, amikor mások imádkoznak értünk. Naponta föl kell áldoznunk önző elkülönültségünket, de ez naponta százszorosan megtérül személyiségünk igazi növekedésében, amelyet elősegít az egész Test élete. Akik tagjai egymásnak, azok annyira különböznek egymástól, mint a kéz és a fül. Evilág fiai ezért annyira egyhangúan egyformák a szenteknek fantasztikus változatosságához képest. Az engedelmisség a szabadsághoz vezet, az alázat az örömhöz, az egység a személyiséghez.

S most olyasmit kell mondanom, ami ellentmondásnak látszik. Bizonyára gyakran hallották, hogy bár ezen a világon különböző állásokat töltünk be, Isten szemében egyenlők vagyunk. Ez bizonyos értelemben igaz. Isten nem személyválogató: irántunk való szeretetét nem méri társadalmi ranghoz vagy értelmi képességekhez. De hiszem, hogy más szempontból ez a tétel ellentétes az igazsággal. Megkockáztatom azt az állítást, hogy a mesterségesen előidézett egyenlőség szükséges ugyan az állam életében, ha azonban az Egyházban letépjük ezt az álarcot, akkor fölfedezzük a valódi egyenlőtlenségeket, s ez felfrissíti és megpezsdíti az életet.

Hiszek a politikai egyenlőségben. De két ellentétes céllal küzd-

hetünk a demokráciáért. Vagy mindenkit annyira jónak tartunk, hogy megérdemlik, hogy részt vegyenek a közösség kormányzásában, s olyan bölcsnek is, hogy a közösség rászorul a tanácsukra. Véleményem szerint ez hamis és romantikus elképzelés a demokráciáról. Másrészt viszont gondolhatjuk azt is, hogy a bűnbeesés után minden ember olyan gonosszá lett, hogy egyikükre sem lehet felelőtlen hatalmat rábízni embertársai fölött.

Azt gondolom, hogy ez lehet az igazi demokrácia alapja. Isten nem teremtett egyenlősdit a világon. Hiszek a szülő tekintélyében gyermeke fölött, a tanultakéban a tanulatlanok fölött. Ez éppen annyira része az eredeti tervnek, mint az ember tekintélye az állatvilágban. Hiszek abban, hogy ha nem buktunk volna el, akkor Filmernek igaza volna, és a patriarkális monarchia lenne az egyetlen törvényes kormányzati forma. De mivel megismertük a bűnt, meg kellett tapasztalnunk, hogy „minden hatalom megront, a föltétlen hatalom pedig föltétlenül tönkretesz”, ahogyan Lord Acton mondja. Egyetlen orvosságnak az kínálkozott, hogy kivesszük a hatalmat az ember kezéből, és helyébe az egyenlőség jogi elvét ültetjük. Az apáknak és a férjeknek tekintélyt jogosan törölték el jogi síkon, nem mintha ez a hatalom önmagában rossz volna (sőt, szerintem isteni eredetű), hanem mert az apák és a férjek rosszak. A teokráciát nem azért törölték el jogosan, mert rossz volna, hogy a tanult papok vezessék a tanulatlan laikusokat, hanem azért, mert a papok olyan bűnös emberek, mint mi többiek. Még az embernek az állatvilág fölött gyakorolt hatalmát is korlátozni kellett, mert annyira sokszor visszaéltek vele.

Az egyenlőséggel éppen úgy vagyok, mint a ruházkodással. A bűnbeesés következménye mindkettő, és azt gyógyító orvosság. Ha megpróbálnánk az egyenlőségtől visszafelé indulni, hogy újra helyreállítsuk a régi tekintélyeket, éppen olyan bolondságot követnénk el, mintha levetnénk a ruhánkat. A náci és a nudisták ugyanazt a hibát követik el. Ennek ellenére a ruhánk alatt levő mezitelen testünk az, amely igazában él. Igazában a hierarchikusan tagolt világ él (igen jól) elrejtve az egyenlőség polgári eszméjének felszíne alatt.

Ne értsenek félre. A legkevésbé sem kívánom lebecsülni az egyenlőség eszméjét, hiszen egyedül ez védelmezhet meg bennün-

ket egy másik kegyetlenségtől. De az egyenlőség feladata csupán a védelem. Orvosság, nem pedig eledel. Ha az emberi személyeket úgy tekintem, mint azonos osztályba tartozó tárgyakat, akkor számtalan bajt elháríthatunk. De nem erre az életre alkottak bennünket. Bolondság volna azt mondani, hogy az emberek azonos értékűek. Ha az értéket szó szerint értem – ha úgy értjük, hogy minden ember egyformán hasznos vagy szép vagy jó vagy szórakoztató – akkor ez értelmetlenség. Ha azt jelenti, hogy mint halhatatlan lelkeknek azonos az értékük, akkor veszélyes tévedést rejt magában. Az egyes emberi lelkek végtelen értékét nem a keresztény hagyomány állítja. Isten nem azért halt meg az emberért, mert valamilyen értéket talált benne. Ha az egyes emberi lélek értékét pusztán önmagában tekintem, nem pedig Istennel való kapcsolatában, akkor a nullával egyenlő. Ahogyan Szent Pál írja, ha Isten az értékes emberért halt volna meg, akkor ez csupán hősi cselekedet lett volna, nem pedig isteni. Isten a bűnösökért halt meg. Nem azért szeretett bennünket, mert szeretetreméltóak vagyunk, hanem azért, mert Ő a Szeretet. Lehet, hogy mindnyájunkat egyformán szeret – mindnyájunkat kétségtelenül halálosan szeret – de nem tudom pontosan, mit jelent ez a kifejezés. Ez az egyenlőség az Ő szeretetében rejlik, nem mibennünk.

Az egyenlőség mennyiségi fogalom, s ezért a szeretet gyakran semmit sem tud róla. A lelkünk abban a légkörben él igazán, ahol a tekintélyt alázattal gyakorolják, s az engedelmisséget örömmel vállalják. Már az érzelmeink világában is, de még inkább Krisztus testében kilépünk abból a világból, amelyben gyakran hangoztatják: „Olyan jó vagyok, mint te.” Olyan változás ez, mintha a menetelésből táncra váltanánk át. Mintha levetnénk a ruhánkat. Ahogyan Chesterton mondta, magasabbak leszünk, ha meghajlunk; alacsonyabbak, ha leckéztetünk másokat. Nagyon szeretem, hogy a saját egyházam szertartásaiban vannak olyan pillanatok, amikor a pap áll, én pedig térdelek. Ahogyan a demokrácia egyre teljesebbé válik a külső világban, s a tisztelet alkalmait egymás után megszüntetik, egyre szükségesebbé válik, hogy az Egyház által felkínált egyenlőtlenségben felüdülhessünk, megtisztulhassunk, megerősödhessünk. A keresztény élet tehát megvédi az egyén személyiségét a kollektívától, de nem úgy, hogy elkülöníti a többiektől, hanem a szerv méltó-

ságára emeli a Misztikus Testben. Amint a Jelenések könyve mondja, „oszloppá lesz Isten templomában”. S hozzáteszi: „többé nem távozik onnan.” És új területre vezet bennünket. A legparányibb keresztény ember is örök, sőt kozmikus szerepet tölt be az Egyház szerkezetében. Az Egyház túléli a mindenséget, s benne minden egyes ember túléli a mindenséget. Mindaz, ami csatlakozott a halhatatlan Föhöz, osztozik vele a halhatatlanságában. Keveset hallunk erről manapság a szószékeken. Hogy mi lett az eredménye ennek a hallgatásnak, jól lemérhető a következő eseten: nemrégiben előadást tartottam erről a témáról, s a hallgatók közül valaki „teozófiának” minősítette ezt a tételt. Ha nem hiszünk benne, akkor legyünk becsületesek, és száműzzük a keresztény hitet a múzeumokba. Ha viszont hiszünk, akkor ne tegyünk úgy, mintha nem jelentene semmi különbséget. Hiszen ez ad igazán választ a kollektíva összes szélsőséges kíváncsira. A kollektíva mulandó. Mi viszont örökké fogunk élni. Eljön az az idő, amikor mindegyik kultúra, mindegyik intézmény, mindegyik nemzet, az egész emberi faj, a biológiai élet kihal, s mi mégis mindnyájan élni fogunk. Nekünk ígértek halhatatlanságot, nem ezeknek a szervezeteknek. Krisztus nem a társadalmakért vagy az államokért halt meg, hanem az emberekért. Ebben az értelemben a kereszténység szinte fanatikusan védelmébe veszi az egyént a kollektívum világi harcosaival szemben. De az egyén nem önmagában osztozik Krisztus győzelmében a halálon. Győztes létében osztozunk, s ezáltal részesedünk a győzelmében. A természetes énünk elvetése, vagy a Szentírás erőteljes nyelvén keresztrefeszítése adja kezünkbe az útlevelet az örök életre. Nem támadhat föl az, ami nem halt meg. A kereszténység így húzza keresztül az individualizmus és a kollektívizmus ellentétét. Ez okozza hitünk zavarba ejtő kettősségét, ahogyan a külső szemlélő láthatja. Könnyörtelenül szembefordul természetes individualizmusunkkal. Másrészt viszont azoknak, akik lemondanak önmagukról, megadja saját személyes lényük, sőt még a testük örök birtoklását is. Láthatóan semmit sem érünk önmagunkban mint pusztán biológiai lények, akik arra törekszenek, hogy éljenek és terjeszkedjenek. De Krisztus Testének tagjaiként, templomának köveiként és oszlopaiként biztosítjuk örök azonosságunkat, és akkor is élni fogunk, amikor már csak ősrégi meseként emlégetjük a tejutakat.

Másképpen is fogalmazhatnánk. A személyiség örök és sértetetlen. A személyiség viszont nem kiindulópont. Az individualizmus, amelyben mindnyájan kezdjük az életünket, csupán a paródiája vagy az árnyéka. A személyiségünk valahol a messzi távolban rejtőzik – hogy milyen messzire, azt nem merném megmondani. S ennek kulcsa nem bennünk található. Nem érhetjük el úgy, hogy belülről kifelé növekszünk. Akkor nyerjük el, ha azt a helyet foglaljuk el az örök mindenség szerkezetében, amelyet nekünk terveztek és készítettek el. Ahogyan egy szín akkor árulja el igazi mivoltát, ha a kitűnő művész a neki kiválasztott helyre teszi a többi színek közé; ahogyan a fűszer akkor adja ki igazi ízét, ha ott és akkor a jó szakács a megfelelő helyen és időben keveri bele a többi nyersanyag közé; ahogyan a kutya csak akkor válik igazán kutyává, ha elfoglalja helyét az ember gazdaságában – úgy mi is csak akkor válunk igazán személlyé, ha átkínlódtuk magunkat önmagunkon, hogy beleilleszkedjünk a nekünk készített helybe. Márvány vagyunk, amely megformálásra vár, fém, amelyet az olvasztóba dobnak. Kétségtelen, hogy már a mostani, születésre váró állapotunkban is találunk halvány célzásokat arra, hogy mire tervezték az olvasztókemencét, hogy milyen oszlopnak kell kiformalódnia. De azt hiszem, durva leegyszerűsítés volna a lélek megmentését úgy ábrázolni, mintha csupán a mag szökkenne virágba. A bűnbánat, újjászületés, Új Ember szavak valami egészen mást sejtetnek. A természetes emberben egyszerűen el kell vetni bizonyos hajlamokat. Urunk arról beszél, hogy ki kell vájnunk a szemünket, le kell vágnunk a kezünket – az átalakulásnak meglehetősen prokruszeszi módjai ezek.

Azért borzadunk vissza ettől, mert manapság fejetetejére állítottuk a képet. Először arról beszélünk, hogy minden egyednek „végtelen értéke van”, aztán úgy ábrázoljuk Istent, mintha valami munkaadói bizottság volna, amelynek feladata az, hogy megfelelő életpályát biztosítson minden embernek, kinek-kinek kívánsága szerint. Valójában azonban az egyének értéke nem önmagukban rejlik. Csupán képesek vagyunk az értékek befogadására, a Krisztussal való egyesülés által. Az élő templomban biztosan megtalálják a helyét, amely megfelel belső értékeinek, és értelmet ad egyéni sajátosságainak. Sőt ez a hely előbb volt önála. Erre a helyre teremttették az embert. Addig nem lesz önmagává,

amíg el nem jut erre a helyre. Csak a mennyországban válunk igazi, örök, igazán isteni személlyé, ahogyan most is csak a fény teszi láthatóvá a színeket.

Mindezzel csupán azt ismételtük el, amit már mindenki elismer – hogy a kegyelem üdvözt bennünket; hogy a testünk önmagában nem érték; hogy mindenestül teremtmények vagyunk, nem pedig teremtők; származékok, akik nem magunkból élünk, hanem Krisztusból. Ha túlságosan összebonyolítottam az egyszerű igazságot, akkor kérem bocsássanak meg nekem. Csupán két dolgot szerettem volna kiemelni. Megpróbáltam elutasítani az emberi egyéniség kereszténytelen magasztalását, amely manapság annyira elterjedt a kollektívizmussal párhuzamosan. Hiszen az egyik tévedés kiváltja a másik, vele ellentétes tévedést, s ahelyett, hogy semlegesítenék egymást, éppen fölerősítik. Arra a ragályos elgondolásra célzok (az irodalmi kritikában igen gyakori), hogy mindegyikünk a belézárt „személyiség” kincsestárával kezdi az életét, s az élet fő célja az, hogy ezt kifejlessze és kifejezze, megóvja mások beavatkozásától, s így eredetivé legyen. Ez a pelagianizmus nézete, vagy annál is rosszabb, s önmagát pusztítja el. Sohase lesz eredetivé az, aki az eredetiséget mindennél többre értékeli. De ha megpróbáljuk megmondani az igazat úgy, ahogyan látjuk; ha megpróbáljuk elvégezni a magunk kis munkáját olyan jól, ahogyan tudjuk, egyszerűen a munka kedvéért – akkor önkéntelenül is eredetivé válunk az emberek szemében. Már ezen a sikon is az igazi személyiség megszületését segíti elő, hogy az egyéniséget alávetjük a feladatainak. Másodszor pedig azt szerettem volna megmutatni, hogy a kereszténység hosszú távon nem az egyénnel vagy a közösségekkel törődik. Nem a szó népszerű értelmében vett egyén vagy közösség örökli az örök életet: sem a természetes én, sem a kollektív tömeg, hanem az Új Teremtmény.

EMBER VAGY NYÚL?

(1946)

„Élhetünk-e jó életet anélkül, hogy hinnénk a kereszténységben?” Fölkértek rá, hogy erre a kérdésre írjak választ, de mielőtt hozzáfognék az íráshoz, hadd tegyek egy előzetes megjegyzést. A kérdés úgy hangzik, mintha a kérdező így szólna önmagához „Nem érdekel, hogy a kereszténység igaz-e vagy sem. Nem törődöm azzal, hogy a világmindenség inkább olyan-e, amilyennek a keresztények mondják, vagy pedig olyan, amilyennek a materialisták tartják. Nekem csak az a fontos, hogy jó életet éljek. Nem azért választom ezt a hitet, mert igaznak tartom, hanem azért, mert hasznosnak érzem.” Megmondom őszintén, nem tartom rokonszenvesnek ezt a szemléletet. Az embert többek között az különbözteti meg az állatoktól, hogy ismerni akarja a dolgokat, tudni akarja, milyen a valóság, egyszerűen tudásvágyból. Ha ezt a kíváncsiságot lehűtik valakiben, akkor azt hiszem, emberalatti lényé válik. Valójában azt hiszem, hogy ez a vágy nem pusztulhat ki az emberből. Inkább arról van szó, hogy ostoba szónokok folyton azt hangoztatják, mennyit segít nekünk a kereszténység és mennyire hasznos a társadalomnak – s ez végül oda vezetett, hogy elfelejtettük: a kereszténység nem csodagyógyszer. A kereszténység *tényekről* számol be – azt mondja el, hogy milyen is valójában a mindenség. A mindenségről alkotott képe lehet igaz vagy hamis – aki tehát egyszer szembekerül ezzel a kérdéssel, azt természetes kíváncsisága arra ösztönzi, hogy tisztázza a választ. Ha a kereszténység hamis, akkor egyetlen becsületes ember sem akar hinni benne, bármilyen hasznos legyen is. Ha viszont igaz, akkor minden becsületes ember hinni akar benne, még akkor is, ha nem jelent számára közvetlen hasznot.

Mihelyt ezt elfogadtuk, ráeszmélünk valami másra is. Ha a ke-

reszténység igaznak bizonyulna, akkor lehetetlen, hogy azok is, akik ismerik ezt az igazságot és azok is, akik nem, egyformán képesek arra, hogy jó életet éljenek. A tények ismerete megváltoztatja a cselekedeteinket is. Tegyük föl, hogy rátaláltunk valakire, aki az éhhalál szélén áll és segíteni akarunk neki. Ha semmit sem tudunk az orvostudományból, akkor valószínűleg sok szilárd ételt adunk neki. S ebbe belehalhat. Ilyesmi adódhat elő, ha sötétben dolgozunk. Ehhez hasonlóan a keresztény és a nem-keresztény egyaránt arra törekedhet, hogy jót tegyen felebarátjával. Az egyik hisz benne, hogy az ember örökké fog élni, s hogy Isten teremtette, és úgy alkotta meg, hogy csak az Istennel egysülve találhatja meg a maga igazi és végső boldogságát, s hogy eltért a helyes útról, és egyedül a Krisztusba vetett engedelmes hit vezetheti vissza reá. A másik azt hiszi, hogy az ember az anyagvak működésének véletlen eredménye, hogy állatként kezdte az életét, s aztán többé-kevésbé folyamatosan emelkedett föl, hogy körülbelül hetven évet élhet, hogy boldogságát jó közszolgáltatásokkal és politikai szervezetekkel lehet biztosítani, és hogy minden mást (pl. az élveboncolást, a születésszabályozást, a jogrendet, a nevelést) aszerint kell „jónak” vagy „rossznak” tartanunk, hogy mennyiben segíti vagy akadályozza ezt a „boldogságot”.

Ez a kétféle ember sokmindenben egyetérthet, hogy mit tehetnek embertársaikért. Mindkettő helyesli a megfelelő csatornázást, a kórházakat, az egészséges étrendet. De hitük különbözősége előbb-utóbb eltérő javaslatokhoz vezeti őket. Mindkettő nagyon fontosnak tarthatja például a nevelést, de nyilván nagyon eltérő nevelést kívánnak adni az embereknek. Ahol a materialista egyszerűen azt kérdezi a javasolt eljárásról: „Növelni fogja-e a többség boldogságát?”, ott a keresztény azt is megkérdezheti: „Ha növeli is a többség boldogságát, mégsem tudom megtenni, mert igazságtalan.” Gyökeresen különbözik a politikájuk is. A materialistának a nemzet, az osztály, a civilizáció fontosabb, mint az egyének, mert az egyének csak hetvenegynéhány évig élnek, egy-egy embercsoport pedig évszázadokig. De a keresztény az egyéneket tartja fontosabbnak, mivel örökké élnek, a fajok és civilizációk és hasonló képződmények csupán múló tünemények hozzájuk képest.

A keresztény és a materialista mésképpen képzei el a mindenséget. Mindkettőjüknek nem lehet egyformán igaza. Aki téved, annak cselekvése nem fog beleilleni a mindenség valóságába. Ennek következtében, a legjobb szándék mellett is embertársai pusztulását segíti elő.

A világon a legjobb szándékkal... , tehát nem az ő hibájukból ered mindez? Biztos, hogy Isten (ha van Isten) nem bünteti meg az embert becsületes tévedéseiért? De mindössze ennyire gondoltak? Elvállaljuk azt a kockázatot, hogy egész életünk során sötétben dolgozunk és beláthatatlan károkat okozunk, csak valaki biztosítson bennünket arról, hogy mi megmenthetjük a bőrünket, és senki sem fog megbüntetni vagy akár vádolni bennünket? Nem gondolnám, hogy az olvasó osztozik ezekben a nézetekben. De ha mégis, akkor hozzátennék valamit.

Nem az a kérdés áll előttünk, hogy „Valaki élhet-e jó életet kereszténység nélkül?” A kérdés így hangzik: „Élhetek-e én?” Mindnyájan tudjuk, hogy éltek jó emberek, akik nem tartoztak a kereszténységhez. Szokratész és Konfuciusz például sohasem hallott róla, vagy J. S. Mill egészen becsületesen képtelen volt elfogadni. Tegyük föl, hogy a kereszténység igaznak bizonyul – akkor ezek az emberek a becsületes tudatlanság vagy a becsületes tévedés állapotában volnának. Ha szándékuk valóban olyan tiszta volt, ahogyan föltételezzük (hiszen persze nem olvashatunk a szívük mélyén), azt remélem, hogy Isten irgalma és ügyessége meggyógyítja majd mindazt a rosszat, amit tudatlanságuk magára maradván természetesen okozott önmaguknak és környezetüknek. De aki megkérdezi tőlem: „Élhetek-e jó életet anélkül, hogy hinnék a kereszténységben?”, az egyértelműen más helyzetben van. Ha sohase hallott volna a kereszténységről, akkor nem tenné föl ezt a kérdést. Ha viszont hallott róla, komoly megfontolás tárgyává is tette, de végül hamisnak találta, akkor szintén nem teszi föl ezt a kérdést. Aki így fogalmaz, az hallott a kereszténységről, de nem biztos abban, hogy igaz-e vagy hamis. Ezért valójában ezt kérdezi: „Tényleg törődnöm kell vele? Nem kerülhetném ki ezt az egészet? Hagyjuk aludni az alvó kuttyákat, és érjük be azzal, hogy „jó” leszünk. Nem elég a jószándék ahhoz, hogy biztonságban és feddhetetlenül megőrizzen, anélkül, hogy

bekopogtatnék ezen a rettenetes ajtón, s meggyőződnek arról, hogy van-e benn valaki vagy nincs?”

Az ilyen embernek elég volna azt felelnünk, hogy valójában azt kéri, engedjek meg számára, hogy beérje azzal, hogy „jó”, s ne kelljen megtennie mindent azért, hogy földerítse, mit is jelent a jó. Ez azonban még nem minden. Nem kell azt kutatnunk, hogy Isten megbünteti-e gyávaságaért és lustaságaért, magában hordja büntetését. Az ember próbál elbújni. Tudatosan megpróbál tudomást nem venni arról, hogy vajon a kereszténység igaz-e vagy hamis, mivel előre látja, milyen végeláthatatlan bajokba keveredik, ha igaznak bizonyul. Ahhoz az emberhez hasonlít, aki szándékosan elfelejti megnézni a hirdetőtáblát, mert ha megnézné, akkor ott találná a nevét, valamilyen kellemetlen feladatra kijelölve. Ahhoz az emberhez hasonlít, aki nem nézi meg a bankszámláját, mert fél szembenézni azzal, amit ott talál. Ahhoz az emberhez hasonlít, aki nem megy el orvoshoz, amikor először rejtett fájdalmai támadnak, mert fél attól, amit az orvos mond majd neki. Aki ilyen okokból hitetlen marad, az nem-becsületes tévedést követ el. Becstelenül téved, és ez a becstelenség előnti a gondolatait és cselekedeteit: fölületessé lesz, homályos aggodalmak gyötrik a háttérben, értelmi világa eltompul. Elveszítette szellemi szüzességét. Krisztus becsületes elvetését, bármilyen téves is, megbocsátják és meggyógyítják: „Aki az Emberfia ellen szól, bocsánatot nyer” (Lk 12,10.). De aki *kikerüli* az Emberfiát, hogy másik útra térjen, de közben úgy tesz, mintha nem vette volna észre, aki nem veszi föl a kagylót, mert esetleg Ő keresi, aki nem bont föl jellegzetes kézírással írt leveleket, mert esetleg Tőle származhatnak – ez más elbírálás alá esik. Abban nem mindenki biztos, hogy kereszténnyé kell-e válnia, de azt igenis tudja, hogy emberré kell lennie, nem pedig struccá, amelyik befúrja fejét a homokba.

Mégis – mivel a szellemi tisztesség igen alacsonyra süllyedt a mi korunkban – hallom, amint valaki elnyöszörgi a kérdést: „De segíteni fog rajtam? Boldoggá fog tenni? Igazán azt gondolja, hogy jobb volna, ha kereszténnyé lennék?” Nos, ha mindenáron kívánják, ezt válaszolom: „Igen”. De ezen a fokon egyáltalán nem szeretek választ adni. Itt egy ajtó, amelyen túl egyesek szert a mindenség titka vár reánk. Vagy igaz, vagy nem. Ha nem,

akkor ez az ajtó a legnagyobb csalást takarja el, a leghatalmasabb szemfényvesztést, amellyel valaha is megettették az embereket. Nem minden ember feladata-e az (aki ember, nem pedig nyúl), hogy végére járjon, melyik eset áll fenn? S aztán arra szentelje minden energiáját, hogy szolgálja ezt a csodálatos titkot, vagy pedig lerombolja ezt az óriási csalást. Ha ezzel a kettős lehetőséggel kell szembenéznünk, akkor lehetséges-e valóban elrejtőzni valamilyen áldott „erkölcsi fejlődés” ötlete mögé?

Rendben van, a kereszténység használ az embernek – sokkal többet használ, mint valaha elvárták vagy kívánták. S a jónak első kis darabkája, ami hatni fog ránk, az lesz, hogy beléveri a fejünkbe (s ez egyáltalán nem fog örömet okozni!) azt a tényt, hogy amit eddig jónak neveztünk – a tisztas élet meg a kedves emberség eszméjét –, az egyáltalán nem annyira fölséges és fontos, mint ahogyan gondoltuk. Megtanít arra, hogy a saját erkölcsi erőfeszítéseinkből nem lehetünk igazán jók (huszonnégy óra hosszat sem). S aztán megtanít arra is, hogy még ha jók lennénk is, mégsem érhetnénk el azt a célt, amelyre megteremtettek bennünket. A pusztas erkölcsösség nem az élet célja. Valami egészen másra alkottak minket. J. S. Mill és Konfuciusz (Szókratész sokkal közelebb állt az igazsághoz) egyszerűen nem tudták, hogy mi az élet értelme. Azok, akik újra meg újra megkérdézik, hogy nem lehetnek-e tisztességes életet Krisztus nélkül, nem tudják, mi az élet értelme. Ha tudnák, akkor tudnák azt is, hogy a „tisztességes élet” milyen silány mechanizmus ahhoz képest, amire mi emberek valójában születtünk. Az erkölcs nélkülözhetetlen, de az Isteni Élet, amely nekünk adta magát, s amely isteni életre hív bennünket is, valami olyat akar velünk elérni, amelyben minden erkölcs felszívódik – a zavart, lelkiismeretes, erkölcsös nyuszi éppúgy, mint a gyáva és érzéki nyúl. Vérezni és sikitozni fogunk, ahogyan pamacsokban lehántják rólunk a szőrünket. S aztán alatta, váratlanul megtaláljuk azt, amiről álmodni sem mertünk: az igazi embert, az időtlen Istent, Isten fiát, aki erős, sugárzó, bölcs, szépséges és maradéktalanul boldog.

„Mikor azonban eljön a beteljesedés, ami töredékes, véget ér” (1Kor 13,10.). Kettős tévedésen alapul az az ötlet, hogy lehet Krisztus nélkül is „jó életet élni”. Először is nem vagyunk képesek rá. Másodszor, ha a jó életet végső célunknak tekintjük, akkor

eltévesztettük létünk igazi értelmét. Az erkölcs olyan hegy, amelyre nem tudunk fölkapaszkodni a saját erőnkből, s ha tudnánk is, rögfön elvesznénk a jégfödte csúcs belelegezhetetlen levegőjében, mivel hiányoznak azok a szárnyaink, amelyekkel az út hátralevő részét megtehetnénk. Hiszen innen kezdődik az igazi fölemelkedés. A köteleket és fejszéket félreteszi, s a többi már csupán repülés.

A MEGBOCSÁTÁSRÓL (1947)

Sok mindenről beszélünk az Egyházban (és az Egyházon kívül is) anélkül, hogy meggondolnánk, mit is mondunk. A Hitvallásban például azt imádkozzuk: „Hiszek a bűnök bocsánatában.” Sok éven át elmondtam már ezt a mondatot, anélkül hogy föl-tettem volna magamnak a kérdést, hogyan került bele a Hitvallásba. Első pillantásra nem is igen érdemes beletenni. „Ha valaki keresztény – gondoltam – akkor persze hogy hinnie kell a bűnök-bocsánatában. Ez akkor is érvényes, ha nem mondjuk.” De a Hitvallás megfogalmazói bizonyára gondoltak arra, hogy hitünknek erre az elemére minden alkalommal figyelmeztetni kell bennünket, amikor templomba megyünk. Ekkor kezdtem belátni, hogy igazuk volt, legalábbis ami engem illet. Egyáltalán nem olyan könnyű a bűnök bocsánatában hinni, mint ahogyan gondoltam. Könnyen elhomályosodik az igazi hit a bűnbocsánatban, ha nem fényesítjük ki mindig újra.

Hisszük, hogy Isten megbocsátja a bűneinket. De azt is, hogy csak akkor bocsát meg nekünk, ha mi is megbocsátunk azoknak, akik ellenünk vétkeztek. Az állítás második felét nem vonhatjuk kétségbe, hiszen a Miatyánkból tudjuk. Urunk egészen nyomatékosan hangsúlyozta. Ha nem bocsátunk meg, akkor mi sem nyerünk megbocsátást. Alig van ennél határozottabb tanítása, s nem enged meg egyetlen kivételt sem. Nem azt mondja, hogy meg kell bocsátanunk mások bűneit, ha azok nem túlságosan nagyok, vagy ha találunk mentő körülményeket. Nem tesz hozzá semmit. Mindenkinek meg kell bocsátanunk, bármilyen rosszindulatú, bármilyen aljas, bármilyen rendszeresen vétkezik is. Ha nem teszünk meg, nem bocsátják meg a mi bűneinket sem.

Azt hiszem, mindkét irányban gyakran téves elképzelést alakí-

tunk ki: hogy Isten hogyan bocsátja meg a bűneinket, s hogy nekünk hogyan kell megbocsátanunk másokéit. Vegyük először Isten megbocsátását. Amikor arra kérem Istent, bocsásson meg nekem, akkor a valóságban (hacsak nem vigyázok magamra gondosan), egészen mást kérek tőle. Nem azt kérem, hogy bocsásson meg, hanem hogy nézze el a bűnömet. De egy világ választja el a megbocsátást az elnézéstől. A megbocsátás azt jelenti: „Igen, elkövetted a hibát, de elfogadom a kérésedet, és nem hánytorgatom fel többé azt, ami történt, és minden úgy lesz köztünk, mint azelőtt.” Az elnézés viszont ezt jelenti: „Látom, hogy nem tehetsz róla, nem gondoltad komolyan, nem is követtél el igazán rosszat.” Ha nem követtünk el igazán rosszat, akkor nincs is mit megbocsátani. Ebben az értelemben a megbocsátás csaknem az ellentéte az elnézésnek. Akárhányszor persze a kettő összekeveredik egymással, akár Isten és az ember között, akár az egyik ember és a másik között. Ami első pillantásra bűnnek látszott, annak egy részéről kiderül, hogy nem tehet róla senki, és ezért elnézés jár. A maradék hibát pedig megbocsátják. Ha mindenestül elnézik a hibánkat, akkor nincs szükségünk bocsánatra: ha viszont egész tettünk megbocsátásra szorul, akkor nem lehet mit elnézni benne. A baj az, hogy amikor „Isten bocsánatát kérjük”, akkor igen gyakran arra kérjük Istent, hogy a mentegetőzésünket fogadja el. Az vezet ehhez a tévedéshez, hogy ténylegesen többnyire akad némi mentségünk is, valami „mentő körülmény”. Ezeket aztán annyira gondosan előadjuk Istennek (és önmagunknak), hogy könnyen megfélekedzünk a legfontosabbról: arról a kis maradékról, arról, amire már nincs mentségünk, arról, amire nem kaphatunk elnézést, de hála Istennek, bocsánatot igen. S ha erről megfélekedzünk, akkor azt képzeljük, hogy megbántuk bűneinket és bocsánatban részesültünk, holott csupán annyi történt, hogy beértük a saját mentegetőzésünkkel. Ráadásul valószínűleg igen gyöngye mentségeket találtunk: önmagunkkal igen hamar meg tudunk elégedni.

Kétféleképp kerülhetjük ki ezt a veszélyt. Először is gondolhatunk arra, hogy Isten nálunk sokkal jobban ismeri az összes jogos kifogásainkat. Ha igazán vannak „fölmentő körülmények”, akkor ő biztosan nem siklik el fölöttük. Bizonyára sok egyéb fölmentő indokot is ismer, mint amennyire mi gondoltunk. Az alá-

zatos lelkek haláluk után talán boldogan meglepődve fedezik föl, hogy bizonyos alkalmakkor jóval kisebb vétket követtek el, mint gondolták. Isten beszámít minden igaz mentséget. Azt kell elébe tárunk, ami a menthetetlen maradékunk: a bűnünket. Azzal csak az időt pazaroljuk, hogy arról beszélünk neki, ami fölmenthető (szerintünk) a tetteinkben. Ha elmegyünk az orvoshoz, akkor azt a testrészünket mutatjuk meg neki, amelyik beteg – mondjuk az eltört karunkat. Időpocséklás volna hosszadalmas magyarázatba fogni, hogy a lábamnak, a szememnek és a torkomnak nincs semmi baja. Lehet persze, hogy tévedünk. De ha igazán rendben vannak, ezt az orvos úgy is tudni fogja.

Másodszor igazán és őszintén hinnünk kell a bűnök bocsánatában. Főként azért keresünk ennyire aggályosan mentségeket, mert nem hiszünk benne igazán. Azt gondoljuk, hogy Isten csak akkor emel minket magához, ha kivivhatjuk a megelégedettségét azzal, hogy valamit a javunkra írhatunk. Ez azonban távol áll a megbocsátástól. Az igazi megbocsátás a bűnre tekint, arra a bűnre, amelyre már nincsen semmi mentség, amely az összes elnézés után megmarad: a bűnt látja a maga egész szörnyiségében, mocskában, aljasságában és gonoszságában, s mégis mindenestül kiengesztelődik azzal az emberrel, aki azt elkövette. Ez a megbocsátás, nem más. S ezt mindig megkaphatjuk Istentől, ha kérjük tőle.

Ha arról beszélünk, hogy mi hogyan bocsátunk meg másoknak, akkor részben ugyanezt mondhatjuk, részben mást. Ugyanaz áll itt is, hiszen a megbocsátás itt sem azonos az elnézéssel. Sokan azt hiszik, hogy igen. Ha azt kérjük tőlük, hogy bocsássonak meg valakinek, aki becsapta őket vagy gorombáskodott velük, akkor azt hiszik: arról akarjuk meggyőzni őket, hogy nem is történt igazán becsapás vagy gorombaság. De ha így állna a dolog, akkor nem volna szükség megbocsátásra. Egyre csak ezt hajtogatják: „De mondom neked, hogy ez az ember megszegte a legünnepélyesebb ígéretét.” Pontosan erről van szó: pontosan ezt kell megbocsátani. (Ez nem jelenti azt, hogy föltétlenül el kell hinni a legközelebbi ígéretét. Csak azt, hogy minden erőddel ki kell irtanod a saját szivedből a haragnak még a nyomát is – minden indulatodat arra, hogy megalázd vagy megsértsd vagy visszafizess neki.) Ebben tér el a mi helyzetünk attól, amikor mi kérünk bocsánatot

Istentől. A mi esetünkben túl könnyen fogadjuk el a mentségeket, mások esetében nem elég könnyen fogadjuk el őket. Fogadni mernék (bár nem biztos ez sem!), hogy a saját bűneimmel kapcsolatban nem olyan jók a mentségeim, mint gondolom: ugyanígy fogadni mernék abban is (bár ez sem biztos), hogy mások bűneivel kapcsolatban viszont a mentségek jobbakként, mint én gondolom. Először tehát gondosan meg kell vizsgálnom mindent, ami azt bizonyíthatja, hogy a másik ember nem is követett el akkora hibát. De még akkor is meg kell bocsátanunk neki, ha semmilyen mentség sincs a számára, s mindenestül ő a hibás. Ha látszólagos vétkének kilencvenkilenc százalékát megmagyarázhatjuk igazán jó mentségekkel, a megbocsátás feladata a megmaradt egy százaléknál kezdődik. Nem keresztény szeretetből, csupán becsületes emberi magatartásból fakad, ha jogosan fölmentjük azt, amire jogos mentségeket találtunk. A keresztény azt bocsátja meg, amire nincs mentség, mert Isten is azt bocsátotta meg nekünk, amire nincs mentségünk.

Ez nagyon nehéz. S talán nem is annyira nehéz megbocsátani egyetlen súlyos jogtalanságot. De a mindennapi élet folytonos súrlódásait megbocsátani – mindig újra megbocsátani az uralkodni vágyó anyósoknak, a goromba férjnek, a civakodó feleségnek, az önző lányunknak vagy hazudós fiunknak – hogyan tudjuk ezt megtenni? Azt hiszem, csak úgy, ha szemünk előtt tartjuk, hogy mi hol állunk: hogy komolyan mondjuk azt, amit minden este imádkozunk: „Bocsásd meg a mi vétkeinket, amint mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek.” Más föltételek mellett nem remélhetünk megbocsátást. Ha ezt visszaautasítjuk, akkor Isten irántunk való irgalmát utasítjuk vissza. Urunk nem említ egyetlen kivételt sem, és Isten komolyan vette azt, amit mondott nekünk.

„AZ A BAJ MR. »X«-SZEL...”
(1948)

Azt hiszem, azok közül, akik e sorokat olvassák, majdnem mindenkinek akad valamilyen nehézsége valamelyik embertársával. Vagy a munkahelyünkön vagy otthon, vagy a főnökeinkkel vagy a beosztottjainkkal, a fölöttünk, alattunk vagy mellettünk lakókkal, a sógorainkkal, szüleinkkel vagy gyerekeinkkel, a saját rokonainkkal vagy a házastársunkéival, a férjünkkel vagy a feleségünkkel – megnehezítjük egymás életét, jobban, mint akár manapság is szükséges volna. Remélhetően idegeneknek nem túl gyakran emlegetjük ezeket a nehézségeket (főleg az otthoniakat). De néha ezt is megtesszük. Egy kívülálló barátunk megkérdezi, miért vagyunk olyan mogorvák, és máris felszínre kerül az igazság.

Ilyen alkalmakkor a barátunk rendszerint azt mondja „De miért nem mondd meg nekik? Miért nem mész oda a feleségedhez (vagy a férjedhez, vagy az apádhoz, vagy a lányodhoz, vagy a főnöködhez, vagy a háziasszonyodhoz, vagy a lakódhoz) és miért nem pakolsz ki mindent? Az emberek általában értelmesek. Mindössze annyit kell tenned, hogy a helyes megvilágításba helyezed a dolgokat. Megmagyarázod nekik, józan, nyugodt, barátságos hangon. Mi pedig, bármit mondunk is kifelé, magunkban szomorúan megállapítjuk: „Nem ismeri »X«-et. Mi viszont igen. Tudjuk mennyire reménytelen »X«-et rávenni arra, hogy józanul gondolkodjék.” Vagy újra és újra megpróbáltuk, amíg bele nem undorodtunk az egészbe, vagy pedig meg se próbáltuk, mert kezdettől fogva reménytelennek tartottuk a kísérletet. Tudjuk, hogy ha megpróbálunk „kipakolni” „X”-nek, akkor abból vagy jelenet lesz, vagy pedig „X” ránk bámul merő csodálkozással, és azt mondja: „Nem tudom, mi a csodáról beszélsz” vagy-

pedig (s talán ez a legrosszabb), „X” mindenben egyetért velünk, és megígéri, hogy új lapot kezd, mindent új alapokra helyez – s aztán, huszonnég órával később, ugyanaz az „X” lesz, aki mindig is volt.

Tudják jól, hogy minden ilyen kísérlet „X”-szel hajótörést szenved „X”-nek régi, végzetes jellemhibáján. S amint visszanéznak, láthatják, hogy minden eddigi próbálkozásuk is ezen a végzetes hibán futott zátonyra – „X” gyógyíthatatlan féltékenységen, lustaságán, érzékenységen, nehézfejűségén, nagyképűségén, mogorvaságán, makacsságán. Egy ideig talán élt bennünk az az illúzió, hogy a jószerencsének valamilyen külső hatása vagy egészségének megjavulása, fizetésének emelkedése, a háború vége – megoldja majd a nehézségeket. De most már jobban ismerjük a helyzetet. A háború véget ért, s rá kellett eszmélnünk arra, hogy ha az összes többi körülmény megváltozik is, „X” akkor is „X” marad, s még mindig ugyanazzal a régi problémával kell szembenéznünk. Ha milliomossá váltál is, a feleséged akkor is örökké korhol, a fiad akkor is inni fog, s akkor is együtt kell élned az anyósoddal.

Nagy lépést tettünk előre, ha minderre ráeszméltünk: szembenéztünk azzal a ténnyel, hogy kívülről bármilyen jól megy is a sorunk, az igazi boldogság akkor is azoknak a jellemén fordul, akikkel együtt kell élnünk – a jellemüket pedig nem tudjuk megváltoztatni. Itt következhet be a fordulat. Ha mindezt tudomásul vettük, akkor talán észrevevesszük azt is, hogy Isten hogyan láthat bennünket. Hiszen mindez visszatetszést kelt Öbenne is. Gazdag és szép világot alkotott az embereknek, hogy benne élhessenek. Értelmet adott nekik, hogy megmutassa, hogyan használhatják fel, és lelkiismeretet, hogy megmutassa, hogyan kellene felhasználniuk. Úgy rendezte el, hogy valóságos örömet jelentsen nekünk mindaz, ami a biológiai élethez szükséges (étel, ital, pihenés, alvás, testmozgás). S miután mindezt megtette, látnia kell, hogyan pusztítják el a tervét – ahogyan a mi kis terveinket is szétzúzza az emberek tisztességtelensége. Veszekedés és féltékenység, kicsapongás, kapzsóság és ostobaság válik mindabból, amit az ember azért kapott, hogy boldogan éljen.

Azt mondhatják erre, hogy más a helyzet Istennel, hiszen Ő megváltoztathatná az emberek jellemét, ha akarná, mi azonban

nem. Ez a különbség azonban nem olyan mély, ahogyan első pillanatban gondolnánk. Isten törvénné tette önmagának, hogy erőszakkal nem változtatja meg az emberek jellemét. Meg tudja és meg is fogja változtatni – de csak akkor, ha az emberek hozzájárulnak. Ilyen módon ténylegesen és valóságosan korlátozta saját hatalmát. Néha csodálkozunk rajta, miért járt el így, sőt azt kívánjuk, bárcsak ne tette volna. De nyilván úgy látta, hogy megéri. Mert minden kockázatával együtt inkább akar szabad lényekből álló világot, mint olyan emberek világát, akik gépiesen teszik a jót, csupán azért, mert nem tehetnek másként. Minél részletesebben belegondolunk a tökéletesen automatizált lények világába, azt hiszem, annál jobban belátjuk, mennyire bölcs az Isten.

Amikor tehát megtapasztaljuk, hogy terveink kudarcot vallanak a körülöttünk élők jellemének következtében, akkor „bizonyos mértékben” azt figyelhetjük meg, hogy milyen lehet Istennek elviselni a világot. De csupán bizonyos mértékben. Két szempontból ugyanis Isten szemlélete alapjaiban eltér a miénktől. Először is, Ő (hozzánk hasonlóan) látja, hogy az emberek az otthonukban vagy a munkahelyükön mennyire gonoszul vagy nehezen elviselhetően viselkednek. De ha belepillant ebbe az otthonba, gyárba vagy irodába, akkor még egy hasonló embert talál ott – akit te sohase veszel észre. Persze terád gondolkodok. Erre a bölcsességre kell eljutnunk – ráeszmélnünk arra, hogy mindnyájan ugyanolyan emberek vagyunk, mint a többiek. Neked is akad végzetes hiba a jellemedben. Mások reményei és tervei is újra meg újra a te jellemeden futottak zátonyra, pontosan úgy, ahogyan a tiéd mások viselkedésén.

Nincs értelmé átugorni ezt a tényt valami homályos, általános beismeréssel: „Persze, tudom, hogy nekem is vannak hibáim.” Föl kell ismerned azt, hogy rejtőzik benned is valami végzetes jellemhiba, valami olyan, ami másokban pontosan ugyanúgy kétségbeesést támaszt, mint az ő hibájuk benned. S csaknem biztosan olyan hibáról van szó, amelyet nem is ismersz – amit a szájszövegizreklámok „rossz lehelletnek” hívnak: mindenki észreveszi, kivéve azt, akinek a szájából előjön. Megkérdezheted: „De hát miért nem szólnak a többiek?” Hidd el, újra és újra megpróbáltak szólni, de egyszerűen nem jutott el hozzád. Amikor azt hitted, hogy „mogorvák”, „morgolódnak”, „furcsák” veled szemben,

talán éppen akkor tettek kísérletet arra, hogy beláttassák veled az igazságot. S még azokat a hibákat sem ismered egészen, amelyeket látni vélsz magadban. Azt mondod: „Kijöttem a sodromból tegnap este.” De a többiek tudják, hogy mindig így szokott történni, mert sokat zsémbeskedsz. Azt mondod: „Elismerem, hogy túl sokat ittam múlt szombaton”, de mindenki más tudja, hogy iszákos ember vagy.

Isten szemlélete ebben különbözik a miénktől. Ő az összes szereplőt látja. Én is az összeset látom, kivéve magamat. Fontos azonban a második különbség is. Isten a hibáik ellenére szereti az embereket. Mindenek ellenére tovább szereti őket. Nem engedi, hogy elzavarják. Ne mondd erre: „Könnyen megteheti, neki nem kell együtt élnie velük.” Ő is együtt él velük. Éppen annyira bennük él, mint kívülük. Sokkal bensőségebben és közelebbről és folytonosabban van velük, mint mi valaha lehetünk. Minden gonosz gondolat, ami az agyukban fölmerül, a gyűlölködés, irigység, gőg, mohóság vagy önbecsapás minden mozdulata az Ő türelmes és sóvárgó szeretetén gázol keresztül, és jobban elszomorítja a Lelkét, mint ahogyan minket.

Minél jobban követni tudjuk Istent ebben a két tekintetben is, annál többet haladhatunk előre. Jobban kell szeretnünk „X”-et. De meg kell tanulnunk azt is, hogy mi pontosan ugyanolyan emberek vagyunk, mint ő. Egyesek azt állítják, beteges volna mindig a hibáinkra gondolnunk. Mindez rendben volna, ha úgy hagynánk abba hibáink vizsgálgatását, hogy nem kezdünk el rögtön a másokéről gondolkodni. Mert sajnós élvezettel tünődünk el mások hibáin: ez pedig a szó legigazibb értelmében „torz”, pontosabban a legtorzabb élvezete a világnak.

Nem szeretjük, ha házi feladatot kapunk, mégis ajánlanék egy olyan feladatot, amelyet kiszabhatnánk magunknak. Tartózkodjunk attól, hogy mások hibáin gondolkozzunk, kivéve, ha tanárként vagy szülőként kötelesek vagyunk rá. Ha ilyen gondolatok fölöslegesen fölötlenek bennünk, üzzük el őket azonnal. Gondoljunk helyette inkább valamelyik saját hibánkra. Hiszen itt, Isten segítségével, tehetünk valamit. A házadban lakó vagy munkahelyeden dolgozó sok furcsa ember közül csupán egyetlen akad, akit egészen meg tudnál változtatni. Ezzel a gyakorlati céllal kellene belefogni, ennél jobbat aligha tehetnénk. Az ügyet egy szép

napon úgyis el kell intézni s minden napnyi halogatás nehezebbé teszi a kezdetet.

Milyen lehetőségek között választhatunk? Azt elég világosan láthatják, hogy semmi, még a mindenható Isten sem képes „X”-et igazán boldoggá tenni, amíg „X” irigykedő, egoista, gyűlölködő marad. De fogadjuk el, hogy bennünk is rejlik olyan hiba, amelyen változtatnunk kell, mert különben meggátolja Isten hatalmát, hogy megmentsen bennünket az örök nyomorúságtól. Amíg ez a hiba benned marad, nem jöhet el számodra a Mennyország, ahogyan a lefagyott orrú ember nem szagolhat kellemes illatot, nem élvezheti a zenét a süket. Nem arról van szó, hogy Isten a pokolra küld bennünket. Mindegyikünkben növekszik valami, ami maga *lesz a pokol*, ha csirájában ki nem szakítják. A helyzet igen komoly: adjuk magunkat az Ő kezére – még ma, még ebben az órában.

MIT CSINÁLJUNK JÉZUS KRISZTUSBÓL? (1950)

„Mit csináljunk Jézus Krisztusból?” Ennek a kérdésnek van egy kacagtatóan mulatságos oldala is. Hiszen az igazi kérdés nem úgy hangzik, hogy mit csináljunk mi Jézus Krisztusból, hanem úgy, hogy mit csináljon Ő mívelünk. Ha egy légy ráül az elefántra, s azon tűnődik, hogy mit csináljon vele – elnevetjük magunkat a látványon. De a kérdés fölvetője talán így értette: „Hogyan oldjuk meg azokat a történelmi problémákat, amelyeket ennek az Embernek reánk maradt mondásai és tettei fölvetnek?” Ennek a problémának két elvárást kell egyszerre teljesítenie. Egyrészt előttünk áll mélységes és tiszta erkölcsi tanítása. – Ezt csaknem mindenki elismeri, még a kereszténység ellenfelei sem vonják komolyan kétségbe. A gyakorlatban inkább az ilyen fogalmazásokkal találkozom az Istent tagadókkal vitatkozva: „A kereszténység erkölcsi tanítását teljesen igaznak tartom”. Abban csaknem mindenki egyetért, hogy ennek az Embernek és közvetlen követőinek tanítása az erkölcsi igazságot a legtisztábban és legszebb formában foglalja össze. Nem felszínes idealizmust sugall, hanem csupa bölcsesség és okosság. Az egész annyira realista, annyira friss, hogy csak egy kiegyensúlyozott, egészséges elme találhatta ki. Ez az egyik jelenség.

A másik jelenség viszont az, hogy ennek az embernek teológiai kijelentései egészen riasztóak. Mindnyájan tudják, mire gondolok. Inkább azt szeretném hangsúlyozni, hogy ez az Ember nem csupán életének egyetlen pontján lépett föl ezzel a riasztó követeléssel. Az a pillanat, amikor a Főpap így szólt hozzá: „Ki vagy Te?” „Én vagyok a Messiás, az élő Isten fia, és látni fogtok megjelenni a történelem végén, amint megítélem a mindenséget.” De ez a követelés nemcsak ebben a drámai pillanatban hangzik el. Ha

végignézzünk beszélgetésein, akkor minduntalan beléakadunk. Például ismételten így szólt az emberekhez: „Megbocsátom a bűneidet.” Az egészen természetes, hogy valaki megbocsátja azt, amit *ellene* elkövettek. Ha valaki becsap öt fonttal, akkor lehetséges és józan azt mondanom: „Megbocsátok neki, többet nem hozom szóba az esetet.” De mit is mondhatnánk, ha valaki *téged* csapna be öt fonttal, és *én* mondanám azt: „Rendben van, megbocsátok neki?” Itt valami furcsa dolog történik, amely szinte véletlenül derül ki. Egy alkalommal ez az Ember Jeruzsálem fölött a hegyen ült, és letekintett a városra. Ekkor hangzik el a különös megjegyzés: „Folyton újra küldtem hozzád a prófétákat és a bölcseket.” Senki sem felel rá. S mégis, egészen hirtelen, szinte mellékesen, arra hivatkozik, hogy ő az a hatalom, amelyik évezredekken át elküldi a világra a bölcseket és a vezéregyhéniségeket. Másik furcsa megjegyzés. Szinte minden vallás tartalmaz kellemetlen előírásokat, mint például a böjtölés. Ez az Ember egyszerűen megjegyzi: „Senkinek sem kell böjtölnie, amíg köztetek vagyok.” Ki ez az Ember, aki azt állítja, hogy pusztán jelenléte felfüggeszti az összes szokásos előírást? Ki ez, aki hirtelen elrendelheti az iskolában, hogy adjanak szünetet? Megállapításaiból újra és újra arra következtethetünk, hogy Ő, aki szól hozzánk, minden hiba és bűn nélkül él. Minden helyzetben így viselkedik. „Ti, akikhez beszélek, mindnyájan bűnösök vagytok.” S a legtávolabbról sem merül föl az, hogy ugyanezt a vádat *ellene* is föl lehetne hozni. Ilyet is mond: „Én vagyok az Atya egyszülöttje, mielőtt Ábrahám volt, én vagyok”. Gondoljunk csak arra, mit jelentett a zsidóknak az „én vagyok” kifejezés: Isten nevezte így magát, s ezt a nevet nem ejthette ki élő ember, mert halálnak halálával halt.

Ez a másik oldal. Az egyik oldalon világos, határozott erkölcsi tanítást találunk. A másik oldalon viszont akkora elvárásokkal lép fel, hogy ha nincs igaza, akkor csak olyan megalomániás örült állhat elő ilyenekkel, akihez képest Hitler hibátlanul egészséges és alázatos embernek bizonyulna. Nem állhatunk meg a félúton, és nem találhatunk erre párhuzamot egyetlen vallásban sem. Ha elmentünk volna Buddhához és megkérdeztük volna: „Te vagy Braman fia?” akkor ezt válaszolta volna: „Fiam, te még mindig illúziókban élsz.” Vagy ha elmentünk volna Szókra-

tészhez és megkérdeztük volna: „Te vagy Zeusz?“, kinevetett volna. Ha elmentünk volna Mohamedhez és megkérdeztük volna: „Te vagy Allah?“, akkor először megszárgatta volna a ruháját, aztán leüttette volna a fejünket. Ha megkérdeztük volna Konfuciuszt, benne található-e a mennyország, valószínűleg így válaszolt volna: „Helytelenek azok a megjegyzések, amelyek nincsenek összhangban a természettel.” Azok az eszmék vitán felül állnak, amelyeket Krisztus mint nagy erkölcsi tanító hirdetett. De egyetlen nagy erkölcsi tanító sem állított olyat, amit Krisztus. Véleményem szerint az, aki ilyet tanít, vagy Isten vagy elmeháborodott, aki olyan téveszmékben szenved, amelyek az örülségbe kergették. Ha buggyantott tojásnak tartod magad, de nem keresel egy darab, hozzávaló piritóskenyeret, akkor még lehetsz egészséges. De ha azt hiszed, hogy Isten vagy, akkor nincs mentség számodra. Megjegyezhetjük azt is, hogy sohasem tekintették pusztán erkölcsitanítónak. Nem ezt a hatást váltotta ki azokból az emberekből, akik valóban személyesen találkoztak vele. Hármasszövegének támadt: gyűlölet – erőszak – imádás. Annak semmi nyomát sem találjuk, hogy az emberek langyos beleegyezéssel bólogattak volna.

Hogyan tudjuk összebekíteni egymással ezt a két ellentétes jelenséget? Az egyik magyarázat azt állítja, hogy ez az Ember nem is mondott ilyesmit, hanem csak a követői túlozták el a történetet, s ebből aztán az a legenda született, hogy Ő tanított így. Ezt azért nehéz elképzelnünk, mert a követői mind a zsidók közül kerültek ki. Vagyis ahhoz a nemzethez tartoztak, ahol mindenki abban a mélységes meggyőződésben élt, hogy csupán egyetlen Isten van – s nem is lehetséges másik. Igen furcsán hangzik, hogy egy vallási vezetőt az egész földön egyedül ez a nép magasztalna föl ilyen mértékben, holott ez a tévedés éppen az ő körükben fordulhat elő a legkevésbé. Ellenkezőleg, az a benyomásunk támad, hogy közvetlen követői, sőt még az Újszövetség írói sem fogadták el könnyen a tanítását.

A fenti magyarázat szerint tehát legendáknak kellene tartanunk a beszámolókat erről az Emberről. Mint irodalomtörténész azonban tökéletesen meg vagyok győződve arról, hogy bármik legyenek is az evangéliumok, legendának semmiképpen sem mondhatjuk őket. Sok mindent olvastam a legendákról, s biztosan

állíthatom, hogy a legenda egészen más műfaj. Az evangéliumok nem elég művésziek ahhoz, hogy legendák legyenek. A képzelőerő szempontjából meglehetősen ügyetlenek, nem dolgozzák ki hatásosan az eseményeket. Jézus életének nagy része a teljes ismeretlenségben marad, akárcsak bármelyik kortársáé. Aki legendát akar alkotni, az ilyesmit semmiképpen sem engedhet meg magának. Platón egyik-másik dialógus-részletét leszámítva nem találunk az antik irodalomban olyan párbeszédet, mint a negyedik evangéliumban. Nem akad párja a modern irodalomban sem, amíg körülbelül száz évvel ezelőtt meg nem jelent a realista regény. A házasságtörésen ért asszony történetében azt halljuk, hogy Krisztus lehajolt, és ujjával irt a porba. Ehhez foghatót máshol aligha olvashatunk. Ebből a mondatból semmi sem következik. Semmilyen tételt nem építettek rá soha. A legmodernebb írásművészet fedezte föl, hogy azzal lehet elképzelt jeleneteket meggyőzőbbé tenni, hogy kitalálunk hozzá apró, lényegtelen részleteket. Nem az-e hát az egyetlen valószínű magyarázata ennek a fejezetnek, hogy az esemény valóban megtörtént? A szerző egyszerűen azért jegyezte föl, mert látta.

Aztán eljutunk a legfurcsább elbeszéléshez, a feltámadás történetéhez. Igen fontos tisztán látnunk az eseményeket. Ezt hallottam valakitől: „A feltámadás jelentősége abban áll, hogy bizonyítja a túlélést, bizonyítja azt, hogy az emberi személyiség túléli a halált.” E szemlélet szerint csupán az történt Krisztussal, ami mindig minden emberrel megtörténik – a különbség csupán annyi, hogy Krisztus esetében volt szerencsénk látni is azt, ami lejátszódik. A legkorábbi keresztény írók azonban nyilván nem így gondolták el. A mindenség történetében valami tökéletesen új esemény játszódott le. Krisztus legyőzte a halált. A történelem során először kifeszítették azt az ajtót, amely mindeddig be volt zárva. Ez merőben különbözik a lélek pusztá túlélésétől. Bizonyára ők is hittek a lélek túlvilági életében, sőt annyira erősen hittek benne, hogy Krisztusnak nem egyszer meg kellett erősítenie, hogy *nem* csupán lélek. Éppen az a lényeg, hogy hittek ugyan a lélek túlélésében, a feltámadást mégis valami egészen más, új valóságnak tartották. A feltámadásról szóló történetek nem a halál utáni túlélést ábrázolják. Arról számolnak be, hogy milyen egészen új létforma jött létre a mindenségben. Valami új jelent

meg a létben: annyira új, mint a szerves élet megjelenése. Ez az Ember a halála után nem vált szét „lélekre” és „holttestre”. Új létforma jött létre. Erről szól a történet. Mit kezdjünk vele?

A kérdés kulcsa, azt hiszem, abban rejlik, hogy akad-e más-fajta elképzelés, amelyik annyira pontosan fedné a tényeket, mint a keresztény elgondolás? Eszerint Isten leszállt a teremtettségbe, egészen az emberig – s aztán újra fölemelkedett, és magával vitte az emberiséget. Ezzel az elképzeléssel szemben hiába hivatkozunk legendaképződésre, túlzásokra, szellemek megjelenésére. Ha nem fogadjuk el, akkor örültségnek vagy hazugságnak kell tartanunk. Ha viszont ezek a magyarázatok nem elégitenek ki (én pedig képtelennek érzem őket), akkor kénytelenek vagyunk tudomásul venni a keresztény értelmezést.

„Mit kezdjünk Krisztussal?” Nem az a kérdés, hogy mi mit tudunk kezdeni vele, a kérdés egyesegyedül az, hogy Ő mit szándékozik kezdeni velünk. Vagy elfogadjuk a történetet, vagy pedig elutasítjuk.

Egészen másfélét tanít, mint bárki más tanító valaha is mondott. Mások azt mondják: „Ez az igazság a mindenséggel kapcsolatban. Ezen az úton kell járnotok.” Ő azonban így szól: „Én vagyok az Igazság, az Út és az Élet.” Ezt mondja: „Senki sem értheti el az abszolút valóságot, csak általam. Ha megpróbáljátok megőrizni az életeteket, akkor menthetetlenül elvesztitek. Adjátok oda magatokat, s akkor megigazultok.” Ezt mondja: „Ha szegyeültök engem, amikor meghalljátok ezt a hívást, és másfelé fordultok, akkor én is elfordulok tőletek, amikor Istentől és Tőlem, vessétek el magatoktól. Ha a szemetek, vájjátok ki. Ha a kezetek, vágjátok le. Ha elsővé teszitek magatokat, ti lesztek az utolsók. Jöjjön hozzám mindenki, aki nehéz terhet hordoz, és nálam felüdülést talál. Minden bűnötöket eltörlöm, mert hatalmam van rá. Én vagyok az Újjászületés, az Élet. Egyetek és igyatok engem, én vagyok az ételetek. És ne féljete, mert legyőztem a világot.” Ez a végeredmény.

AZ IMA HATÉKONYSÁGA (1959)

Néhány évvel ezelőtt egyik reggel azzal keltem föl, hogy levágatom a hajam, mert Londonba készültem látogatóba. Az első levél azonban, amelyet fölbontottam, tudtomra adta, hogy nem kell bemennem Lombo. Elhatároztam tehát, hogy elhalasztom a hajvágást. Aztán valami megmagyarázhatatlan gondolat kezdett motoszkálni bennem, mintha egy hang azt mondta volna: „Mégis vágasd le. Eridj, és vágasd le.” Végül nem tudtam tovább ellenállni, és elmentem. Akkoriban egy keresztény borbélyhoz jártam, aki sok szerencsétlenségen ment keresztül, s a bátyámmal néha segítségére voltunk. Amint benyitottam az üzletébe, ezzel fogadott: „Ő, ezért imádkoztam, hogy jöjjön el ma hozzám.” S valóban, ha egy-két nappal később menteni volna, már nem tudtam volna segíteni neki.

Meghatott, s ma is meghat ez az eset. De persze nem tudnám tudományosan bizonyítani, hogy oksági összefüggés van a borbély imádsága és az én látogatásom között. Lehet telepátia is. Lehet véletlen.

Álltam egy asszony ágya mellett, akinek a combcsontját átjárta már a rák, s a többi csontjában is egyre jobban elhatalmasodott a betegség. Hárman tudták csak megemelni az ágyban. Az orvosok néhány hónapot jósoltak neki: az ápolónővérek (akik gyakran jobban tudják ezt) néhány hetet. Egy jó ember fölébe tartotta a kezét és imádkozott érte. Egy évvel később a beteg járt (hegyet mászott erdős vidéken), s aki az utolsó röntgen-felvételt készítette, megjegyezte: „Ezek a csontok olyan tömörek, mint a szikla. Ez csodálatos.”

De ebből se vonhatunk le tudományos bizonyítékokat. Az orvoslás nem egzakt tudomány, ahogyan minden igazi orvos el-

ismeri. Nem kell a természetfölöttire hivatkoznunk ahhoz, hogy megmagyarázzuk előrejelzéseink megghiúsulását. Nem kell, ha csak mi magunk nem döntünk úgy, hogy oksági kapcsolatot fogadunk el az imádság és a gyógyulás között.

Ekkor ez a kérdés vetődik föl: „Milyen fajta bizonyíték tudná igazolni az ima hatékonyságát?” Amiért imádkozunk, talán megtörténik, de honnan tudhatjuk meg valaha is, hogy nem történt volna meg másképpen is? Még ha vitathatatlanul csodálatos volna is az esemény, ebből nem következnek, hogy a csoda az imáink miatt következett be. Bizonyára azt kell válaszolnunk, hogy a természettudományokban megszokott kényszerítő erejű tapasztalati bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

Van, amit a mindig azonos tapasztalatunk igazol. A tömegvonzás törvényét az a tény tette nyilvánvalóvá, hogy tapasztalatunk szerint minden tárgy kivétel nélkül engedelmeskedik neki. De ha mindaz megtörténnék, amiért az emberek imádkoznak (holott ez nincs így), akkor még ez se bizonyítaná azt, amit a keresztények az ima hatékonyságának mondanak. Az ima: kérés. A kérés lényege pedig az, hogy vagy teljesítik, vagy nem – ebben különbözik a kényszerítéstől. S ha egy végtelenül bölcs Lény hallgat a véges és ostoba teremtmények kéréseire, akkor persze néha teljesíti, néha visszautasítja őket. Az imádság biztos „siker” egyáltalán nem bizonyítaná a kereszténység igazát. Sokkal inkább valami varázslatra utalna – némelyik emberi lénynek hatalma van arra, hogy ellenőrizze vagy kényszerítse a természeti folyamatokat.

Az Újszövetségben kétségtelenül találunk olyan fejezeteket, amelyek első pillantásra biztos eredményt ígérnek az imánknek. De ezt bizonyára nem így kell értenünk. Mert az evangéliumok szíve közepében pontosan az ellenkezőjére találunk meghökkentő példát. A Getszemániban a Legszentebb minden kérelmezők közül háromszor imádkozott azért, hogy múltjék el tőle a kehely. S nem múlt el. Ezután bizvást elejthetjük azt az ötletet, hogy az imádságot úgy ajánlják nekünk, mint valami csálhatatlan gépezetet.

Más dolgokat nem egyszerűen a tapasztalat igazol, hanem azok a mesterségesen előidézett tapasztalatok, amelyeket kísérletnek nevezünk. Megtehetnénk ezt az imádsággal is? Azt az ellenvetést

kell tennem, hogy keresztény nem vehet részt az ilyen kísérletben, mert megtiltották neki: „Ne kísértsd Uradat, Istenedet.” De bár tilos, lehet-e egyáltalán?

Valahol azt ajánlották, hogy egy csapatnyi ember – minél többen, annál jobb – egyezzen meg abban, hogy olyan buzgón imádkoznak, ahogyan csak tudnak, hat héten keresztül az „A” kórház összes betegeiért, de egyáltalán nem imádkoznak a „B” kórház betegeiért. Aztán mérjük le az eredményt, és lássuk, hogy az „A” kórházban többen gyógyultak-e meg és kisebb lett-e a halálozás. Esetleg különböző időkben és helyeken meg lehetne ismételni a kísérletet, hogy kiküszöböljük a beszámíthatatlan tényezők hatását.

Az a baj, hogy nem látom, hogyan lehet igazán imádkozni ilyen feltételek mellett. „A gondolat nélküli szavak sohasem jutnak a mennybe”, mondja a király a *Hamletben*. Aki csak elszajkózik egy imát, az nem imádkozik: különben a jólidomított papagájok csapata éppen úgy megfelelne a kísérlet céljára, mint az emberek. Nem imádkozhatunk a beteg gyógyulásáért, ha nem a gyógyulását tartjuk célunknak. De nem kívánhatjuk azt, hogy az egyik kórházban minden beteg gyógyuljon meg, a másikban viszont senki. Ez esetben nem azért imádkozunk, hogy a szenvedést enyhítsük, hanem hogy lássuk, mi történik. Ennek az imának valódi és látszólagos célja tehát eltér egymástól. Más szavakkal, bármit csinál a nyelvünk, a fogunk és a térdünk, ez még nem imádság. A kísérlet tehát lehetetlent kíván.

Nem juthatunk hozzá tehát tapasztalati úton sem bizonyítékokhoz, sem cáfolathoz. De ez a végeredmény nem olyan lehangoló, ha eszünkbe idézzük, hogy az ima kérés, és a többi kéréshez mérjük hozzá.

Szoktunk kérni embertársainktól is, éppen úgy, mint Istentől: sőt kérünk, fizetésemelést kérünk, megkérjük a barátunkat, hogy etesse a macskánkat, amíg elutazunk vakációra, megkérjük egy lány kezét, hogy jöjjön hozzánk feleségül. Néha megkapjuk azt, amit kérünk, néha nem. De ha igen, akkor sem olyan könnyű tudományos bizonyossággal oksági összefüggést kimutatni a kérdés és annak teljesítése között.

A szomszédunk emberséges lehet, aki akkor sem hagyja éhen veszni a macskánkat, ha elfelejtjük megkérni őt. A munkaadónk

sohase teljesíti annyira készségesen a fizetésemelésre irányuló kérelmünket, mint ha tudja, hogy a rivális cég magasabb fizetést kínál, s ez esetben bizonyára kérés nélkül is megteszi, mert biztosítani akarja ottmaradásunkat. A hölgy beleegyezik, hogy a feleségünk lesz – de biztosak vagyunk benne, hogy már korábban nem határozott így? Lehet, hogy a mi ajánlatunk nem az oka, hanem éppen az eredménye az ő döntésének. Egy fontos beszélgetés talán sohase jött volna létre köztünk, ha ő nem akarta volna.

Hasonlóképpen kételkedhetünk tehát az oksági összefüggésekben az Istenhez intézett imáinkban, mint az emberekhez intézett kéréseinkben. Amit megkapunk, azt esetleg különben is megkaptuk volna. De csak bizonyos mértékig. A barátunk, főnökünk, feleségünk megmondhatja nekünk, hogy azért tett így, mert mi kértük tőle. S ismerhetjük őket annyira, hogy hihetünk a szavuknak: először is azt mondják, amit igaznak gondolnak, másodszor pedig elég jól ismerik saját igazi indítékaikat. De vegyük észre, hogy ha ez megtörténik is, akkor se jutottunk tudományos bizonyítékhoz. Nem hajtjuk végre az ellenőrző kísérletet, visszatartva a fizetésemelést vagy felbontva a jegyességet, hogy aztán új feltételek mellett megismételjük a kérésünket. A bizonyágunk eltér mindenfajta tudományos ismerettől. A másikkal való személyes kapcsolatunkból születik. Nem abból, hogy tudunk róluk valamit, hanem hogy ismerjük *őket*.

Csak így szerezhetünk bizonyosságot – ha bizonyosságot kívánunk – arról is, hogy Isten mindig meghallgatja a kéréseinket, s néha teljesíti is, kívánságaink teljesülése tehát nem merő véletlen. Nem vezethetünk táblázatot a sikereinkről és a kudarcainkról, s ennek alapján nem dönthetjük el: annyira sokszor meghallgatott, hogy azt már nem mondhatjuk véletlennek. Akik a legjobban ismernek valakit, azok tudják a legjobban, hogy ha megtette, amit kértek tőle, azért tette-e, mert kérték. Azt hiszem, akik a legjobban ismerik Istent, azok fogják a legjobban tudni, hogy azért küldött-e engem a borbélyhoz, mert ez az ember imádkozott érte.

Mindeddig helytelen vágányon haladva tárgyaltuk a kérdést, és helytelen módon. „Hat-e az imádság?” – maga a kérdés kezdetétől fogva rossz irányba tereli a gondolatainkat. „Hat-e?”

– mintha valami varázslat vagy gépezet volna – jól működő automata. Az imádság vagy merő illúzió, vagy pedig személyes kapcsolat az embrionális, tökéletlen lények (ezek vagyunk mi) és a tökéletesen konkrét Személy között. A kérő ima, amikor ezt vagy kérünk Istentől, csupán kis része az imának. A bűnvallomás és a bánat a küszöbe, az imádás a szentélye, Isten jelenléte, szemlélete és élvezete a kenyere és a bora az imádságnak. Benne Isten mutatja meg magát nekünk. Hogy meghallgatja az imánkat, az csupán mellékes ráadás – nem is feltétlenül a legfontosabb – ebben a kinyilatkoztatásban. Amit tesz, abból tudjuk meg, ki Ő.

A kérő ima ennek ellenére megengedett, sőt ajánlott: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk.” Nem kétséges, hogy ez elvi problémát vet föl. Elhihetjük, hogy Isten valóban módosítja tetteit az emberek javaslatára? A végtelen bölcsességnek nem kell megmondanunk, hogy mi a legjobb, a végtelen jóságot fölösleges sürgetni arra, hogy tegyen jót. De különben is Isten nem szorul rá semmire, amit az élő vagy élettelen véges létezők tehetnek. Ha akarná, csodálatosan megerősíthetné a testünket étel nélkül is. Vagy adhatna nekünk ételt farmerek, pékek és hentesek nélkül. Vagy tudást a tanult emberek segítsége nélkül. Vagy megtéríthetné a pogányokat misszionáriusok nélkül. Ehelyett azonban megengedi, hogy a talaj, az időjárás és az állatvilág, az emberek izmai, értelme és akarata együttműködjek vele akaratának teljesítésében. Pascal szerint „Isten azért rendelte az imádságot, hogy teremtményeinek megadja az okság méltóságát.” De nemcsak az imának. Bármit teszünk is, ezzel a méltósággal ajándékoz meg bennünket. Az események menetét nemcsak az imádságom módosíthatja, hanem bármi tettem is, s az előbbi nem furcsább az utóbbinál. Nem adtam tanácsot Istennek, nem változtattam meg a terveit – vagyis mindenekfölötti célját. Ezt a célját azonban különböző módokon valósítja meg, felhasználva teremtményei cselekvését, többek között az imádságát is.

Úgy látszik, semmit sem csinál maga, amit rábízhat a teremtményeire. Azt parancsolja nekünk, hogy lassan és sok-sok hibával, de tegyük meg azt, amit ő tökéletesen, egyetlen szempillantás alatt megtehetne. Megengedi, hogy elhanyagoljuk vagy elhibázzuk azt, amit ránk bízott. Talán nem is fogjuk fel egészen ezt a problémát: arra képesíti a véges szabad akaratot, hogy a Minden-

hatósággal működjek együtt. Ez pillanatról pillanatra szinte egyfajta lemondást kíván az Istentől. Nem vagyunk pusztán befogadók vagy nézők. Abban a megtiszteltetésben részesültünk, hogy részt vehetünk a játékban, vagy pedig arra kényszerítenek, hogy dolgozzunk együtt a munkában, „hogya mi is forgassuk a magunk kis színgonyát”. Eza bámulatos folyamat a teremtés folytatódása szemünk láttára? Ez az, ahogyan Isten valamit a semmiből istenné tesz.

Én legalabbis így látom. De amit elmondtam, az legfőljebb elképzelés vagy jelkép. Mindaz, amit ilyen témákról elmondhatunk, csupán hasonlat vagy példázat. A valóságot nem tudjuk felfogni a magunk képességeivel. De megpróbálhatjuk kiszűrni a rossz hasonlatokat és példázatokat. Az imádság nem gépezet. Nem varázslat. Nem Istennek adott tanács. Mint egyéb tetteinkben, az imánkban sem szakadhatunk el a folytonosan bennünk ható Istentől, hiszen minden véges ok csupán benne képes működni.

Még rosszabb volna úgy elképzelni, mintha udvari kegyencek, a trón körül álló befolyásos emberek volnának azok, akiknek imája meghallgatásra talál. Krisztus visszaütött imádsága a Getszemániban éppen elégséges választ ad erre. S nem merem kihagyni azt a megdöbbenő elgondolást, amit egyszer egy igen tapasztalt kereszténytől hallottam: „Sok megdöbbenő, néhány csodálatos imameghallgatást láttam. De rendszerint az elején történtek: a megtérés előtt, vagy közvetlenül utána. Ahogyan a keresztény élet előrehalad, egyre ritkulnak az ilyen esetek. S a visszaütés nemcsak gyakoribbá válik, hanem egyre félreérthetlenebbé, egyre nyomatékosabbá.”

Isten tehát cserben hagyja azokat, akik a legjobban szolgálják? Nos, aki a legeslegjobban szolgálta őt, az kihalála előtt ezt mondta: „Miért hagytál el engem?”. Amikor Isten emberré lesz, ezt az Embert vigasztalja meg a legkevésbé Isten, éppen a legnagyobb szükségében. Itt olyan titok rejlik, amit nem volna bátorságom föltárni, még ha tudnám is. Az olyan kisémberek tehát, mint te meg én, ha néha minden reményen és valószínűségen túl meghallgatják az imádságunkat, inkább ne vonjunk le ebből elhamarkodott következtetéseket a magunk javára. Ha erősebbek volnánk, akkor talán kevésbé gyöngéden bánnának velünk. Ha bátrabbak volnánk, akkor talán sokkal kevesebb segítséggel is elküldenének bennünket oda, ahol sokkal reménytelenebb állásokat kellene védelmeznünk ebben a nagy háborúban.

AZ IMÁDSÁG: LEVELEK MALCOLMHOZ

I.

Nagy örömmel fogadtam az ötletedet, hogy térjünk vissza régi tervedhez, és szabjuk meg nagyjából a leveleink témáját. Amikor legutóbb távol kerültünk egymástól, levelezésünk megsínylette ennek hiányát. Mennyivel jobban csináltuk egyetemi éveinkben, amikor végeláthatatlan levelezést folytattunk Platón Államáról, a klasszikus verselésről, aztán az „új pszichológiáról”. Semmi sem hoz közelebb egy távollevő barátot, mint a nézeteltérés.

Most az imádság kérdését vetetted föl, s ez engem is sokat foglalkoztat. A magánimára gondolok. Ha a közös imádságról akarsz levelezni, akkor nem játszom. A sporton kívül alig akad még egy téma, amelyhez kevésbé értenék, mint a liturgia.

Megtérésem után jónéhány évig sohase használtam kész imaformákat, a Miatyánkon kívül. Egészen szavak nélkül próbáltam imádkozni – nem kerestem szavakat a belső világom kifejezésére. Még a másokért végzett imában is kikerültem a neveket, s belső képekkel helyettesítettem. Ma is azt hiszem, hogy a szavak nélküli ima a legjobb – ha valaki igazán el tud jutni ide. De most már azt is látom, hogy amikor ezt próbáltam mindennapi táplálékomná tenni, akkor sokkal nagyobb lelki-szellemi erőt tulajdonítottam magamnak, mint amennyivel valójában rendelkeztem. Az embernek „csúcsformában” kell lennie ahhoz, hogy eredményesen imádkozhasson szavak nélkül is. Különböző pusztán képzeletünk vagy érzelmünk mozdul meg a belső világunkban – s a mesterségesen előidézett érzelem igen nyomorúságos. Amikor eljönnek az áldott pillanatok, Isten képessé tesz arra, hogy szavak nélkül imádkozzunk, bolondság volna elutasítani ezt az ajándékot. De ezt nem adja meg – legalábbis nekem nem adta meg – minden szíre-szóra. Azt a hibát követtem el, amelyet,

ha jól emlékszem, Pascal „a sztoikusok tévedésének” nevez: azt gondoljuk, hogy mindig meg tudjuk tenni azt, ami néha sikerül.

Ezért érzem nálad kevésbé fontosnak a választást a kész ima-szövegek és a saját szavainkkal végzett imák között. A szavakat mindenképpen másodlagosnak érzem. Horgonynak tekinthetjük csupán, vagy, ha tetszik, karmesteri pálcának – de zenének semmiképpen. Csak arra szolgálnak, hogy imádásunkat, bűnbánatunkat vagy kéréseinket mederbe tereljék, hiszen gondolataink enélkül szétterülnének lapos és sekélyes pocsolyákban. Az nem túl sokat számít, hogy ki állította először össze ezeket az imákat. Ha a saját szavaink, akkor az ismétlés következtében kikerülhetetlenül formulává szilárdulnak. Ha másokéi, akkor mindig beléjük kell öntenünk a saját mondanivalónkat.

Imádságunk gyakorlata változik, s azt hiszem, változnia is kell. Jelenleg azt találom a legjobbnak, hogy főleg a „saját szavaimmal” imádkozom, de bevezetésül némi kötött imádságot végzek.

Azt hiszem, neked nem kell hangsúlyoznom a házilag gyártott imaformák jelentőségét. Ahogy Salamon mondta a templomszenteléskor, minden imádkozó emberben „fölbred a lelkiismeret”. De meg is nyugszik a szíve. Senki más nem azonos énelem. Semmilyen más helyzet nem azonos az enyémmel. Folytonosan változom én is, a körülményeim is. Kész formák éppen olyan kevésbé segíthetnek az Istennel való beszélgetésben, mint a veled való beszélgetésben.

Ez nyilvánvaló. De azért szívesen meggyőznék arról, hogy a kész formuláknak is megvan a maguk szerepe: legalábbis nekem – szabályt nem akarok felállítani senkinek a világon.

Először is ébren tartják bennem az „igaz tanítást”. Ha magamra maradok, „az egyszer megkapott hittől” könnyen elcsúszhatok valami olyan álomba, amit „az én vallásomnak” nevezek.

Másodszor emlékeztetnek „arra, amit kérnem kellene” (főleg talán akkor, ha másokért imádkozom). A jelen pillanat válsága mindig a legnagyobbnak látszik, akárcsak a legközelebbi telefonpózna. Nem fenyeget-e ilyenkor az a veszély, hogy nagy, állandó, objektív szükségleteink elsikkadnak, holott ezek sokkal fontosabbak lennének? Mellesleg egy újonnan kiadásra kerülő imakönyvben is vigyázni kell erre: „korunk problémái” túlsá-

gosan nagy helyet kaphatnak benne. Minél „modernebb” egy imakönyv, annál hamarabb elavul.

Végül hozzátartoznak a szertartáshoz is. Azt mondd, hogy erre semmi szükség. Szerintem ez is hozzátartozik ahhoz, amire vágyódunk. Értem, mire gondolsz, amikor arról beszélsz, hogy a kész imaszövegek használata olyan, mintha „Petrarca vagy Donne verseivel udvarolnék a feleségemnek”. (Alkalomadtán nem idézhetsz belőlük – olyan művelt asszonynak, mint Betty?) Hasonlatod tehát nem bizonyít semmit.

Azzal teljesen egyetértek, hogy Isten és az ember kapcsolata egyénibb és bensősegebb, mint bármilyen kapcsolat, amely két ember között előfordulhat. Igen; ugyanakkor azonban sokkal nagyobb is a távolság a két fél között. Akihez közeledünk, az Elképzелhetetlenül és Elviselhetetlenül Más, mint mi vagyunk (nem mondanám Egészen Másnak, mert félek, hogy ez a kifejezés értelmetlen). Egyszerre kellene átélnünk a legszorosabb egyiséget és a végtelen távolságot – s remélem, hogy ez néha sikerül is. Bizalmaskodó dörgölözés lenne így az imádság. A szerelem hasonlatát ki kellene egészíteni ezzel a mondattal: „halottként borultam a lába elé”.

A presbiteriánus *légkör*, amelyben felnöttem, hajlamos arra, hogy könnyed jópajtási viszonyt alakítson ki a Sion hegyén. Nagypám, mondják, szívesen mondogatta, hogy „várja már, milyen érdekes beszélgetéseket folytat majd Szent Pállal a mennyországban.” Mintha két tiszteletes úr kényelmesen elbeszélgetne a klubban. Az nyilván sohase jutott eszébe, hogy a Szent Pállal való találkozás milyen lenyűgöző élmény lehet még egy jó családból származó protestáns lelkész számára is. Amikor Dante megpillantotta az aspotolokat a mennyben, olyannak látta őket, mintha hegyek volnának. A szentek mindig arra figyelmeztetnek bennünket, hogy milyen kicsinyek vagyunk hozzájuk képest. Mennyivel kisebbek vagyunk hát Mesterünknel?

Néhány hivatalos, kész imádság arra szolgálhat, hogy visszatartsa a „bizalmaskodástól”. Elevenen tartják az ellentét egyik oldalát. Ez persze csak az egyik oldal. Inkább a tiszteletet hagyjuk el, mint a közelséget megtagadva próbáljuk tisztelni Istent.

A keresztények között megoszlanak a vélemények arról, hogy ésszerű, sőt jogosult-e imádkoznunk a *szentek*hez – abban azonban mindnyájan egyetértünk, hogy imádkozhatunk *velük*. „Az angyalokkal és az arkangyalokkal és az összes mennyei szentekkel.” Elhiszed? Nemrégén illesztettem bele ezt az idézetet a saját egyéni imádságomba – földíszítettem vele a „Szenteltessék meg a Te neved” mondatot. Ez melleleg szemlélteti azt is, amit a múlt héten mondtam a kész imaszövegek használatáról. Egy eszembe jutott. Sokat gazdagított rajtam ez az idézet. Elvben mindig tudtuk, hogy *velük* imádkozunk. De egészen más, ha a megfelelő pillanatban eszünkbe idézzük, és a saját reszkető dadogásunkat egyesíteni akarjuk a nagy szentek és (remélem), meghalt szeretteink hangjával. Az ő szavuk eltüntetheti a miénk csúfságait, és felszínre hozhatja a bennük esetleg felbukkanó kicsiny értékeket.

Azt mondhatod, hogy nem látsz túl nagy különbséget a szentek egyessége és a szentekhez mondott imádság között. Akkor még jobb. Néha arról álmodom, hogy egyszer mindnyájan önkéntelenül egyesülünk egymással, olyan hirtelen-váratlan, ahogyan egy hatalmas hullám hátulról előnhet bennünket, talán éppen abban a pillanatban, amikor hivatalos képviselőink ezt még mindig lehetetlennek tartják. A viták csak elválasztanak bennünket; a cselekvés néha egyesít.

Amikor a szavak nélküli imáról beszéltem, akkor nem gondoltam semmi olyan fönségesre, amit a misztikusok „a csend imájának” mondanának. S amikor a „csúcsformánkról” beszéltem, akkor ezt csupán lelki értelemben értettem. Természetesen közbeszól testi állapotunk is. Mert elképzelhető, hogy valaki a kegyelem állapotában van, mégis igen álmos.

Az álmoassággal kapcsolatban tökéletesen egyetérttek veled: ha valakinek módja van beosztania a napját, semmiképpen se hagyja fő imádságát a lefekvés idejére – ez nyilván a lehető legalkalmatlanabb idő minden olyan cselekvésre, amely összeszedettséget igényel. Az a baj, hogy ezernyi szerencsétlen ember aligha talál rá máskor időt. De még mi szerencsések se mindig könnyen találunk. Én magam, ha sok a dolgom, minden lehető időt és

helyet, bármilyen alkalmatlan is, jobbnak tartok, mint az ébrenlét utolsó pillanatát. Ha utazom – főleg ha a nap végén valami rémséges összejövetelen kell részt vennem – inkább imádkozom a tömött vonaton ülve, mint hogy éjfélre halasszam, amikor végre eljutok a szállodaszobámba, fejfájósan, kiszáradt torokkal, kábult és zúgó fejjel. Más, kevésbé zsúfolt napokon egy parkban a padon ülve vagy egy néptelen utcában fel-alá sétálva is szívesen imádkozom.

Amikor erről beszéltem valakinek, ezt kérdezte: „De miért nem mész be egy templomba?” Részben azért, mert az év kilenc hónapjában jeges hidegek, de azért is, mert nemigen van szerencsém a templomokkal. Alighogy belépek valamelyikbe, s összeszedem a gondolataimat, biztosan történik valami. Valaki elkezd gyakorolni az orgonán. Vagy pedig határozott léptekkel megjelenik egy jámbor öregasszony gumicsizmában, nyeles súrolóronggyal, vödörrel és személtapáttal, s elkezd porolni az ülőpárnákat, felhajtogatni a szőnyeget, vagy rendberakni a virágokat. Persze (áldásom rá) „a munka imádság”, s az ő tetteleges *imádsága* bizonyára tizszer annyit ér, mint az én szóbeli imám. De ettől még az enyém nem lesz jobba.

Ha az ember idegen helyen és különleges időkben imádkozik, akkor persze biztosan nem tud letérdelni. Mégse mondanám, hogy ez nem számít. A testnek együtt kell imádkoznia a lélekkel. A test és a lélek együtt többre mennek. Áldott a testünk. Az enyém már sok kellemetlenségbe belevitt engem, de én biztosan még többbe. Ha a képzeletünk engedelmeskedne nekünk, akkor ösztönös kívánságaink nem sok bajt okoznának. Milyen soktól megóvott már engem! Ha nem volna testünk, akkor Isten dicsőségének egyik hatalmas tartománya – az, amelyiket az érzékszerveinkkel fogadunk be – dicséret nélkül maradna. Hiszen az állatok nem tudják értékelni, az angyalok pedig tiszta szellemek. Jobban *megértik* a színeket és az ízeket, mint a legkitűnőbb tudósaink. De van-e látásuk és ízlelésük? Azt hiszem, hogy „a természet szépsége” olyan titok, amelyet Isten egyedül velünk osztott meg. Talán részben ezért is alkotott bennünket – s ezért fontos hittétel a testnek föltámadása.

De elkanyarodtam a témától. Talán mert még mindig fáj, hogy manicheizmussal vádoltak meg! Arról beszéltem, hogy fontos

lehet a térdelés, más szempontok azonban még inkább. Az összedett lélek ülő testhelyzetben jobban imádkozhat, mint a térdelő test félig szundikáló lélekkel. Néha talán nincs is más választási lehetőségünk.

Egy pap egyszer azt mondta nekem, hogy egy vonatfülkében kitűnően lehet imádkozni, ha egyedül vagyunk, „mert itt éppen elég sok minden zavarja a figyelmünket”. Amikor magyarázatot kértem tőle, azt felelte, hogy a teljes csönd és magány az embert védtelenebbül kiszolgáltatathatja a belülről induló elkalandozásnak. Ha kívülről nem túl sok zavaró tényező jut el hozzánk, akkor ezzel könnyebb elbánnunk. Én magam ezt nem így tapasztaltam meg, de el tudom képzelni, hogy másoknál beválik.

A Jones-ék fiát Cyrilnek hívják – de nem tudom elképzelni, miért olyan fontos neked az, hogy keresztnévükön emlegedj azokat, akikért imádkozol. Föltételezem, hogy Isten ismeri őket a családi nevükön is. Azt hiszem, hogy sok ember csak így jelenik meg imáimban: „az az öregember Crewe-ban,” vagy „a pincér” vagy egyszerűen: „az az ember”. Az ember elfelejti vagy sohase tudja meg a nevüket, s mégis emlékszik rá, mennyire rászorulnak arra, hogy imádkozzanak értük.

Jövő héten nem írok. A vizsgák sűrűjében járok.

III.

Két nehézséget említesz. Ezek közül a hívők között csak az egyiket érzem gyakorlati problémának. Tapasztalatom szerint a másikat rendszerint olyanok vetik fel, akik támadják a kereszténységet.

Támadásukat legszivesebben a Filippi-levél egy mondatával kezdik – ha ismerik a szentírást: „tárjátok kéréseiteket Isten elé”. Ez a „feltárás” mutatja legjobban, milyen képtelenséggel vádolnak bennünket. Azt mondják, hogy Istent mindentudónak tartjuk, az imák jelentős része mégis híreket próbál közölni vele. Urunk csakugyan figyelmeztet rá bennünket, hogy ne feledkezzünk meg Isten mindentudásáról – „mennyei Atyátok tudja, hogy mindezekre szükségetek van”.

Ez kizárja az imának egyik igen ostoba módját. Hallottam

valakiről, aki gyakran imádkozott egy betegért: imája azonban valójában a diagnózist írta le, majd tanácsokat adott arra, hogyan kezelje Isten a beteget. Hallottam imákat a békéért is, ahol pontosan meghatározta a kérelmező, milyen eszközöket kell igénybe vennie hozzá Istennek. Az ilyen imákat joggal éri kritika.

De ha az ilyesféle imáktól eltekintünk is, akkor is fennáll a nem-hívők ellenvetése. Ha megvalljuk bűneinket Isten előtt, akkor bizonyára olyasmit mondunk el neki, amit sokkal jobban tud, mint mi. Ide tartozik minden kérés is. Talán nem tagadják azt a hitet, hogy Isten ismeri a szükségleteinket, mégis legalább a figyelmét igyekeznek fölkelteni. Némelyik hagyományos imaforma ezt nagyon világossá teszi: „Hallgass meg, Urunk”, „Figyelmezzon füled könnyörgésem szavára”. Mintha Istent elég gyakran emlékeztetnünk kellene erre-arra, ha információra nem szorul is rá. Azt azonban nem hihetjük komolyan, hogy a figyelemnek, tehát a figyelmetlenségnek is fokozatai lennének az Abszolút Értelemben, tehát hogy az Ő valamilyen feledékenységről beszélhetnénk. Úgy vélem, hogy egyedül Isten figyelme tart létben engem és mindnyájunkat.

Mit is teszünk tehát igazában? Az úgynevezett imahelyzetnek egész felfogása ezen a válaszon fordul.

Isten mindig tökéletesen, tehát egyenlőképpen ismer bennünket. Ez a sorsunk, akár tetszik, akár nem. Tudása sohasem változik, mégis különböző módon ismerhet bennünket. A létező dolgok kategóriájába sorol be bennünket az, hogy Isten ismer minket. Mint a giliszták, a káposzták és a tejutak, tárgyai vagyunk Isten ismeretének. De ha ráébredünk arra a tényre, konkrétan, nem csupán általánosságban, hogy egész akaratunk hozzájárulására van szükség ahhoz, hogy minket is ismerjen, akkor nem tárgyként, hanem személyként viselkedünk Istennel szemben. Lelepleztük magunkat. Nem mintha bármilyen lepel útját állhatná az ő pillantásának. Bennünk történik változás. Ami eddig csak elviselte, hogy történjék vele valami, az cselekvő alannyá lesz. Ahelyett, hogy csupán minket ismernének, megmutatjuk, elmondjuk, felajánljuk magunkat az Ő szemléletének.

Biztatás és segítség nélkül öntelt ábránd volna, ha mi személyes kapcsolatra próbálnánk lépni Istennel. De azt a tanítást kaptuk, hogy nem vagyunk egyedül. Isten az, aki erre képessé tesz ben-

nünket. Hiszen a Szentlélek által kiálthatjuk: „Atyánk.” Azáltal, hogy leleplezzük magunkat, megvalljuk a bűneinket, „tudatjuk” a kívánságainkat, a személyiség rangját kapjuk meg Isten előtt. Ő pedig leszáll közénk, és Személlyé válik számunkra.

Nem lett volna szabad így mondanom: „vállik”. Benne nincsen semmilyen változás. Személyiségnek nyilatkoztatja ki magát, vagy megnyilvánul benne az, ami személyes. Hiszen? – merjem leírni? könyvben oldalakon keresztül kellene különböztetni és föltételekkel körülhatárolni – Isten bizonyos mértékig olyan az embernek, mint az ember Istennek. Az az ajtó nyílik meg Istenben, amelyiken kopogtatunk. A Benne levő Személy – személyek – azokkal találkozik, akik szívesen fogadják, vagy legalábbis szembenéznek vele. Ennek mondja magát, amikor igazán „Te”-nek szólítjuk. (Milyen remekül ír erről Buber!)

A „találkozás” emlegetése persze antropomorf. Mintha Isten és én szembenézhetnénk egymással, ahogyan két ember teszi, holott valójában fölöttem, és bennem, és alattam, és körülöttem van. Ezért kell a fentieket mindenféle metafizikai és teológiai megfontolásokkal ellensúlyozni. De sohase gondoljuk, sem itt, sem másutt, hogy az antropomorf képek csupán a gyöngeségünknek tett engedmények, a szó szerinti igazság az elméleti megfontolásokban rejlik. Mindkettő engedményeket tesz. Önmagában mindegyik félrevezető, s a kettő kölcsönösen kiegészíti egymást. Az elvontság végzetes lehet, ha az ember nem teszi hozzá folytonosan: „Nem ilyen, nem ilyen, ez sem Te vagy.” Lélektelenné tenné az életek életét, személytelenné a szeretetek szeretetét. A naiv képek pedig azért ártalmasak, mert a hitetleneket visszatartják a megtéréstől. A hívőknek már nem ártanak, még a leg-egyszerűbbeknek sem. Melyik lélek kárhozott el valaha is azért, mert azt hitte, hogy az Atyaistennek szakálla van?

Másik kérdésed, azt hiszem, valóban útjában áll a jámbor embereknek. Emlékszel, így hangzott: „Milyen fontosnak kell lennie egy szükségletnek vagy váagnak ahhoz, hogy jogosan kérdésünk tárgyává tehesük?” A „jogosan”, itt, gondolom, azt jelenti, hogy „kellő tisztelettel” vagy „kellő indokkal” vagy mindkettőt.

Amikor elgondolkodtam rajta, úgy láttam, hogy valójában két kérdésről van szó.

1. Milyen fontosnak kell lennie valaminek ahhoz, hogy bűn vagy könnyelműség nélkül megengedhessem a vágyaimnak, hogy komolyan foglalkozzanak velem.

2. Ha föltételezzük, hogy lehetséges ilyen komolyan törődnünk valamivel, akkor fölmerül a kérdés, hogy mindig jogosan Isten elé terjeszthetjük-e imádságban?

Elméletben mindnyájan ismerjük az első kérdésre adott választ. Arra kell törekednünk, amit Szent Ágoston (ha nem tévedek) „rendezett szeretetnek” nevez. A legfontosabb dolgokkal kell a legmélyebben törődnünk, a másodsorban fontosak következnek ez után, és így tovább a nullapontig: egyáltalán nem szabad olyan dolgokkal foglalkoznunk, amelyek nem igazán jók és nem is vezetnek jóra.

Most azonban nem azt akarjuk megtudni, hogyan kellene imádkoznunk, ha tökéletesek volnánk, hanem hogy jelen állapotunkban hogyan kell imádkozni. S ha elfogadták azt az elképzelésemet, hogy az imádság „lelepleződés”, akkor már meg is kaptuk a választ. Nincs értelme tettetett komolysággal „A”-t kérni Istentől, ha egész belső világunkat a „B” utáni vágy tölti el. Azt kell elébe tárunk, ami bennünk van, nem pedig azt, aminek lennie kellene.

Bizalmas barátunkat is félrevezetjük, ha úgy beszélünk vele valamiről, hogy közben egészen máson jár az eszünk, vagy a másik is hamarosan rájön, hogy nem figyelünk oda. Te magad is meglátogattál néhány évvel ezelőtt, éppen akkor, amikor életem nagy csapása elért. Próbáltam úgy beszélni veled, mintha minden rendben volna. Öt perc alatt átláttál rajtam. Akkor megvallottam az igazat. S ekkor olyasmiket mondtál, hogy elszégyelltem magam azért, hogy rejtegetni próbáltam a valóságot.

Könnyen előfordulhat, hogy a vágyunkat csak úgy tárhatjuk Isten elé, mint megbánni való bűnt. De ezt úgy tanulhatjuk meg a legbiztosabban, ha elébe tárjuk. Te azonban elsősorban nem a bűnös vágyakra gondoltál, amikor a kérdést föltetted. Hanem inkább az önmagukban ártatlan vágyakra, amelyek legfőlebb úgy válhatnak bűnössé, hogy jobban fölerősödnek, mint amennyire jelentéktelen tárgyak feljogosítják őket. Afelől nincs kétsésem, hogy ha gondolatainkban előkerültek, akkor elő kell

hoznunk őket az imádságunkban is – vagy bűnbánat, vagy kérés, vagy egy kicsit mindkettő formájában: megbánjuk a túlzást, de azért mégiscsak kérjük azt, amire vágytunk.

Ha valaki erőszakosan kizárja e vágyakat, nem teszi-e tönkre imájának többi részét? Ha minden kártyánkat kitergetjük az asztalra, Isten segít abban, hogy mérsékeljük a túlzásokat. De reménytelenül elszórakozáshoz vezet, ha erőszakosan próbáljuk kirekeszteni a képzeteket gondolatainkból. Ahogy valaki megfogalmazta: „Egyetlen zaj sem olyan tolakodó, mint az, amire próbálunk nem odafigyelni.”

Azért az áldásért kell imádkoznunk, hogy rendezett legyen a gondolatvilágunk, nem pedig valami maskarát öltetni magunkra, amikor imádkozunk.

S talán akik apró ügyeikkel nem fordulnak Istenhez, azok akkor sem folyamodnak hozzá, amikor nagy bajuk támad. Akik nem tanulták meg, hogy gyermekes dolgokban hozzáforduljanak, kevésbé lesznek készek arra, hogy nagy ügyeikkel megkeressék. Nem szabad túlságosan önteltnek lennünk. Azt hiszem, hogy néha inkább a saját méltóságunk tudata tart vissza a kis imáktól, nem annyira Isten méltósága.

IV.

Nem szívesen beszélek a magam „diszitményeiről” – azokról az egyéni „felhangokról”, amelyekkel némelyik közismert kérést körülvesszem. Két föltétellel teszem meg mégis: a) Te is elmondod a magadét. b) Megérted, hogy a legkevésbé sem ajánlom egyiket sem, se neked, se másnak. Ennél bizonyára sokkal jobbak akadnak. Mostani diszitményeim idővel valószínűleg megváltoznak.

Mellesleg, azért nevezem őket „diszitményeknek”, mert nem szüntetik meg a kérés egyszerű, nyilvánvaló, közismert értelmét, hanem csupán hozzáadódnak ahhoz.

Két hete beszéltem arról, hogy mit teszek a „szenteltessék meg a Te neved” mondattal.

Jöjjön el a Te országod. Vagyis valósuljon meg a birodalmad itt is, ahogyan ott. Ez az *Ott* azonban három síkot jelent. Először

is az állati és emberi élet borzalmain túl a büntelen világot, ahogyan a csillagok, a fák és a vizek, a napfölkelte és a szél magatartásában megnyilvánul. Kezdődjék el *itt* (az én szívemben) hasonló szépség. Másodszor az általam ismert legjobb emberek életében: mindazokban, akik viselik az élet terhét, és igazul élnek, akiket derék fickóknak mondunk, aztán az igazán jó családok és igazán vallásos otthonok nyugodt, dolgos, rendezett életében. Ez is valósuljon meg *„itt”* is. S végül persze a szokásos értelemben, ahogyan a mennyben, ahogyan a szentek között van.

Az *„itt”* persze szintén nemcsak az *„én szívemet”* jelentheti, hanem *„az én kollégiumomat”*, Angliát, az egész világot. De az imádság nem arra szolgál, hogy a magam kedvenc társadalmi vagy politikai elképzeléseivel hozakodjak elő. Még Viktória királynő sem szerette, ha *„úgy beszéltek vele, mintha nyilvános összejövetel volna”*.

Legyen meg a Te akaratod. Erre fokozatosan aggattam rá a diszitményeimet. Először csupán a magam alávetését láttam benne: megpróbáltam én is megtenni vele azt, amit Urunk tett a Getszemániban. Csupán úgy gondoltam Isten akaratára, ahogyan az a fájdalomban és a csalódásokban megjelenik. Nem mintha azt gondolnám, hogy Isten akaratá csak kegyetlenségeket tartogat a számomra. De azt gondoltam, hogy csak a kellemetlenségeket kell felajánlanunk – a kellemes dolgok magukban is jól megvannak. Ha feltűnnek, legfőljebb megköszönjük őket.

Azt hiszem, ez a legáltalánosabb magyarázat. S ez természetes is. Annyi nyomorúság fordul elő az emberi életben, hogy gyakran egészen kitölti gondolatvilágunkat. Máskor viszont mást is hozzáadhatunk. Én a következővel egészítettem ki.

Az angol fordítás sokkal jobban megadja hozzá a kiindulást, mint a görög vagy a latin szöveg. Nem számít: diszeinket szabadon aggathatjuk rá erre is: *„Thy will be done.”* Történjék meg, vagyis tegyék meg azt – de sok mindennek Isten teremtményei által kell megtörténnie, engem is beleértve. A kérés tehát nem csupán arra irányul, hogy türelmesen elviselhessem Isten akaratát, hanem hogy magam is erőteljesen megtegyem. Cselekvő, nem pusztán szenvedő részese vagyok. Azt kérem, hogy legyen képes a megtevésre. Hosszú távon azt kérem, hogy *„ugyanazt az érzületet”* kapjam meg, amely *„Krisztus Jézusban van”*.

E szavak tehát komoly súlyt kaphatnak a mindennapi használatunkban. Hiszen nem leselkedik ránk mindig nagy megpróbáltatás a közeljövőben – legalábbis nem tudunk róla –, viszont mindig akadnak teljesítendő kötelességek. Engem rendszerint az elhanyagolt kötelességeimre figyelmeztet: „*Tegyék meg a Te akarodat – tegyem meg én is – most*”: ez a lényeg.

E pillanatban azonban új kiegészítésen töröm a fejem. Mondd meg őszintén, ha körmönfont ötletnek tartod. Egyre inkább úgy érzem, hogy nemcsak a lehetséges jövődő megpróbáltatásoknak kell előzetesen alávetnünk magunkat, hanem a lehetséges jövődő örömöknak is. Tudom, hogy ez különösen hangzik – de gondold csak végig. Úgy érzem, hogy gyakran, szinte makacsul elvetjük azt a jót, amit Isten kínál nekünk, mert ebben a pillanatban valami más jóról ábrándoztunk. Érted, mire gondolok? Életünk minden síkján – vallásos tapasztalatunkban, gasztronómiai, erotikus, esztétikus, szociális élményeinkben – mindig valami olyan alkalomhoz nyúlunk vissza, amikor érzésünk szerint a csúcsra értünk föl; ezt tesszük meg aztán normánknak, és minden más alkalmat ehhez viszonyítunk. Kezdem azonban gyanítani, hogy a többi élményünk gyakran épp annyi új örömet tartogat a számunkra, csak arra volna szükség, hogy nyitott szívvel fogadjuk be őket. Isten új oldalról mutatja meg a maga dicsőségét, de mi nem akarjuk észrevenni, mert még mindig a régit keressük. Azt pedig már nem találjuk. A huszadik olvasásra nyilván nem úgy hat ránk a *Lycidas*, mint amikor első alkalommal olvastuk. De az éppen olyan jó lehet, amit ilyenkor kapunk belőle.

Ez elsősorban a lelki életünkre érvényes. Sok vallásos ember panaszkodik arról, hogy megtérésük kezdeti lendülete elhalt. Azt gondolják – néha jogosan, de azt hiszem, nem mindig –, hogy a bűneik okozzák ezt. Néha szármalmas erőfeszítéseket is tesznek azért, hogy fölélesszék azt, amit most a régi szép idők élményének éreznek. De vajon az akkori lelkendezésnek – a hangsúly itt az akkori szón van – valóban még mindig tartania kellene?

Elhamarkodott volna azt mondani, hogy létezik olyan imádság, amit Isten sohasem hallgat meg. De a legesélyesebb jelölt erre mégis az az ima, amit e „még egyszer” kifejezéssel jelölhet-

nénk. Hogyan ismételheti meg magát a Végtelen? Minden tér és idő kicsiny számára ahhoz, hogy egyszer is kifejezze benne magát.

Az a mulatságos – vagy tragikus, hogy az elmúlt régi szép idők annyira kóznak, ha normává magasztosítjuk őket. De kitűnően és egészségesen táplálnak, sőt elbűvölnek bennünket, ha beérjük azzal, hogy annak fogadjuk el őket, amik: emlékeknek. Ha szépen beágyazódtak a múltba, amit nem akarunk mindenáron visszaerőszakolni, akkor kitűnően szolgálják a növekedésünket. Hagyd magukra a gumókat, s új virágok nőnek ki belőlük. Ásd ki őket, azt remélve, hogy ha simogatod s szorgolgotod, akkor megkapod a tavalyi virágokat – és nem fogsz kapni semmit. „Ha a mag el nem hal...”

Bocsáss meg nekünk... amint mi is megbocsátunk. Erre sajnos semmilyen díszítményt nem aggathatunk rá. Nem nehéz egyszer megbocsátani. De folytonosan megbocsátani, ugyanazt a sértést minden alkalommal újra megbocsátani, amikor eszünkbe jut – ez kerül igazán erőfeszítésbe. Úgy szoktam könnyíteni magamon, hogy keresek olyat a saját cselekedeteim közül, amely éppen olyan megítélés alá esik, mint az, amiért haragszom. Ha még mindig sajog bennem az emlék, hogy „A” cserben hagyott, akkor mindig arra gondolok, hogy én is cserben hagytam „B”-t. Ha nehéznek találom, hogy megbocsássak azoknak, akik gorombászkodtak velem az iskolában, akkor ebben a pillanatban, azonnal elkezdek imádkozni azokért, akikkel én erőszakoskodtam. (Persze ehhez az kell, hogy nevén nevezzem a magam tetteit is. Ezért lehet hasznos a szavak nélküli ima – nem kell nevetet alkalmazni, nehezebben talállok tehát kifogásokat is.)

Engem sohase zavart ez a mondat: „*Ne vigy minket kísértésbe*”, de sokan írtak nekem a nehézségeikről ezzel kapcsolatban. Ezekből a szavakból sokan úgy érzik, hogy „ellenséges Isten képe” rajzolódik eléjük. Mintha valaki megtiltana nekünk bizonyos gyümölcsöket, s aztán mégis arra ösztökélne, hogy kóstoljuk meg. De a görög szó (*peirasmos*) „próbát” jelent, mindenféle „próbára tevő körülményeket – sokkal tágabb értelmű szó tehát, mint a magyar „kísértés”. A kérés lényege tehát így hangzik: „Tedd egyenessé az ösvényeinket. Ha lehetséges, kimélj meg minket minden válságtól, akár kísértés, akár fájdalom legyen az.” Mellesleg te magad mutattál erre kitűnő példát, bár már bizo-

nyára megfeledekeztél róla: évekkel ezelőtt Coton kocsmájában. Azt mondtad, hogy ez a kérés egy fontos fenntartást fűz hozzá egész addigi imáinkhoz. Mintha azt mondanánk: „Tudatlanságomban kértem »A«-nak, »B«-nek és »C«-nek a teljesülését. De ne add meg őket, ha előre látod, hogy a valóságban törbe csálnak vagy fájdalmat okoznak nekem.” És Juvenalist idézted: „Numinibus vota exaudita malignis”, „az imákat bosszúból teljesítik a mennyben”. Hiszen sok ilyen imát mondunk. Ha Isten minden ostoba imámat teljesítette volna, amivel életem során megostromoltam, hol lennénk most?

V.

Milyen üres fecsegés lehetett számotokra a legutóbbi levelem! Alig postáztam, amikor megkaptam Betty lapját a nyugtalanító hírekkel George-ról. A betegsége egyszerre fájdalmasra fordíthatta tréfás megjegyzésem az „utódainkról”, s egyszerre képtelennek és értelmetlennek láttathatta egész beszélgetésünket az imádságról. Láthatóan végtelen nagy a különbség az elvont és a konkrét között. Hiszen elvontan a kérdés így hangzik: „Meghallgatja-e Isten a kérő imát?” Konkrétan viszont: „Meg fogja – tudja – hallgatni az imáinkat George-ért?”

Azt persze hiába is bizonygatnám, hogy mennyire veletek érzek. Ha megpróbálnám, akkor azt mondhatnátok rá (mint az ember Macbeth-ben): „Neked nincsenek gyerekeid.” Néhány évvel ezelőtt, amikor ugyanilyen fájdalomban volt részem, sokat jelentett számomra, amit akkor mondtál. Ezt írtad: „Tudom, hogy kívül állok. Hangom alig juthat el hozzád.” S éppen ezért éreztem úgy, hogy a te leveled biztatóbban szorította meg a kezemet, mint bármelyik másik vigasztaló levél.

Ilyenkor könnyen hitegetjük magunkat: hányszor tévesnek bizonyult az orvos előzetes diagnózisa, a tünetek többféleképpen értelmezhetők, törékeny egészségű emberek is gyakran hosszú öregkort érnek meg. S ez mind igaz lehet. De mi olyat mondhatnék, amit nem mondasz el magadnak minden órában. S akkor is tudnád, miért mondom. Tudnád, milyen kevés tudományos tapasztalat vagy tudás rejlik a szavaim mögött. S ha a Te bizony-

talanságod is olyan iszonyatosan végződnek, mint az enyém – Isten óvjon ettől –, akkor ezek a hitegetések inkább gúnyolódásnak látszhatnak. Én legalábbis így találtam annak idején. A hamis remények emléke csak növelte a fájdalmamat. S még ma is jobban beléhasítanak a szívembe a hamis vigasztalás emlékei, mint a kétségbeesés pillanatai.

Persze minden jóra fordulhat. Ez igaz. Egyelőre várnotok kell – várni, amíg a vizsgálati eredményeket értékelik, és a szakemberek meg kiegészítik a maguk megfigyeléseit. S amíg vársz, addig is élned kell – ha ilyenkor föld alá vonulhatnánk, befagyaszthatnánk magunkat, kiallhatnánk az egészset. S aztán (legalábbis nekem – Te, azt hiszem, erősebb vagy) a szorongás szörnyű melléktermékei. Gondolataim folytonosan körbejárnak, s még arra is hajlamos vagyok, hogy pogány módra értelmetlen jelekben reménykedjek. Az ember imádkozik. De az ilyen imák maguk is csupán a szorongásunkat tükrözik.

Az emberek egyike-másika bűnösnek érzi magát az aggodása miatt, mert hitének gyöngeségét látja benne. Ezzel nem értek egyet. Hiszen mindez gyötrellem, nem pedig bűn. Gyötrelmeinkkel pedig, ha elfogadjuk őket, részt veszünk Krisztus szenvedésében. A szenvedés kezdete – első lépése – a Getszemániban játszódik le. A Getszemániban pedig nagyon különös és jelentős esemény történt.

Sok kijelentéséből láthatjuk, hogy Urunk régóta előre látta a halálát. Világosan tudhatta, hogy az olyan magatartás, mint az övé, kikerülhetetlenül a halálba vezet egy olyan világban, mint a miénk. De az is világos, hogy ezt a tudást valamiképpen visszavonták tőle, mielőtt a Getszemániban imádkozni kezdett. Különben nem imádkozhatott volna azért, hogy múltjék el tőle a kehely – miközben tudta, hogy nem fog elmúlni. Ez logikailag és lélektanilag is lehetetlen. Érted, mit jelent ez? Nehogy bármilyen emberi megpróbáltatás hiányozzék, az utolsó pillanatban ránehezdedek a remény, a csüggedés, a szorongás kinjai – és felcsillant az a lehetőség, hogy – esetleg – megmenekülhet a végső iszonyattól. Láthatott erre példát a történelemből. Izsák megmenekült: ő is csak az utolsó pillanatban, minden valószínűség ellenére. Nem teljesen reménytelen hát az ő helyzete sem..., nyilván végignézte már mások keresztrefeszítését.:: Ez a lát-

vány egészen más lehetett, mint ahogy a vallásos képeink többsége ábrázolja.

De enélkül a végső, téves és reménytelen remény nélkül, a lélek e belső háborgása, majd a vérizzadás nélkül talán nem is lett volna egészen ember. Nem ember az, aki mindenestül előre kiszámítható világban él.

Végül, tudom, azt olvassuk, hogy angyal jelent meg neki, és „megerősítette”. De sem a magyar „megerősíteni” szó, sem a görög „enniszküón” nem jelent vigasztalást. A megerősítés áll közelebb az igazsághoz. Ez a megerősítés vajon nem azt a bizonyosságot erősítette meg benne, hogy mindezt el kell viselnie, tehát képes is lesz rá – nevezhetjük ezt vigasztalásnak?

Valamiféle megadással próbáljuk mindannyian elviselni a szenvedéseket, ha ténylegesen reánk törnek. De a Getszemáni kerti imádság jelzi, hogy az ezt megelőző szorongás részben Isten akarata, részben emberi sorsunkból következik. A tökéletes Ember is átélte. A szolga nem nagyobb a Mesternél. Keresztények vagyunk, nem pedig sztoikusok.

Krisztus szenvedésének minden mozzanata óriási betűkkel írja elénk azt, ami közös minden emberi szenvedésben. Először a szorongás imája hangzik el; amely kérését nem teljesítik. Aztán a barátait szólítja meg. Alszanak – mint a mi barátaink, sőt mi magunk is, olyan gyakran mással törődünk, s nem figyelünk rá. Aztán az Egyházhoz fordul: ahhoz az Egyházhoz, amelyet Ő hozott létre. Az pedig elítéli. Ez is jellemző. Minden intézményben van valami, ami előbb vagy utóbb ellene dolgozik annak a célnak, amelynek teljesítésére létrejött. De van még egy lehetősége. Ott az állam, ebben az esetben a római állam. Sokkal kisebb igényekkel lép föl, mint a zsidó egyház, s ezért mentes lehet a helyi fanatizmustól. Igazságosnak mondja magát, nyers, evilági módon. Igen, de csak olyan mértékben, amennyire ez megfelel a politikai elvárásoknak és az állam érdekeinek. Az ember egy bonyolult játék egyik figurájává lesz. De még ekkor sincs minden elveszve. Fordulhat a néphez is – a szegényekhez és az egyszerűekhez, akiket megáldott és meggyógyított, táplált és tanított, akikhez maga is tartozik. Ezek azonban egyik napról a másikra (s nem történt semmi szokatlan!) gyilkos vággyal telnek el, s a vérét követelik. Ezek után semmi más nem marad hátra, csak

Isten. Istenhez pedig így szól utolsó szavaival az Isten: „Miért hagytál el engem?”

Látod, mennyire jellemző mindez? Csodálatosan példázza az emberi helyzetet. Ezek a dolgok teszik ki az ember életét. Minden kötél elszakad, ha megragadom. Minden ajtó becsapódik, ha odaérek. Olyanok vagyunk, mint a róka, menekülésének végén. Az egész föld sorsa veszélyben forog.

A legvégső elhagyatottságot hogyan érthetnénk meg, vagy hogyan tudnánk elviselni? Maga Isten sem lehet másként emberre, csak úgy, ha Isten látszólag elhagyja legnagyobb szükségében? S ha így van, miért? Néha tünődöm rajta, vajon icipicit is megértettünk-e már abból, hogy mi a teremtés. Ha Isten teremt, akkor olyasvalamit akar létrehozni, ami nem azonos vele. A teremtettség bizonyos mértékig elvetettséget, elszakitottságot hoz magával. Lehetséges, hogy minél tökéletesebb a teremtmény, annál nagyobbra kell növelni ezt az elszakadást? Nem az átlagember, hanem a szentek élik át a „sötét éjszakát”. Az emberek és az angyalok lázadnak föl, nem az állatok. A lélektelen anyag az Atya keblén alszik. Isten „elrejtőzése” talán azokra nehezedik rá a legfajdalmasabban, akik különben a legközelebb vannak hozzá. Az összes emberek közül az emberré lett Istent hagyja el a legjobban Isten? Az egyik tizenhetedik századi teológus írja: „Isten csak becsapja a világot azzal, hogy láthatónak mutatkozik.” Kicsit talán valóban láthatónak mutatja magát azoknak a lelkeknek a kedvéért, akiknek mindenestül „érzéki vigasztalódásra” van szükségük. Nem azért, hogy becsapja őket, hanem hogy a frissen lenyírt bárány számára enyhítse a szél erejét. Persze nem osztom Niebühr nézetét, hogy a rossz a végességünkkel együtt jár. Ez a bünbeesést összekapcsolná a teremtéssel, és Istent tenné meg a rossz szerzőjének. De talán a szorongás, az elidegenülés, a keresztre feszítés tényleg benne rejlik a teremtettségben. De egyedül Ő tudja megítélni, hogy a végső beteljesülés érdekében mennyire éri meg elvállalni mindezt.

Látod, én is csatlakoztam Jób vigasztalóihoz. Ahelyett, hogy megvilágítanám azt a sötét völgyet, amelybe belekerültél, még inkább befeketítem. Tudod is, hogy miért. A Te sötétséged fölédzte bennem az enyémet. De ha újra átgondolom, mégse bánom azt, amit leírtam. Azt hiszem, hogy most csak a sötétséget meg-

osztva találhatunk egymásra igazán. Megosztjuk egymással, s ami a legfontosabb, Mesterünkkel. Nem járatlan ösvényen tapogatózunk előre. Sőt: a főútvonalon haladunk.

Kétségtelen, hogy túlságosan könnyedén beszélgettünk ezekről a dolgokról két héttel ezelőtt. Zsetonokkal játszadoztunk. Gyerekkorunkban sokszor figyelmeztettek bennünket: „Gondold meg, mit beszélsz.” Lám, mi is rászorulunk a figyelmeztetésre: „Gondold meg, mit gondolsz”. Föl kell mérnünk a kockázatot, mielőtt komolyan belemegyünk a játékba. Tudom, hogy mindez ellene mond annak, amit gyakran hangoztatnak: az érzelmeinket távol kell tartanunk a gondolatainktól: „Csak hűvös nyugalommal lehet következetesen gondolkodni”. De ez csak a felszínes gondolkodáshoz elég. Azt hiszem, minden problémát mindkét lelkiállapotban végig kell gondolni. Emlékszel rá: a régi perzsák mindent kétszer vitattak meg: egyszer részegen és egyszer józanul.

Tudom, hogy rögtön megíjátok, ha bármi újság lesz.

VI.

Hála Istennek! Micsoda remek hír! Vagy még különösebb – milyen próbán estünk át! Alig huszonnégy órája kaptam meg Betty táviratát, s az egész veszedelem immár messzi távolinak tűnik, mint a tenger. Mihelyt megkerültük a szirtet, és csöndes vizekre jutottunk, a szirt nemsokára eltűnik a horizont mögött.

Visszatérve a leveledre. Nem csodálkozom azon, hogy inkább lehangolt vagy, nem pedig boldog. Ez nem hálátlanság, hanem csupán kimerültség. Nem adódtak-e azokban a szörnyű napokban is olyan pillanatok, amikor valamiféle közönybe süllyedtél – ugyanilyen okból? A testünk nem tud korlátlanul ellátni bennünket az érzelmeink fenntartásához szükséges tápanyaggal.

Nyilván nem jelent semmi nehézséget a Getszemáni imádsággal, hogy ha a tanítványok aludtak, akkor nem hallhatták az imát, tehát nem is jegyezheték föl. Ami néhány szót följegyeztek, az néhány másodperc alatt kimondható. Csupán „köhajtásnyira” volt tőlük. Az éj csöndje vette körül őket. S szinte biztos, hogy hangosan imádkozott. Akkoriban az emberek mindent hangosan végeztek. Emlékszel, mennyire meglepődött Szent

Ágoston – néhány századdal később, egy sokkal bonyolultabb társadalomban –, amikor fölfedezte, hogy Szent Ambrus úgy olvasott, hogy nem lehetett hallani a szavát, akkor sem, amikor mellette állt? A tanítványok hallhatták az imádság kezdő szavait, mielőtt elaludtak. Úgy jegyzik fel ezeket a kezdő szavakat, mintha ez lett volna az egész.

Az Apostolok Cselekedeteinek 24. fejezete hasonló, s meg lehetőszen mulatságos esetet jegyez föl. A zsidók megfogadtak egy Tertullos nevű hivatalos szónokot, hogy vezesse le a bűnvádi eljárást Szent Pál ellen. Szent Lukács a görög szövegben nyolcvannégy szóban foglalja össze a beszédet, ha jól számoltam. Nyolcvannégy szó lehetetlenül rövid beszéd egy görög ügyvéd számára ahhoz, hogy belevaló szónoklatot tartson. Akkor hát csak röviden összefoglalná a beszédet? De ez a nyolcvanegyhány szó teli van a bírának szánt udvarias frázisokkal – olyasmivel, ami egy ilyen rövid összefoglalásba aligha kerülhetne bele. Könnyű kitalálni, hogy mi történhetett. Szent Lukács kitűnő elbeszélő, de nem olyan jó riporter. Azzal kezdi, hogy megpróbálja szórul-szóra megjegyezni az egész beszédet. Végül azonban csak arra futja erejéből, hogy az előszó egy részét közli. (A stílus félreismerhetetlen. Csak gyakorlott szónok beszél így.) Hamarosan kudarcot vall. A beszéd többi részét nevetésesen pontatlan kivonatban közli. De nem mondja meg, hogy mi történt, ezért aztán olyan beszédet ad Tertullos szájába, amely derékba vágta volna a karrierjét.

Igazad van: amikor az ember a szerettei életéért imádkozik, akkor nem általános filozófiai problémákkal találja magát szemben, hanem olyanokkal, amelyek a kereszténységen belül támadnak. Legalábbis mi így vagyunk vele. Abban régóta egyetértünk, hogy ha az imáink egyáltalán meghallgatásra találnak, akkor már a világ teremtése óta meghallgatásra leltek. Isten és az Ő tettei nem az időben foglalnak helyet. Az ember és Isten párbeszéde csak az ember szempontjából zajlik egy meghatározott időben, Isten szempontjából nem. Ha van – amint az imáról való elképzelésünk föltételezi – kapcsolat az ember szabad imádsága és az események menete között, akkor ez a kapcsolat kezdettől fogva része az egyetlen hatalmas teremtménynek. Imáink meghallgatásra találnak – ne mondd azt, hogy „találtak”, hiszen ez-

zel az időbe szorítod bele Istent –, korábban, mint ahogyan kérésünket megformáljuk, sőt korábban, mint ahogyan bennünket megformáltak.

Az igazi problémák másutt rejlenek. Hozzá tartozik a hitünk-höz, hogy az imádság, vagy némelyik imádság igazán létrehoz valami változást? A mi imáink előidézhetnek ugyan eseményeket, de nem varázslatos módon: nem közvetlenül hatnak a természetre, mint a mágikus varázslatok. Tehát Istenen keresztül hatnak a természetre? Ez azt jelentené, hogy Istenre hatnak. De Isten, hitünk szerint változatlan. A teológia mindenestül elveti azt a ráhatást, amelyben a teremtmény a cselekvő, Isten pedig a szenvedő fél.

Egészen haszontalan erre tapasztalati választ keresni, kalandjainkat elmesélve – bár mindketten furcsa történeteket mondhatnánk el – imáink meghökkentő meghallgatásáról. Józanul azt felelhetjük, hogy az időbeli egymásután még nem jelent okozati összefüggést. Lehet, hogy mindenképpen bekövetkezett volna az az esemény, amelyért imádkoztunk. A mi tettünk nem járult hozzá lényegesen. Embertársunkkal is előfordulhat, hogy nem azért teljesíti a kívánságunkat, mert mi kértük tőle. Megteszi, amit kérünk, de talán kérés nélkül is pontosan ezt tenné. Némelyek cinikusan azt mondják, hogy egyetlen nő se azért megy feleségül valakihez, mert az megkérte a kezét: mindig az asszony a kezdeményező: ő húzza ki a férfiből a házassági ajánlatot.

Ezekben az emberi esetekben azért tartjuk kérésünket oknak vagy az egyik oknak, mert régi ismeretségünk alapján jól ismerjük a másik fél jellemét. Kétségtelen, hogy nem tudományos eljárással – ellenőrző kísérletekkel stb. – igazoljuk az okság fennállását. Ugyanilyen alapon gondoljuk azt is, hogy az imádságunk és az események nem pusztán véletlenül esnek össze, hiszen van némi elképzelésünk Isten jelleméről. Csak a hit képes földeríteni ezt az összefüggést. Tapasztalati bizonyítékunk nincsen. Még a csodára is azt mondhatjuk, hogy „mindenképpen bekövetkezett volna”.

Éppen a legbensőségesebb emberi kapcsolatokban érezzük át a leginkább, hogy az ok-okozat kategóriái nem fedik az igazi valóságot. Házasságkötéskor beszélhetünk-e igazában arról, hogy

ki a cselekvő és ki a szenvedő fél? Melyik csepp az ablaküvegen az, amelyik közeledik a másikhoz, hogy egyesüljön vele?

Úgy látom, hogy a szoros értelemben vett oksági gondolkodás még kevésbé alkalmazható akkor, ha Isten és az ember kapcsolátára alkalmazzuk. Nemcsak az imádságra gondolok, hanem mindarra, ami ezen a Határvidéken történik: az érintkezésnek és elválasztódásnak azon a titokzatos pontján, ahol az abszolút létező kimondja a tőle származó létezőket.

Amikor megpróbáltam oksági kapcsolatokkal meghatározni az eseményeket, eljutottam a kegyelem és a szabad akarat rejtélyéhez. Észrevehetted, hogy a szentírás egyszerűen kikerüli ezt a problémát. „Félelemmel és rettegéssel munkáljátok az üdvösségeket” – ez tiszta pelagianizmus. De miért? „Hiszen Isten működik bennetek” – ez tiszta augusztinizmus. Valószínűleg csak a mi föltételezéseink tükrében látszik mindez érthetetlennek. A mi világunkból kiindulva azt gondoljuk, hogy isteni és emberi cselekvés úgy kizárja egymást, ahogyan két ember cselekvése. Eszerint nem lehet egyszerre igaz ugyanarról a cselekedetről, hogy „Isten tette ezt”, meg hogy „én tettem ezt”, – kivéve úgy, hogy mindketten különböző részt vállalunk belőle.

Végül is el kell ismerjünk, hogy kétirányú forgalom bonyolódik le ebben a kereszteződésben. Első pillantásra nincs még egy olyan szenvedő ige a világon, amelyik annyira szenvedő volna, mint a „megszülettünk a teremtéskor”. Ez azt jelenti, hogy valaha semmik voltunk? De számunkra, értelmes teremtményeknek a teremtettségünk azt is jelenti, hogy cselekvő alanyokká tették bennünket. Semmink sincs, amit nem kaptunk. De amit kaptunk, az részben arra hatalmaz föl, hogy ne pusztán befogadói legyünk a történeseknek. Legnyilvánvalóbban a bűneinken láthatjuk meg ezt. Mostani gondolatmenetünkben azonban erre is hivatkozhatunk. Hiszen Isten megbocsátja a bűneinket. Nem tenne így, ha nem követtünk volna el egyet sem – mire szolgál az irgalom, ha nem arra, hogy szembesítsen bennünket az elkövetett sértéssel? Ebben az értelemben az isteni cselekvés a mi viselkedésünkhöz igazodik, annak a következménye, annak a függvénye. Azt jelenti ez, hogy mi „hatunk” Istenre? Azt hiszem, ha akarod, így is fogalmazhatnád. S ha így jársz el, akkor úgy kell értelmeznünk a „változatlanságát”, hogy ez is beleférjen. Hiszen tudjuk, hogy

Isten sokkal inkább megbocsát, mint amennyire mi ismerjük a változatlanlanság fogalmát. Inkább azt mondanám, hogy gondviselő és teremtető tette (hiszen a kettő egy) már a világ teremtetése előtt tekintetbe vette mindazokat a helyzeteket, amelyeket a teremtmények cselekedetei hoznak létre. S ha a bűneinket tekintetbe veszi, akkor miért ne tekinthetne le a kérdéseinkre is?

VII.

Látom, nem hagyysz nekem nyugtot. Minél többet foglalkozom vele, annál kevésbé tetszik. Szembe kell néznem azokkal a nehézségekkel, amelyek komoly gyötrelmet okoznak olyankor, amikor igazán irgalomért könyörgünk. Egyetlen könyvet sem találtam, amelyik ebben segítséget nyújtott volna. De nem bízom a saját erőmben, hogy meg tudom oldani ezt a kérdést. Ha lehetséges volna, inkább nem zavarnám fel az alvó kutyákat. A kutyák azonban már régen nem alszanak. Felébredtek és szimatolnak utánam. Mindketten magunkon viseljük a foguk nyomait. S ha így áll a dolog, akkor jobb, ha megosztjuk a rémületünket. Ha egymás elől el tudnánk is rejteni őket, önmagunk elől semmiképpen.

Az újszövetség zavarba ejtő ígéreteket tartalmaz, hogy megkapjuk azt, amit hittel kérünk. Márk 11,24 a legmegdöbbentőbb. Bármit kérünk is, ha hisszük, hogy megkapjuk, akkor meg is kapjuk. Egyáltalán nem is korlátozza lelki javakra. Bármit kérhetünk. Nem is az Istenbe vetett általános hitről beszél, hanem csak arról, hogy elhisszük: megkapjuk azt, amit kérünk. Nem szól arról sem, hogy vagy ezt kapjuk meg, vagy valami számunkra sokkal jobbat: pontosan azt kapjuk meg, amit kérünk. S hogy még tovább fokozza az ellentétet, a görög szöveg még csak nem is jövő időben beszél: higgyétek, hogy meg *fogjátok* kapni. Az „aorisztosz” igeidőt használja (elabete), amit a legpontosabban így fordíthatnánk: higgyétek, hogy már meg is *kaptátok*”. Ezt a végső nehézséget azonban nem veszem tekintetbe. Nem tudom, hogy az arámban találunk-e olyan igeidőket, amilyeneket mi ismerünk – a latin nyelvtanon nevelkedve.

Hogyan lehet ezt a meghökkentő ígéretet összeegyeztetni:

a) A tapasztalati tényekkel?

b) A Getszemáni imájával? S (ennek az imának eredményeként) azzal az általánosan elfogadott nézettel, hogy mindent csak megfelelő fenntartással kérhetünk: „Ha Te is így akarsz.”

Az a) tekintetében nincs lehetőségünk a kitérésre. Minden háború, minden éhínség vagy járvány, csaknem minden halálos ágy bizonyítja, hogy a kérésünk nem teljesült. Ebben a pillanatban ezen az egy szigeten ezernyi ember találja magát szemben a kész tényekkel, azzal, aminek a bekövetkezése ellen éjjel-nappal imádkozott; egész szívüket beleöntötték az imába, mégpedig élő hittel. Kerestek és nem találtak. Zörgettek és nem nyitottak nekik ajtót. „Bekövetkezett rájuk az, amitől a legjobban féltek.”

A b) pontot sokkal ritkábban említik, pedig legalább ekkora nehézséget okoz. Hogyan lehetséges, hogy egy és ugyanazon pillanatban tökéletesen hiszed, – bizalommal és csöppnyi kételkedés nélkül, ahogy Szent Jakab mondja (1,6) –, hogy megkapod azt, amit kérsz, és mégis alázatosan előre felkészülsz a lehetséges elutasításra? Ha előre látod, hogy lehetséges a visszautasítás, akkor hogyan tudsz mégis tökéletesen bízni abban, hogy kérésedet nem utasítják vissza? Ha viszont megvan benned ez a bizalom, akkor hogyan tudod számításba venni az elutasítást?

Könnyű meglátnunk, hogy miért írnak annyival gyakrabban az imádról és az elmélkedésről, mint a „nyersen” vagy „naívvul” kérő imáról. Lehetséges, sőt szerintem biztos, hogy az előbbieket nemesebb formái az imádságnak. De írni is lényegesen könnyebb róluk.

Ami az első nehézséget illeti, nem kérdezem, miért utasítják olyan gyakran vissza kéréseinket. Általánosságban mindenki beláthatja, hogy ennek így kell történnie. Tudatlanságunkban olyasmit kérünk, ami nem jó nekünk vagy másoknak, vagy pedig önmagában sem lehetséges. Vagy pedig ha az egyik ember imádságát meghallgatják, akkor a másikat vissza kell utasítani. Akaratunknak sok mindent nehéz elfogadnia ezen a téren, de semmi olyat nem találunk, amit az értelmünk ne láthatna át. Az igazi probléma másutt rejlik. Nem az a kérdés, hogy miért olyan gyakori a visszautasítás, hanem hogy a biztató eredményt miért ígéri meg olyan bőkezűen.

Induljunk ki Vidler elgondolásából, és „tiszteletreméltó régiségként” tegyük félre ezeket a zavaró ígéretek, mondván, hogy kinőttünk belőlük? De ha egyéb ellenvetés nem adódna is, ez a módszer mégis túlságosan könnyűnek látszik. Ha bá-mi számunkra kellemetlen adatot szabadon megsemmisíthetünk, bizonyára nem maradnak teológiai nehézségeink. De ugyanilyen okból nem találunk megoldásokat sem, s megáll a fejlődés. A tudósoknak erről egészen más a véleményük. Semmiképpen sem szabad tudatlanra vennünk a fejtörést okozó tényeket, a látszólagos képtelenségeket, amelyek nem férnek bele semmilyen, már megalkotott szintézisbe. Egy a tíz ellen, hogy éppen ebben a bozótban rejtőzik az, amire vadászunk. Addig remélhetünk, amíg becsületesen a szemünk előtt tartjuk a megoldatlan problémát. De feladtuk a reményt, ha úgy teszünk, mintha nem léteznék semmilyen probléma.

Mielőtt tovább mennénk, két egészen gyakorlati megállapítást szeretnék tenni. 1. A lehető legrosszabb, ha ezekkel a bőkezű ígéretekkel kezdjük a keresztény oktatást a gyerekeknek vagy a pogányoknak. Emlékszel rá, mi történt, amikor az Özvegy azzal kezdte Huck Finnek a felvilágosítást, hogy bármit megkaphat, ha imádkozik érte. Finn megpróbálta, és aztán természetesen soha többé nem foglalkozott a kereszténységgel. Jobb volna, ha a Márk 11,24-ben említett elgondolást az imádságról nem neveznénk „naivnak” vagy „primitívnek”. Ha ez a bekezdés igazságot tartalmaz, akkor ez az igazság már a haladó növendékeknek szól. Azt hiszem például, hogy egyáltalán nem alkalmazható „a mi esetünkre” (a tiédre meg az enyémmre). Zárókő, nem pedig alap. Legtöbbünknek a Getszemániban végzett imádság az egyetlen lehetséges példa. A hegyek elmozdítása még jócskán várhat.

2. Se magunkban, se másokban nem szabad erősíteni azt a törekvést, hogy olyan sajátos lelkiállapotot hozzunk létre magunkban, amit „hitnek” mondhatnánk, s így próbáljuk biztosítani az imádság sikerét. Gyerekkorunkban ezzel bizonyára mindnyájan megpróbálkoztunk. De az a lelkiállapot, amelyet a kétségbeesett kívánság alakít ki az erős képzeletből, nem a szó keresztény értelmében vett hit. Inkább lélektani akrobatikának nevezném.

Azt hiszem, azzal zárhatjuk le, hogy a hittel végzett imához fűzött ígéretek olyan fokú vagy fajtájú hithez vannak kötve, amit a legtöbb hívő soha meg se tapasztal. Azt remélem, hogy Isten ennél sokkal alacsonyabb fokú hittel is beéri. Még az a fajta ima is utat nyithat a csodának, amelyik így szól: „Segíts a hitelenségesen.” S nem feltétlenül bűn az, ha hiányzik belőlünk az olyan hit, amelyik biztosíthatná az ima meghallgatását. Urunk semmilyen biztosítékot sem talált, amikor a Getszemániban imádkozott.

Hogy lehet, hogy még a tökéletes kérő imában se találjuk meg mindig ezt a hitet? Csak sejtéseim vannak róla. Azt gondolom, hogy csak olyankor fordul elő, amikor az imádkozó ember Isten munkatársaként cselekszik, s azt kéri, ami a közös munkához szükséges. A próféta, az apostol, a misszionárius gyógyító imája hangzik el ilyen bizalommal, s az események igazolják bizalmát. Azt tanultuk, hogy a barát és a szolga között az a különbség, hogy a szolga nem ismeri gazdájának titkait. Számára a „parancs az parancs”. Csak egyéni föltevései vannak azokkal a tervekkel kapcsolatban, amelyeknek végrehajtásában részt vesz. De a munkatársa, társa (merjem mondani?) kollégája Istennek: annyira egy vele bizonyos pillanatokban, hogy az isteni előretudásnak egyes elemei belépnek a gondolkodásába. Ezért hite „bizonyosság” – vagyis nyilvánvaló, magától értetődő tudása sohanem látott dolgoknak.

Ahogy a barát fölötte áll a szolgának, a szolga is fölötte áll a koldusnak: annak az embernek, aki a maga javára kér. Nem bűn koldusnak lenni. Urunk leszáll addig a megalázódásig, hogy maga is koldusként kér, a maga érdekében imádkozik a Getszemániban. De mikor így tesz, akkor láthatóan elveszíti a bizonyosságot Atyja akaratával kapcsolatban.

Ezután nem volna igazi hit, hanem hiú nagyképűség, ha mi – akik rendszerint csak kéregetünk, s még a szolgák szintjére is ritkán emelkedünk föl – azt képzeljük, hogy bármi biztosítékot kaphatunk, ami nem illúzió. Legföljebb véletlenül találunk rá az igazságra a kérő imádságunkban. A mi feladatunk az, hogy alacsonyabb szinten is megszerezzük és megtartsuk a hitet. Higgyünk abban, hogy Isten meghallgatja az imádságunkat, tekintetbe veszi, akár teljesíti kérésünket, akár nem.

Mindig higgyük el, hogy Valaki hallgat ránk. Mert minél kétségbeejtőbbé válik a helyzetünk, annál izonyatosabb félelmek törnek ránk. Magunkban beszélünk az üres mindenségben? A csend gyakran olyan ijesztő. S mi már olyan sokat imádkoztunk.

Mit gondolsz minderről? Csupán sejtéseimet mondtam el.

VIII.

Nevetséges, hogy éppen Te kérdezed tőlem azt, mi a véleményem az imádrásról. Hiszen erről a témáról szinte mindent tőled tanultam: egyik sétánkon a Dean melletti erdőben. Elfelejtetted már?

Először erre a remek mondatra tanítottál meg: „Ott kezd, ahol állsz.” Azt gondoltam, hogy először össze kell gyűjtenünk mindazt, amit hiszünk Isten jóságáról és nagyságáról, végig kell gondolnunk mindent a teremtésről, a megváltásról és „ennek az életnek minden áldásáról”. Te pedig odaléptél a patakhhoz, újra megvizezted égő arcodat és kezedet a kis vízesésnél, majd így szóltál: „Miért nem ezzel kezdjük?”

Sokat tanultam a szavaidból. Eszerint sejtelled se volt róla, milyen sokat. A párnás moha, a hűvös és csendes erdő, a fények tánca nyilván sokkal kisebb érték, mint a kegyelem eszközei és a dicsőség reménye. De akkor ezeket láttam magam előtt. A látvány helyettesítette a hitet. Nem a dicsőség reményét nyújtotta, hanem magát a dicsőséget jelképezte.

De ezt akkor még nem mondtad – vagy legalábbis nem vettem észre: hogy a természet vagy a természet szépségei megjelenítik előttünk a dicsőséget. Nem is kerültek elő ilyen elvont fogalmak, mint a természet. Akkortájt a sokkal titokzatosabb elgondolás foglalkoztatott. Eszerint az élvezetek a dicsőségnek azok a sugarai, amelyek az érzékeinkhez eljutnak. Ha az akaratunkat vagy az értelmünket érintik meg, akkor másképpen hívjuk: jóságnak, igazságnak vagy valami hasonlónak. De ha az érzékeinkre és a hangulatunkra villan rá, akkor élvezetnek mondjuk.

De hát nincsenek rossz, törvénytelen élvezetek? Kétségtelenül vannak. De ha „rossz élvezeteknek” mondjuk őket, akkor egy-

fajta összevonást alkalmazunk. „Törvénytelen tettekkel megragadott élvezetekre” gondolunk. Az almában nem az a rossz, hogy édes, hanem az, hogy ellopták. Az édessége ezután is a dicsőség egy fénysugara. Ez azonban nem menti föl a lopást. Sőt még rosszabbá teszi. A lopás szentségtörést takar. Szent dologgal éltünk vissza.

Ettől a pillanattól fogva minden élvezetet az imádáshoz vezető úttá próbáltam alakítani. Nemcsak arra célzok, hogy hálát adtam érte. Persze, hogy hálát kell adni érte, de itt valami másra gondolkok. Hogyan mondjam el?

A madarak énekét nem hallgathatjuk (legalábbis én nem) egyszerű hangként. Mindenképpen jelentést, üzenetet hordoz – ugyanúgy, mintha egy ismerős szót nyomtatásban leírva látunk, akkor nem csupán látványként szemléljük. Amint megpillantjuk, önkéntelenül el is olvassuk. Ha a szél fúj, akkor nemcsak a szél zúgását hallom; a szelet hallom. Ugyanúgy lehet „olvasni” is meg „birtokolni” is az élvezetet. Sőt nemcsak „éppen úgy”. Alig lehet különbséget tenni köztük. Egyetlen élményben fogjuk fel az élvezetet, és ismerjük föl annak isteni eredetét. Ez a mennyei gyümölcs mindig arra a gyümölcsöskertre emlékeztet, ahol termett. Ez az édes levegő arról az országról suttog, ahonnan fúj. Üzenetet hordoz. Tudjuk, hogy annak a jobb kéznek az ujjá érint meg bennünket, ahol az örök örömök lakoznak. Nincs szükség semmi külön köszönetre vagy dicséretre, semmit sem kell tennünk utána. Ha ezeket a csöppnyi teofániákat, Istennek ezeket a csöppnyi megjelenéseit átéljük, az már imádás.

A hála persze teljes joggal így kiált: „Milyen jó az Isten, hogy mindezt megadta nekem.” S az imádás: „Milyen lehet az a lény, akinek távoli és pillanatnyi felvillanása is ilyen.” A napsugárról a napra tér vissza a gondolatunk.

Ha mindig olyan lennék, amilyen szeretnék, akkor semmilyen élvezet sem volna túlságosan közönséges vagy megszokott ahhoz, hogy így fogjam fel. Attól kezdve, hogy elsőt szippantok a levegőből, amikor reggel kinézek az ablakomon – egész arcom beszívja a levegőt – egészen addig, hogy lefekvéskor bebújok a puha papucsomba.

Persze nem mindig így fogom fel. Akadályoz a figyelmetlenségem meg a rossz irányú figyelmem. Az ember kellőképpen rászok-

tatja magát arra, hogy csupán zúgást hall, nem pedig a szélnek a zúgását. Vagy csupán az élvezetre figyel, beéri saját idegrendszerének izgalmi állapotával, és nem vesz tudomást az istenség illatáról, amely belőle árad. A harmadik akadály a mohóság. Ahelyett, hogy azt mondanánk: „Ez is Te vagy”, kimondhatjuk a végzetes szót: „*még egyszer*”. – Becsapjuk magunkat ezzel a veszedelmes szemlélettel is: nem mindenki találja meg Istent egy szelet vajas kenyérben, mások pedig egyszerűen „szürkének” bélyegzik az eget, pedig gyönyörködve fedezhetnénk föl benne a gyöngynek, a galambszürkének és az ezüstnek a szépségeit.

Láthatod, hogy nem teszek különbséget az érzéki és az esztétikai élvezetek között. Miért is tennék? Alig lehetséges határvonalat húzni a kettő között, s mi hasznunk lenne belőle, ha sikerülne is megvonnunk ezt a határt?

Ha ez hedonizmus, akkor hozzátehetem, hogy meglehetősen szigorú fegyelmet is kíván. De megéri a fáradságot: mert ha sikerül elsajátítanunk, akkor szinte mindennap elénk hozza a Ragyogó Homály egy üzenetét. Egyre ragyogóbb és egyre kevésbé homályos.

William Law megjegyzi, hogy az emberek csak „szórakoznak”, ha azért imádkoznak, hogy legyen türelmük egy éhinség vagy üldözés elviselésére – miközben az időjárás vagy más apró kellemetlenségek miatt is gyakran morgolódnak. De előbb kell megtanulnunk járni, mint szaladni. Itt is ez érvényes. Nem leszünk képesek, – legalábbis én nem – imádni Istent nagyszerű tettei miatt, ha nem tanultuk meg, hogy imádjuk apróságokban. Hitünk és értelmünk megmutatja, hogy imádásra méltó, de nem találjuk annak, ha mi magunk nem „izleltük és láttuk meg”. Minden kis fényfolt az erdőben olyasmit mutat meg a naphól, amit sohase olvashattunk volna ki csillagászati könyvekből. Ezek a tiszta és spontán élvezetek „Isten fényének foltjai” a tapasztalatunk erdejében.

Persze könyvekre is szükségünk van. Sok minden mást is igénylünk a végtelen imádása mellett, amelyről beszéltem. S ha nyilvánosság előtt beszélnék róla, nem pedig annak mondanám föl a leckét, akitől tanultam (bár most már talán alig ismersz rá?), akkor jégbe csomagolnám, szögesdrót fenntartásokkal venném körül, és figyelmeztető feliratokat ragasztgatnék rá minden oldalról.

Ne gondold, hogy elfelejtettem: az egyszerű engedelmesség legkisebb tette is sokkal fontosabb fajtája az imádásnak, mint amit az előbb leírtam (jobb az engedelmesség, mint az áldozat). Isten nemcsak Nagy Teremtőnk, hanem Tragikus Megváltónk is. Talán Tragikus Teremtő is. Mert nem vagyok benne biztos, hogy a gyötrellemnek az a szakadéka, amely keresztszülszi az életünket, *egyedül* valami történelem előtti katasztrófának a következménye. Valami tragikus rejtőzhet magában a teremtő tettben is – azt hiszem, erről már beszéltem. Az ember néha elcsodálkozik: miért gondolja Isten azt, hogy megéri ez a játék. De aztán bizonyos mértékig megosztjuk vele a játék árát, bár még nem is láttuk a „játékot”.

Tessék, már megint ide keveredtem. Tudom, mennyire megbotráncoztat téged, hogy a játékot meg a táncot használom fel hasonlatként. Tudom, nem vádolsz azzal, hogy profanizálom a dolgokat, ahogyan azelőtt vádoltál – azon az estén, amikor majdnem öltre mentünk Edinburgh-ban. Mostanában, sokkal több joggal, szívtelennek mondasz. A vértanúk és a rabszolgák durva kigúnyolásának tartod, hogy ebben a kétségbeesetten komoly világfolyamatban ilyen ledér hasonlatokkal beszéljünk a szereplőkről, bármilyen mennyei nézőpontból is. Hozzáteszed azt is, hogy mindez nevetségesen rosszul áll nekem, hiszen sohase szerettem játszani, táncolni pedig nem tudok jobban, mint egy béna százlábú. Mégis, azt hiszem, hogy nem látod a lényegét.

Nem gondolom, hogy a mennyei élet bármilyen könnyed párhuzamot elvisel a játékkal és a táncsal kapcsolatban. De azt igenis vallom, hogy egyelőre ebben a „siralomvölgyben” élünk, munkára ítélve, korlátokkal körülvéve, kudarcokkal terhelve, örök tervezgetésben, találgatásban és szorongásban. Itt a mennyei állapot öröme nem tud eljutni hozzánk, nem tud hirt adni magáról, csupán olyan cselekedeteken át, amelyek itt és most játékosnak látszanak. Azt kétségtelenül el kell fogadnunk, hogy az üdvözültek élete végcél, maga A Cél: ez pedig egészen szabad és könnyed. Tökéletesen egyesíti magában a kötetlen szabadságot és a rendet – a legfinomabb, hajlékony és gyönyörűséges rendet. Hogyan találhatok erre képeket akár a természetes élet, akár jelenlegi lelkiéletünk síkján, akár bizonytalan és szívszagató érzelmekben, akár az Útban, amelyik bizonyos mértékig mindig

Keresztút? Nem, Malcolm. Csak a „szabad óráinkban”, ünnepi pillanatainkban kereshetjük a hasonlatokat. A tánc és a játék valóban könnyed, lényegtelen foglalkozás itt a földön. Mert itt lenn nincsenek a maguk igazi helyén. Itt csupán pillanatnyi megpihenést jelentenek abban az életben, amelyet élnünk kell. De ezen a világon minden a feje tetején áll. Ha túl sokáig csinálnánk egyfolytában, akár iskolakerülésnek bélyegezhetnénk. Pedig ez hasonlít a legjobban ahhoz, ami egy jobb hazában a végső Cél. Az öröm komoly dolog a Mennyszámban.

IX.

Kitérést kell tennem, hogy jó hírt közölhessek veled. Múlt héten, imádságom közben hirtelen fölfedeztem – vagy legalábbis úgy éreztem –, hogy megbocsátottam valakinek, akinek harminc éve hiába próbáltam megbocsátani. Sokat próbálkoztam ezzel, és imádkoztam érte, hogy sikerüljön. S amikor tényleg megtörtént – olyan hirtelen, mint ahogyan végre elhallgat a szomszédom rádiója –, az az érzésem támadt: „De hiszen ez olyan könnyű. Miért nem tetted meg már réges-régen?” Annyi mindent könnyű már megcsinálnunk, mihelyt képesek vagyunk rá. De addig olyan képtelennek érezzük, mint amikor úszni kezdtünk tanulni. Hónapok teltek el, és semmilyen erőfeszítés nem tartott fenn a vízen. Aztán eljön az a nap, az az óra, az a perc, amitől fogva, s most már ettől kezdve mindig, szinte lehetetlen elsüllyedni. Sokáig úgy láttam, hogy a megbocsátás (mások kegyetlenségéért) és a bocsánat elnyerése (az én haragomért) ugyanilyen: „Bocsáss meg, és neked is megbocsátanak.” – ez úgy hangzik, mint egy alku. De talán sokkal több ennél. A mennyei mérték szerint, vagyis a tiszta értelem számára talán fölösleges ismétlés – a megbocsátás megadása és elnyerése ugyanannak a dolognak két különböző neve. Az a fontos, hogy ezt az ellentétet feloldották, s kétségtelenül a Nagy Szabadító hozta meg ezt. Végül, s talán mindenkinél jobban, újra elhittem, amit az Igazságtalan Bíróról szóló példabeszéd tanít. Egyetlen rossz szokás sem gyökerezhet meg bennünk annyira, hogy ha elég soká imádkozunk érte (látszólag) hiába, akkor akár vénségünkben is meg ne szabadulhatnánk tőle.

Nem tudom, vajon megtudják-e azok, akik már régóta meghaltak, hogy számtalan hiábavaló kísérlet után végre sikerült megbocsátanunk nekik? Kár volna, ha nem. A megadott, de el nem fogadott bocsánat kárba vesztethetne. Ez vezet el a Te kérdésedhez.

Persze, hogy imádkozom a halottakért. Annyira önkéntelenül, annyira kikerülhetetlenül, hogy a legnyomósabb teológiai érvelés is alig tarthatna vissza tőle. S alig hiszem, hogy imádságom többi része fennmaradna, ha a halottakért való imától eltiltanának. A mi korunkban már meghalt azoknak a többsége, akiket a legjobban szerettünk. Miről is beszélgethetnék Istennel, ha nem említhetném meg neki azt, akit a legjobban szeretek?

A hagyományos protestáns felfogás szerint a halottak mind: vagy üdvözültek vagy elkárhoztak. Ha elkárhoztak, akkor haszontalan értük imádkozni. Ha üdvözültek, akkor éppen annyira haszontalan. Isten már mindent megtett értük. Mi többet kérhetnénk még?

De nem azt hisszük-e, hogy Isten már az élőkért is megtett és folyamatosan meg is tesz mindent, amit tud? Mi többet kérhetnénk még tőle? Mégis arra szólítanak fel, hogy kérjünk.

„Igen”, mondhatják erre, „de az élők még az úton járnak. Újabb megpróbáltatások, fejlődések, a tévedésnek újabb, lehetsége vár rájuk. De az üdvözültek már elérték a tökéletességet. Bevégezték pályafutásukat. Ha imádkozunk értük, azzal áltatjuk magunkat, mintha még lehetséges volna számukra a fejlődés vagy a megpróbáltatás. Ez pedig föltételezi a Tisztítóhely létét.

Azt hiszem, igen. Hiszen a Mennysország lehetővé teszi az állandó növekedést a boldogságban: ezt egyre eksztatikusabb odaadásban érik el az üdvözültek. Bár nem tévedhetnek többé, mégis szükség van az ő egyéni lelkesedésükre és erőfeszítésükre is, hiszen az örömnak is megvannak a maga nehézségei, meredek kapaszkodói, ahogyan ezt a szerelmesek jól ismerik. Én azonban nem ezt az oldalt hangsúlyoznám ebben a pillanatban. Hiszek a tisztítóhelyben.

A reformátoroknak meg volt rá az okuk, hogy kétségbe vonják „a tisztítóhellyel kapcsolatos római elképzelést”, ha az akkor elterjedt nézeteket vették alapul. Nem csupán az üzleti botrányokra gondolok. Ha Dante *Purgatorio*-jából átlépünk a tizenhatodik

századba, akkor megdöbbsent, mennyire lesüllyedtek az elképzelések. Thomas More: *Supplication of Souls* c. könyvében a Purgatórium egyszerűen átmeneti pokol. A lelkeket az ördögök gyöttrik, akiknek jelenléte „rettenetesebb és elviselhetetlenebb mint maga a fájdalom”. Fisher, a hatodik zsoltárról mondott beszédében azt mondja, hogy a kínok annyira gyötrelmesek, hogy az ott lévő lelkek a fájdalomtól még Istenre sem emlékeznek úgy, ahogyan kellene. Még a *purgatórium* szó eredetét is szem elől tévesztették. Az itt elszenvedett fájdalomak szerintük nem közelebb visznek bennünket Istenhez, hanem elfeledtetik őt velünk. Nem a megtisztulásnak a helye, hanem a bosszúálló büntetése.

A helyes nézet gyönyörűen tér vissza Newman *Álmában*. Ott, ha jól emlékszem, a megmentett lélek a trónus lábainál azért könyörög, hogy vigyék el és tisztítsák meg. Nem tudja elviselni, hogy „sötétségével ott álljon a fény előtt”. A vallás megköveteli a tisztítóhelyet.

Lelkünk *igényli* a tisztítóhelyet, nem? Nem zúzná szét a szívünket, ha Isten azt mondaná nekünk: „Igaz, fiam, hogy bűzös a leheleted, sárosak és mocskosak a rongyaid, de mi jóságosak vagyunk, és senki sem fogja a szemedre vetni, nem is tüntetik el rólad. Lépj be a boldogságba.” Nem azt felelnénk erre: „Engedelmével, uram, ha nincsen ellenére, előbb megtisztálkodnék.” – „De az fájdalmas lesz.” – „Akkor is, Uram.”

Fölteszem, hogy ez a megtisztulási folyamat rendszerint fájdalommal jár. Részben, mert a hagyomány így tartja. Részben, mert a legtöbb igazi jó, amit életemben átéltem, fájdalommal is járt. Nem arra gondolok, hogy a megtisztulás célja a fájdalom. Könnyen el tudom képzelni, hogy olyanok, akik se jobbak, se rosszabbak nálam, kevesebbet vagy többet fognak szenvedni, mint én. Mindenkinek a kezelése az ő számára szükséges módon fog történni, akár kicsit fáj, akár nagyon.

Kedvenc képem erről a fogorvos széke. Azt remélem, hogy amikor az élet fogait kihúzzák, és magamhoz térek, akkor egy hang így szól hozzám: „Öblitse ki a száját.” Ez lesz a tisztítóhely. Az öblögetés esetleg tovább tart, mint képelem. Az ize talán csípősebb, mint amit mostani érzékenységem elvisel. De se More, se Fisher nem tud meggyőzni arról, hogy mindez undorító és gonosz.

Abban már megegyeztünk egymással, hogy akár imádkozunk az élőkért és a holtakért, akár nem – azok a hatóerők már működésben vannak, amelyek megakadályozzák vagy elhárítják azokat az eseményeket, amelyekért imádkozunk. Ahhoz a sorozathoz tartozik az imádságunk, amely a mindenség teremtesére megy vissza. Azok a tényezők, amelyek George-ot meggyógyították, már akkor is hatottak, amikor imádkoztunk érte. Ha bekövetkezett volna, amitől rettegtünk, akkor másféle hatóerők lettek volna már működésben. Ezért mondhatjuk szerintem: öröktől fogva eldőlt, hogy egy-egy imánkat meghallgatják-e vagy nem. Mi megpróbáljuk egymásba illesztgetni a világ lelki-testi folyamatait, holott ezek kezdettől fogva egységet alkotnak magának a teremtesnek a művében. Mi csak akkor szerzünk tudomást az imádságunkról és minden más szabad tettünkéről, amikor odajutunk, hogy megteesszük. De öröktől fogva benne vannak a nagy szimfónia kottájában. Nem előre elrendelve. Az „előre” szócska az örökkévalóságot pusztán múlt idővé egyszerűsíti le. Mi ugyan nem tudjuk végtelen jelenként átélni az életünket, Isten mégis öröknek lát bennünket, vagyis legmélyebb valóságunkban szemlél. Amikor azt mondom, hogy „időben” élünk, akkor ezen nem azt értem, hogy kívül kerültünk azon a végtelen jelenen, amelyben Isten fenntart mindent, bennünket is. Hanem arra gondolok, hogy időtlen valóságunkat mi csak időbeli egymásutánban tudjuk átélni, teremtményi korlátoltságunk miatt.

Valójában rosszul tettük föl a kérdést. A kérdés nem az, hogy a holtak részei-e az időtlen valóságnak. Biztosan igen, ahogyan a fénynek felvillanásai. A kérdés az, hogy Istenhez hasonlóan élík-e meg az időtlenséget.

Mondd meg George-nak, hogy örömmel várom. Találkozunk nálam negyed nyolckor. Ne öltözzön fel ünneplőbe a vacsorához.

X.

Bettynek tökéletesen igaza van: „csak beszéltek itt az imáról, de említést se teszték arról a gyakorlati problémáról, hogy mennyire fárasztó tud lenni”. S még ezt is hozzáteszi: „Bárki azt gondolhatná, hogy két szent levelezik egymással.”

Hegyes dárdát dobott felénk, és célba talált. S mégse hinném, hogy álszenteskedtünk. Önkéntelenül is túlzásokba esünk, amikor valamit szóba foglалunk. Prózai szavakra gondolok. Csak a költészet tud olyan egyszerűen szólni, hogy a lélek legapróbb mozdulatait is kifejezze. Múltkor megpróbáltam leírni neked az egyik apró élményemet – az imádásnak azokat az apró felvillanásait, amelyekkel (néha) az élvezeteket fogadom. De most már látom, hogy feketén-fehéren leírva sokkal fenségesebbnek hat, mint amilyen a valóságban. Az az igazság, hogy nincsenek elég kopott szavaim ahhoz, hogy leírják, mennyire gyöngye lábön áll a lelki életem. Ha a valóságnak megfelelően elgyöngíteném a szavaimat, akkor már nem is fejeznének ki semmit. Mint amikor a gázt megpróbálok lejjebb csavarni – és a láng kialszik.

Elég hosszadalmasan beszélhetünk az imáról ahhoz, hogy úgy látszhat, milyen jelentős helyet foglal el az életünkben – holott félek, hogy ez nincs így. Mert amikor imádságról beszélünk, akkor nem teszünk említést azokról az élményekről, amelyek a valóságban gyakran a peremre szorítják az imánkat, sőt egészen el is nyomják. Innen származik beszélgetésünkben a tévedés lehetősége, amelyik önkéntelenül akár hazugsággá is növekedhet.

Most legalább beszéljünk nyíltan. Az imádság *valóban* fárasztó. Nemigen szoktunk tiltakozni, ha megfelelő indokunk támad arra, hogy elhagyjuk. Ha befejeztük az imánkat, gyakran olyan megkönnyebbülést érzünk, mint amikor véget ér a munkaidő, s eljött a pihenés ideje. Gyakran vonakodunk elkezdni, s örülünk, ha véget ér. Amikor imádkozunk, akkor minden apróság könnyen eltereli a figyelmünket, sokkal könnyebben, mint regényolvasás vagy keresztretjtvény-fejtés közben.

S azt is tudjuk, hogy nemcsak mi állunk így. Önmagáért beszél az is, hogy a gyónásban folyton imádságot adnak fel elégtételül.

Az a különös, hogy nemcsak a lelki szárazság idején tapasztaljuk meg, hogy húzódozunk az imától. Tegnap talán vigasztalással és ujjongással teli szívvel imádkoztunk, ma mégis bizonyos mértékig tehernek érezzük.

Ebben nemcsak az nyugtalanít, hogy igyekszünk elodázní vagy elhagyni köteles imánkat. Igazában az aggaszt, hogy egyáltalán a kötelességek közé soroljuk. Hiszen hitünk szerint arra teremtett Isten, hogy „örökké dicsóítsuk és élvezzük Őt”. S mi lesz velünk,

ha azt a néhány ritka percet is, amit most az Istennel beszélgetésre szánunk, inkább tehernek érezzük, mint élvezetnek. Ha kálvinista volnék, akkor ez a tünet kétségbeeséssel töltene el. Mit lehet tenni azért a rózsabokorért, azzal a rózsabokorral, amelyik *nem szívesen* terem rózsát? Legalább akarnia kell?

Kétségtelen, hogy húzódozásunk az imától nagyrészt a bűneinkre vezethető vissza – így tanítja mindenki. Ezek okozzák, hogy olyan könnyen elmerülünk a világ dolgaiban, hogy elhanyagoljuk belső világunk fegyelmét. De közrejátszik az „istenfélelem” torz fajtája is. Visszaborzadunk a túlságosan közvetlen kapcsolattól, mert attól félünk, hogy Isten kívánságai túlságosan hangosan jelentkeznek bennünk. Amint egy régi író mondja, sok keresztény csak immel-ámmal imádkozik, „nehogy Isten valóban meghallja a szavát, hiszen a nyomorult ezt sohase akarta igazán”. De a bűnök – legalábbis tényleges, egyéni bűneink – talán nem egymagukban idézik elő ezt az állapotot.

Érzelmi világunk összetétele jelenleg olyan – bármilyen lehetett is akkor, amikor Isten megalkotta az embert –, hogy nehéz bármire is összeszedetten odafigyelnünk, ami nem is érzékelhető (mint a krumpli), nem is elvont (mint a számok). Ami konkrét, de anyagtalan, azt csak fájdalmas erőfeszítéssel tudjuk nyomon követni.

Az ima így gyakran fájdalmas erőfeszítéssel jár – de ez még nem bizonyítja azt, hogy valami olyat teszünk, amire nem alkottak bennünket.

Ha tökéletesek volnánk, akkor az ima nem kötelesség volna, hanem gyönyörűség. Egy szép napon, ha Isten segít, eljutunk ide. Ugyanez áll sok egyéb magatartásformánkra is, amit most kötelességünknek érzünk. Ha úgy szeretem a felebarátomat, mint önmagam, akkor a legtöbb tettem, amit most kötelességnek érzek, majd olyan magától értetődően fog kicsordulni belőlem, mint pacsirtából az ének, virágból az illat. Miért nincsen most is így? Tudjuk, nem? Arisztotelész azt tanította, hogy a gyönyörűség az akadálytalan cselekvés virága. De azok a cselekedetek, amelyekre alkottak bennünket, a földi életünk során különböző akadályokba ütköznek: a bennünk vagy másokban rejlő rossz gátolja őket. Ha elhagyjuk ezeket a tetteket, akkor emberségünket pusztítjuk el. Magától értetődően és tiszta örömből viszont még nem va-

gyunk képesek megtenni őket. Ez a helyzet teremti meg a kötelességet, elsősorban az *erkölcs* területén.

Ezen az állapoton azonban túl kell lépniünk. Itt rejlik a keresztény paradoxon. A két főparancsot valahogy így fordíthatnánk le itt és most jelentkező gyakorlati parancsként: „Tegyél úgy, *mint-ha* szeretnéd Istent és az embert.” Senki se szerethet azért, mert erre felszólítják. Ezen a gyakorlati szinten az engedelmesség nem is igazi szeretet még. Ha pedig valaki tényleg szeretné Istent és az embert, akkor ez már aligha lenne engedelmesség: amit tesz, nem is rajta múlik. A parancs ezért valójában így hangzik: „Újra kell születnetek!” Addig azonban reánk nehezedik a kötelesség, az erkölcsiség, a törvény terhe. Szent Pál hasonlatával ez az iskolamester, aki elvezet bennünket Krisztushoz. Nem várhatunk tőle többet, de kevesébbet sem, mint egy iskolamestertől. El kell mondanom az imádságomat ma, akár jámborság tölt el, akár nem. De ez csak olyan, hogy meg kell tanulnom a nyelvtant ahhoz, hogy verseket olvashassak.

De hála Istennek, a tanulóéveink meg vannak számlálva. A Mennysorszában nincs erkölcs. Az angyalok sohase ismerték (belülről) a *kell* szó jelentését, az üdvözült lelkek pedig már régésrégén elfelejtették. Ezért annyira igaz Dante Paradicsomának leírása, és annyira ostoba Miltoné a maga katonai fegyelmével. Ez magyarázza azt is, hogy – amint egy korábbi levelemben említettem – miért ábrázolják a világot csaknem játékosnak látszó hasonlatokkal. Ezen a világon a legfontosabb cselekedeteink akadályokba ütköznek. Akadálytalan, tehát örömet okozó tetteket jelenlegi állapotunkban csak játékaink és pihenésünk köréből vett hasonlatokkal tudunk érzékeltetni. Ami viszont igazán szabad, azt jelentéktelenül könnyednek érezzük jelenlegi élményvilágunkban.

Emlékezz rá, azt mondtam, hogy legtöbb tettünk önkéntelen és boldogító volna, ha jó rózsabokrok volnánk. A legtöbb, de nem mind. Létezik vagy létezhet vértanúság is. Arra nem szólítanak föl bennünket, hogy örüljünk neki. Mesterünk se örült. De az elvárvényes, hogy a kötelességet mindig a gonosz határozza meg. A vértanúságot az üldözőinkben ható gonosz; más kötelességeket a bennem lévő szeretethiány vagy a világban elszórtan ható gonoszság. A tökéletes, örök világban megszűnik a törvény. De

azok az eredmények nem, amelyek mostani hűséges teljesítéséből születnek.

Ezért nem igazán zavar az a tény, hogy az imádság jelenleg kötelesség, sőt néha fárasztó feladat. De gyakran megaláz, és sok kudarcélményt okoz az életünkben. Rettenetesen sok időnket is elrabolja – hiszen minél rosszabbul imádkozunk, annál több időt kell eltöltenünk az imával. De még mindig csak iskolába járunk. Ahogyan Donne mondja: „Itt az ajtónál hangolom a hangszerelem.” De még így is – hogyan mondhatom el ezt olyan jelentéktelen szavakkal, hogy ne hangozzék túlzásnak? – így is részünk van gazdag pillanatokban. Leggyakrabban egy-egy pillanatnyi, szinte szándéktalan felvillanás: „olyan felüdülés, amelyet nem vártunk, nem kerestünk, de boldogan elfogadjuk.”

De nem időzöm tovább ennél a kérdésnél. Még akkor se tenném, ha tízszer ennyi időm volna. Az a gyanúm, hogy azok az imáink, amelyeket mi a legrosszabbnak érzünk, Isten szemében talán a legjobbakkal. Azokra gondolok, amelyeket alig táplálnak jámbor érzések, s a legnagyobb ellenkezéssel megküzdve tartunk ki bennük. Hiszen ezek az imák szinte teljesen az akaratunkból táplálkoznak, tehát az érzelmeinknél mélyebb rétegekből. Az érzelmeinkben annyi minden rejtőzik, ami nem igazán a miénk – annyi minden származik az időjárásból, az egészségi állapotunkból, a legutoljára olvasott könyvből. Egy azonban biztos. Nem érdemes a boldog pillanatokra vadászunk. Isten néha sokkal bensőségesebben szól hozzánk, amikor váratlanul, „munkaidőn” kívül állít meg. Ha felkészülünk a fogadására, ez néha az ellenkező hatást váltja ki. Nem Charles Williams mondja, hogy „az oltárt gyakran azért kell fölépíteni valahol, hogy a tűz a mennyből *máshol* szálljon alá?”

XI.

A test föltámadását említetted. Egyetérttek veled: képtelen az a régi ábrázolás, hogy a lélek magára ölt egy holttestet, amely már régen darabokra hullott, vagy hasznosan fel is szivódott a természetben. Szent Pál szavai nem is erre utalnak. S ha megkérdezel,

hogy mit ajánlanék helyette, akkor csupán elképzeléseimet tudom vázolni.

A következőkre gondolok: ne ragaszkodjunk az anyaghoz önmagában – a hullámokhoz, atomokhoz és effélékhez. A lélek az érzékek feltámadását várja. Ebben az életben sem érne nekünk semmit az anyag, ha nem foghatnánk fel az érzékszerveinkkel.

Halovány és közvetett hatalmunk már most is van ahhoz, hogy kiholt érzékleteinket feltámasszuk a sírjuktól. Persze az emlékezetre gondolok.

Látod, merrefelé tartanak a gondolataim. De ne érd be azzal az ötlettel, hogy amikor a test föltámadásáról beszélek, akkor csak arra gondolok, hogy az üdvözült lelkek remekül visszaemlékeznek majd földi élményeikre. Fordítva értem: jelenleg használt emlékezetünk csupán halvány előíze, árnyképe annak a hatalomnak, amellyel a lélek vagy inkább Krisztus a lélekben rendelkezni fog (hiszen előre ment, hogy helyet készítsen számunkra). Nem lesz többé szükségünk közvetítő közegre. S nem is lesz föltétlenül a lélek magánügye, ha ezt átéli. Szavakkal csupán tökéletlenül idézhetem eléd gyermekkorom múltbavesző, régeltűnt mezőit – ma lakóházak emelkednek rajtuk. De talán eljön az a nap, amikor meghívhatlak egy sétára ezeken a mezőkön.

Jelenleg azt gondoljuk, hogy a lélek valahogy „benne” van a testünkben. A feltámadás utáni megdicsőült test – vagyis a halálból feltámadt érzéki élet – viszont felfogásom szerint benne lesz a lélekben. Ahogyan nem Isten van a térben, hanem a tér Istenben.

Szinte észrevétlenül átsiklottam a „megdicsőült” állapot leírásába. De ezt a megdicsőülést nemcsak megígérték számunkra, hanem előrejelzéseket is kaptunk róla. Mindnyájan ismerjük, hogy az emlékezet milyen átalakító erővel rendelkezik. Ha felvillan előttünk gyermekkorunk egy gyönyörű pillanata, a süttogás kiáltássá erősödik az emlékezet tárházában. Ne mondd azt, hogy az emlékezet „csal”. Miért lenne „valóságosabb” a látvány ma, mint tíz év távlatából szemlélve? Illúzió azt gondolni, hogy a horizonton felmagasló kék dombok akkor is kéknek látszanak, ha fölkapaszkodunk rájuk. De mindkét tény egyformán igaz: az is, hogy öt mérföld távolságból kék, és az is, hogy zöldek, ha rajtuk állunk. Traherne „fénylő és halhatatlan búzája”, Wordsworth „mennyei fényben tündöklő tájai” nem tündökölhettek ilyen ra-

gyogóan a maguk idejében (amikor ez a múlt még jelenidő volt), mint amikor a múlt emléke felidézi őket. Ez a megdicsőülés kezdete. Egy szép napon még ragyogóbbá lesz. Az új földön a megváltottak érzéki teste föltámad. Ugyanolyan, de mégse olyan, mint a mostani. Romlásban vetik el, és romolhatatlanságban támad föl.

Nem merem elhagyni ezt a szélsőséges példát, bár kigúnyolhatnak érte és félreérthetik. Az özvegyember életében a legkülönösebb fölfedezés az, hogy képzeletében akadálytalanul és elevenen, hálasan és gyöngéden fölidéződnek a szerelem boldog pillanatai, minden testi vágyódás nélkül. Amikor ez előfordul (anélkül, hogy keresném), olyankor mélységes tisztelet tölt el. Mintha sirjából látnám föltámadni a természetet. Amit mulandóságban vetettek el, az állandóságban támad föl. Amit az alakulás folyamatában vetettek el, az végső létében támad föl. Kettőnk egyéni érzéseként vetettük el, s objektív valósággént támad föl. Kettőnk múltó titka az örök zene egyik akkordjává nemesül.

Ellene szögezheted: „de ez nem a *testnek* a feltámadása. Álomvilágba helyezted a holtakat, álomtesttel. Nem valóságosak.” Bizonyára nem jobban és nem kevésbé valóságos, mint eddig ismert világunk. Jobban tudod, mint én, hogy jelenlegi tapasztalatunk „való világa” (színekkel és hangokkal teli, lágy vagy érdes, hűvös vagy meleg, távlatokba nyíló világunk) nem fér bele abba a képbe, amelyet a fizika vagy a fiziológia leír. Az anyag csak érzetként (ahogyan felfogjuk) vagy fogalomként (ahogyan megértjük) jut be a mi világunkba. Vagyis lélekké változva. Az én elgondolásom szerint a léleknek ez a része fog feltámadni vagy megdicsőülni. A Mennysors ország hegyei és völgyei nem másai lesznek az általunk ismerteknek, hanem azok lesznek az eredetiek. Nem pótlék, hanem az eredeti alkotás: olyan, mint a gyökérből kinövő virág, a szénben rejtőző gyémánt. Örökké igaz lett, hogy az anyagból erednek. Áldjuk tehát bátran az anyagot. De egyedül úgy léphetnek be a lelkünkbe, hogy felfogjuk és megismerjük, vagyis lélekké változott anyaggént.

Nem állítom, hogy testünk egyszerre támad fel. Elképzelhető, hogy énünknek ez a része a halálban alszik, amíg a szellemi lelkünk mezítelen lelkiségében bőjtől – szellemként, emberi szemmel nézve tökéletlen állapotban. Létformájuk az angyalokéhoz

hasonlít, nem pedig a miénkhez. (A kétlábú ló csonka, de a kétlábú ember nem.) De azt remélem, hogy ebből az állapotból viszszatérünk abba a gazdagságba, amelyet elhagytunk.

Akkor az új föld és az új ég, amelyik még nem azonos a miénkkel, föltámad bennünk, mi pedig feltámadunk Krisztusban. S akkor – a csöndnek és a sötétségnek ki tudja, hány eónja után – a madarak újra dalra kezdenek, a vizek megindulnak, a fények és árnyak átfutnak a dombokon, s a barátaink arca mosolyog ránk, amint csodálkozva egymásra ismerünk.

Persze mindez csak találgatás, pusztá találgatás. De ha nem igaz, akkor a valóság szebb lesz ennél. Mert azt tudjuk, hogy hasonlóak leszünk Hozzá, hiszen úgy fogjuk Őt látni, amint van.

Köszönöm Betty üzenetét. A későbbi vonattal jövök, a három negyvenessel. S mondd meg, hogy nem fontos a földszinten ágyaznia. Újra tudok már lépcsőt járni, ha lassan megyek. A szombati viszontlátásra.

ISBN 963 360 290 4

A KIADÁSÉRT FELEL: DR. ÁKOS IGAZGATÓ
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST KOSSUTH L. U. 1.
SZEDTE ÉS NYOMTA AZ ALFÖLDI NYOMDA
A NYOMDAI MEGRENDELÉS TÖRZSSZÁMA: 5837.66-14-1
KÉSZÜLT DEBRECENBEN. AZ 1985. ÉVBEN

